

ВІСНИК

**Східноукраїнського
національного
університету
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

**№8 (138)
частина 1
2009**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Вісник
Східноукраїнського
національного
університету
імені Володимира Даля
№8 (138)
частина 1
2009

ЛУГАНСЬК – 2009

**ВІСНИК
СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

№8 (138) частина 1, 2009

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНО У 1996 РОЦІ

**ВИХІД З ДРУКУ – ДВНАДЦЯТЬ РАЗІВ НА
РІК**

**VISNIK
OF THE EAST UKRAINIAN
NATIONAL UNIVERSITY
NAMED AFTER VLADIMIR DAL**

№8 (138) part 1, 2009

SCIENTIFIC JOURNAL

WAS FOUNDED IN 1996

IT IS ISSUED TWELVE TIMES A YEAR

**Засновник
Східноукраїнський державний
університет**

**Founder
East Ukrainian State University**

Журнал зареєстровано Міністерством України у
справах преси та інформації.

**Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 2411 від 19.12.96 р.**

Registered by the Ministry of Ukraine for
Press and Information
Registration **Certificate**
КВ № 2411 dated 19.12.96

Журнал включено до Переліків наукових видань ВАК України № 2 (Бюл. ВАК №5 (13) 1999 р.) та № 3 (бюл. ВАК №6 (14) 1999 р.), в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з *технічних, історичних та економічних наук* відповідно.

Головна редакційна колегія: Голубенко О.Л., докт. техн. наук (головний редактор), Андришук А.О., канд. техн. наук (відповідальний секретар), Будіков Л.Я., докт. техн. наук, Бузько І.Р., докт. екон. наук, Голубничий П.І., докт. фіз.-мат. наук (заступник головного редактора), Гончаров В.М., докт. екон. наук, Грібанов В.М., докт. техн. наук, Дорошко В.І., докт. техн. наук, Житная І.П., докт. екон. наук, Загірняк М.В., докт. техн. наук, Козаченко А.В., докт. екон. наук, Лазор Л.І., докт. юр. наук, Лещинський В.М., докт. техн. наук (Ізраїль), Михайлюк В.П., докт. істор. наук, Ляпін З.Ф., канд. екон. наук (Ізраїль), Нагорний Б.Г., докт. соціол. наук, Рач В.А., докт. техн. наук, Рей Р.І., докт. техн. наук, Решетнікова І.Л., докт. екон. наук, Смирний М.Ф., докт. техн. наук (заступник головного редактора), Суханцева В.К., докт. філос. наук, Третьяченко В.В., докт. психол. наук, Тюпало М.Ф., докт. хім. наук, Уваров Є.П., канд. техн. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Шаповалов В.І., докт. техн. наук, Шевченко Г.П., член-кор. Академії педагогічних наук України, докт. пед. наук.

Відповідальний за випуск: проф. В.П.Михайлюк

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 1 від "25" вересня 2009 р.).

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2009

© East Ukrainian National University named after Vladimir Dal, 2009

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

ББК 63.3 (0)К 68

Бережна М.С. ДО ПИТАННЯ ПРО СУЧАСНІ СЕТЕЦЕНТРИЧНІ ВІЙНИ

В статті висвітлено основні характеристики сетецентричної (мережної) війни як новітньої військової концепції на прикладі військових кампаній 1991 та 2003 років в Іраку.

Оскільки інформація й інформаційні технології мають винятково важливе значення для національної безпеки загалом та для воєнної, зокрема, низка країн, передусім США, починаючи з 90-х років ХХ ст. активізують вивчення та вирішення проблем, пов'язаних з протистоянням в інформаційній сфері та інформаційною війною. Існування інформаційних операцій та поява нової складової, стратегічних комунікацій, збільшили потенційне непорозуміння у вивченні цього питання, оскільки обидві складові є додатками інформаційного елементу національної могутності. Починаючи з кінця ХХ століття мережні війни стали все більш явними. В жорсткій формі вони ведуться США в Іраку та Афганістані, готуються в Ірані та Сирії. В м'якій формі апробувалися в Грузії, Україні та Молдові. Помаранчева революція в Україні – типовий приклад реалізації саме таких технологій. Революція була створена за всіма правилами ведення сетецентричних операцій. Кожний учасник подій 2004 року був маніпульований - хтось напряму, хтось непрямим впливом, хто через Росію або Європу.

В сучасній літературі проблемами вивчення сетецентричних (мережних) воєн займаються здебільшого західні науковці: Д. Альбертс, Дж. Горстка, А. Цебровски, Дж. Моффат [4,5,6]. Російські дослідження з цієї теми представлені працями В. Коровина, А.Дугина, І. Попова [1,2,3]. У вітчизняній літературі дослідження з цієї теми відсутні, тому, на нашу думку, постановка цієї проблеми є дуже актуальною.

Сьогодні сетецентричні війни активно впроваджуються в практику ведення бойових дій США в Іраку та Афганістані, тестується на маневрах та стимуляторах. Ця новітня військова концепція стає ваговою компонентою військового сектору, в цьому і полягає актуальність теми дослідження.

Сетецентрична війна (*мережна війна*) сформувалася як військова концепція, що мала відмінні військові можливості, наприкінці 1970-х років ХХ століття. Мережна війна працює в інформаційних операціях, признаючи критичну роль інформації, як елементу національної могутності, крізь призму миру, конфлікту та війни. Ведення поняття «сетецентрична війна», авторами якого вважають віце-адмірала ВМС США Артура Цебровські та Джона Горстка, пояснює нові принципи керування військами та силою [5].

Інформаційні операції (ІО) як функція інтеграції, по суті, є об'єднанням конкретизованих можливостей, в яких використовують інформацію та інформаційні системи. Ця концепція схожа зі сумісними операціями, які є об'єднанням військових можливостей та об'єднаних операцій, котрі виражаються взаємодією двох або більш військових підрозділів чи структур, або двох чи більше союзників. Система цих складових є не більш ніж інструмент впливу на конфлікт та зменшення напруги, але синхронізація та гармонізація спільної

Історичні науки

діяльності має вагомий результат, аніж окрема активність складових компонентів [10, 12].

ІО використовуються військовими структурами як на оперативному так і на тактичному рівні. На стратегічному рівні вони виступають як необхідна складова стратегічних комунікацій, впливають на поведінку окремих груп або суспільства в цілому за допомогою інформації та інформаційних систем. З іншого боку, інформаційні операції використовують як оборонний або захисний засіб проти ворожого впливу інформації та інформаційних систем.

Інформаційні операції також використовують за для руйнування, послаблення, або знищення систем інформації супротивника. Це включає фізичне знищення. Ізолювання можливостей супротивника приймати виважені рішення, вести командування або контролювати власні військові сили є звичайним засобом впливу на його поведінку.

До потенційно можливих інформаційних операцій відносять:

Психологічні операції – використовуються для відбору інформації та можливого впливу на загальну аудиторію з метою впливу на їхні емоції, дії, прагнення, та здебільшого мають за кінцеву мету вплив на поведінку іноземних урядів, організацій, груп та індивідів. Головною метою психологічної операції є примушення або посилення іноземної позиції та зміна поведінки, яка влаштує організатора психологічної операції.

Військовий обман – складається із дій та акцій військового характеру, які заздалегідь мають вплинути та змінити поведінку ворога на дружню, та примусити його діяти (або бездіяти) стосовно своїх опонентів в зазначеному напрямку. Дуже часто військовий обман використовують під час проведення радіоелектронних мережних операцій [10, 9].

Інформаційні операції засобів безпеки – процес визначення критичної інформації та подальшого аналізу дружніх дій, які супроводжують військові операції та іншу можливу діяльність: 1) визначення таких дій, які можуть бути отримані шляхом нагляду за системами інформаційної розвідки потенційного ворога; 2) визначення ознак того, що системи інформаційної розвідки ворога можуть отримувати та частково вилучати потрібну інформацію, щоб мати переваги над опонентами; 3) вибирати або досягати поставлених цілей, які виключають або зменшують допустимий рівень ступеня захищеності дій ворога.

Електронні засоби ведення війни – як і будь-яка військова операція включає використання електромагнітної та керованої енергії для контролю електромагнітного спектру ворога або для ведення бойових дій. Електронні дії включають три основні підрозділи:

1). *Електронні атаки* (ЕА) – цей підрозділ електронних дій включає електромагнітну енергію, керовану енергію, та зброю придушення джерел випромінювання направлену на індивідів, можливості, устаткування з намірами нейтралізувати або знищити бойові можливості ворога. ЕА включають: 1). Превентивні дії, які зменшують ефективність використання електромагнітного спектру, такі як, глушіння радіопередач та радіоелектронне блокування; 2). Використання зброї яка містить електромагнітну або керовану енергію, як первинний деструктивний механізм – лазери, частотні радіо промені.

2). *Електронний захист* – пасивні та активні методи індивідів, можливостей та устаткування від будь-яких дружніх чи ворожих намірів використання електронних атак, які можуть призвести до деградації, нейтралізації або знищення дружні бойові здібності.

3). *Електронна підтримка* – цей підрозділ включає дії, завданням яких, або під контролем яких оперативне командування шукає, перехоплює, визначає

та локалізує джерело навмисної та непередбаченої променевої електромагнітної енергії з метою виявлення можливої загрози, визначення об'єктів для ударів, планування можливої операції [10, 13].

Окремим видом інформаційної війни виступає *мережна війна*, яка являє собою найновішу технологію захоплення територій, переведення їх під власний контроль. Особливість сетецентричної війни полягає в тому, що вона проводиться здебільшого без використання звичайного озброєння. В цьому полягає головна мета мережної війни, яка є найновітнішою розробкою Пентагону, - збільшити простір контролю не потрапляючи по можливості у відкриту фазу протистояння зі супротивником, хоча вона і можлива.

Ключовим поняттям для всієї теорії сетецентричних війн є термін «мережа». Зміст мережного принципу полягає в тому, що головним елементом всієї моделі є обмін інформацією – максимальне розширення форм вироблення цієї інформації, доступу до неї, її розподіл, зворотній зв'язок. Мережа являє собою новий простір – інформаційний, в якому й розгортаються основні стратегічні операції – як розвідувального, так і військового характеру, а також їх медійне, дипломатичне, економічне та технічне забезпечення. Бойові одиниці, засоби зв'язку, інформаційне забезпечення операції, формування суспільної думки, дипломатичні кроки, соціальні процеси, розвідка та контррозвідка – все це вбачається як взаємопов'язані елементи єдиної мережі, між якими здійснюється постійний інформаційний обмін [7, 54].

Головний зміст військової реформи в рамках новітньої теорії війни інформаційної епохи полягає в створенні потужної та всеосяжної мережі, яка концептуально змінює концепції та моделі військової стратегії, що існували раніше, інтегрує їх в єдину систему. Регулярна армія, всі види розвідок, технічні відкриття та високі технології, журналістика та дипломатія, економічні процеси та соціальні трансформації, цивільне населення та кадрові військові, регулярні частини та окремі групи – трансформуються в єдину мережу, де циркулює інформація. Створення такої мережі складає сутність військової реформи США.

Центральним завданням ведення сетецентричних війн є сукупність дій, які скеровані на формування моделі поведінки союзників, нейтральних сил та ворогів в ситуації миру, кризи або війни. Це означає відоме встановлення повного та абсолютного контролю над усіма учасниками актуальних або можливих бойових дій та тотальне маніпулювання усіма учасниками в будь-якій ситуації.

Впровадження мережі являє собою позбавлення країн, народів, армій та урядів будь-якої самостійності, суверенності та суб'єктності, перетворення їх в жорстко керовані, запрограмовані механізми, що означає прямий планетарний контроль – світове панування нового типу. Сутність якого полягає в тому, що керуванню підлягають не окремі суб'єкти, а їх зміст, їх мотивації, їх дії, наміри та ін. І вороги, і сили, що займають нейтральну позицію, по суті, заздалегідь підкорюються сценарію, діють не за своєю волею. Це означає вигреш битви до її початку. Мета мережної війни – абсолютний контроль над усіма учасниками історичного процесу в світовому масштабі. І не обов'язковим є пряма окупація, масове введення військових частин. Мережа – більш гнучка зброя, вона використовує насилля та силу в крайніх випадках, головні результати досягаються впливом на широку сукупність факторів – інформаційних, соціальних та ін.

Завданням сетецентричних війн для США є навіювання всім думки про відмову та безглуздя військової конкуренції з США

Загальна мета сетецентричної концепції полягає в досягненні успіху у збройній боротьбі не шляхом збільшення чисельності та військової сили, а за рахунок переваг в інформаційних можливостях та використанні військових угруповань, побудованих шляхом принципово нової структури – мережної. Ці підрозділи, розташовані у будь-якій точці земної кулі, за допомогою найновітніших комунікаційних технологій будуть здатні автономно проводити сумісні дії, знаходячись на значній відстані одне від одного та від координуючих ланок (органів управління). При цьому значення ієрархій відходить на другий план, а роль горизонтальних зв'язків між бойовими частинами та підрозділами значно зростає [3,45].

Подібні організаційні структури, які якісно відрізняються від класичних відсутністю чіткої вертикалі підпорядкованості, виникали на протязі значного періоду історії людства. До них можна віднести практично усі партизанські рухи.

В сучасних умовах ідея мережної війни стала актуальною у зв'язку із появою загрози національній безпеці з боку різних терористичних, кримінальних та інших організацій, учасники яких об'єднані в певні мережні структури. Ці організації не мають чіткої ієрархічної структури, вони можуть не мати єдиного керівництва, а координація їхньої діяльності здійснюється за допомогою засобів глобальної комунікації. Для них характерні наявність єдиної стратегічної мети та відсутність чіткого планування дій на тактичному рівні [2].

Спираючись на праці А.Дугіна та В.Коровіна можна виявити три найбільш відмінних особливості мережної війни в порівнянні із традиційною війною в сьогоднішньому її розумінні:

По перше, для ведення мережної війни потрібні війська, які побудовані не за класичним ієрархічним принципом, а за мережним, що передбачає високу ступінь автономності їхніх дій. Вагомою рисою є висока інтелектуальність окремих бойових частин. Керуючись знаннями, які отримані від всеохоплюючого спостереження за бойовим простором та розширеного розуміння намірів командування, ці сили будуть здатні до самосинхронізації діяльності, будуть більш ефективними при автономних діях. Так, комп'ютери штабу 5-го армійського корпусу (основне ударне угруповання в Іраку в 2003 р.), які приймали участь в операції «Шок та трепет» - були здатні відслідковувати до 1000 наземних цілей супротивника протягом часу. Командування ескадрилій палубної авіації могли приймати участь в плануванні вильотів своїх екіпажів разом із колегами армійської авіації, користуючись загальною інформаційною системою [1], [3, 277].

Більш того, 80% бойових вильотів авіації, починаючи з операції в Афганістані, вже відбувалися «наосліп», тобто коли в пам'яті бортових комп'ютерів немає цілей та інформація про них надходить від наземних частин безпосередньо з передових позицій. Для цього американці розгорнули спеціальну систему бойового планування та керування авіацією на театрі бойових дій "ТВМС" (Theater Battle Management Core Systems), котру протягом шести років за контрактом вартістю 375 млн. дол. Розробляла кампанія Lockheed Martin Corp. під UNIX платформи [12, 204].

Сьогодні американські офіцери не креслять карт та не надсилають бойові повідомлення по радіо. Вже в іракській війні вони використовували новітню розподілену інформаційну систему бойового керування FBCB2 (Force XXI Battle Command Brigade or Below), яка охоплює рівні бригада – батальйон - рота. На розробку та випробування цієї суперсистеми, яка відтворює на дисплеї комп'ютера командира бойовий стан в деталях з прив'язуванням до місцевості, протягом 1997-2003 рр. Армія США витратила на це 800 млн. дол. Ця інформаційна система збирає та розподіляє дані, які надходять від усіх джерел

розвідувальної інформації: супутників, літаків, вертольотів, танків, БМП та навіть окремого піхотинця. Одна із кращих дивізій – 4-а механізована («залізний кінь»), спеціально перекинута для захоплення Багдаду, повністю була устаткована такою системою. Водії бронемашин перед штурмом Багдаду програвали маршрути руху по вулицям та площам за допомогою спеціального тривимірного віртуального макету, який був розроблений американською компанією Harris Corp. Усі командири бойових підрозділів та передових артилерійських наводжувачів для орієнтування на місцевості та передачі бойових повідомлень отримали штатні портативні комп'ютери з міцним корпусом від фірми Tallahassee Technologies Inc. На загальну суму в 14 млн. дол. [11, 240].

По друге, мережна війна глобальна. Вона, як правило, буде проводитися не в певному військово-географічному районі, а за рахунок мережної будови військ можу бути розпочата в будь-якому місці, де зіткнення інтересів держав, що конфліктують, сягнуло фази військової боротьби.

Так, для організації адресного тилового постачання – основи бойового використання військ в маневреній війні – армія США в Іраку використовувала інформаційну систему MTS (Army's Movement Tracking System). В цій системі на основі радіо-випромінювальних датчиків, стаціонарних та портативних сканерів, навігаційної супутникової системи GPS, бездротового доступу та Інтернету безперервно відслідковується розташування усіх наземних рухомих об'єктів (танків, БТР). Всього в цій системі були задіяні близько 4000 бортових комп'ютерів та 100 серверів, які працюють під WINDOWS NT. Система MTS коштувала Армії США 418 млн. дол., які отримали компанії NSI Global Inc. та Comtech Mobile Datascom Corp. За поставки необхідного устаткування протягом 3 років [13, 27].

По третє, в мережній війні відбувається трансформація поняття поля бою в поняття «бойового простору». До нього, зокрема, відносять традиційні об'єкти, які можуть бути уражені звичайною зброєю, та цілі, які знаходяться у віртуальній сфері: емоції, образні сприйняття дійсності, психіка супротивника та т.п.

В четвертих, ведення мережної війни неможливо без наявності глобальних комунікаційних зв'язків між географічно розосередженими, але об'єднаними в єдину військову мережу. Висока ефективність засобів комунікації досягається перенесенням основної частини інформаційного потенціалу до космосу. Використання космічних засобів дозволяє найбільш результативно переводити інформаційну перевагу до бойової потужності шляхом зв'язування інтелектуальних об'єктів в єдиний інформаційний простір.

Саме тому більш ніж в 7 разів, в порівнянні з 1991 роком, збільшилась сумарна смуга пропуску (до 3 ГГц) орендованих Пентагоном каналів супутникового зв'язку для передавання інформації. В результаті, в Іраку, американці для нанесення повітряних ударів застосували до 80% високо влучної зброї проти 10% під час «Бурі в пустелі» та 40% - в Югославії. Для проведення телеконференцій в режимі цифрового відео потоку з місця бойових дій в Іраку розгорнута спеціальна система із 30 потужних серверів Battlefield Video Teleconference, яка розроблена спеціалістами General Dynamics Corp [9, 145].

По п'яте, відбувається зміна моральних меж ведення військових дій. Мережна війна може не мати чітких державних та національних меж. При цьому значно зростає питома вага не військових засобів насилля: політичних, дипломатичних, економічних, технологічних, психологічних, інформаційних та ін.

В останні роки аналізу різноманітних аспектів цієї нової військової концепції були присвячені дослідження провідних аналітичних центрів Міністерства оборони США, бо саме вона є основою будівництва американських

Історичні науки

військових сил, що пов'язано з трансформацією поглядів на характер сьогоденних загроз. Ігнорування данної стратегії є прямою загрозою національній безпеці держави. Виходячи з вище зазначеного можна зробити висновок, що для ведення мережної війни потрібне створення мобільних підрозділів та частин, які оснащені сучасною зброєю, новітніми засобами зв'язку та інформатизації, які здатні вести бойові дії за мережним принципом. В цьому і полягає основна мета сетецентричної війни. Необхідно створювати мережі спеціальних підрозділів, формувати групи інформаційної підтримки для забезпечення їх дій, також готувати аналітичні центри, які будуть здатні координувати застосування бойових груп. Крім того, потрібно переосмислити та виробити принципово нові підходи щодо організації керування військами в умовах ведення мережної війни.

Література

1. Дугин А. Мир охвачен сетевыми войнами // НВО.- № 44(453).- 2005.
2. Попов И. Сетецентрическая война Пентагона // НВО.- № 9(369).-2004.
3. Коровин В.М. Главная военная тайна США. Сетевые войны / Валерий Коровин. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 288 с.- (Войны XXI века).
4. James Moffat. Complexity Theory and Network Centric Warfare, Information Age Transformation Series. Command and Control Research Program http://www.dodccrp.org/files/Moffat_Complexity.pdf, - Pentagon, Washington, DC.-2003.-161 p.
5. David Alberts, John J. Garstka and Arthur Cebrowski. Pioneered network-centric warfare. Information Warfare Pioneers Take Top Pentagon Positions // National Defense.- January 1.- 2002.
6. John Arquilla and Douglas A. Borer. Information Strategy and Warfare A guide to theory and practice.- 2007.- 265 p.
7. Patrick D. Allen. Information Operations Planning. Artech House.- 2007.- 343 p.
8. Blaker, James R. Transforming military force: the legacy of Arthur Cebrowski and network centric warfare.- 2007.- 265 p.
9. Thomas Rid. War and Media Operations The US military and the press from Vietnam to Iraq. – 2007.- 241 p.
10. Information Operations: Doctrine, Tactics, Techniques, and Procedures.- Field Manual Headquarters No. 3-13 Department of the Army Washington, DC.- 28 November 2003.
11. Anthony H. Cordesman. The Iraq war: strategy, tactics, and military lessons.-2003. – 572 p.
12. Joseph A. De Feo, William Barnard. Juran Institute's six sigma breakthrough and beyond: quality performance.-2004.- 365 p.
13. D. Ignatius. To Keep The Trucks Moving.- December 3.- 2004.

УДК 930+94

Білорус О.Г., Власов В.І. **ГЛОБАЛІСТИКА**

Розглянуто формування глобалістика як нової науки – синтезу багатьох наукових напрямів.

У Маніфесті клубу вчених "Глобальный мир", що був заснований у Москві Інститутом світової економіки і міжнародних відносин РАН та Інститутом мікроекономіки Російської Федерації, зазначено, що "На

протяжени последних десятилетий все с большей решимостью заявляют о себе объединительные тенденции, усиливаются и расширяются процессы интеграции в политике, в области международных связей, в экономике, в культуре" [1, с. 1], що є найважливішими ознаками глобалізації світу.

До теперішнього часу в світі феномену глобалізації, з поняттям якого професор О.Г. Білорус вперше зіткнувся в 1974 році під час наукового стажування в Гарвардському університеті, США, присвячені десятки монографій і щорічно публікуються сотні статей.

При всій різноманітності поглядів на термінологію, пов'язану з глобалістикою і глобалізацією, оцінкою процесів глобалізації, що супроводжуються як позитивними зрушеннями, так і протидіями цим процесам [2], спільним є те, що ці процеси – реальність нашого часу, їх треба вивчати, коригувати й використовувати на користь людства в цілому й окремої людини зокрема.

Вдаючись до історії формування цивілізації нашої планети, цілком доцільно вважати, що першим відомим глобалістом був Хаммурапі, цар Вавілонії, який об'єднав під своєю владою сотні тисяч мешканців у басейні річок Євфрату і Тигру, і сформулював перші закони життя спільноти [3, с. 51], з наступним виникненням Візантійської, Римської та інших імперій, ери колоніальних країн, які пов'язували між собою різні території й народи багатьма внутрішніми зв'язками у сфері політики, економіки, торгівлі.

Багато ознак глобалізації були притаманні початковим століттям нашої ери завдяки формуванню Великих торговельних шляхів (Шовкового, із Варяг у греки, Залізного тощо), Ганзейському Союзу купців середньовіччя, епосі Великих географічних відкриттів. Тим більше це було притаманно епосу промислової революції, що дозволило К. Марксу і Ф. Енгельсу у "Маніфесті Комуністичної партії" стверджувати, що буржуазія шляхом експлуатації *всесвітнього ринку* (виділено нами) зробила виробництво і споживання всіх країн космополітичним, і що на заміну старої місцевої і національної замкненості та існуванню за рахунок продуктів власного виробництва приходить всебічний зв'язок і всебічна залежність націй одна від одної [4], а через деякий час В.І. Ленін висловився, що інтернаціоналізація господарського життя має тенденцію до створення єдиного всесвітнього господарства як цілого, яке цілком виразно виявлено вже при капіталізмі та завершиться при соціалізмі [5].

Виникає питання, а чи дійсно в поняттях „глобалістика” і „глобалізація” є щось нове? Відповісти на це цілком можливо – так.

По-перше, нинішній час відрізняється закономірністю процесів, що відбуваються у світі і мають системний характер.

1. Реальна інтеграція економік країн на регіональному чи глобальному рівні внаслідок дій міждержавних угод і транснаціональних компаній.

2. Формування глобальних проблем у сферах забезпечення продовольством, енергетики, демографії, екології, поширення ядерної та звичайної зброї, нерівномірність економічного розвитку регіонів планети тощо, які можуть вирішуватися тільки при об'єднанні зусиль міжнародної спільноти.

3. Стрімкий розвиток міжнародної торгівлі, який поєднує економіки країн, що раніше ніколи не торгували між собою.

4. Посилення процесів міжнародного поділу праці при одночасному розповсюдженні інтенсивних технологій у процесі об'єднання окремих частин народногосподарських комплексів різних країн, що задіяні у створенні кінцевого продукту.

Історичні науки

5. Формування міжнародної транспортної мережі на світовому океані та материках при створенні на територіях останніх так званих транспортних коридорів для переміщення товарів і вантажів, що особливо важливо для України, яка лежить на перетині транспортних шляхів Західна Європа – Схід і Північна Європа – Південь.

6. Розвиток мережі кабельного та супутникових систем зв'язку, що забезпечило формування міжнародного інформаційного простору не тільки у сфері швидкого обміну інформацією, а й об'єднання через систему телебачення культур різних народів, що поліпшує порозуміння людей з різними поглядами.

7. Формування світової банківської мережі та прискорення фінансових розрахунків між країнами, фірмами, що прискорює обіг капіталу, створюючи нові можливості його нарощування.

8. Підтримка міжнародними установами, включаючи ООН, принципів, правил і форм створення міжнародного ринку праці при забезпеченні прав людини на працю, зумовлених посиленням міграції населення бідних країн до країн „золотого мільярда“.

9. Зміна ролі держави як формоутворюючого початку національних економік.

10. Встановлення єдиних стандартів на сировину, продовольчу продукцію, бухгалтерський облік, інтелектуальну власність тощо [6].

По-друге, накопичення різнопланових знань, які дозволяють ставити питання щодо того, що *глобалістика - це самостійна галузь наукового знання* [7].

Погоджуючись з М.А. Чешковим щодо необхідності та можливості визнання глобалістики як особливої галузі наукового і, в першу чергу, соціально-гуманітарного знання, ми ставимо питання щодо *необхідності та можливості визнання глобалістики як науки*.

Глобалістика нині фокусує в собі дві тенденції: з одного боку, вона (глобалістика) виникає внаслідок диференціації наукового знання (на нашу думку, постійного і нескінченного), з іншого боку, глобалістика інтегрує в себе широке коло знань у сферах демографії, екології, етногенезу, культури, економіки, соціології, продовольчої та водної безпеки, глобалізованої системи торгівлі, комунікацій, фінансів, освіти тощо, тобто все, що стосується розвитку людини.

По-третє, вона фактично визнана світовою спільнотою, про що свідчать щорічні Доповіді ООН щодо розвитку людини, в яких на підставі аналізу статистичних даних і численних публікацій обговорюються ситуації та проблеми життя людини, розвитку країн і регіонів планети у глобалізованому світі.

По-четверте, українськими вченими сформульована низка законів глобалістики як обов'язкових атрибутів науки: *Закон глобалізації, Закон напруги і конфліктів розвитку; сформульовано поняття економічної системи глобалізму й силової економічної глобалізації при одночасному обґрунтуванні нової теорії міжнародної торгівлі - теорії глобалізаційного впливу* [6, 8].

По-п'яте, розвиток процесів глобалізації викликав появу спеціальних підручників з цієї дисципліни [9-15].

По-шосте, міжнародна асоціація політичних наук (МАПН) **вже виділила глобалістику як окрему сферу науки**, об'єктом якої є глобалізм і глобалізація, а предметом – пошук і розкриття закономірностей і законів глобалізації розвитку.

По-сьоме, опубліковані Енциклопедія по глобалістиці [16], Міжнародний міждисциплінарний енциклопедичний словник [17], Термінологічний словник [18].

Сформована потужна школа українських глобалістів, які працюють в

ІСЕМВ, КНЕУ, ДНУ, ДОНУ, ННЦ "Інститут аграрної економіки", ЛНУ ім. Івана Франка і мають у своєму багажу унікальні дослідження, що викладені в численних монографіях [19-35].

Вже сформульовано, що *глобалістика* – це "наука про методологію досліджень системи глобалізму і процесів глобалізації, їх зміст, тенденції розвитку та наслідки, глобальні, регіональні стратегії, методи світового стратегічного планування і прогнозування", яка вивчає світосистемні відносини та їх глобальне регулювання; *глобальні трансформації* у різних сферах життєдіяльності світової спільноти; *глобальні проблеми* існування земної цивілізації; основні напрями, рушійні сили безпечного розвитку людства [9].

Один з авторів цієї статті у свій час сформулював нове поняття „глобалізм” як систему абсолютної економічної й політичної влади нових глобальних монополістичних корпорацій, які вийшли з-під контролю націй – держав свого походження та базування. Вони маневрують фінансовим капіталом, обертаючи його на світовому ринку зі швидкістю світла, відмовляючись сплачувати податки, посилюють експлуатацію багатьох країн і регіонів, у тому числі й своїх країн і народів [8, с.21]. Це реально глобальне поняття, на відміну від позиції К.Х. Момджяна [36, с.56], який зводить глобалізм лише до цілеспрямованої й планомірної діяльності у сфері господарства, політики і культури, що здійснюється конкретними особами і спрямована на досягнення того, що дехто називає однополярним світом, а інші – намаганням США до світового панування, а це занадто вузько, оскільки для глобальних монополістичних корпорацій не існує ні держав, навіть таких могутніх як США, ні кордонів. Фактично з посиленням влади ТНК світ повертається до часів феодалізму, коли всіма діями, помислами, життям людей володів Сюзерен. Тільки якщо за часів феодалізму це був місцевий диктатор, то нині – глобальний диктат ТНК.

Повертаючись до історії формування глобалізаційних процесів, автори зазначають, що їхні перші ознаки з’явилися ще до нашої ери, коли диктатори різних рангів намагалися підкорити собі нові народи і території з переходом до завойовницьких походів Ксеркса, Олександра Македонського, імператорів Римської імперії, Чингізхана та інших. Але, на нашу думку, реально перша хвиля глобалізації розпочалася з часів великих відкриттів, після яких почалося освоєння європейцями Американського та Азійського континентів, хоча у середньовіччі в межах Європи глобалізованою структурою був Союз Ганзейських купців. Продовжувалася ця хвиля до середини ХІХ століття.

Друга хвиля розпочалася зі встановлення у Європі Вестфальського миру, коли достатньо стабільними стали кордони європейських держав, посилились процеси індустріалізації, спільних дій європейських держав на світовій арені, гігантськими темпами почав розвиватися залізничний і морський транспорт, що значно здешевіло транспортування товарів при одночасному зростанні відстані, на яку їх можна було перевезти.

Перша і друга світові війни спрямовані на переділ світу, нанесли нищівного удару процесам глобалізації, які фактично розпочалися знову з Бретон-Вудської конференції, продовжилися на переговорах щодо створення нових умов для розвитку міжнародної торгівлі й отримали свій розвиток після підписання ГАТТ, згідно якої 23 розвинутих країни світу домовилися щодо умов торгівлі між собою і третіми країнами, після якої розпочалася третя хвиля глобалізації в надрах якої у процесі проведення численних раундів торговельних переговорів, найдовшим з яких був Уругвайський, народжувалася четверта хвиля, початок якої можна датувати 1995 роком, коли почала свою діяльність Світова Організація Торгівлі. Відкриття нових можливостей лібералізації торгівлі забезпечило зростання

Історичні науки

обсягів світової торгівлі з 10,3 до майже 28 трлн дол. США.

При цьому, запровадивши угоду щодо інтелектуальної власності, СОТ створило новий феномен глобалізаційних процесів, перетворившись, з одного боку, з керівника торгівлі на податківця, що збирає податки на користь фармацевтичних та інформаційних ТНК за користування патентами, а з іншого боку – на могильника „вільного ринку”, який несумісний з цією угодою. Фактично нині можна казати, що ринок повністю контрольований і якщо в межах кожної держави він контролюється владою, встановленням квот, інших нетарифних і технічних обмежень, то глобальний ринок майже повністю знаходиться під контролем ТНК, тобто сформований новий феномен, який, повторимо, названий одним з авторів цієї статті „глобалізмом”, а під впливом країн-глобалізаторів і ТНК він фактично перетворився в „силовий глобалізм”, що диктує правила життя для всіх країн світу, підкоряючи уряди і нехтуючи при цьому найголовнішим на нашій планеті – життям конкретної людини, яка все більше стає не просто гвинтиком всесвітньої економічної системи, а часто просто непотрібною деталлю, яку, як свідчать розробки японських інженерів, у найближчому майбутньому замінять роботи.

Тому нині все більшого значення набуває створення системи вивчення процесів глобалізації з центром уваги на людину, її фізичні та інтелектуальні потреби, як центру світобудови.

Значущість такого системного вивчення для долі окремої країни докладно показана в монографії „Глобалізація і національна стратегія України” [37], в якій наведені шляхи подальшого розвитку України, використання яких дозволить нашій країні не бути викинутою на обочину глобалізованого світу.

Якби керівництво країни прислухалося до попередження цих авторів 2001 року, що „глобальна економіка дестабілізується під ударами ажіотажної експансії спекулятивного глобального капіталу, що швидко захоплює пануючі позиції”, яке було зроблено на підставі ретельного аналізу розвитку економіки світу і процесів глобалізації, то, на нашу думку, можна було б створити буферну систему для національної банківської системи і спокійно, без втрати темпів економічного розвитку країни пережити поточну світову економічно-фінансову кризу.

Основою системного вивчення процесів глобалізації є широке коло методичних підходів відповідно до вивчення конкретної глобальної проблеми, таких як демографічні тенденції, природні ресурси і навколишнє природне середовище, світова економіка, розвиток людини, новітні технології в різних галузях економіки, інформаційне середовище, взаємопроникнення культур, взаємовідношення Північ-Південь тощо.

Так, наприклад, для оцінки демографічних змін використовується метод екстраполяції наявних тенденцій з урахуванням розповсюдження смертельних інфекційних захворювань та знань гігієни.

Оцінка розвитку новітніх технологій базується на думках провідних експертів у відповідних галузях науки. Природно, що така оцінка гіпотетична, але якщо згадати пророкування таких фантастів як Жюль-Верн, Беляєв, Лем та інших, які передбачили появу нових винаходів, описали навіть, як відповідні винаходи діятимуть і впливатимуть на життя людей, вона цілком вірогідна.

Розроблено широке коло методик оцінки впливу людини на оточуюче середовище й методи рекреації конкретних територій, які, наприклад, були запроваджені США в зоні Великих озер і Апалачей.

ООН щорічно публікує доповіді щодо розвитку людини, в яких надається оцінка змінам окремих країн, регіонів і світу в цілому з застосуванням розрахунків індексів:

1. Розвитку людського потенціалу – ІРЛП, що базується на оцінці тривалості життя людини; рівня освіченості в цілому і питомої ваги дорослого населення, яке поступило до учбових закладів; ВВП на душу населення, що розраховується у вигляді показника паритету купівельної спроможності.

2. Індексу злиденності населення для бідних країн – ІЗН-1, основою якого є показники вірогідності того, що тривалість життя після народження буде менше 40 років, рівень освіченості дорослого населення, питома вага населення, що не має доступу до хороших джерел води, питома вага дітей зі зниженою для свого віку вагою тіла.

3. Індекс злиденності населення для багатих країн – ІЗН-2, основою якого є показники вірогідності того, що тривалість життя після народження буде менше 60 років, питома вага неосвіченого дорослого населення, питома вага населення, що живе за межею бідності по прибутках, рівень постійного безробіття.

4. Індекс розвитку з урахуванням гендерного фактору – ІРГФ, який розраховується на підставі оцінки очікуваної тривалості життя окремо жінок і чоловіків, рівнів освіченості жінок і чоловіків, питомої ваги жінок і чоловіків, що поступили до учбових закладів, рівня прибутків жінок і чоловіків.

5. Показник розширення можливостей жінок – ІРМЖ, як комплекс оцінки питомої ваги жінок і чоловіків в законодавчих і в адміністративних органах, у керівництві, на посадах спеціалістів і технічних працівників, рівнів прибутків жінок і чоловіків.

У цілому розроблена методологічна база оцінки глобалізаційних процесів настільки велика, що для повного її викладення знадобилося б дві-три монографії. Але США активно використовують її для прогнозу глобального майбутнього. Вперше вони її використали у 1997 році при розробці сценарію світового розвитку під назвою „Глобальні тенденції 2010”. На підставі набутого досвіду Національна розвідувальна рада, базуючись на розрахункових та експертних оцінках демографічних змін, стану і використання природних ресурсів, розвитку науки, технологій і світової економіки, систем управління, зростання національно-культурної ідентичності і прогнозу можливих конфліктів з виділенням регіональних проблем розробила чотири сценарії „Глобальні тенденції 2015”.

Перший – *всепроникаюча глобалізація*, згідно якого розвиток технологій, економічне зростання, демографічні зміни й ефективне управління створять сприятливе середовище, яке дозволить більшості людей світу отримати користь від глобалізації, мати стабільне економічне зростання, яке підтримуватиметься політичним консенсусом між країнами щодо лібералізації економіки при розподілі матеріального добробуту серед широких верств населення і згладжування багатьох проблем, пов'язаних з ресурсами або демографічними факторами.

Другий – *згубна глобалізація*, згідно якого зростання чисельності населення і дефіцит ресурсів стають важким ярмом для багатьох країн, що розвиваються, а новітні технології активно використовуються терористичними й кримінальними угрупованнями, а також для створення таких видів зброї, що руйнуватимуть стабільність.

В розвинутих країнах продовжуватиметься економічне зростання при уповільненні темпів розвитку економіки бідних країн, що призведе до подальшого зростання розриву між бідними і розвинутими країнами. Крім того, швидкими темпами зростатиме нелегальна економіка. Система управління і політичні інституції будуть послаблені на всіх рівнях, а внутрішні конфлікти посилюватимуться.

Історичні науки

Третій – *посилиться протидія таких регіонів як Європа та Азія глобальній перевазі США та її керівній ролі у процесі глобалізації світу*, тобто фактично тому, що названо нами „силовим глобалізмом”.

Регіональна інтеграція у сфері торгівлі і фінансів забезпечуватиме високі темпи економічного розвитку цих регіонів при одночасному загостренні конкуренції, але при цьому регіони передаватимуть обов'язки глобальних організацій регіональним інституціям.

Четвертий – *США* внаслідок уповільнення темпів економічного зростання і наступної стагнації економіки країни в основному *займатимуться вирішенням внутрішніх проблем*. Більше того, посилиться напруга між США та Європою, що може призвести до виведення збройних сил США з Європи при одночасному посиленні уваги до внутрішніх проблем американського континенту, а також до Азійського регіону при прогнозуванні конфліктної ситуації між Китаєм та Японією.

Як наслідок цього сценарію зосередження уваги країнами Азії, Європи, Північної та Південної Америки на власних проблемах призведе до подальшої маргіналізації інших країн поза цими регіонами, оскільки вони фактично не матимуть джерел політичної й фінансової підтримки.

Спільним для всіх чотирьох сценаріїв є подальше зростання економічної могутності розвинутих країн, неможливість отримати користь від глобалізації найбільш розвинутих країнами світу, що означає подальше зростання розриву Північ-Південь і послаблення глобального впливу США [38].

Цікаво, що протягом останніх років світ розвивається практично по всіх чотирьох сценаріях одночасно.

Таким чином, сучасний стан розвитку досліджень щодо глобалістики свідчить про те, що вона має риси, притаманні сучасній науці – інтеграція накопичених знань, що говорить навіть про можливість вести мову про глобалістику як про *меганауку*. Про це свідчить її визнання на міжнародному рівні, видання навчальних посібників, енциклопедій та словників

Вже сформульовано основні закони і закономірності глобалізму і глобалізації, які активно використовуються країнами в їхній внутрішній та зовнішній політиці. Маючи таку потужну базу унікальних досліджень, все більше їхнє поширення, цілком доцільно ставити питання щодо офіційного визнання *глобалістики як науки* з відповідним її включенням ВАК України у перелік наукових спеціальностей.

Література

1. Глобалистика как отрасль научного знания. – Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара Клуба ученых "Глобальный мир". – М.: Новый век, 2001. – 52 с.
2. Бхагвати Дж. В защиту глобализации ; пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева. – М.: Ладомир, 2005. – 448 с.
3. БСЭ. Т. 46, 2-е изд., М. : Госиздат. Большая Советская энциклопедия, 1957. – 671 с.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. – М.: Политиздат, 1971. – 64 с.
5. Ленін В.І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу / повне збір. тв. – К.: Політвидав України, 1974. – Т. 41. – С. 151-201.
6. Білорус О.Г., Власов В.І. Глобальні трансформації торгівлі: Монографія / О.Г. Білорус, В.І. Власов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 228 с.
7. Чешков М.А. Глобалистика как отрасль научного знания / Матер. постоянно действующего междисциплинарного семинара Клуба ученых "Глобальный мир". – М.: Новый век, 2001. – С. 5-20.
8. Белорус О.Г. Экономическая система глобализма. – К.: ИМЕМО, КНЕУ, НАНУ, 2003. –

- 380 с.
9. Бочан І.О., Михасюк І.Р. Глобальна економіка : Підручник. – К.: Знання, 2007. – 403 с.
 10. Глобалізація: Учебник / Под общ. ред. В.А. Михайлова и В.С. Буянова. – М.: Изд-во РАГС, 2008. – 544 с.
 11. Василенко И.Н. Политическая глобалистика: Учеб. пос. для ВУЗов. – М.: Алгоритм, 2000. – 380 с.
 12. Денчев К. Феномен антиглобализма: Учеб. пособ. – М.: Высшая школа экономики, 2005. – 220 с.
 13. Лук'яненко Д.Г. Економічна інтеграція і глобальні проблеми сучасності: Навч. пос. – К.: КНЕУ, 2005.
 14. Михасюк І.Р., Мальський М.З. Основи глобальних економічних відносин: Навч. посіб. – Л.: Українські технології, WSIZ w Rzeszowie, 2003.
 15. Шепелев М.А. Глобалистика: Учеб. пособ. – Днепропетровск, ДНУ, 2001. – 144 с.
 16. Глобалистика: Энциклопедия / Гл. ред. И.И. Мазур, А.Н. Чумаков / Центр научных и прикладных программ "Диалог". – М. : Радуга, 2003. – 780 с.
 17. Глобалистика: международный междисциплинарный энциклопедический словарь / Гл. ред. И.И. Мазур, А.Н. Чумаков. – М. – СПб. – Нью-Йорк: ИЦ "Еліма", ИД "Питер". – 2006. – 1160 с.
 18. Тринько Р.І, Тринько О.Р. Термінологічний словник ринкової економіки: глобалізація, маркетинг. – Л. : Українські технології, 2006. – 282 с.
 19. Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія України: Монографія. – К. : ВО "Батьківщина", 2001. – 300 с.
 20. Білорус О.Г. та ін. Глобальний конкурентний простір: Монографія / Кер. авт. колективу і наук. ред. Білорус О.Г. – К. : КНЕУ, (2007/2008). – 680 с.
 21. Білорус О.Г. та ін. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / Кер. авт. колективу і наук. ред. Білорус О.Г. – К. : КНЕУ, (2001/2002). – 733 с.
 22. Білорус О.Г., Мацейко Ю.М. Глобальна перспектива і сталий розвиток: Монографія. – К. : МАУП, (2005/2006). – 492 с.
 23. Білорус О.Г. та ін. Глобальні трансформації і стратегії розвитку: Монографія. – К., (1998/2000). – 416 с.
 24. Саблук П.Т., Білорус О.Г., Власов В.І. Глобалізація і продовольство: Монографія. – К. : ННЦ ІАЕ, 2008. – 632 с.
 25. Білорус О.Г., Лук'яненко Д.Г. та ін. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: Монографія / За ред. Лук'яненка Д.Г. – К. : КНЕУ, 2001. – 538 с.
 26. Білорус О.Г., Зубець М.В., Саблук П.Т., Власов В.І. Глобальна продовольча безпека: Монографія. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2009. – 486 с.
 27. Білорус О.Г., Мацейко Ю.М., Вітер І.І. Глобальні стратегії Євросоюзу: Монографія / Кер. авт. колективу і наук. ред. Білорус О.Г. – К. : КНЕУ, 2009.
 28. Власов В.І. Глобальна продовольча проблема: Монографія / Наук. ред. Білорус О.Г. – К. : ІАЕ, 2001. – 506 с.
 29. Зернецька О.В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини: Монографія / Наук. ред. Білорус О.Г. – К.: Освіта, 1999. – 351 с.
 30. Лук'яненко Д.Г., Поручник А.М. та ін. Спільний європейський економічний простір: гармонізація мегарегіональних суперечностей: Монографія / За заг. ред. Лук'яненка Д.Г., Чужикова В.І. – К. : КНЕУ, 2007. – 544 с.
 31. Лук'яненко Д.Г., Поручник А.М. та ін. Управління міжнародною конкурентоспроможністю в умовах глобалізації економічного розвитку: Монографія: у 2 т. – Т. I / За заг. ред. Лук'яненка Д.Г., Поручника А.М. – К. : КНЕУ, 2006. – 816 с.
 32. Лук'яненко Д.Г. Глобальна економічна інтеграція: Монографія. - К.: КНЕУ, 2008.-242 с.
 33. Лук'яненко Д.Г., Поручник А.М. Глобалізація економіки XXI століття: людський вимір: Монографія. - К.: КНЕУ, 2008. – 424 с.
 34. Поручник А.М. Національний інтерес України: економічна самодостатність у глобальному вимірі: Монографія. – К.: КНЕУ, 2008. – 352 с.
 35. Скаленко О.К. Глобальні резерви поступу: Монографія / Передмова Білоруса О.Г. / Науковий редактор Білорус О.Г. – К.: Основи, 2000. – 394 с.
 36. Момджян К.Х. Несколько слов о глобализации //Личность. Культура. Общество. Вып. 3-4 (17-18). – М.: 2003. – С.50–62.

37. Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія України: – Броди: Просвіта, 2001. – 300 с.
38. Глобальные тенденции развития человечества до 2015 года. Материалы Национального разведывательного совета США. – Екатеринбург: У – Фактория, 2002. – 120 с.

УДК 930.2(477) «192»:354

Бондарєва С.О.

ПОСТАНОВИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 20-х РОКІВ ХХ СТ.

В даній статті проаналізовані постанови центральних органів виконавчої влади, показано їх значення як джерела для вивчення історії соціально-культурного розвитку України на початку 20-х років ХХ ст.

Важливе значення в процесі вивчення джерел з історії соціально-культурного розвитку України на початку 20-х років ХХ ст. має дослідження постанов центральних органів виконавчої влади України. Дослідження цього різновиду діловодної документації дозволяє з'ясувати не тільки загальні засади, якими керувалися органи державної влади в своїй роботі, а й проаналізувати їх внутрішню діяльність.

Постанови органів влади є одним з видів діловодних джерел, що відносяться до розпорядчої документації, яка служить для реалізації управлінської діяльності. Цей різновид документів складають численну групу джерел і є самі по собі не лише базою для історичного дослідження, але і одним із засобів встановлення оцінки достовірності інших видів діловодних документів: наказів, інструкцій, протоколів, доповідей та звітів. Значення постанов полягає в тому, що в них міститься величезна маса відомостей по різних аспектах соціально-економічного, політичного і культурного розвитку країни. Але не дивлячись на багатогранність даного виду документа, дослідники при вивченні джерел з історії соціально-культурного розвитку України, практично не зверталися до їх вивчення і аналізу, що і обмовляється актуальністю цього питання.

Метою даної статті є вивчення і аналіз розпорядчої діловодної документації: постанов центральних органів виконавчої влади України як джерела з історії соціально-культурного розвитку на початку 20-х років ХХ ст.

У джерелознавчих дослідженнях практично немає робіт в яких постанови вивчалися як окремий вид джерела. В основному вони досліджувалися як вид діловодної документації [19;11;3].

Всі постанови органів виконавчої влади з даної проблематики розподіляються на дві тематичні групи: постанови у сфері освіти і культури; постанови в області охорони здоров'я.

До першої групи належить постанова Всеукраїнського з'їзду Рад «По народній освіті» від 3 березня 1921 р. [3;19-20]. Постанова включає 5 напрямків роботи: перший напрямок складає доручення в галузі соціального виховання дітей. З огляду на всі перешкоди, що стоять на цьому шляху, як видно зі змісту документа, з'їзд доручає Урядові України всебічно зміцнити діяльність рад захисту дітей з метою об'єднати засоби і зусилля всіх органів влади на розв'язання завдання в сфері соціального виховання дітей. Другим напрямком постанови було доручення в найскоріший час організувати по всіх великих центрах України робітничі факультети з метою забезпечити робітникам і

незможним селянам реальний доступ до опанування вищої освіти. Третій напрямок постанови, як видно з документу, складає доручення в галузі позашкільної освітньої діяльності. З'їзд Рад звертає увагу на необхідність рішучого поєднання всіх освітніх сил і засобів з метою спрямувати їх на: а) боротьбу з неписьменністю і неписьменності; б) боротьбу з пережитками махновщини, петлюрівщини, бандитизму; в) на пропаганду всіх законів і заходів робітничо-селянської влади; г) на пропаганду великих завдань робітничо-селянської влади в справі організації господарства. Четвертим пунктом постанови було те, що Всеукраїнський з'їзд Рад схвалює роботу Народного комісаріату освіти, що спрямована до усунення національної ворожнечі і до розвитку української мови. Нарешті, в останньому розділі постанови, Всеукраїнський з'їзд Рад, доручає Раді Народного Комісаріату звернути увагу на матеріальне забезпечення робітників освіти.

Як видно із документа, V Всеукраїнський з'їзд Рад закликає всіх працівників освіти докласти всі зусилля для розвитку освіти і виховання.

Вищезгаданий документ доповнює постановою РНК УСРР «Про організацію робітничих факультетів» від 7 березня 1921 р. [5;120]. Згідно документа Раднарком ухвалив: доручити Наркомату освіти організувати дворічні робітничі факультети в Харкові, в Бахмуті, в Катеринославі, в Києві, в Одесі і в ін. містах; установити прийом до робітничих факультетів виключно по командировках профспілок; визначити організовані робітничі факультети мілітаризованими, поширивши на них усі обов'язки встановлених для вищих шкільних закладів. Висвітленні в документі завдання супроводжуються приміткою в якій родини командированих до робітничих факультетів забезпечуються особливим порядком.

Одним із основних завдань які стояли перед органами влади було ліквідація неписьменності, бо рівень елементарної грамотності серед верст населення був надто низьким й таких людей на здобуття будь-якої професійної освіти надсилати було неможливо. Таким чином, щоб дати можливість всьому населенню свідомо брати участь в політичному житті країни Раднарком прийняв постанову «Про боротьбу з неписьменністю» від 21 травня 1921 р. [13;254]. Документ складається з одинадцяти пунктів. Зокрема, в яким Раднарком ухвалив, що: 1) здійснення цієї постанови покладається на Головополітосвіту Наркомосу, в складі якого встановлюється Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю в складі п'яти чоловік, призначених Наркомосом; 2) усе населення республіки віком від 8 до 50 років, яке не уміє читати або писати, зобов'язано учитись письму на українській, російській або якій іншій мові, за бажанням учня; 3) Наркомосові дозволялося притягати до навчання неписьменних в порядку трудової повинності усе письменне населення країни, з оплатою за працю по нормах працівників освіти; 4) все неписьмове населення, зайняте на підприємстві, звільняється на дві години від праці для відвідування школи грамоти, збереженням заробітку; 5) для організації шкіл органам освіти дозволялася використовувати Народні будинки, церкви, синагоги, каплиці, клуби, приватні будинки, підходящі для цього приміщення на фабриках, заводах і установах; 6) органам постачання, в першу чергу, необхідно було задовольняти всі запити установ, які боролися з неписьменністю. Таким чином із документа видно, що Раднарком прикладає багато зусиль для підвищення рівня освіти в країні.

Перший рік роботи не приніс бажаних результатів, тому що було недостатньо кваліфікованих кадрів, а головне коштів. До 1923 р. робота проводилась дуже слабко. 14 серпня 1923 р. Уряд постановив перед органами

Історичні науки

освіти завдання – ліквідувати неписьменність серед населення. Для реалізації цієї компанії уряд запропонував створити на місцях товариство допомоги ліквідації неписьменності [18;358]. Всеукраїнське товариство «Геть неписьменність» було створено в кінці 1923 р. на чолі з Г. І. Петровським. Воно видавало газету і журнал «Геть неписьменність», мало видавництво, яке випускало підручники, літературу для дітей та підлітків, методичні посібники для дорослих.

Навчання грамотності набуло широкого масштабу в Червоній армії. Про це свідчить постанова Раднаркому УСРР від 14 вересня 1923 р. [8;491] і 12 грудня 1924 р. [9;321] про ліквідацію неписьменності серед допризовників та червоноармійців змінного складу територіальних частин. Згідно з постановами допризовників, які ухилялися від обов'язкового шкільного навчання притягали до кримінальної відповідальності.

Відкритим залишалось питання про запровадження обов'язкової початкової освіти в Україні. 30 липня 1924 р. уряд ухвалив постанову «Про запровадження загального обов'язкового навчання на Україні»[19]. У постанові було вказано: «Здійснити загальне навчання дітей чотирьох вікових груп – 8, 9, 10 та 11 років – протягом найближчих шести років, починаючи з 1924-1925 навчального року, причому протягом цього навчального року закінчити усі підготовчі роботи по проведенню загального навчання».

Без достатнього фінансування мережі народної освіти, неможливо подолати безграмотність серед населення країни. У зв'язку з чим з 1923 р. починається поступове збільшення асигнувань на народну освіту по державному і місцевому бюджету. На це вказує постанова уряду від 12 жовтня 1924 р. «Про державний та місцевий шкільний бюджет», в якій вказується, 1923 р. був переломний у виході народної освіти з важкої кризи [18]. Про це свідчать дані таблиці по закладах Міністерства освіти:

Роки	Державний бюджет (крб.)	Місцевий бюджет	Разом
1922-1923 рр.	9313973	5451806	14739779
1923-1924 рр.	13888950	25078135	38967985
1924-1925 рр.	29437889	38713750	59151639
1925-1926 рр.	28297732	60101000	88398732

На підставі аналізу даних, можна зробити висновок, що за роки з 1922-1923 по 1925-1926 асигнування на народну освіту по Україні зросли понад 6 разів. До закінчення відбудовного періоду у 1925-1926 рр. в Україні на народну освіту по всіх відомствах витрачено близько 97 млн. крб., що становило майже половину бюджету країни.

Проаналізувавши постанови уряду, спрямовані на підвищення рівня освіти та ліквідації неписьменності, робимо висновок, що уряд докладав чи мало зусиль для розв'язання цієї проблеми, але нажалі до кінця 1925 р. це завдання не було виконано.

Водночас з ліквідацією неписьменності уряд турбувався про дальший розвиток і піднесення культурного рівня населення. Як прикладом цього є постанова уряду «Про обов'язкову реєстрацію пам'яток мистецтва і старовини» від 26 грудня 1922 р. [16;795]. Відповідно цієї постанови предмети які не мали музейного значення можна було продавати. Відповідальність за продаж цих предметів, покладалася на спеціальну комісію, до складу якої входили представники Наркомосу, Наркомдержконтролю і Уповнаркомфіну. Кошти за продаж цих предметів витрачалися на користь музеїв.

З метою припинення вивозу за кордон культурних цінностей, що мали художнє і культурно-історичне значення, Раднарком прийняв постанову «Про заходи припинення вивозу за кордон речей музейного значення» від 24 жовтня 1922 р. [1]. Згідно цієї постанови, була створена центральна міжвідомча комісія по експертизам художньо-культурних цінностей.

Уряд України вважав, що зміцнення освіти та культури були не можливими без розвитку науки. Центром об'єднання наукових сил була Українська Академія Наук. Раднарком постановою від 25 січня 1921 р. закріпив за нею в Києві будинки колишніх Першої Київської гімназії і пансіонату Левашової, а також передав друкарню з обладнанням і папером для академічних видань [11;31].

Раднарком УСРР прийняв ряд постанов про забезпечення професури продовольчими пайками, розподіл академічних пайків доручалася спеціальним комісіям, куди обов'язково входили представники від професури [21].

З метою розвитку на Україні науково-дослідної діяльності найбільш видатних в кожній галузі вчених, а також для підготовки молодих вчених для наукової і викладацької роботи, Раднарком УСРР 2 грудня 1921 р. прийняв постанову, за якою в найголовніших центрах країни створювалися науково-дослідні кафедри. Організація цієї роботи доручалася Головному професору. Штати, кошториси наукових установ затверджував уряд країни.

Безумовно, процес розвитку освіти, культури та науки був нелегким, що підтверджують документальні джерела, і уряд України все робив, щоб налагодити процес розвитку національної культури та духовності народу.

Що стосується постанов другої групи, які направлені на організацію охорони здоров'я в країні, то тут вважаємо за необхідне висвітлити такий аспект: як визначення головних напрямків роботи органів влади, а також засобів, щоб могли суттєво поліпшити цю роботу. Цьому присвячена постанова Раднаркому УСРР від 22 березня 1921 р. про об'єднання органів військово-санітарного відомства, медичної мережі залізничного і водного транспорту в єдиний орган - Народного Комісаріату охорони здоров'я УСРР [6;131]. В постанові були поставлені урядом завдання перед НКОЗ: це піднесення санітарного стану країни; підвищення охорони материнства і дитинства; поліпшення медичної справи в Донбасі; підвищення кваліфікації лікарів; розвиток санітарно-курортної мережі.

Прикладом вирішення проблеми охорони материнства й дитинства, стала постанова Раднаркому УСРР «Про безпритульних дітей» від 14 жовтня 1921 р. Як свідчить зміст постанови, уряд зобов'язав наркомати, профспілки, губвиконкоми забезпечити роботою підлітків віком до 14 років, якщо її умови не суперечить законам про охорону праці малолітніх. Зміст документа вказує на те, що уряд допускав розміщення дітей міського і сільського населення за попередньою домовленістю між органами влади і громадянами, які бажали взяти до себе дитину [15;591].

Уряд України турбувався і про дітей які мали батьків, поступово в країні зростала кількість дитячих установ. Прикладом може служити постанова Раднаркому УСРР «Про організацію дитячих ясел» від 18 березня 1921 р. [4;38]. Організацію дитячих ясел уряд доручив органам охорони здоров'я, тимчасовим організаційним трійкам при місцевих органах охорони материнства й дитинства. Працювала мережа дитячих лікарень і поліклінік, які організовували медичний огляд дітей та підлітків, згідно з постанови Раднаркому УСРР «Про систематичне лікарське обслідування робітничих підлітків» від 21 листопада 1921 р.

Надаючи великого значення справі оздоровлення як дорослого населення, так і дітей, уряд вирішував питання санаторно-курортного лікування і організації

Історичні науки

будинків відпочинку. 19 квітня 1921 р. Раднаркому УСРР прийняв постанову «Про будинки відпочинку для робітників». Як засвідчує цей документ виконкомам і губпрофрадам уряд пропонував надати кращі будинки і дачні місцевості для організації будинків відпочинку. Кошти на обладнання і утримання будинків відпочинку виділялися губпрофрадами по кошторисам місцевих відділів праці [12;197]. Змінюючи і доповнюючи постанову від 19 квітня 1921 р., Раднаркому УСРР 23 квітня 1923 р. вирішив, що по кошторису Уповнаркомпраці утримуються будинки відпочинку з таким числом ліжок: Катеринослав – 350, Одеса – 200, Харків – 300, Київ – 150. Решта будинків утримується на місцеві кошти [7;233].

Поступово налагоджується санаторно-курортна справа. Постановою ВУЦВК від 21 вересня 1921 р. всі лікувальні об'єкти курортної зони (санаторії, мінеральні джерела, соляні і грязьові озера, пляжі, парки), а також всі обслуговуючі їх житлові господарські будівлі знаходилися у веденні Українського курортного управління, підпорядкованого Наркомздоров'я УСРР [14;539].

Про фінансування медико-санітарної справи свідчить постанова, яка була прийнята на засіданні Колегії Наркомздоров'я УСРР спільно з завідуючими губздороввідділами 18-19 грудня 1921 р., «Про розмежування місцевого і державного бюджету в галузі лікувальної медицини» [20]. Згідно цієї постанови було прийнято розмежування галузей охорони здоров'я відповідно до джерел фінансування на чотири категорії: 1) галузі, що відносяться за рахунок державних коштів; 2) галузі, що відносяться за рахунок місцевих коштів; 3) галузі, віднесені за рахунок державних коштів та страхового фонду і 4) галузі, що перебувають на господарському розрахунку. Документ засвідчує, що на державному забезпеченні необхідно залишити санітарну організацію з бактеріологічними інститутами, інфекційні ліжка. За рахунок місцевих коштів було віднесене утримання сільської мережі, повітових і губерньських соматичних лікарень та дитячих закладів (включаючи й персонал). За рахунок державних коштів і страхового фонду повинна утримуватися вся мережа, виділена виключно для обслуговування застрахованих. На господарський розрахунок переводилися лікувальні заклади, санаторії, аптеки, рентгенкабінети і інститути фізичних методів лікування, клінічні лабораторії та інші заклади, призначені для обслуговування нетрудового населення, причому такі лікувальні заклади і установи, крім аптек, могли здаватися в оренду приватним підприємцям.

Таким чином, згідно даної постанови було проведено перегрупування матеріальних засобів охорони здоров'я в республіці. Вона підкреслила необхідність здійснення диференційованого медичного обслуговування різних груп населення і застосування при цьому класового принципу. Одночасно було вжито заходів для упорядкування місцевих коштів, виділених для медичних установ.

Отже, підсумовуючи аналіз даного виду джерел, можна зробити висновок, що уряд провів значну роботу в галузі охорони здоров'я, сприяв розвитку мережі дитячих установ, а також упорядкуванню загальної лікувально-профілактичної допомоги різним верствам населення.

Аналіз змісту постанов Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УСРР як джерел з історії соціально-культурного розвитку України на початку 20-х років ХХ ст., дозволяє зробити наступні висновки: 1) ці постанови належать до тих нормативних актів, які на думку М. Чорноморського, містять обов'язкові вимоги і передбачають застосування державою примусових засобів в разі їх невиконання [22;74]; 2) вищезгадані документи висвітлюють становище органів виконавчої влади як

невід'ємної частини загальнореспубліканської системи органів державного управління, оскільки всі постанови були адресовані Наркоматам УСРР та його підпорядкованим органам і розповсюджували на ці органи всі завдання, які мали виконувати Наркомати УСРР; 3) переважна більшість постанов має характер дріб'язкової регламентації дій органів виконавчої влади. Але все ж таки постанови є важливим джерелом для дослідження питання про те, які саме заходи органи влади приймали для розвитку соціально-культурного становища України на початку 20-х років ХХ ст.

Література

1. Вісті ВУЦВК, № 266, 24 листопада 1922 р.
2. Источниковедение истории СССР: Учебник для ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов / И. Д. Ковальченко, С. В. Воронова, А. В. Муравьев др. – 2-е изд., перераб. и доп. - М. : Высш. шк., 1981.- 496 с.
3. Збірник резолюцій і постанов V Всеросійського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. - 1921. – С. 19-20.
4. ЗУ. – 1921. - № 1. – С. 38.
5. ЗУ. – 1921. - № 4. – С. 120.
6. ЗУ. – 1921. - № 4. – С. 131.
7. ЗУ. – 1923. - № 13. – С. 233.
8. ЗУ. – 1923. - № 34. – С. 491.
9. ЗУ. – 1924. - № 52. – С. 321.
10. Кабанов В. Источниковедение истории советского общества: Курс лекций. – М. : РГГУ. 1997. – 385 с.
11. СУ. – 1921. - № 1. – С. 31.
12. СУ. – 1921. - № 7. – С. 197.
13. СУ. – 1921. - № 9. – С. 254.
14. СУ. – 1921. - № 19. – С. 539.
15. СУ. – 1921. - № 20. – С. 591.
16. СУ. – 1922. - № 56. – С. 795.
17. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 10, арк.. 110, 146 зв.; СУ. – 1921. - № 16. – С. 490.
18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1622, арк.. 42-42 зв.
19. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 400, арк.. 2-3.
20. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 573, арк.. 171-173 зв.
21. ЦДАВО України, ф. 539, оп. 1, спр. 1371, арк.. 358-358 зв.
22. Черноморский М. Источниковедение истории СССР: Сов. период: Учеб. пособие. - 2-е изд., испр. и доп.- М.: Высш. шк., 1976.- 296 с.

УДК 94 (477.6)

Бублик О.І.
ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО В АНТИРАДЯНСЬКОМУ
ОПОЗИЦІЙНОМУ РУСІ В УКРАЇНІ
(кінець 20-х – 30-і рр. ХХ ст.)

Вивчено вплив православної церкви та духовенства на українське суспільство у контексті конфлікту між радянською державою та церквою.
Ключові слова: православна церква, духовенство, держава, суспільство, антирадянський рух.

На сучасному етапі українського державотворення відродження релігійної свідомості стало одним з головних показників оновлення всього суспільства. Православ'я, як елемент духовної культури українського народу завжди мав і має

значний вплив на повсякденне життя в країні. У його духовному просторі відбувався етногенез української нації, формувалося та розвивалося національно-культурне життя українців. За час свого панування на українських землях православ'я само зазнало значних еволюційних змін і трансформувалося у самобутнє духовно-культурне явище.

Історію української православної церкви 20-х – 30-х років ХХ ст. практично неможливо розглядати поза контекстом історії української державності. Але дослідники віддавали перевагу розробці тематики, що пов'язана з особливостями державно-церковних відносин у контексті політики держави щодо церкви [1] або ролі православ'я у національній культурі [2]. Натомість зворотному впливу церкви на суспільство, ролі православного духовенства у формуванні та збереженні політичної культури, традиційності повсякденного життя приділялося недостатньо уваги. Тому вивчення впливу православної церкви та духовенства на українське суспільство у контексті конфлікту між радянською державою та церквою і спонукало авторку, яка не претендує на остаточне вирішення проблеми, визначити це як завдання даної статті.

Противники церкви з початку встановлення радянської влади наразилися на опір православних християн та духовенства. Жодна насильницька кампанія проведена більшовицьким режимом - чи то вилучення церковного скарбу, чи то закриття храмів - не обходилася без зіткнення з вірянами.

Події, що пов'язанні із здійсненням масової колективізації сільського господарства, підтверджували прагнення комуністичного режиму поставити духовенство "на коліна". Як показують численні приклади, духовенство і віруючі активно виступали проти усупільнення майна, худоби, протидіяли тому тиску, який здійснювався на них з боку партійних, радянських органів, спецслужб, надзвичайних збройних загонів тощо.

Крім антиколгоспних гасел, віруючі виступали за недоторканність церкви, яку вважали чи не останнім оплотом у захисті своїх прав.

У числі перших були виступи на захист священнослужителів, які в умовах протистояння держава-церква часто-густо підлягали арештам. Арешти священнослужителів викликали численні зіткнення влади з віруючими. Для порятунку священника виступили не тільки члени церковної ради, а й багато селян. Так, у с.Березівка Криворізької округи на захист арештованого священника виступили спочатку жінки, а потім і чоловіча половина. Згодом селян підтримали мешканці навколишніх хуторів [3, 273].

Аналогічні явища біли зафіксовані на Харківщині, Одещині, Криворіжжі ті Вінничині [4, 274; 5, 372; 6, арк.34].

Селяни, навіть розуміючи можливі наслідки свого супротиву, наважались йти проти влади. Виступи закінчувалися, як правило, нічим, але вони були складовою частиною хвилі селянської війни та змусили владу призупинити дії репресивно-каральної машини. Опубліковані В.Нікольським, дослідником діяльності органів державної безпеки, дані про арешти духовенства у 1931–1933 рр. показують скорочення кількості репресованого духовенства. Порівняно з 1931 р. (заарештовано 429 служителів церкви) у 1933 р. відбулося зменшення кількості заарештованого духовенства до 150 осіб [7, 234]. Влада цього часу використала голод як засіб боротьби зі своїми "класовими ворогами".

Водночас можна констатувати, по-перше, що в цілому репресивні дії проти духовенства, в тому числі – вигнання з населених пунктів, залякування та арешти наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. набули масового характеру. На посилення утисків духовних осіб віруючі відповідали збройними виступами. Зі зміцненням репресивно-каральної машини віруючі, знесилені колективізацією, голодомором,

уже не могли протистояти владі та захищати права духовенства. По-друге, у період масового організованого опору селян економічній політиці духовенство, доведене до жалюгідного існування, поділяло опозиційні настрої селянства.

Однією з трагічних кампаній, яка спонукала віруючих до виступів, проведених більшовиками в рамках загальної антирелігійної політики та дискредитації місцевого духовенства була кампанія по зняттю дзвонів з культових споруд. Дзвін у православній церкві супроводжував богослужіння, звучав під час божественної літургії, читання Євангелія, супроводжував хресні ходи, використовувався для збору населення, а також як сигнал тривоги (сполох). Боротьбу з ліквідацією дзвонів санкціонували спеціальною постановою РНК РСФРР ще 30 червня 1918 р., згідно з якою «ті, хто били на сполох, скликаючи населення, як контрреволюціонери віддавалися під суд революційному трибуналу».

Небезпека самочинного биття на сполох зберігалася й у 1929 р., коли розпочалося проведення суцільної колективізації сільського господарства і ліквідації куркульства як класу. Тому зняттям дзвонів з культових будівель радянська влада розраховувала не тільки частково розв'язати проблему з кольоровими металами, але й запобігти можливим антирадянським виступам. Щоб додати кампанії «законного характеру», секретаріат Президії ВУЦВК 11 грудня 1929 р. обговорив питання «Про порядок вилучення дзвонів з молитовних будинків» і ухвалив відповідне рішення. Після посилення клопотання робітничих мас «про вилучення дзвонів» і «використання коштів від цього на культурно-соціальні потреби даної місцевості», в ухвалі був визначений наступний порядок проведення цієї роботи: рішення про зняття дзвонів ухвалюється більшістю голосів на зборах громадян, що проживають в населеному пункті, після чого відповідні ради (сільська, селищна, міська) затверджують це рішення на пленумах або засіданнях своєї президії. Остаточне рішення ухвалював губвиконком, і воно оскарженню не підлягало [8, 127].

Кампанія зняття дзвонів стала масовою і масштабною на зламі 20-х – 30-х рр., а під кінець 1935 р. майже завершилася і переросла в кампанію по закриттю церков. По всій Україні прокотилася хвиля зборів, на яких «трудящі» стали вимагати не тільки передачі дзвонів до фонду держави, але і закриття всіх церков, які, на думку учасників зборів, втілювали собою супротивників соціальних перетворень суспільства. Це привело до наростання своєрідної антирелігійної істерії, в ході якої багато общин для того, щоб не виявитися закритими, самі ухвалювали рішення про добровільне пожертвування дзвонів з своїх храмів.

Згодом Україною пішла хвиля закриття культових споруд. У приміщеннях відібраних храмів, молитовних будинків тільки в 1929р. влаштували 12 сільбудів, 50 шкіл, кілька десятків клубів, розмістили гаражі для тракторів, склади, а 76 церков зруйнували [9, 276].

За період з листопада 1929 р. – січень 1930 р. – в Україні було закрито 202 культових будівель [10, арк.41]. За кількістю закритих православних храмів у 20-х рр. на першому місці був Харківський округ - 48 храмів, на другому - Одеський - 39, на третьому - Артемівський і Шевченківський округи, в яких були закриті 25 православних храмів.

Багато закритих культових споруд використовувалися під склади, їдальні, пункти зсипання зерна, електростанції, митниці, а багато залишалися порожніми. У витягу з протоколу Секретаріату ВУЦВК №43/436 від 4 лютого 1930 р. відзначається: «Задовольнити прохання робітників і на подання НКВС дозволити окрвиконкомам закрити молитовні, щоб використати їх приміщення для культурних, освітніх та інших потреб». Молитовні будинки руйнували або

Історичні науки

використовували: для розширення трамвайного руху; будівництва оперного театру; під музей міліції; клуб; сільбуд [11, арк. 25,27]. В УСРР в "культурно-просвітницьких цілях" використовувалися 355 закритих раніше культових споруд, з іншою метою - 137, не використовувалися - 127 культових споруд. Опір, який чинили віруючі з цього приводу, жорстоко придушувався місцевими каральними органами.

Після виходу у світ відомого листа Сталіна в березні 1930 р. "Запаморочення від успіхів", у якому засуджувалися методи насильницької колективізації, починає змінюватися тактика у справі соціалістичної перебудови села, а отже, слід було чекати й певних змін у ставленні держави до церкви. Постанова ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. говорить про «боротьбу з викривленням партійної лінії в колгоспному русі». Партійне керівництво лицемірно закликала припинити закриття церков в адміністративному порядку. «За знущальні вчинки до релігійних почуттів селян і селянок притягати винних до найсуворішої відповідальності» [12, 136]. 20 липня ВУЦВК таємною інструкцією звертає увагу виконавчих комітетів усіх рівнів на недопустимості порушень чинного законодавства про культу, що виявлялися в насильницькому закриття молитовних споруд, надмірному оподаткуванні храмів і духовенства, незаконному позбавленні духовенства житлової площі та перешкоді священнослужителям у «відправі культів».

Ця тенденція проявилась у згортанні кампанії з ліквідації молитовних будинків, більше того, значна частина церков, синагог, кірх, відібраних у віруючих у цей період, була повернута їм для використання за призначенням. Але судові та позасудові переслідування священнослужителів тривали й надалі. Як розмах, так і жорстокість репресій стосовно служителів культу, порівняно з кінцем 20-х років, дещо зменшується. Політика репресій проти релігії та церкви була закономірною в руслі загальної політики сталінської адміністративно-ідеологічної системи.

Таким чином, згортання НЕПу та насильницька колективізація призвели до істотних змін всієї політики по відношенню до релігійних організацій в СРСР. З метою відлучення населення від Церкви проводилися агітаційно-пропагандистські акції, кампанії по зняттю і вилученню дзвонів, закриття культових споруд тощо.

У свою чергу вищезгадані події викликали особливе обурення та супротив віруючих владі. Архіви рясніють повідомленнями відповідальних осіб про проявлення опозиційності селян щодо антирелігійної кампанії, яку посилила влада із 1929 р. Так, у с. Паланка Вапнярського району в грудні цього ж року за постановою загальних зборів було прийняте рішення про закриття церкви. Група віруючих не погодилася з цим рішенням і подала клопотання про відміну постанови загальних зборів. Зібрано 350 підписів з 1500 осіб населення Паланки. Постанова віруючих через відповідну інстанцію була відправлена у ВУЦВК, який своєю постановою від 01 січня 1930 р. відхилив її. Місцеві організації намітили використання церкви під клуб, але Тульчинський відділ ГПУ це робити заборонив. У селі почала активізуватись діяльність релігійної общини. 07 липня 1930 р. з Харкова повернулись два ходоки яким, нібито ВУЦВК дозволив відкриття церкви, але вони загубили дозвіл по дорозі. На цю провокацію піддалася частина віруючих. Вже 8 та 9 липня 50 – 60 осіб (переважно жінки) цілу добу охороняли церкву. Побудовану сцену розбили, частково встановили майно [13, арк. 8].

У 1936 р. в Україні діяли 9 відсотків церковних і молитовних споруд від їхньої дореволюційної кількості. Жодної православної Церкви на початку 1940-х

рр. не залишилося у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській областях, по одній — у Полтавській, Луганській, Харківській [14, 475]. Вже наприкінці 1930-х рр. більшість священнослужителів знаходилися у в'язницях, таборах й висланні [15, 254].

Супротив сільських мешканців викликали і поспішні дії місцевої влади та активістів. Так, уповноважений РВК в с. Плужному Шепетівської округи Мазуренко викликав декілька разів попа Войтка та пропонував йому зняти сан, але той відмовив. Тоді почався процес закриття церкви та реквізиції. Під час реквізиції до церкви почали сходитися жінки в кількості 200 осіб; між ними і комсомольцями виникла сутичка. В ніч з 14 на 15 лютого піп Войтко об'їхав суміжні села, закликав до захисту церкви. 15 лютого до Плужного з'їхалося 1500 селян (в більшості жінок), які примусили голову сільради віддати ключі. У той же день було перебрано правління церковної ради серед якого стала більшість жінок та середняків [16, арк.. 9].

У селі Білополь Гришівського району Шепетівської округи комсомольський осередок, не провівши агітаційних робіт 17 лютого запропонував протягом кількох годин зняти церковні дзвони, погрожуючи ДПУ. 150 жінок прийшли до сільради і відстоювали дзвони [17, арк.. 9].

У с. Сирово Врадівського району на Первомайщині неналежна підготовка до закриття церкви призвела до того, що 2000 жінок збіглися і робили перепони [18, арк.. 11].

Отже, посилення антирелігійного руху у 20-х - 30-х рр. у вигляді кампанії закриття церков та виселення духівництва з населених пунктів викликали обурення та опір з боку віруючих. В умовах соціально-психологічної напруги, як ніколи, у священника як у досвідченої людини з більш високим рівнем освіти гуртувалися селяни, шукали поради, як у служителя церкви – втіхи. Події на зламі 1920–30-х рр. яскраво продемонстрували, що священник користувався неабияким авторитетом. Влада, усвідомлюючи вплив священнослужителів на селян, намагалася фізично знищити їх, звинувативши в контрреволюційній діяльності.

Сумна участь чекала церкви та церковні будинки після їх закриття. Архівні данні рясніють про використання їх для культурного та господарського розвитку. При неможливості використання їх за цим призначенням церковні будівлі частіше розбиралися з подальшою їх реалізацією. Кошти використовувалися сільськими громадами по рішенню сільрад. Стимулом для місцевої влади по закриттю церков була доповідна записка НКВС від 23 липня 1929 р., у якій, зокрема, зазначалося: «По-перше, притягнути до відповідальності місцеві органи влади і окремих працівників тих, що не виконали постанов ВУЦВК про використання закритих молитовних будинків для культурно-просвітницьких цілей, за тяганину і формалізм і викривлення партійної лінії; по-друге, окрісполкоми, які клопотали перед ВУЦВК про закриття молитовних будинків і передачу приміщень їх для культурно-просвітницьких цілей не маючи для цього засобів, завдяки чому закриті молитовні будинки не використовуються, викликаючи нарікання не лише віруючої частини населення, але і серед невіруючих – зауважити. Там же, де закриті протягом декількох років молитовні будинки повернені назад віруючим, необхідно винним в цьому об'явити догану, також як і завокрадмінвідділами, що допустили це» [19, арк. 40,41].

Довідка від Дніпропетровського окрвиконкому від 05 квітня 1929 р. повідомляє, що закриті молитовні використані так: «1. Тихвінський монастир – в ньому розташовано колектор для дефективних дітей. ...2. Каплиця при станції Дніпропетровськ – знесена і місця де була каплиця вже не знають. Будівельні

Історичні науки

матеріали використано залізницею. ...10. Петропавлівська дерев'яна церква с. Петропавлівка і дрова з неї використані школами села як паливо» [20, арк. 25].

Довідка від Полтавського окрвиконкому від 19 квітня 1929 р. повідомляє: «1. Стара церква с. Берестовеньки Червоноградського р-ну розібрана і матеріал від розборки використаний для збудування 7-річної школи с. Берестовеньки; 2. Недобудований собор м. Зіньківа розібрано, тому що це помешкання при його добудові пристосувати б під будь-що не було змоги. Матеріали від розборки (цегла тощо) реалізується й кошти будуть витрачені на благоустрій м. Зіньків; 3. Цеглова церква с. Ковалівка Шишацького р-ну розібрана і весь матеріал використано на будову нарбудинку в с. Ковалівці.»

Повідомлення від Луганського окрвиконкому від 19 квітня 1929 р. зазначає: « ... 2. Недобудована церква с. Мала Вергунка добудовується під школу... 4. Казанська та Кладовищенська церкви м. Слав'яносербська в цьому році будуть зруйновані й з матеріалу буде збудований учбовий пункт» [21, арк. 27,28].

У сплундрованих храмах зберігали зерно, відкривали клуби, де влаштовували танці, будинки культури, бібліотеки, театри, дитячі будинки, адміністративні заклади.

Отже, закриття церковних будівель та використання їх під культурно-освітні потреби та під потреби господарського призначення викликали обурення та протест серед віруючої частини громад, але й викликало підтримку серед невіруючих, які у 30-ті роки вже становили значний відсоток населення, особливо міського. Тому цей розкол у суспільстві по відношенню до релігії, церков та духовенства використовувався владою для подальшого посилення антирелігійної кампанії.

Як радянська влада використовувала школу, навчально-виховний процес, учнів у антирелігійній пропаганді, так і віруючі та духівництво намагалися поширити свою позицію стосовно державної політики, релігійного життя, використовуючи дітей у школах. Так, наприклад, у Харківській області в Ольшанській школі № 1 серед учнів ходила записка «В Иерусалиме слышен глас божий. Каждый гражданин должен молиться богу». Вона потайки переписувалась та передавалась серед учнів цієї школи та їх батьків. У Київській області в с. Мишековка монах Яновський збирав у своїй квартирі учнів та проводив з ними проповіді та бесіди, за що було його вислано на Північ [22, арк. 31]. Піп с. Острогори, що на Київщині, з метою залучення до церкви дарував на престольні свята ігри та ракети (останні пропонувалося запускати у церкві) [23, арк. 32].

Можливість залучення дітей до церковних справ у деяких школах можна пояснити, перш за все, лояльним ставленням до церкви самих вчителів, які своєю бездіяльністю, або замаскованою релігійністю сприяли поширенню таких фактів. У селі Бірюково Ровенецького району Донецької області у викладача біології було багато ікон. Серед учнів та батьків ходили розмови: «Говорит, что Бога нет, а у самого полно икон. Выходит что учитель говорит нам неправду» [24, арк. 32].

Залучення служителів культу до освітніх справ у роки боротьби із неписьменністю стало причиною того, що значна їх кількість, а також їх дітей залишилася працювати у школах і у 30-х роках, безпосередньо розповсюджуючи, або мовчки сприяючи поширенню релігійності.

Так, у Харківському приміському районі по 24 школам виявлено служителів культу та їх дітей – вчителів 37 осіб [25, арк. 33]. У Золотоноському районі серед вчителів 40 були вихідцями із духовенства. У Донецькій області у Красногорській семирічці вчитель Чучко була дочкою попа [26, арк. 34].

Боротьба церкви з державою за першість у вихованні молодого покоління не обходилася без порушень з боку церковнослужителів. У першу чергу це стосувалося навчання дітей у релігійному дусі. Так, у 1924 р. в с. Кам'янка Катеринославського округу священик збирав школярів та молодь і під виглядом навчання співів розучував з ними псалми [27, арк. 262]; в с. Петриківка того ж округу святий отець наказував батькам приводити дітлахів до церкви для навчання «Закону Божому» [28, арк. 7]. Інколи зазначені випадки несанкціонованих занять релігійного характеру супроводжувались різкою критикою на адресу радянських культосвітніх установ. До того ж віруючі траплялися й серед самих учителів, нерідко намагаючись пояснити дітям сутність релігії, навчити їх «Слову Божому». Звичайно, таке не залишалось поза увагою відповідних державних та партійних структур. Так, на антирелігійному засіданні відділу культів Миколаївського округу в 1928 р. повідомлялося про факти заохочення школярів відвідувати церкву з боку вчителів, обговорювався випадок, коли вчитель Вознесенського району разом з піонерами та попом ішли ховати померлу дитину [29, арк. 7, 12]; в наступному році на II окружному з'їзді СВБ Катеринославщини йшлося про випадок, коли вчитель навчав дітей співати псалми [30, арк. 45].

Активність православних священиків у дитячих і молодіжних колах не припинялась і в 1930-х роках. Газета Спілки воєвничих безвірників України «Безбожник» у 1937-1938 рр. повідомляла про випадки, коли представники духовенства вмовляли учнів шкіл відвідувати церкви, причому безрезультатно. Так, помітний вплив церковнослужителів був зафіксований у середній школі с. Миколаївка Новомосковського району Дніпропетровщини, де у церковні свята частина школярів не відвідувала заняття, натомість йшла до місцевого храму [31]. Священик с. Ново-Петрівка Бердянського району підбурював школярів скинути «чортові мотузки» (піонерські галстуки), залишити лави піонерів і припинити ходити до школи, натомість закликав відвідувати церкви [32, арк. 42] та ін.

Отже, протиставляючи церкву та релігію офіційній антирелігійній політиці влади віруючі та духовенство, можливо несвідомо, поширювали загальні опозиційні настрої, зокрема, серед учнів шкіл, їх батьків та загалом серед населення.

Прикладом опозиційності учнів може слугувати доповідна від 17 квітня 1935 р. на ім'я Косіора та Постишева, де у спеціальній довідці доповідалось про антирадянські прояви серед учнів сільських шкіл.

У одній із семирічок Миколаївського району серед учнів старших класів виявлена так звана контрреволюційна група, якою керувала учениця цієї школи Акіндонева. Група мала назву «Перлини пустелі» та займалася складанням та розповсюдженням листівок [33, арк. 20]. У 25-й школі Житомирського району учень Карабанов приніс до школи 7 листівок з контрреволюційними віршами. При обшуку дома було знайдено ще 95 [34, арк. 21].

Отже, звертаючи увагу на загальну істерію, шпіономанію середини 30-х років, та враховуючи вищенаведені факти, ми можемо стверджувати про наявність опозиційних настроїв до радянської влади учнів сільських шкіл.

Радянська пропаганда про щасливе життя та побудову соціалізму в країні не завжди сприймалася допитливим дитячим розумом, який бачив невідповідність декларованих гасел реальному життю та дійсності. Так, наприклад, у Ново-Павлівській семирічці на Одещині учениця 7-го класу Шаповалова (комсомолка) на лекції питала: «Чому, коли Ленін керував, не було помилок, а у Сталіна постійні помилки», «Чому Сталін не керував, коли був

Ленін», «Цар Микола II сидів для меблів, як зараз сидить Сталін». Пояснюючи, вона заявила «Якщо Сталін буде керувати далі, то країна загине. За його провини у 1933 р. загинула половина колгоспників».

У цій же школі учень-піонер Дмитренко (15 років) заявив: «За одного дурня Кірова розстріляли 150 чоловік». З Шаповаловою була проведена бесіда, де вона давала відповіді впевнено та достатньо свідомо [35, арк.. 23]. У Красногирській школі Донецької області Марінського району піонерку Кочергину після повернення зі з'їзду односельці та однолітки висміяли, та зірвали галстук. У Бабаївській школі Харківського приміського району один учень доводив: «Колхозне будівництво призвело село до розвалу». У селах Дніпропетровщини селяни заявляли: «Радянська влада не в інтересах селян, вони її не підтримали у разі війни». Учень Кривонос: «Усе будемо, будівлі кінця немає. А коли ж жити добре будуть?» [36, арк.. 24].

Опозиційні настрої, навіть перегукувалися з ідеєю відокремлення України від Радянського Союзу. Так, на Харківщині Ново-Георгіївського району учень 5 класу Ремізов заявляв: «Я ніяк не погоджуюсь з твердженням, що Україну неможливо відокремити від Радянського союзу. Якщо Україна буде відокремлена, то це дасть їй значного економічного росту, яке без відділення бути не може» [37, арк.. 25].

Духовна глибина невдоволення українських селян радянською владою яскраво проявляється у народній поезії, віршах, анекдотах. На Одещині у Знаменівському районі у Номошнянській школі учень Мишаков склав такий вірш: «Ленін стоить на мосту, Троцький в болоті, горе було кулаку, а тепер бідноті». У с. Плоське співали: «Свинину, телятину Польше отдадим, а конницу Буденного сами поедим». В Октябрській національній єврейській школі учні склали вірш: «Ленін, Ленін возьми Сталина с собой. Сталин кушает и пьет, а работы не дает» [38, арк.. 26].

У деяких школах учні своє невдоволення політикою колективізації, розкуркуленням, антирелігійною компанією проявляли у пошкодженні портретів вождів, символів нової влади. Так, на Одещині у Доманівській семирічці учні Орлов, Гунченко та інші спалили 2 портрета Сталіна. У Знаменівському районі у с. Диково, з рогаток із приспівом: «Калинин убит, Любченко сдох, а Ворошилова и Сталина нам не надо» розірвані портрети Калініна, Любченко, Сталіна [39, арк.. 27]. На Донеччині у Мар'їнському районі у Красногоровській школі виколоті очі на портретах Сталіна й Ворошилова. В Одеській області учениця Матвієнко заявляла: «Лучше бы убили товарища Сталина, чем Кирова. Если бы мне дали 10 лет, то я бы все портреты с вождем уничтожила в школе» [40, арк.. 28].

Отже, не дивлячись на закон «Про відокремлення держави від церкви і церкви від школи», як офіційна влада у своїй антирелігійній пропаганді, так і віруючі та духовенство у своєму бажанні відстояти право на віру активно намагалися використовувати школу та учнів. Вплив духовенства на віруючих та учнів шкіл проявлявся неопосередковано у посиленні опозиційних настроїв, перш за все, селян.

У 1932 році ЦР СВБ України та редакція газети і журналу („Безвірник“) щомісяця реєструють до 150 фактів шкідництва релігійників. Так, у м. Миколаїв група сектантів систематично знищувала безвірницькі гасла та активно пропагувала антирадянські настрої. У с. Олександрівському Зачепилівського району під керівництвом куркулів утворено молебні, на якому пропагувалися злісні агітації проти радянської влади. У с. Івано-Михайлівці Перещепинського району церковна рада спекуляцією розбазарила 3000 пудів хліба. У с. Ново-Олексіївка Генічеського району релігійники в хлібозаготівельній кампанії

висунули гасла „ховайте хліб” Є багато фактів переховування релігійниками хліба по вівтарях, ямах, могилах на цвинтарі (Купянщина). У селі Пісчанці на Дніпропетровщині церковники підмовляли релігійних людей розтягти посівний матеріал, бо цього року мовляв буде «страшний суд» і через це сіяти не треба [41, арк. 3-10].

У доповідній записці про стан та перспективи антирелігійної роботи на Україні владою визнаються незначні успіхи у боротьбі на антирелігійному фронті незважаючи на значні зусилля влади. Зокрема, зазначалося, «...є окремі випадки, коли за сильного опору класового ворога та ще при поганій постановці антирелігійної роботи іноді зустрічається кількісне зростання релігійних організацій та пожвавлення їх діяльності. (у Мелітопольському районі, с.Вознесенці, церква мала 1929 р – 993 члена громади, з них молоді 143 чол, а за останніми відомостями вони мають 2 020 чол., з них молоді – 565 чол)... . Соціальний склад релігійних організацій - здебільшого куркульська заможна частина села, хатні господарки та невеличка частина незаможників і середняків, що недавно прийшли на виробництво в село...» [42, арк. 3-10].

Отже, взявши контроль над духовним життям значної частини населення - робітники, колгоспники, інтелігенція - влада визнає, що одноосібники, домогосподарки, тобто ті, що не приймають участь у суспільно-корисній праці, залишаються віруючими та чинять опір владі.

Таким чином, противники церкви з самого початку наразилися на опір православних християн та духовенства. Крім антиколгоспних гасел, віруючі виступали за недоторканність церкви, виборювали інтереси духовенства. Збільшення кількості масових селянських виступів засвідчує про те, що серед віруючих проявлялися риси організованості та згуртованості, де духовенство по можливості сприяло масовим заворушенням селян. Згорання НЕПу та насильницька колективізація призвели до істотних змін всієї політики по відношенню до релігійних організацій в СРСР. Владою завзято проводилися агітаційно-пропагандистські акції, кампанії по зняттю і вилученню дзвонів, закриття культових споруд тощо. Вищезгадані події викликали неоднозначне ставлення – з одного боку обурення та супротив віруючих владі, а з іншого - . закриття церковних будівель та використання їх під культурно-освітні потреби та під потреби господарського призначення викликало підтримку серед невіруючих, які у 30-ті роки вже становили значний відсоток населення, особливо серед молоді. Тому цей розкол у суспільстві по відношенню до релігії, церков та духовенства використовувався владою для подальшого посилення антирелігійної кампанії.

Протиставляючи церкву та релігію офіційній антирелігійній політиці влади віруючі та духовенство, можливо несвідомо, поширювали загальні опозиційні настрої, зокрема, серед учнів шкіл, їх батьків та загалом серед населення.

Література

1. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів Державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-1950 рр.). Історико-статистичне дослідження / В.М.Нікольський. – Донецьк, 2003. – 308 с.; Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30 рр. XX ст.) / О.М.Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 439 с. тощо.
2. Див., напр.: Бойко О.В. Протидія Православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті роки XX ст. (на матеріалах Півдня України): дис....канд. істор. наук: 07.00.01 / Олег Вікторович Бойко. – Дніпропетровськ, 2007. – 258 с.
3. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр. XX ст. / В.В.Ченцов – К., 2000.
4. Там само. - С. 274.

Історичні науки

5. Васильев В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.) / В.Васильев, Л.Віола. – Вінниця, 1997.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України.) – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1961.
7. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. – Донецьк, 2003.
8. Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. - Харьков, 1998. - 232 с.
9. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К.: Либідь, 1991. - 344 с.
10. Державний архів Донецької області (далі ДАДО) - Ф. Р-575. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 41.
11. ДАДО Ф. Р-2. - Оп. 1. - Спр. 1019. - Арк.
12. Про релігію і атеїзм: Збірник документів і матеріалів. – К.: Політвидав України, 1976
13. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр.3095. - Арк. 8.
14. Академічне релігієзнавство – К.: Світ знань, 2000. – С. 465–466.
15. Понтонов О.А. Под властью зверя. – М.: Изд-во Алгоритм, 2004. – С. 576.
16. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр.3095. - Арк. 9.
17. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр.3095. - Арк. 9.
18. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп.20. - Спр.3095. - Арк. 11.
19. ЦДАВО України. Ф.5. - Оп. 3. - Спр.1628. - Арк. 40,41.
20. ЦДАВО України. Ф. 5. - Оп. 3. - Спр. 1628. - Арк. 25.
21. ЦДАВО України. Ф. 5. - Оп. 3. - Спр. 1628. - Арк. 27,28.
22. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 6642. - Арк. 31.
23. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 6642. - Арк. 32.
24. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 6642. - Арк. 32.
25. ЦДАГО України. Ф.1 - Оп. 20. - Спр. 6642. - Арк. 33.
26. ЦДАГО України. Ф.1.- Оп. 20. - Спр. 6642. - Арк. 34.
27. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). – Ф. 1 - Оп. 1. - Спр. 53.
28. ДАДО. – Ф. 7. - Оп. 1. - Спр. 235.
29. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 512.
30. ДАДО. – Ф. 19. - Оп. 1. - Спр. 1812.
31. Лисенко Г. Ікони у квартирах, де живуть учні / Г. Лисенко // Безбожник. – 1938. – 29 січня.
32. ДАДО. – Ф. 19. - Оп. 1. - Спр. 1812.
33. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 6642. - Арк. 20.
34. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 6642. - Арк. 21.
35. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 6642. - Арк. 23.
36. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 6642. - Арк. 24.
37. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 6642. - Арк. 25.
38. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 6642. - Арк. 26.
39. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 6642. - Арк. 27.
40. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 6642. - Арк. 28.
41. ЦДАГО України. Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 5309. - Арк. 3-10.
42. Там же.

УДК 94(477)

**Віноградов А.В.
ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ І НЕДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ
УКРАЇНИ У ПЛОЩИНІ УКРАНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ
ГУМАНІТАРНИХ ВІДНОСИН**

В даній статті надано аналіз діяльності державних інституцій України щодо розвитку гуманітарних відносин з Російською Федерацією. Наведено провідні законодавчі акти, що регламентують ці стосунки.

Ключові слова: гуманітарні відносини, міжнародні відносини, геополітика, культурна політика, державні інститути влади.

З розпадом Радянського Союзу на його теренах утворилось п'ятнадцять держав, що мали розбудовувати свої відносини на нових засадах. Україна й Російська Федерація не стали винятком. Вийшовши з єдиного гуманітарного простору вони почали створювати новий механізм взаємовідносин між закладами культури й науки, оскільки давно розроблені питання їх організації та функціонування зазвучали по-новому.

Цього вимагала й внутрішня трансформація суспільного життя обох країн. Відбувалось переосмислення соціального значення, спрямованості та змісту їхньої роботи. Проходила реформація у сфері ідеології й засобах масової інформації. Це сприяло відродженню історичної пам'яті, національної культури, зміні в оцінках подій минулого та утворенню регіональних культурних відмінностей як в Україні, так і в Російській Федерації.

Згадані процеси мали подвійний характер. З одного боку, вони характеризувались розбудовою відносин з країнами Західної Європи, проникненням та адаптацією нової системи цінностей, характерних для духовно-культурного життя західної цивілізації. З іншого, спираючись на географічну близькість України й Росії, спільне історичне минуле та слов'янську культуру, багатотисячолітні й суто людські стосунки, наявність багатосторонніх і тісних наукових взаємин, вони потребували продовження співробітництва. Цього вимагала й неможливість проведення розмежування української та російської культур. Проте в умовах економічної й політичної кризи, що переживали держави на початку 90-х рр. ХХ ст., спричиняло постійне використання досліджуваних питань у політиці, ускладнення ситуації. Як результат, гуманітарні чинники розвитку та трансформації суспільства протягом 1991-2005 рр. відігравали важливу роль у виборі політичних і культурних векторів розвитку країн.

Обрана тема актуальна й через необхідність дослідження впливу на поставлену проблему науково-інформаційних технологій, процесів глобалізації. Їх поширення спричинило зміну характеру міждержавних відносин, що в умовах трансформації колишнього радянського наукового й культурного простору, реорганізації закладів культури й науки в Україні й Російській Федерації набувало неабиякого значення. Нові правила конкуренції, суперництва націй та країн мали глобальний характер й охоплювали буквально всі сфери життя. Тому, працюючи над вивченням розвитку українсько-російських гуманітарних відносин, важливо орієнтуватись не тільки на внутрішні реалії, але й відстежувати загальноцивілізаційні та міждержавні тенденції розвитку сучасного людства.

Метою роботи є аналіз діяльності державних установ України та Російської Федерації в сфері гуманітарних взаємовідносин.

Вчені неодноразово робили спроби проаналізувати стан вивчення цього питання. Так у роботі "Російсько-українські відносини: історіографічний нарис" [1] показано розвиток наукової думки стосовно взаємовідносин двох держав у сфері культури. В роботі В. Петровського [2], аналізуються погляди на цю проблему науковців Європи та Північної Америки. Деякі аспекти історіографії досліджуваної проблеми висвітлені у праці О. Удота [3]. Автор показує еволюцію історичної наукової думки стосовно характеру українсько-російських відносин, оцінює внесок С. Кульчицького і Б. Пархонського в становлення сучасної історіографічної науки в Україні. В. Матяха [4] розглядає це питання з позиції

історіографічних концепцій другої половини XIX – початку XX століття. Окремі питання розвитку українсько-російських гуманітарних відносин розглянуті в працях І. Лосєва [5], І. Звіркоського [6], А. Мошеса [7].

Розвитку гуманітарних відносин й міждержавного співробітництва приділялась особлива увага ще з часів Київської Русі. Залишилась такою вона і з проголошенням незалежності України й Російської Федерації. Зокрема, вже в Деклараціях про державний суверенітет обидві країни заявили про свободу розвитку культури національних меншин, бажання співробітництва з іншими державами світу [8]. Незабаром був підписаний і перший міждержавний договір між Українською Радянською Соціалістичною республікою (далі – УРСР) та Російською Радянською Федеративною Соціалістичною республікою (далі – РРФСР) від 19 листопада 1990 р. [9]. Згідно з положеннями названого договору сторони зобов'язувались розвивати рівноправне і взаємовигідне співробітництво своїх народів та держав у галузі політики, економіки, культури. Проте жодних конкретних положень щодо подальшого розвитку двосторонніх відносин УРСР і РРФСР у сфері культури він не мав. Подальшої актуальності питання правового оформлення гуманітарних взаємовідносин між Україною та Росією набуло після проголошення незалежності. Зокрема, 23 червня 1992 р. Сторони уклали угоду «Про подальший розвиток міждержавних відносин». Однак з усього спектра гуманітарних питань українсько-російських відносин у договорі країни домовились сприяти лише розвитку міждержавного співробітництва та захисту інтересів українців у Росії і росіян в Україні [10].

Таким чином, перші документи торкались лише загального кола питань, що потребували подальшого вирішення й не мали реальних механізмів їхньої реалізації. Це пояснювалось початковим етапом становлення українсько-російських відносин і не сформованістю в Україні й Російській Федерації внутрішньої законодавчої бази, системи органів виконавчої влади. Задля вирішення визначеної проблеми 14 січня 1992 р. Верховна рада України (далі – ВР України) приймає Закон «Основи законодавства України про культуру» [11]. Це був перший документ, що окреслив головні пріоритети розвитку державної політики України у сфері культури. А саме було проголошено сприяння розвитку міжнародного культурного обміну, задоволення національно-культурних потреб українців, що мешкали за межами України, турботу про стан розвитку культури представників національних меншин, сприяння організації центрів української культури й мистецтва, створенню спеціальних фондів, проведенню спільних культурних заходів тощо. Зокрема було означено, що підприємства, організації й заклади культури, громадські об'єднання та окремі громадяни отримують право самостійного укладання договорів (контрактів) з іноземними юридичними й фізичними особами на будь-які форми співробітництва у сфері культури, брати участь у діяльності відповідних міжнародних організацій та фондів.

Такі ж саме положення були покладені і в Федеральний Закон Російської Федерації «Основи законодавства Російської Федерації про культуру» від 9 жовтня 1992 р. Його положення переважно не відрізнялись від українського варіанту. Так, серед головних напрямків діяльності відзначимо співробітництво з співвітчизниками, що мешкали за кордоном, організацію культурних центрів, спільних культурних заходів, збереження культурної спадщини та ін. Проте цей Закон мав і свою особливість, а саме положення про правонаступництво Російської Федерації щодо культурної власності Радянського Союзу за кордоном (культурні центри). Прийняття цих документів створило сприятливі умови для розвитку міждержавних контактів у гуманітарній сфері та активізації українсько-російських відносин [12].

У той же час відбувалось й формування органів виконавчої влади. Відразу після проголошення незалежності України було створено Міністерство культури, Міністерство закордонних справ (далі – МЗС). До їх прерогатив і перейшла вся робота в цьому напрямку й виконання намічених заходів. Надалі відбувалась лише їх реорганізація. У 1995 р. при МЗС України було утворено відділ з питань української діаспори, національних меншин і культури [13]. У Російській Федерації розвиток органів виконавчої влади проходив за аналогічним планом. У 1991 р. було створено Міністерство культури, Міністерство закордонних справ, у 1994 р. Центр міжнародного культурного й наукового співробітництва. В подальшому ці структури зазнавали лише деяку реорганізацію (у 1999 р. при МЗС Росії було утворено Раду діячів культури, науки і освіти) [14].

Важливою подією у поглибленні міждержавних домовленостей у сфері гуманітарних відносин стало підписання 25 березня 1994 р. угоди між Міністерствами культури України та Російської Федерації «Про культурне співробітництво». У ній ретельно прописувались усі аспекти співробітництва. Зокрема, передбачався обмін художніми виставками й музейними експонатами, кінофільмами, у проведенні фестивалів, конкурсів та семінарів з різних тем тощо. У ст. 7 велике значення надавалось спільній підготовці висококваліфікованих кадрів. Обговорювалось співробітництво в питаннях розвитку і зміцнення матеріально-технічної бази культури та інформаційного обміну. Ст. 16 прописувала матеріальну відповідальність обох сторін при обміні творчими колективами та делегаціями [15]. Вже через рік до цієї роботи приєднались Уряди країн. Так, 26 липня 1995 р. було укладено договір «Про співробітництво в галузі культури, науки і освіти». У документі йшлося про надання взаємного доступу до державних бібліотек, архівів і музейних фондів, сприяння проведенню художніх фестивалів, гастролей творчих колективів, а також про співробітництво в збереженні історико-культурної спадщини [16]. Деякі питання, що не підпадали під дію цих угод регулювались окремими домовленостями.

Наявність великого за протягом спільного кордону між Україною та Росією обумовила початок формування договірної бази щодо прикордонного співробітництва. Початок цій праці був покладений 28 червня 1993 р. коли було підписано угоду «Про принципи економічного, науково-технічного та культурного співробітництва прикордонних областей Російської Федерації та України» [17]. Незважаючи на те, що конкретних положень щодо розвитку міжрегіонального співробітництва у сфері культури прописано не було, сторони домовились проводити для населення погоджені заходи, спрямовані на посилення традиційних, дружніх, інтеграційних зв'язків, сприяти розвитку теле- та радіомовлення, культурного обміну. Зокрема, у ст.24 угоди було визначено, що вищим органом управління, організації та координації діяльності в рамках прикордонного співробітництва є Рада керівників Сторін. З часом цей договір було доповнено угодою «Про співробітництво прикордонних областей України та Російської Федерації» від 27 січня 1995 р. Прагнення сторін до взаємовигідної співпраці в гуманітарній сфері було задекларовано ст.10 названої угоди [18].

Згадані вище угоди створили правове поле для прикордонного співробітництва, у межах якого сторони почали укладати деякі двосторонні домовленості по актуальним питанням. Проте, на початку 90-х років ХХ ст., вести мову про велику кількість угод не доводиться. Контакти у гуманітарній сфері мали ярко виражений локальний характер. Налагодження зв'язків відбувалось лише між прикордонними регіонами та містами, що мали давні дружні відносини.

Отже, на середину 90-х років ХХ ст. основи міждержавних відносин України і Росії були оформлені. Зокрема, підписано базові документи, сформовано

системи виконавчих органів влади, розпочато міжрегіональне співробітництво. Все це сприяло початку проведення днів російської й української культури (1996 р.) [19]. Ці акції стали першим вагомим кроком, зробленим державними органами влади в напрямку розвитку взаємовідносин України й Російської Федерації у сфері культури. Характеризуючи результати цієї роботи, Президент Росії Б. Єльцин відзначив: „І Росія, й Україна підтвердили важливість збереження духовної близькості наших народів. Позитивних прикладів просування цим шляхом уже немало. Один з них – Дні української культури в Росії, які відбулись у жовтні 1997 р., сподіваюсь, що не менш успішно пройдуть Дні культури Росії в Україні влітку 1998 р.” [20]. І справді, така практика була дуже важливою. Під час проведення Днів культури РФ в Україні у 1999 р. до Києва приїздив Великий симфонічний оркестр ім. П. Чайковського, Державний академічний Малий театр, Центральний театр ляльок ім. С. Образцова [21]. До Росії виїжджали ансамбль ім. Вірського, Національний оркестр народних інструментів та ін.

Пожвавленню переговорного процесу та підписанню нових двосторонніх угод сприяло утворення 16 січня 1996 р. змішаної українсько-російської комісії зі співробітництва. Її поява значно підвищила ефективність виконання підписаних домовленостей, а також дала можливість не лише обговорити проблемні питання, але й розробити проекти угод, спільно погодити та відпрацювати механізм їх дії, синхронно дати доручення різним міністерствам та відомствам [22]. Уже після першого її засідання міністерствам і відомствам обох сторін було доручено підготувати до наступної зустрічі проекти одинадцяти міжурядових угод [23]. У 1997 р. під час другого засідання комісії міністерствам інформації, освіти, закордонних справ України та Державному комітету з преси, міністерствам загальної і професійної освіти, закордонних справ Росії дане завдання розробити та підписати низку домовленостей. Усе це було виконано протягом року [24].

Останнім часом україно-російські гуманітарні відносини прийняли дещо більш позитивних рис. Головне, що обидві сторони усвідомили необхідність переломити негативну динаміку й закласти міцну та конструктивну основу наших відносин. Такі зміни сприяли активізації переговорів й підписанню у травні 1997 р. широкомасштабного договору «Про дружбу, співробітництво і партнерство» [25]. Відповідно до нього Україна і Росія домовились розвивати співробітництво в галузі культури, літератури, мистецтва, засобів масової інформації, туризму і спорту; взаємодіяти у збереженні та реконструкції історико-культурної спадщини; сприяти розширенню обмінів і взаємодії між різними творчими колективами, проводити фестивалі, гастролі, дні культури, виставки. У документі погоджувалась розробка та реалізація взаємовигідних програм, розвиток матеріально-технічної бази телебачення та радіо, у тому числі супутникового зв'язку, забезпечення організації теле- і радіопередач в Україні російською мовою і навпаки. Усе це знайшло подальше відображення й у програмі співробітництва між Україною і Російською Федерацією на 1998-2007 рр. (27 лютого 1998 р.) [26]. Сьогодні можна з повною відповідальністю констатувати, що набрання «великим» Договором чинності відкрило нову сторінку в українсько-російських відносинах, дозволило змінити на краще їх атмосферу.

Поступово до цієї роботи приєдналися інші міністерства. У березні 1996 р. відбулось підписання протоколу робочої зустрічі делегацій Міністерств оборони України й Російської Федерації з питань співробітництва в галузі культури [27]. У лютому 1998 р. між зовнішньополітичними відомствами України й Російської Федерації було досягнуто домовленість “Про співробітництво в галузі архівів” [28]. Цьому передували угоди “Про правонаступництво у відношенні до

державних архівів колишнього СРСР” (1992 р.) [29], “Про співробітництво між Федеральною архівною службою Росії та Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України” (1998 р.) [30]. Мали місце і вузькоспеціальні угоди, прикладом чого слугує договір “Про заснування та умови діяльності Інформаційно-культурних центрів” від 27 лютого 1998 р. [31]. Окрім того, увага до сфери культури приділялась і в межах міжнародних організацій: ООН, СНД (“Угода про співробітництво у сфері культури”) [32], Чорноморського союзу (“Чорноморська конвенція про співробітництво у галузі культури, освіти, науки та інформації”) [33]. Цьому допомагали Рада керівників прикордонних областей Республіки Білорусь, України, Російської Федерації, Рада СНД з культурного співробітництва (з 1995 р.) [34].

Однак найбільшими проектами реалізованими урядами України й Російської Федерації протягом досліджуваного періоду, стали рік України в Російській Федерації та рік Російської Федерації в Україні. Першим проводився рік України в Росії. На початку 2002 р. в Кремлівському палаці м. Москви відбувся тріумфальний виступ українських майстрів і художніх колективів [35], після чого Президент України Л. Кучма відвідав Ханти-Мансійський і Ямало-Ненецький автономні округи [36]. Не обійшли увагою і Тюменську область [37]. У 2002 р. там було проведено багато заходів. Це дні української культури, фестивалі, конкурси на краще знання української мови, конференції. Було організовано телемости Ямал-Україна, Тюмень-Київ, Ноябрьськ-Коростень, фольклорні свята. Така увага цим регіонам була приділена не випадково, оскільки в Тюменській області, Ханти-Мансійському і Ямало-Ненецькому автономних округах проживало близько мільйона українців [38]. Згодом ці починання було доповнено бізнес форумом у м. Харкові та з’їздом вихідців з України в м. Москві. А в центрі Україністики при Санкт-Петербурзькому Східноєвропейському міжнародному інституті проведено першу міжнародну наукову конференцію „Україна і Санкт-Петербург” [39].

Не обійшлося і без домовленостей. Міністерства культури обох країн підписали спеціальний Протокол про проведення в рамках року Фестивалю мистецтв України. Згідно з його планом Росію відвідало понад 1500 українських митців, що побували більш ніж у 30 великих містах [40]. Як заявив Міністр культури і мистецтв України Ю. Богуцький: „Переконаний, що саме художня творчість, знайомство наших російських друзів з перлинами мистецької скарбниці України, з творчими здобутками нашого сьогоденного мистецького життя слугуватиме щонайкраще ідеям співробітництва і взаєморозуміння двох великих народів” [41]. Наприклад, лише Донецька ОДА організувала близько 34 культурно-мистецьких заходів та 8 наукових форумів. До Ростовської області під егідою фестивалю „Театральний Донбас” виїжджало 9 театрів. Приєдналися до цієї роботи й військові, вони провели естафету дружби “Від сивого Уралу до підніжжя Карпат” [42].

Не менш цікаво пройшов рік Російської Федерації в Україні [43]. 27 січня 2003 р. В. Путін та Л. Кучма офіційно відкрили його в Палаці „Україна”. Під час виступів вони відзначили необхідність продовження інтенсивного політичного діалогу, регулярних зустрічей, активізації міжпарламентських зв’язків та діалогу в гуманітарній сфері. Після чого в різних містах України пройшли гастролі театрів і творчих колективів Російської Федерації. Справжнім сюрпризом виявилась прем’єра у Національному драматичному театрі ім. І. Франка російської вистави „Соняшник” за п’єсою Т. Вільямса „Крик”. Ця антреприза перетворилась на справжній театральний вибух у м. Москві в 2002 р. й тепер дійшла до Києва [44]. Одночасно значна увага приділялась молоді. З цією метою було проведено

конкурси шкільних творів на теми „Що ти знаєш про Україну?” (у Росії) [45], „Що ти знаєш про Російську Федерацію?” (в Україні) [46], а також Міжнародний конкурс шкільних творів „Україна + Росія = Любов” [47]. При цьому Україна святкувала разом з Російською Федерацією й 300 річчя Санкт-Петербурга [48].

Та думки з приводу року Росії різні. Чимало фахівців вважають, що він триває з часу Переяславської угоди. В. Малинович, директор Українського філіалу Міжнародного інституту гуманітарно-політичних досліджень, заявив: „Для мене цей проект – відродження радянських традицій, коли відбувались форуми „дружби народів” з парадом і без особливого змісту”. Трохи іншої думки народний артист України П. Зібров: „Росія – монополіст у цих відносинах. Однак в цьому є і наша провина: треба, щоб була власна самосвідомість, аби з нами більше рахувались. Але ця самосвідомість не може зрости за 10 років. Тоді як нічого виступати проти святкування Року Росії в Україні” [49].

З деякими зауваженнями варто погодитися. З практичного погляду, для Росії й України ці акції мали різне значення. Якщо Україна за їх допомогою намагалась розвіяти імідж периферії, то для Російської Федерації це не лише організація гастролей, а й проникнення російського капіталу [50]. Так, в оргкомітет для проведення року України увійшли президент „Лукойла” Вагіт Алекперов, гендиректор „Російського алюмінію” Олег Дерипаска, Посол Росії в Україні Віктор Черномірдин і деякі інші відомі бізнесмени [51]. Така проблема непорівнянного впливу криється й у кращому рівні підтримки та організації культури в Російській Федерації порівняно з Україною. Це відзначають і артисти [52]. Про різні підходи держав до сфери культури свідчить і розмір їх бюджетного фінансування. Видатки України й Російської Федерації на культурні заходи різняться в десятки разів [53].

Проте останнім часом україно-російські стосунки не можна назвати більш-менш доброзичливими. У 2007 р. Президент Росії Володимир Путін писав послання Президенту України Віктору Ющенко, у якому заявляв про істотні розбіжності у відносинах Росії і України в гуманітарній сфері.

Заява була опублікована на офіційному сайті Президента Росії. „Мова йде, насамперед, про своєрідне трактування українською стороною подій нашої спільної історії, героїзації військових злочинців, які співробітничали з нацистами, розв'язаної в деяких регіонів України „війни” з історичними пам'ятниками і похованнями радянських воїнів-визволителів, яка підсилюється дискримінації російської мови, діяльності, спрямованою на розкол Української православної церкви [54].

Отже, формування нормативно-правової бази українсько-російських відносин у сфері культури та її реалізація державними органами влади відіграла ключову роль в налагодженні дружніх відносин двох держав. Увага до підписання двосторонніх угод почала приділятися відразу після 1991 р. Спочатку було досягнуто домовленості, що тимчасово визначали вектори розвитку взаємозв'язків у цій сфері. Угоди, що стосувалися всього комплексу відносин у сфері культури, з'явилися у середині 90-х рр. ХХ ст. Так, у 1995 р. підписано домовленість „Про співробітництво у сфері культури”, а через 2 роки договір „Про дружбу, партнерство і співробітництво між Україною і Російською Федерацією”. Вони віддзеркалювали весь спектр питань та сприяли зростанню кількості культурних контактів, проведенню міждержавних широкомасштабних акцій. У подальшому відбувалось підписання спеціальних угод, які регулювали двосторонні відносини України й Росії з окремо взятих питань. У самих країнах постійно приймалися різноманітні законодавчі акти, які визначали розвиток культури на державному рівні. Усе це сприяло утворенню на початку ХХІ ст.,

солідної нормативно-правової бази, що повністю відповідала всім міжнародним вимогам та стандартам.

Реалізація досягнутих домовленостей державними органами влади проходила не менш інтенсивно. На початку 90-х рр. XX ст. робота в цьому напрямку проходила не дуже активно через формування системи органів виконавчої влади, недостатнє фінансування. Співробітництво розвивалось лише на регіональному рівні. З середини 90-х рр. XX ст. згадані процеси значно активізувались. Було розпочато проведення днів російської та української культури, розширено перелік міст України, що започатковували співробітництво з регіонами Російської Федерації. Апофеозом цієї роботи стало проведення на початку XXI ст. років України в Російській Федерації та Росії в Україні. Ці акції були спрямовані на збільшення кількості контактів між обома державами, поліпшення стану культури в країнах та задоволення культурних потреб української і російської діаспори. Ураховуючи вищезазначене, необхідність продовження цієї роботи не викликає сумніву. Культура повинна стати базисним елементом українсько-російських відносин і сприяти поліпшенню взаємин між громадянами обох країн.

Зрозуміло, ці позитивні зрушення не відбулися самі собою. За цим стоїть політична воля вищого керівництва двох країн. Свідчення того – надзвичайно насичений російсько-український діалог останніми роками. Переговори Президента Росії В.Путіна з Президентом України Л.Кучмою в Сочі 16 жовтня – а це була вже шоста їхня зустріч 2000 р. – допомогли наблизити вирішення багатьох важких питань двостороннього співробітництва.

Регулярний характер мали контакти глав урядів для вирішення оперативних двосторонніх питань, що підтверджує високий рівень російсько-українських відносин. Міністри закордонних справ, навіть із «перевиконанням плану», зафіксованого в загальнополітичному договорі — зустрічалися не менш як двічі на рік, вели постійний діалог із найважливіших міжнародних і двосторонніх проблем.

Важливо, що між нашими країнами почалася по-справжньому конструктивна й відверта розмова про перспективи взаємодії в XXI столітті. Нині на порядку денному питання про наповнення реальним змістом принципу стратегічного партнерства між Україною і Росією, закладеного в «великому» договорі. Таке партнерство, покликане стати якісно новою формою тісних, довірчих відносин між нашими країнами, можливе лише на основі рівноправності, взаємної поваги, врахування інтересів одне одного. Переконаний, що саме такий підхід відповідає довготривалим інтересам і Москви, і Києва. Хіба не в інтересах наших країн становлення справедливого багатополярного світоустрою, коли суворо дотримуються основні норми міжнародного права, а кожній державі гарантовано однаковий рівень безпеки [55].

Скажемо відверто: ми повинні разом дбайливо піклуватися про збереження й поширення російської мови в Україні й української в Росії. Це важливо для наших народів, для подальшого взаємодоповнення наших культур. У Росії з повним розумінням і підтримкою ставляться до вивчення й поширення української мови, що є важливим елементом розвитку української державності. У Москві відкрито бібліотеку української літератури. Відновляються контакти між діячами культури наших країн. У 2000 р. підписано російсько-українські угоди про співробітництво в галузі телебачення й радіомовлення, про еквівалентність дипломів.

Незалежно від деякого «нерозуміння» реально існуючих нині устремлень один одного у гуманітарній сфері, у більш-менш віддаленій перспективі й

Україна, й Російська Федерація безсумнівно навчаться – альтернативи цьому немає – будувати свої взаємини на основі все більш тісного, і справді рівноправного співробітництва. Однак останнє виявиться можливим лише як наслідок, результат, досягнення якого припускає досить тривалий період взаємної адаптації до самої думки не тільки про економічний, політичний, військовий суверенітети, а й про духовний суверенітет один одного.

Отже, говорячи про гуманітарну галузь україно-російських відносин, не можна не враховувати різнобічного і водночас суттєвого впливу на цю галузь різних факторів, переплетіння тут неідентичних, але однаковою мірою значимих для долі України, так і для долі Росії проблем. Але врахування цих факторів дасть можливість здійснювати наукове прогнозування і довгострокове стратегічне планування україно-російських гуманітарних відносин, ґрунтуючись не на емоціях і добрих побажаннях, а на об'єктивних тенденціях.

Література

1. Российско-украинские отношения в 1991-2001 годах: Историографический очерк / РАН, Институт Европы, Объединение украинцев России. – Чернигов:РИК “Деснянська правда”, 2005. – 160 с.
2. Петровський В.В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991– 2002 роки). – Харків.: Майдан, 2003. – 492с.
3. Удод О.А. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування й роздуми // УІЖ. – 2005. –№2. – С.167–177.
4. Матях В. Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини ХІХ– поч. ХХ століття // Україна ті Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К.,2003. – С.499–522.
5. Лосєв І. Сучасні взаємовпливи російської і української культур // Українська культура. –1999. – №11–12.– С.6–7.
6. Звірко Ігор Володимирович. Етнокультурний фактор в українсько-російських відносинах 90-х років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень — К., 1998. — 19с.
7. Мошес А. Российско-украинские отношения в период до 2000-го года // Россия и ее соседи. Науч. доклады Моск. центра Карнеги. – М.,1995. – Вып. 1.
8. Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.О. Чалий, Г.В. Беденніков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 9-14.
9. Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.О. Чалий, Г.В. Беденніков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 15.
10. Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.О. Чалий, Г.В. Беденніков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 65.
11. Основи законодавства України про культуру // Українська культура. – 1992. – №6. – С. 28-34.
12. Закон Российской Федерации от 9 октября 1992 г. N 3612-І “Основаи законодательства Российской Федерации о культуре”. Сайт законодательства Российской Федерации “Фемида” // <http://www.femida.info/51/ozrfok010.htm>
13. Дяченко О. Рукостискання культур // Політика і час. – 1996. – № 8. – С. 15.
14. Шмагин Е. Культура и дипломатия // Международная жизнь. – 2002. – № 3. – С. 63.
15. Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.О. Чалий, Г.В. Беденніков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 54.
16. Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.О. Чалий, Г.В. Беденніков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 76.
17. Угода „Про принципи економічного, науково-технічного та культурного співробітництва прикордонних областей Російської Федерації та України”. Сайт Верховної Ради України // <http://www.rada.gov.ua>
18. Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.О. Чалий, Г.В. Беденніков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 305.

19. Митряева С. За межэтническое согласие от 12.03.05. Сайт «Русское движение Украины» // <http://www.rdu.org.ua>
20. Сорока М. Україна-Росія: рахуватися з реаліями // Урядовий кур'єр. – 1998. – 28 лютого. – С. 2.
21. Романова А. Как упоительны России вечера // Голос Украины. – 1999. – 2 октября. – С. 11.
22. Архів Міністерства закордонних справ України. – Загальний фонд. – Спр. 2175. – Арк. 1-4. “Протокол засідання Підкомісії з питань гуманітарного співробітництва змішаної Російсько-Української комісії зі співробітництва 10 березня 1999 року”.
23. Укрінформ. Переговори у Москві завершено // Урядовий кур'єр. – 1996. – 28 вересня. – С. 2.
24. Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.О. Чалий, Г.В. Беденніков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 467.
25. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією // Голос України. – 1999. – 13 січня. – С. 4-5.
26. Україна в сучасному світі // Політика і час. – 1998. – № 11-12. – С. 4.
27. Архів Міністерства закордонних справ України. – Загальний фонд. – Спр. 1659. – Арк. 3. “Протокол робочої зустрічі делегації Міністерства оборони України і Міністерства оборони Російської Федерації з питань співробітництва у галузі культури від 29.04.1996”.
28. Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.О. Чалий, Г.В. Беденніков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 538.
29. Архів Міністерства закордонних справ України. – Загальний фонд. – Спр. 6928. – Арк. 1. “Інформація заступнику Міністра закордонних справ України Б.І. Тарасюку від Посольства України в Російській Федерації. Матеріали прийняті на засіданні Ради голів держав-учасниць СНД 6 липня 1992 року в м. Москва (угода “Про правоприметство у відношенні до державних архівів колишнього СРСР”) № 654 10.07.1992”.
30. Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.О. Чалий, Г.В. Беденніков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 633.
31. Договір “Про заснування та умови діяльності Інформаційно-культурних центрів” від 27 лютого 1998 року. Сайт Верховної Ради України // <http://www.rada.gov.ua>
32. Україна на міжнародній арені: 36. док. (1991-1995): у 2-х кн. Кн.1. / За ред. Г. Удовенка. – К.: Юрінком інтер, 1998. – 450 с.
33. Чорноморська конвенція про співробітництво у галузі культури, освіти, науки та інформації. Сайт Верховної Ради України // <http://www.rada.gov.ua>
34. Архів Міністерства закордонних справ України. – Загальний Фонд. – Спр. 8387. – Арк. 130. “Про раду з питань співробітництва у сфері культури держав-учасниць СНД від 31.05.1995 №02/575”.
35. Фокс Л. Гостювання у „старшої сестри” // ПіК. – 2003. – № 47-48. – С. 57.
36. Поточний архів Міністерства культури і туризму України. Управління міжнародних зв'язків. Відділ культурного співробітництва та протоколу. “Лист Губернатору Ямало-Ненецького автономного округу Російської Федерації від Міністра культури і мистецтв України Ю.П. Богуцького №13-477/05 від 31.01.2002”.
37. Фестиваль українського мистецтва в Росії // Урядовий кур'єр. – 2001. – 22 вересня. – С. 1.
38. Поточний архів Міністерства культури і туризму України. Управління міжнародних зв'язків. Відділ культурного співробітництва та протоколу. “Лист Міністерству закордонних справ України держсекретарю В.Л. Стасюку від №13-194/18 14.01.2002”.
39. Михайлинін Б. Український Санкт-Петербург // Українська культура. – 2002. – №1. – С. 31.
40. Поточний архів Міністерства культури і туризму України. Управління міжнародних зв'язків. Відділ культурного співробітництва та протоколу. “Інформація на виконання доручення Кабінету Міністрів України №1299/52 від 31.01.2002 №13-702/18 від 15.02.2002”.
41. Богуцький Ю. Проблеми і перспективи української культури // Українська культура. – 2002. – №1. – С. 2-3.
42. Поточний архів Міністерства культури і туризму України. Управління міжнародних зв'язків. Відділ культурного співробітництва та протоколу. “Лист Начальнику Управління

Історичні науки

міжнародного співробітництва Міністерства культури Російської Федерації Л.Л. Макаренкову від начальника Управління зовнішніх зв'язків, євроінтеграції та протоколу Т.Г. Кохана від № 13-406.1/15 від 04.09.2002”.

43. Поточний архів Міністерства культури і туризму України. Управління міжнародних зв'язків. Відділ культурного співробітництва та протоколу. “Указ Президента України Л.Д. Кучми “Про проведення Року Російської Федерації в Україні” №1153/2001 від 27.07.2001”.

44. Курмашов Є. Крик Бориса Юхананова // ПіК. – 2003. – № 2. – С. 42-43.

45. Що російські школярі знають про Україну // Урядовий кур'єр. – 2003. – С. 1.

46. Куриленко Д. Для друзів серця відкриті // Урядовий кур'єр. – 2003. – 13 лютого. – С.3.

47. Україна + Росія = ... // ПіК. – 2003. – № 9. – С. 6.

48. Пітер об'єднав СНД і ЄС // ПіК. – 2003. – №22. – С. 6.

49. Коли завершиться рік Росії в Україні? // ПіК. – 2003. – № 4. – С. 7.

50. Поточний архів Міністерства культури і туризму України. Управління міжнародних зв'язків. Відділ культурного співробітництва та протоколу. “Склад оргкомітету міждержавного українсько-російського фестивалю мистецтв “Нове кіно в Росії й Україні”. Затверджене головою оргкомітету В.С. Черномирдіним 24 липня 2002 року”.

51. Огляди Януковича в Москві // ПіК. – 2002. – №46. – С. 8.

52. Сікорська І. Мистецькі повпреди держави // Українська культура. – 2002. – № 10. – С. 4.

53. Волга Л. Щоб культура розправила крила // Урядовий кур'єр. – 2003. – 21 лютого. – С. 8.

54. Іванов І. Росія і Україна – на шляху до стратегічного партнерства / Ігор Іванов // Дзеркало тижня. – № 46 (319). – 25 листопада–1 грудня 2000.

55. Путін заявляє про розбіжності у відносинах України і РФ у гуманітарній сфері // Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~1/0/all/2007/12/18/113854>

Володіна М.О.
ДО ПИТАННЯ ПРО «ОСОБЛИВІ СТОСУНКИ» США ТА
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОМУ АЛЬЯНСІ.

У статті проаналізовано «особливі стосунки» США і Великої Британії в 90-і рр. XX ст. і висвітлено їх позицію і співпрацю в рамках Північноатлантичного альянсу. Ключові слова: Північноатлантичний альянс, «особливі стосунки», Сполучені Штати Америки, Велика Британія, програма «стратегічного перегляду оборони», країни Центрально-Східної Європи.

Надзвичайно тісна співпраця Великої Британії та США в економічній сфері та в межах НАТО створює нерозривні зв'язки між цими двома країнами [1].

Велика Британія історично більше включена в інтеграційні процеси зі Сполученими Штатами, де їх споріднює історія та мова, ніж з Європою. Ще Бісмарк передбачав, що це стане одним з важливих політичних факторів в історії [2]. Справа була не лише в кількості емігрантів, що приїхали в Америку з Великої Британії. Набагато важливіші були їх професійні знання. Вони прибули з країни з найвищим, на той час, доходом на душу населення в світі, і як правило, мали високу кваліфікацію. До того ж протягом життя одного покоління багато з них увійшли до політичної еліти. Але згодом стали почувати себе вище британців і британської еліти, оскільки Америка стала сильнішою державою.

Мова має значення не лише як засіб спілкування, але й як механізм творення понятійного апарату, що формується з урахуванням способу мислення людей. В обох аспектах американці та британці говорили однією мовою. Обидва народи були позитивістами, нащадками ліберальної традиції, котра робила акцент на розум та емпірично підтверджений погляд на світ. В квітні 1946 року Клемент Еттли визнав, що "можливо, нам доведеться розглядати британські острови як продовження стратегічної дуги, центром котрої є американський континент" [3].

Перед Лондоном стояла і продовжує стояти дилема: Брюссель чи Вашингтон. На кінець XX ст., через півстоліття після активізації інтеграційних процесів у Європі, Велика Британія отримувала з США вдвічі більше інвестицій, ніж з країн Європейського Союзу. В той же час, Велика Британія займала лідируючі позиції серед європейських партнерів Америки, оскільки 70% капіталовкладень у економіку США з Європи – британські. Доля ж британських імпортно-експортних операцій у Європі в сукупній вартості британського торгового обороту становила на 1998 рік лише 57% на противагу середньому показнику в 67%, котрий характерний для інших країн континенту [4]. Тобто Велика Британія була більше інтегрована в глобальну економіку, ніж в кооперативні зв'язки з Європою.

Найяскравіше показують тісні стосунки Великої Британії та Сполучених Штатів військові відносини, особливо в межах НАТО. В той же час військова складова і демонструє рух Великої Британії від Атлантичного до європейського центру.

Протягом 90-х років позиція Великої Британії щодо проблеми Спільної зовнішньої політики і політики безпеки була відмінною від країн континентальної Європи – Франції, Німеччини, і пов'язували це з історичним спадком «особливих стосунків» Сполученого Королівства з США та острівним географічним положенням і специфічною ментальністю населення країни. Дуже цікаво дослідити, як реагувала Велика Британія на зміни у світі на початку 1990-х років,

та, які рішення щодо європейського оборонного будівництва приймав уряд у першій половині останньої декади ХХ століття, а також, що лежало в мотиваційній основі цих рішень.

Відправною точкою зовнішньої політики Лондона було розуміння, що Велика Британія – це держава, яка на Європейському континенті не допустила на свою територію окупаційні війська під час Другої світової війни, і у другій половині ХХ століття покладала сподівання на власну воєнну потугу, володіння ядерною зброєю, «особливі стосунки» з США і постійне місце члена Ради Безпеки ООН.

Припинення існування Радянського Союзу, розпад Організації Варшавського договору дали значне поле для маневру державам-лідерам європейського будівництва, але мали набагато менший вплив на оборонну політику Сполученого Королівства, ніж того можна було очікувати. Велика Британія, знаходячись у стані «особливих стосунків» із США, була більш готова зустріти нові виклики, пов'язані із зламом традиційної двополюсної структури світу, де у багатьох точках світу підтримувався до цього хиткий баланс, а в низці регіонів стабільність досягалася через вплив наддержав і консолідацію сил у середині ворогуючих воєнно-політичних блоків [5].

Велика Британія, вбачаючи одну з основних ролей своїх збройних сил у «поширенні британських інтересів у питанні безпеки через підтримання міжнародного миру та безпеки» [6] (тобто, прагнучи світового визнання), була занепокоєна утворенням в рамках ЄС авангарду з Франції і ФРН і намагалася підтримати свій статус «великої світової держави» за рахунок «особливих стосунків» з лідером міжнародної політики – Сполученими Штатами Америки.

У нових умовах постбіполярного світу для Лондона європейське воєнне будівництво на початку 1990-х років вбачалося не у творенні окремих і незалежних від НАТО європейських воєнних структур, а у більш справедливому розподілі фінансового навантаження оборонних витрат між США і її європейськими союзниками, які реально могли здійснювати вагомий внесок у підтримання європейської опори НАТО. Британці неодноразово нагадували, що американці не можуть брати на себе вирішення всіх європейських конфліктів, і країнам Старого Континенту потрібно проявляти більше ініціативи, але в рамках НАТО. Зазначалося, якщо американська армія повернеться додому, НАТО залишиться нічим більшим, аніж розчерк пера на папері. Така ситуація, щоправда, могла існувати лише на папері, оскільки за висновками журналу "Економіст", Америка має занадто багато інвестицій за межами країни, які можуть приносити прибутки лише в тому випадку, якщо в Європі буде мир, і погроза ізоляціонізму – це лише фраза, а не політика Сполучених Штатів [7].

Розуміючи таку просту істину, як зацікавленість США у європейській політиці після закінчення «холодної війни», Лондон сумлінно виконував роль «надійного партнера США» у Європі, проголошуючи, що "Сполучені Штати унікальні, враховуючи їх ресурси, широту їх інтересів і, як б сказав, великодушність. Для всіх значних міжнародних заходів буде і надалі потрібна підтримка, і, вірогідно, участь Америки. <...> ми не повинні сумніватися, що світу пощастило, коли єдиною наддержавою залишилась Америка" [8].

США, у свою чергу, не відмовлялися від «особливих стосунків», але Велика Британія цікавила США вже не як провідник у Європу, форпост біля берегів континенту. Сполучені Штати ефективно налагоджували стосунки з Францією і Німеччиною, причому остання після об'єднання значно зміцнила свої позиції на континенті. Велика Британія розцінювалася США як протипага Франції – лідеру європейського політичного і воєнного будівництва та Німеччині –

головній фінансово-економічній потузі Європи. Локомотив європейського будівництва із об'єднаних зусиль Франції і Німеччини міг поставити під загрозу трансатлантичну співпрацю та одноосібне лідерство США у світі.

Розвиваючи «особливі стосунки» із Великою Британією, США ставили за мету укріпити свою лідеруючу роль в світі, свою військову міць, поставити діяльність ООН в залежність від НАТО (а це означає і від Сполучених Штатів), а також використати питання про укріплення впливу НАТО та про її розширення для виявлення стримуючого впливу на Росію.

Панівна роль США в Північноатлантичному блоці так характеризувалася американськими політичними діячами Е.Ентоном і К.Смітом: "Сторонній спостерігач міг би заключити, що НАТО – це суто американська організація" [9]. У основу відносин між США і Західною Європою у післявоєнний час був покладений атлантизм – геополітична концепція, що відбиває взаємозв'язки між державами Атлантичного басейну. Атлантичні ідеї були реалізовані у складному комплексі політичних, економічних, військових, фінансових та інших взаємозв'язків між США та Західною Європою. Їх серцевиною і стала Організація Північноатлантичного Договору. При цьому американські політики роблять все можливе для того, щоб у майбутньому саме Атлантичний альянс, а не Європейський Союз грав "першу скрипку" в справах європейської безпеки і оборони.

Аналізуючи взаємовідносини Великої Британії зі Сполученими Штатами Америки під час правління уряду Тоні Блера, можна констатувати той факт, що британський прем'єр-міністр ніколи не відступав від курсу на координацію своїх зовнішньополітичних кроків зі США. Як відомо, він надавав дуже великого значення стратегічному партнерству двох країн. За це Тоні Блера неодноразово гостро критикували, звинувачуючи у всебічному „підігранні” Сполученими Штатами. Керівництво Т.Блера, ніби, остерігаючись німецької гегемонії в Європі, зробило декілька рішучих кроків в сторону зближення з США. Британці підтримали Америку у її функціях глобального поширення. Вони не кидались на захист інтересів європейської половини блоку, не пропонували своїх проектів по створенню механізмів стримування американського впливу в Європі. Більш того, вони досить чітко виразили не бажання «роз'єднання» двох частин НАТО, небажання виходу американців (особливо з Німеччини). І, звичайно ж, без будь-яких коментарів і повністю підтримали балканську політику Вашингтону [10]. Але пізніше виступаючи в королівському військовому інституті 8 березня 1999 р., прем'єр-міністр Т.Блер прикликав Європейський Союз до власного європейського захисту, щоб бути готовими до виклику XXI століття. Британія також насторожено відносилась до процесу поширення НАТО і вимагала того, щоб між першою хвилею вступу і подальшими відбулась пауза, яка дозволить встановити рівень «засвоєності» нових членів.

Стратегічне партнерство і взаємодія США із Великою Британією у 1980-х роках, співпадання їхніх інтересів щодо укріплення південно-східного флангу НАТО зумовили те, що у цей період чисельність американських військ у Західній Європі стала максимальною і досягла 350 тисяч чоловік [11]. Сухопутні війська США становили більше 200 тисяч і знаходились головним чином у ФРН. Американські бойові літаки були розкидані по багатьом базам практично всіх країн Західної Європи, що входили до Північноатлантичного Союзу. В кінці 1983 року Вашингтон перш за все зі згоди Великої Британії почав розміщення на території ФРН, Англії та Італії перших партій ракет "Першінг-2" та крилатих ракет. Починаючи з 1980 і по 1986 рік воєнний бюджет США збільшився на 51%. За 1980-ті роки Пентагон витратив приблизно \$2 трильйони.

У 1990 році стратегічні ядерні сили Сполучених Штатів були скорочені на третину згідно з Договором СНО-1, і скорочені на дві третини згідно Договору СНО-2. Збройні сили США у Європі було скорочено із 300 000 до 100 000 чоловік.

Адміністрація Дж.Буша-ст. активно відстоювала необхідність збереження НАТО [12]. Значна частина цих зусиль форсувалася на протидії європейському просуванню до більшої незалежності в питаннях оборони. Адже позиція західноєвропейців могла послабити трансатлантичні зв'язки, що забезпечувало роль Америки як гаранта континентальної стабільності. Франція вимагала створення в рамках ЄС незалежної від США системи європейської оборони, яка у більш віддаленій перспективі, як сподівався Париж, повинна замінити Північноатлантичний Союз. Бонн же вважав, що немає необхідності створення воєнної структури, що була б конкурентом НАТО. Протягом першого року діяльності адміністрації Клінтона США продовжували підкреслювати значення НАТО у збереженні трансатлантичних зв'язків. Більш повна інтеграція країн Центрально-Східної Європи та країн колишнього Радянського Союзу в вільну та єдину Європу не може бути вдалою без енергійної і активної участі всіх союзників по обидва боки Атлантики. Надалі позиція адміністрації Клінтона щодо проблем безпеки в Центрально-Східній Європі стала чіткішою: вона зайняла однозначно позитивну позицію щодо залучення країн Центрально-Східної Європи до західноєвропейських інституцій, зокрема поширення зобов'язань НАТО на ці країни. Необхідність більшої уваги до цього регіону європейського континенту пояснюється кількома факторами: по-перше, проблемою розповсюдження ядерної зброї, яка після розпаду СРСР опинилася на території Білорусії, Казахстану, України і Росії; по-друге, зростанням нестабільності суперечностей і конфліктів всередині країн та між країнами посткомуністичної Європи; по-третє, побоюванням того, що відновлена Росія з її величезним військовим потенціалом може створити загрозу для країн Центрально-Східної Європи; по-четверте, новою небезпекою в Центрально-Східній Європі, що особливо виявилось в Югославії, посиленням сумнівів щодо спроможності європейських інститутів, включаючи Раду з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ), Європейське Співтовариство (ЄС), його складову – Західноєвропейський Союз (ЗЄС), і навіть НАТО в цілому, запобігати загрозам в посткомуністичній Європі.

Що стосується Великої Британії, то більшість Британських ядерних та звичайних озброєнь підпорядковані НАТО і близько 95% оборонних витрат, навіть на середину 1990-х років, також відповідали потребам НАТО [13]. Чисельність військ Великої Британії на 01.01.2000 г. склала 209 000 человек.

В цілому, військові можливості самих США не набагато менші від військових можливостей всього НАТО як цілого. Хоча збройні сили європейських членів НАТО мають у своєму розпорядженні близько 2,5 мільйони чоловік (порівняно із 1,4 мільйони у США), на час проведення кампанії в Косові європейським країнам удалося набрати лише половину необхідного числа військових [14]. Під час війни в Югославії понад 70% розгорнутої там військової могутності належало американцям, у європейців не вистачало сучасних видів озброєнь. Армії більшості європейських країн мають велику територіальну організацію, і, як показали події у Косові, загалом невисокий рівень мобільності, здатності тривалий час вести бойові дії далеко від початкових місць свого базування.

Тому, уряд Великої Британії розробив програму «стратегічного перегляду оборони» з метою перегляду і коректировки оборонних пріоритетів для нових викликів і загроз і ризиків ХХІ сторіччя. Для виконання такої програми, особливо що стосується переозброєння армії, поставка до військ нових високоточних

систем, підвищення мобільності військ, будуть широко залучені США. Однією з головних задач програми стало збереження приверженості НАТО і участь в розбудові загальноєвропейської системи безпеки.

Здійснення операцій на підтримку миру та врегулювання криз поступово стають невід'ємною рисою сучасної політичної і оборонної трансформації Альянсу, яка безпосередньо пов'язана з сучасною адаптацією до нового стратегічного середовища і відповідно нових викликів і завдань. Саме такий відповідальний підхід був закладений вже у вперше оприлюдненій в 1991р. Стратегічній Концепції НАТО, яка суттєво відрізнялася від попередніх за формою і змістом [15]. Вона вперше пов'язувала безпеку її членів як фундаментальну мету з специфічним зобов'язанням працювати на покращення і поширення безпеки на всю Європу. Таке розуміння і мета були ще більш чітко визначені в Стратегічній Концепції 1999 р., де "з метою поглиблення безпеки і стабільності Євроатлантичного регіону члени Альянсу мусять бути готовими, в кожному конкретному випадку, на умовах консенсусу, у відповідності з ст.7 Вашингтонського Договору сприяти попередженню конфліктів і брати активну участь в кризовому менеджменті, включаючи операції з реагування на кризи" [16]. Тісне військове співробітництво США і Великої Британії проявилось саме в миротворчих операціях 90-х рр. ХХ ст.

Одним з перших викликів в Європі, пов'язаних з процесами дезінтеграції, став в конфлікт у колишній Югославії. У липні 1992 року, в умовах ескалації конфлікту, кораблі НАТО зі складу ВМС постійного базування в Середземному морі, за підтримки морської патрульної авіації Альянсу, розпочали в Адріатиці операції нагляду за виконанням ембарго ООН щодо постачання зброї усім республікам колишньої Югославії. В листопаді 1992 року НАТО та Західноєвропейський Союз розпочали операції втілення резолюцій Ради Безпеки ООН щодо запобігання ескалації конфлікту внаслідок надходження зброї до регіону [17].

На зустрічі міністрів закордонних справ країн НАТО у грудні 1992 року було офіційно заявлено про готовність Альянсу виконувати операції з підтримки миру під егідою Ради Безпеки ООН. Після аналізу заходів, що вживаються як НАТО, так і окремими країнами-членами, Альянс виявив готовність підтримувати можливі подальші ініціативи Генерального секретаря ООН щодо використання допомоги Альянсу у цій галузі. У результаті було здійснено ряд заходів, включаючи спільні морські операції під проводом Північноатлантичної ради та Ради ЗЄС, повітряні операції НАТО, операції з безпосередньої повітряної підтримки Сил захисту під проводом ООН (UNPROFOR), повітряні удари для захисту "зон безпеки", оголошених ООН, та планування можливих дій ООН на випадок непередбачених ситуацій.

У грудні 1995 року, після підписання 14 грудня в Парижі Боснійської мирної угоди, НАТО отримало від ООН мандат на втілення військових аспектів мирної угоди на основі Резолюції Ради Безпеки 1031. Багатонаціональні сили втілення під проводом НАТО (ІФОР) розпочали операції на виконання мандата ООН 16 грудня. Вони нараховували 60 тисяч чоловік, важку техніку і зброю, до їхнього складу у тому числі входили і військові контингенти Великої Британії. Багатонаціональні Сили втілення (ІФОР) і протягом року забезпечили припинення бойових дій і розведення збройних сил конфліктуючих сторін та передачу території між ними [18].

В грудні 1996 р. їх замінили Сили стабілізації, чисельність яких складала 7 тисяч чоловік, які забезпечили динаміку примирення, зокрема, підтримку цивільних установ, допомогу біженцям, тощо. Полишенню ситуації сприяє і

Історичні науки

посилення співпраці між зацікавленими міжнародними організаціями, зокрема зростання ролі ЄС, який за нової резолюції РБ ООН розгорнув тут свої сили (ЄСФОР), але штаб НАТО для моніторингу ситуації, сприяння військовій реформі та підготовці до участі в програмі ПЗМ залишився. Впродовж терміну дії своїх мандатів багатонаціональні сили ІФОР і СФОР в Боснії та Герцеговині тісно співпрацювали з іншими міжнародними організаціями та гуманітарними інституціями, у тому числі з тими, що належать до структури ООН, зокрема Управління Верховного комісара ООН з питань біженців (УВКБ) та Спеціальні сили міжнародної поліції (ІPTF).

У лютому 1998 року, після ухвалення спільно з країнами, що не є членами НАТО, рішень про їхню участь у ІФОР, Північноатлантична рада оголосила, що в разі надання Радою Безпеки ООН необхідного мандата, НАТО готове організувати і очолити багатонаціональні сили для продовження роботи в Боснії та Герцеговині по закінченні терміна мандата СФОР у червні 1998 року. Нові сили залишили за собою назву СФОР, що відображає подальшу потребу в стабілізації ситуації в Боснії і створенні умов для тривалого миру в регіоні.

Найбільш відома за суперечливим сприйняттям операція НАТО, пов'язана з відкритим конфліктом в Косово, де тиск сербської влади змусив більш ніж 300 тис. албанців покинути свої оселі. Відмова Мілошевича зупинити етнічні чистки і вивести сербські війська з Косово змусили Альянс розпочати гуманітарну інтервенцію і протягом 68 днів здійснювати повітряні нальоти на вибрані об'єкти щоб заставити Мілошевича прийняти вимоги міжнародної спільноти. Після чого, відповідно до мандату ООН, у провінції було розгорнуто Сили Косово (КФОР) під проводом НАТО, чисельністю до 50 тис. чоловік (зараз 17,500), які мали запобігти відновленню насилля, сприяти демілітаризації Армії визволення Косово, підтримці міжнародної гуманітарної діяльності та відповідної Місії ООН, тощо. В контексті оцінки подій, пов'язаних з втручанням НАТО в події у колишній Югославії, слід згадати що за волевиявленням громадян С.Мілошевич втратив в 2000 р. посаду Президента і за рішенням уряду країни потрапив до Міжнародному суду в Гаазі, а Белград обрав і проводить прагматично – конструктивний курс щодо НАТО, змістом якого є поглиблення співробітництва [19].

Беззаперечно, саме у військовому конфлікті у колишній Югославії і проявилися якості «особливих сосунків» США і Великої Британії. Т.Блер довів партнерські відносини із США до крайнього ступеня близькості, і не тільки повністю підтримав акцію НАТО у Югославії, але й виступив у якості одного з її ініціаторів. Більше за те, він зміг умовити підтримати операцію і Францію з ФРН, які традиційно вважалися помірними країнами. Найбільш активно у цьому конфлікті проявив себе міністр оборони в лейбористському уряді Т.Блера Д.Робертсон, який наприкінці 1999 р. став новим генеральним секретарем НАТО, змінивши на цьому посту Х.Солану [20].

Під час конфлікту в Югославії, який спочатку спробували розв'язати суто європейськими силами, основний тягар військових дій винесли на собі Сполучені Штати Америки. Ця військова операція показала, що збройні сили Великої Британії і Франції (які становили основу миротворців) не змогли ефективно діяти навіть поблизу власних кордонів, не кажучи вже про інші "гарячі точки" світу. Тому події 1990-х років у колишній Югославії мали величезне значення для початку поступового, а потім стрімкого реформування військового потенціалу НАТО.

Таким чином, на протязі 90-х рр. XX сторіччя Велика Британія залишалася прихильницею трансатлантичної співпраці із США, що давало їй додаткові

можливості змагатися із Францією і Німеччиною за вплив у Європі. У свою чергу, розвиваючи «особливі стосунки» із Великою Британією у той період, США ставили за мету укріпити свою домінуючу роль в світі, поставити діяльність ООН в залежність від НАТО. У цьому сенсі кінець ХХ ст. породив низку проблем, розв'язання яких істотно змінило стратегічні плани Альянсу і систему міжнародної безпеки.

Література

1. Організація Північноатлантичного Договору. Структура та устрій. Брюссель. – 1993. – С.17.
2. ООН; Сборник документов. – М., 1982.
3. Довідник НАТО. – К., 1999. – С.429.
4. NATO Partnership for Peace. – Brussels: NATO Office of information and Press, 10th January 1994. – P.4.
5. Сміт Р. НАТО, яка змінюється // Новини НАТО. – Брюссель, 1997. – 3 травня. – С.12.
6. Мадридський Самміт // Спеціальний випуск НАТО рев'ю // Новини НАТО. – Брюссель, 1997. – С.47.
7. Медведенко А., Минеев А. НАТО после Мадридской встречи в верхах // Компас (Москва). – 1997. – №29. – С.29-34.
8. Солана Хав'єр. Готуючись до Мадридської зустрічі у верхах // Новини НАТО. – Брюссель, 1997. – С.7.
9. Рей Норман. Новий рівень партнерства в оборонному забезпеченні НАТО // Майбутнє НАТО: Альянс дев'ятнадцяти в 1999 році // НАТО рев'ю. – 1997. – №1. – С27-31.
10. Forman F.N., Baldwin N.D.J. British Politics. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire, London, 1996.
11. Коукер К. Сумерки Запада. – М, 2000. – С.169.
12. Баженов С. О взаимоотношениях Великобритании и Европейского Союза // Компас. – 1998. – №32. – С.7-14.
13. Мадридський Самміт// Спеціальний випуск НАТО рев'ю // Новини НАТО. – Брюссель, 1997. – С.47.
14. Рей Норман. Новий рівень партнерства в оборонному забезпеченні НАТО // Майбутнє НАТО: Альянс дев'ятнадцяти в 1999 році // НАТО рев'ю. – 1997. – №1. – С27-31.
15. Freedman L. The Politics of British Defence, 1979-98. Basing-stoke. – L.-N.Y., 1999. – P.253.
16. Довідник НАТО. – К., 1999. – С.429.
17. Britain, NATO and European security. – London: HMSO Publications Centre. – 1994. – P.82.
18. Staying on? // The Economist. – 1990. – April 28. – P.13-14.
19. Дуглас Херд о внешней политике Великобритании // Компас. – 1993. – №37. – С.61-71.
20. США и Европа: перспективы взаимоотношений на рубеже веков / А.И.Уткин, О.В.Приходько, П.Е.Смирнов и др. – М., 2000.

УДК 74.200.51; 504

Гармаш Т.П.
ПОЛТАВСЬКА ГУБЕРНІЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.:
РОЗВИТОК САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА;
АПТЕКАРСЬКІ САДИ.

Стаття присвячена питанням зародження естетичних, етичних початків природоохоронної справи ХІХ століття, гармонізації відносин людини та природи.

Актуальність теми. Дослідження історії садово-паркового мистецтва розкриває етичні, естетичні ідеали, ідеї, які не втратили своєї актуальності. Це цікаві сторінки історії культури України, на яких багато нині забутого і просто невідомого.

Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 10 січня 2002 року № 2921-III привернув увагу до забудов, типових для певних культур або періодів розвитку. Важливими складовими в історично успадкованому вигляді визначені й пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Мета дослідження. Формування екологічної культури особистості з урахуванням історичного досвіду практичної природоохоронної діяльності, оздоровлення довкілля, збереження існуючих зелених насаджень, благоустрою парків, садів, скверів, створення нових об'єктів зеленого будівництва.

Результати дослідження. За даними на середину XIX століття, абсолютна більшість населення Полтавської губернії мешкала у сільській місцевості. 1859 року тут нараховувалося 4518 населених пунктів; 17 міст були невеликі за площею і мали сільського вигляду. Сучасників захоплювали чудові полтавські краєвиди [1]. Так, панорама лубенських красот дала підстави маршалу Лубенського повіту Петру Марковичу Полторацькому для високої оцінки природи краю, що, на його думку, не поступалася прославленим видам Європи. У серпні 1803 року під час відвідання його садиби князем О.Б. Куракіним господар зазначив: «Нічого кращого не бачив у Швейцарії» [2, с.78].

Саму Полтаву називають містом-садом. Зелені насадження тягнуться вздовж вулиць і проспектів, оточують будівлі, прикрашають двори. Це визначення йде від Володимира Галактіоновича Короленка – видатного письменника-гуманіста, прогресивного громадського діяча кінця XIX – поч. XX століття. Переїхавши у Полтаву 1903 року, він запише: «Усе місто, точно один сад» [3, с.38].

Історично так склалося, що вагомою складовою культурного й економічного життя краю першої половини XIX століття перебували питання паркового мистецтва, створення ботанічних садів.

Науковці виділяють два періоди в історії створення парків Полтавщини. Перший період — середина XVIII ст. – перша половина XIX ст. У ті часи парковому будівництву був притаманний ландшафтний стиль, характерною рисою якого є вільне природне планування, спрямоване на повне збереження краси природних ландшафтів. Взірцем такого парку є Березоворудський. Садиба та парк належали поміщикам Закревським [4; 5]. Старовинний парк на берегах Рудки і Переводу площею 45 гектарів виник ще 1786 року у правічному лісі. Тут прорубали 9 центральних алей та галявини, лишаючи недоторканими 300-літні дуби, могутні клени й липи. Від центральних променями розходилися бокові алей, якими можна було потрапити на видові галявини із насадженими на них екзотичними деревами та кущами, з альтанками у японському та китайському стилях. Головні алей: каштанова, липова, березова, горіхова, соснова. У кінці 12-метрової за шириною каштанової алей була викопана купальня для господарів маєтку, у східній частині парку викопаний став «Саджалка» (площею 1,6 га, з двома насипними острівками, куди вели перекидні містки) – для купання і розваг селян. У південній частині парку насажені квадрати фруктових садів площею 26 га, обсажені екзотичними рослинами, такими як кизил, маслина. Окрасою парку був розарій [6].

На рубежі двох віків почалося будівництво двоповерхового кам'яного палацу князя В.П. Кочубея, міністра внутрішніх справ, а згодом голови Державної ради царського уряду. Палац являв собою розкішну будівлю з колонами, балконами, відкритими верандами, оточену газонами і клумбами. На запрошення

В.П. Кочубея, в Диканьку прибув відомий петербурзький архітектор М.О. Львов. Під його наглядом були збудовані штучні ставки, розбиті сади, алеї, оранжереї. У парку облаштували фазанарії, в загонах бродили олені. Північним крилом палац виходив на лісову галявину, що опускалася з гори до дзеркально чистого ставу, окрасою якого був засаджений квітами острівок із білою альтанкою, з'єднаний з берегом перекидним містком, під яким плавали білі лебеді. Навколишня територія прикрашалася руками селян. На жаль, зроблений на зразок і на рівні кращих архітектурних ансамблів князівський палац згорів у роки громадянської війни на початку ХХ століття [7].

27 лютого (10 березня) 1802 року цар Олександр I видав Указ, за яким створено дві губернії – Полтавська і Чернігівська. Вищою посадовою особою місцевої адміністрації був малоросійський військовий генерал-губернатор. У зв'язку з адміністративним реформам велика увага була приділена розвитку губернських і повітових центрів [1]. Перший малоросійський генерал-губернатор князь Олексій Борисович Куракін розпочав справжню битву за майбутнє нової Полтави. На пустирях розбивали бульвари, висаджували дерева. Князь Куракін провів торги з метою придбання земель для міського саду. Кращими визначив дубовий гай Кочубея і землі відставного майора Криловського. Місцевість була живописною: вікові дуби стояли на високій горі, підступаючи до глибокого яру, на дні якого – озера, залишки русла річки. За озерами йшов підйом, а навколо – покриті лісами пагорби. Об'єднавши придбані землі, Куракін подарував їх місту. Полтава отримала місце для міського саду, де почали розбивати алеї, квітники, ставити альтанки, павільйони, будувати оранжереї [8].

Загалом розбудова міста за новим планом почалася з Круглого майдану, який знаходився за 700 метрів від земляного валу стародавньої фортеці. Так почалася історія створення у першій половині ХІХ ст. парку в центрі Полтави. Тут, на місці зустрічі захисників Полтавської фортеці з військами Петра I після перемоги над шведами, передбачалося спорудити величний монумент [9].

Круглу площу у 20-х роках ХІХ століття розбили на чотири сектори, утворивши палісадники з квітковими клумбами, у 30-х, коли розпочали будувати кадетський корпус, на площі розбили сквер і обсадили його тополями. Цей сквер був у віданні кадетського корпусу. Тут проводили стройове навчання і відпочивали.

Розбивка парку внесла новий принцип планування площі, яка фактично перетворилася на круглий парк із навколишньою кільцевою магістраллю і радіальними алеями. Жодне місто Російської імперії, за винятком Петербургу, не мало подібного ансамблю з парком посередині, від якого розбігаються довгі рівні вулиці [10].

1840 року у новому адміністративному центрі Полтави, на Круглій площі, навколо пам'ятника Слави було закладено молодий парк, який офіційно названо Олександрійським садом. У 1842 році, за розпорядженням губернатора, парк перейшов у відання Петровського Полтавського кадетського корпусу, який відкрито поруч 1840 року. Звідси новий полтавський парк у народі одержав назву Корпусний сад (нині Жовтневий парк), і ця народна назва живе й до наших днів [11].

На придбаних О.Б. Куракіним ділянках на околиці Полтави вирішено було влаштувати міський сад [11]. Сад сплановано в англійському, або пейзажному, стилі. Робота по влаштуванню його була доручена губернському архітектору М. Амвросімову, а насадження дерев та кущів – садівнику Д. Неванці, якого виписали з Батурина, припускають: з маєтку К. Розумовського [10].

Першим із міських пунктів губернії статус губернського міста отримав Кременчук. У 1764—1783 роках Кременчук був центром Новоросійської губернії, 1783—1789 роках – центром Катеринославського намісництва [1].

На початку XIX століття мандрівники одноставно стверджували, що Кременчук – піщане місто, в якому «в гарячі дні піски засипали колодязі, а від жагучого південного сонця немає порятунку» [12, с.3]. 1781 року ад'юнкт-професор Санкт-Петербурзької Академії наук Василь Зуєв, який приїхав у Кременчук вивчати природу, уважно оглянувши місто, столицю потьомкінського краю, відзначив, що забудовується воно розумно, планово і було б дуже зручним для мешкання, коли б не велика кількість піску та відсутність зелених насаджень, котрі б від нього захищали.

Адміністративна реформа початку XIX століття дала поштовх розбудові міст. 1803 року доведено план місту Кременчуку, котрим передбачалися регулярна забудова території старої фортеці, створення системи парадних та ділових площ; центральна вулиця Катериненська подовжувалася від Торгової площі до нової Ярмаркової. За цим же планом необхідно було посадити два ряди дерев по периметру Ярмаркової площі, а також обсадити зеленими насадженнями шляхи, що вели на Полтаву та Київ. Роботи були виконані [13].

1819 року Кременчук увійшов у маршрут імператора Олександра, який планував відвідати південь Росії. Було створено спеціальний комітет по благоустрою старовинного парку на околиці міста [12]. Великий розкішний князівський сад із рідкісними вічнозеленими деревами згадувався ще у перших відомих планах забудови міста Кременчука 1774 і 1789 років, знаходився на північній околиці міста, майже за його межами [13]. Заснування саду пов'язане з ім'ям князя Потьомкіна-Таврійського. Як зазначено, 1764 року Кременчук став губернським центром Новоросійської губернії, резиденцією князя. Щоб продемонструвати успіхи господарської діяльності по перетворенню південного краю, Потьомкін умовив царицю Катерину II здійснити подорож у Таврію і Крим, шлях до яких пролягав через Москву, Київ, Канів, Кременчук. До прибуття цариці було зведено палац за проектом російського зодчого І. Старова, оформлення палацу здійснив В. Боровиковський. Згідно із стильовими особливостями того часу, палац повинен був оточувати парк. Тому й обрали місцем для його спорудження дубовий гай за містом. Упорядкувати його запросили відомого паркобудівника англійця В. Гульдта, який приїхав до Росії і займався переважно розбивкою кримських парків. Дубовий гай йому сподобався, і він замислив зробити його в англійському, тобто ландшафтному стилі, де суворість і чіткість центральних алеї поєднується з вільним плануванням. У парку були збудовані оранжереї, посаджені привезені з Криму цитрусові та лаврові вічнозелені дерева і чагарники, поглиблено й очищено ставок [12]. Через рік палац згорів. Потьомкін покинув свої володіння. Парк залишився без господаря. 1797 року міська дума звернулася з проханням «... передати княжий сад у володіння місту» [12, с.3]. 1798 року прохання задовольняється.

На правому березі Дніпра, за посадом Крюковом, знаходився казенний сад, в ньому вирощували фруктові та баштанні культури. Відомо, що їх доставляли навіть до царського столу [13].

У 40-х роках навколо богадільні був розбитий регулярний сад. У середині XIX століття вулицю, що з'єднувала богадільню з Ярмарковою площею, теж обсадили з двох сторін деревами. З того часу вона отримала назву Бульварна. 1848 року приймається рішення про будівництво в місті бульварів, щоб житлові квартали відділити від пристані. Це було зумовлено необхідністю створення захисної зони пристані від приватних осель на випадок пожеж чи інших небезпек.

До другої половини XIX століття відносяться перші спроби засадити піщану Соборну площу, розбити Штабний сквер. Останній сплановано радіально, за кільцевим принципом: від круглого газону в центрі відходили діагональні алеї. Пізніше, на початку XX століття, з'явилися сквери на Біржовій площі та в Крюкові [13].

Протягом першої половини XIX століття у Кременчуці з'явилася велика кількість приватних садів [13].

У першій половині XIX століття в Полтавській губернії існував старовинний Лубенський Ботанічний Сад [14].

Загалом, перші аптекарські (медичні) сади і городи виникли в Росії ще у ХУІІ столітті. Подальший їх розвиток спостерігається у часи Петра Першого. Широко відомим був Петербурзький ботанічний сад із аптекарським городом, заснований 1714 року. Поява перших аптекарських садів в Україні припадає на ту ж саму епоху. Перший медичний сад, який у довідковій літературі часто називали ботанічним, було відкрито в Лубнах 1721 року у зв'язку із заснуванням тут першої Польової аптеки. Указ про відкриття аптеки і влаштування при ній плантації лікарських трав датується 14 серпня 1721 року [15].

Докладні матеріали по Лубенському ботанічному саду подані лубенським повітовим урядником Астрябом М.Г. Матеріали включені І. Фр. Павловським у збірник «Труды Полтавской ученой архивной комиссии». Астряб М.Г. спростовує факт відведення особисто Петром Першим міської земельної ділянки під розведення лікарських трав, називаючи це домислом, що дав все ж таки підстави усім російським енциклопедіям, підручникам трактувати даний факт особливою лубенською пам'яткою [14].

Уже 1736 року уряд ставить лубенську у приклад іншим польовим аптекам, яких на той час було чотири: у Москві, Петербурзі, Ризі, Лубнах [15].

Питання про облаштування Лубенського Ботанічного саду підняв 1764 року дуже енергійний аптекар Христофор Фермерен, клопотання завершилися повним успіхом 1766 року. Але через сто років (у квітні 1862 року) Лубенський сад лікарських рослин ліквідовано за ухвалою Військової ради: подальше його утримання вважалось нерентабельним. Землі ліквідованого саду передали у міське відомство 1864 року [14].

Досліджені нами окремі джерела засвідчують унікальність території Полтавської губернії щодо наявної лікарської рослинності та її якості. Виключне багатство лікарськими рослинами наводило науковців на думку, що на Полтавщині особливі біологічні умови або ж така їх комбінація, що сприятливо впливає на сповнення окремих рослин цілющою силою. Серед біологічних чинників особливого значення надавали кліматологічним елементам [27].

Першу аптеку в Полтаві заснував генерал-губернатор князь О.Б. Куракін, вона перебувала у віданні Приказу громадського піклування. Аптека відкрита 11 серпня 1804 року. У вересні 1803 року, за власної ініціативи, Петро Маркович Полторацький сприяв тому, щоб лубенська аптека виділила для Полтави необхідну кількість ліків із скидкою на 15%. Куракін О.Б. розумів, що цієї разової допомоги для функціонування аптеки явно недостатньо. Варіант забезпечення аптеки ліками генерал-губернатор знайшов, видавши 5 листопада 1805 р. розпорядження про закладку ботанічного саду для вирощування лікарських трав [8, 11].

У працях І.Ф. Павловського наведено історичний нарис формування перших ботанічних садів на території Полтави зі стислим описом видового складу дендрофлори [16, 17].

Завідувачу Полтавської аптеки І. Сессу, запрошеному князем із Москви, було доручено скласти проект саду і необхідних при ньому споруд. Записка, подана І. Сессом, досить детальна: він проектував будівництво двох оранжерей, зимової і літньої, трьох парників, складських приміщень для інструментів, піску; відкриття палати на дві особи. Вважав за необхідне облаштування сушильні.

Насадження садів і завідування ними доручалося аптекареві І. Сессу. Площа садів була значною. Весною 1806 р. почали висадку дерев і рослин. У двох ботанічних садах розводили 33 види лікарських трав, серед яких кілька видів м'яти, лаванди, меліси, кропу; ромашка, земляний мигдаль, гірчиця, кавове дерево та ін. [16].

Всього на території цього закладу було насаджено три сади: один фруктовий та два ботанічних. У Полтаві з'явилися нові житлові квартали, і поруч новопрокладеної Новополтавської вулиці зазеленіли сади та парки [11].

1807 року Ботанічний сад уже продавав м'яту чотирьох сортів, боже дерево і можевельник; обсяги реалізації лікарських рослин збільшував із кожним роком, поповнюючи міську казну і фонд закладу [8].

Дослідження діяльності дореформених установ Полтавської губернії засвідчує надання великої уваги медичним питанням, боротьбі із хворобами, особливо епідемічними. У цьому напрямку в діяльності місцевих органів можна прослідкувати й певні природоохоронні ідеї [18]. 1808 року попечитель роменських богоугодних організацій Полетика просив розширити площу, відведену під благодійні організації, мотивуючи необхідністю облаштування ставків та саду, де мала б насолоджуватися прогулянкою публіка, гуляючи вздовж лікарні ботанічним садом, сповненим ароматами і красою квітів [18, с.14].

На першу половину XIX століття припадає формування у Полтавській губернії ряду парків при панських маєтках [5]. Один із них закладений у 1808-1810 рр. навколо маєтку відомого роду Муравйових-Апостолів (нині с. Хомутець Миргородського району). За історичними відомостями, перші посадки дерев на партері садиби здійснив М.Д. Апостол — останній представник цього роду. Пейзажний парк створено Іваном Матвійовичем Муравйовим-Апостолом на основі природної діброви. Були закладені фруктовий сад, горіхова, липова, каштанова алеї [5].

У наш час у партері перед палацом росте кілька старих дубів. Про один із них укорінилася думка, що він символізує роди Муравйових і Апостолів. Це могутнє дерево, діаметр стовбура якого більше 2 метрів, а висота – близько 30. На висоті 2 м стовбур роздвоюється, що й нагадує два роди. Інший дуб – унікальне меморіальне дерево України. Його посадив Іван Матвійович Муравйов-Апостол і сформував на честь своїх синів так, що у дерева три стовбури, вони розходяться на висоті 110 см. Спільний стовбур має діаметр 2,5 м, а три інші відповідно 1,18 м, 1,08 м, 1,00 м. Висота дуба – 30 метрів [19].

На початку XIX ст. полтавський землевласник В.Я. Ломиковський, підкреслюючи органічний зв'язок лісу і поля, подав новий метод господарювання – поєднання землеробства з посадкою лісних насаджень: він вперше в Росії 1809 року висадив полезахисні високостовбурні дерева та інші види лісних насаджень у власному маєтку під Миргородом. В.Я. Ломиковський став засновником формування нової системи насаджень, заклавши вітроломні полезахисні смуги [20].

Створене 1832 року в Росії Товариство для заохочення лісного господарства нагородило В.Я. Ломиковського золотою медаллю за книгу «Разведение леса в сельце Трудолюб» [20, с.938; 21]. Розсоха Л. розглядає не випадковою назву хутора Парком-Трудолюбом, яку дав йому власник Василь

Якович Ломиковський. Гордістю всього краю був сад на горі й незвичайної краси парк, прикрашений фонтанами і скульптурами на міфологічні сюжети, розбитий за типом регулярних парків, характерних для садово-паркового мистецтва кінця XVIII століття. [22, с.216].

До заслуг В.Я. Ломиковського Мерзленко М.Д. відносить факт обнародування ним 1837 року на сторінках «Лісового журналу» цікавого рукопису – докладного повчання, що було складене завідувачем садами Києво-Печерської лаври. Як керівництво і разом з тим історична пам'ятка воно засвідчує те, що наші предки у давнину знали, вміли й добре розуміли усі процеси висадки дерев. Як стверджує автор, за словами Ломиковського, це повне керівництво до вітчизняного садівництва на відкритому повітрі [23, с.127].

У другий період формування паркових осередків (друга половина XIX – перша половина XX століття) можна виділити часовий проміжок активізації цієї діяльності – кінець XIX – перша третина XX століття, який історично співпадає із першим періодом розвитку заповідної справи на Полтавщині (1900-1940 рр.) [4, 24].

Висновок. Розглянутий період містить наявні елементи тих естетичних, етичних початків майбутньої природоохоронної справи, про які активно почнуть говорити із середини XIX століття.

Яскравим свідченням цьому може бути діяльність Дмитра Трощинського, який мав володіння й у Полтавській губернії (батьківська садиба в Яреськах, улюблене село Кибинці).

У 1808-1809 роках Д. Трощинський споруджує палац у Кагарлику, біля якого закладає парк. Розкіш парку не обмежувалася огорожею. Алеї, обсажені доріжки вели у навколишні ліси, гаї, урочища, до каскаду ставків, зелених смуг. На нашу думку, широке введення О. Салій матеріалів біографа Дмитра Трощинського дає нам підстави шукати і знаходити тут справжні зерна природоохоронних ідей, що виправдовує подання цитати: «Ми ступаємо на стежину і усвідомлюємо, що належимо цій землі. Побуваємо коло річки, відчуємо, наскільки збадьорилися. Доглядаємо сад, переживаємо по-дитячому неприховане захоплення. Побачимо яскравий пейзаж, милуємося, мов картиною Рафаеля або Рембрандта. Вчимося розмовляти з природою — зазнаємо хвилини щастя. Йдемо до Природи з добром, а вона дає нам радість, наснагу, здоров'я. Ми виношуємо наміри виховати в усіх людей звичку, традицію жити в єдності з природою і дбати про її чистоту, як про самого себе. Як сонце, земля, вода, ліс щедро роздають дари для нас, так і ми маємо завдячувати природі. Хто б до мене не приходив сюди, запрошуватиму піти на Острів «Запитай себе». Нехай поміркує. В оточенні щедрої природи нехай замислиться, як живе, що робить правильно, відповідно до заповітних сподівань своїх предків, а що вчинив необмірковано або піддався спокусам чисто матеріальної вигоди та й почав хитрувати, обдурювати. Нехай пригадає, де його власний острів «Запитай себе»: у своїй садибі, чи в майстерні або за письмовим столом, де ще може повністю бути справедливим, принести користь собі й людям». ... «Парк виросте. Все живе навколо збагачуватиметься. Може, я не побачу всієї розкоші природи, про яку плекав надію. Зате вже є основа. Буде що вдосконалювати моїм нащадкам, усім, хто тут житиме навіть через століття» [25, с. 595, 594].

Ідея створення Кагарлицького парку, яка ніколи не має остаточного завершення, має символічну назву «Земна куля в мініатюрі», що утворює вічність і тендітність природи. Автор наголошує: чим частіше людина буває серед природи, відчуває залежність від безмежного розмаїття, тим більше вболіває за цілісність усього земного й надземного [25].

Зародження і втілення у життя Полтавської губернії першої половини XIX століття природоохоронних ідей перебувало під впливом найрізноманітніших факторів: природних, економічних, соціальних, політичних. Провідну роль у цьому процесі відіграли конкретні особи, а саме чиновники, землевласники, архітектори, фахівці або любителі природи [5].

Література

1. Білоусько О.М. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII—початок XIX століття): [пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи] / О.М. Білоусько, В.І. Мирошниченко. – Полтава: Оріяна, 2003. – 264 с., іл., карти.
2. Ширяева К. У истоков / К. Ширяева. – Полтава: ФОРМ Гаража М.Ф., 2008. – 310 с.: ил.
3. Кондратова Г.З. Полтавский литературно-мемориальный музей В.Г. Короленко. Путеводитель / Г.З. Кондратова, Л.И. Козлова, Л.В. Ольховская. – [издание второе, переработанное]. – Харьков: Прапор, 1987. – 102 с.
4. Панасенко Т.В. Історія створення паркових насаджень Полтавської області / Т.В. Панасенко: матеріали науково-практичної конференції [«Природоохоронний рух на Полтавщині»]. – Полтава: Верстка, 2006. – С. 114—118.
5. Байрак О.М. Парки Полтавщини: історія створення, сучасний стан дендрофлори, шляхи збереження і розвитку. Наукове видання / О.М. Байрак, В.М. Самородов, Т.В. Панасенко. – Полтава: Верстка, 2007. – 276 с., 179 іл.
6. Гончар В.В. Палацово-парковий ансамбль садиби Закревських в с. Березова Рудка / Валентина Василівна Гончар. – Березова Рудка: Березоворудський народний історико-краєзнавчий музей, 2005. – 30 с.
7. Диканський історико-краєзнавчий музей: Путівник / Д.М. Гармаш, В.П. Скорик, Т.Д. Швець. – Харків: Прапор, 1990. – 106 с.: іл.
8. Павловский И.Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б. Куракина (1802—1808 гг.). (По архивным данным с рисунками). Издание Полтавской ученой Архивной Комиссии / И.Ф. Павловский. – Полтава: Т-во Печатного Дела, 1914. – 131 с.
9. Міняйло І. Жовтневий парк / І. Міняйло // Комсомолец Полтавщини, 1981, 20 січня. – С. 4.
10. Ігнатків І.О. Полтава. Історико-архітектурний нарис / І.О. Ігнатків, Л.С. Вайнгорт. – К.: Видавництво «Будівельник», 1966. – 104 с.
11. Жук В.Н. Яким був найстаріший Полтавський міський сад / В.Н. Жук // Наш рідний край (Сторінки про природу та пам'ятки природи Полтавщини). – Полтава, 1990. С. 24—32.
12. Лушакова А. Алеями старовинного парку / А. Лушакова // Кременчуцька зоря. – 1979. – 26 липня. – С. 3.
13. Лушакова А. З історії парків міста / А. Лукашкова // Кременчуцька зоря. – 1980. – 15 травня. – С. 3
14. Астряб М. Лубенский Ботанический сад / М. Астряб // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 15. – Полтава, 1917. – С. 87—105.
15. Липа Олексій. Аптекарьські, ботанічні і акліматизаційні сади України як інтродукційні осередки/ Олексій Липа // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. – Київ, 2001. – Вип. 41—42. – С. 175—178.
16. Павловский И.Ф. Ботанические сады в Полтаве и разведение лекарственных растений в начале прошлого века / И.Ф. Павловський // Хуторянин. – 1915. – №26. – С.595—597.
17. Павловский И.Ф. Ботанические сады в Полтаве и разведение лекарственных растений в начале прошлого века / И.Ф. Павловський // Хуторянин. – 1915. – №28-29. – С.642—644.
18. История Полтавского Земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. Вып. 1 / [сост. Щербина Ф.А.]. – Полтава, 1914. – 238 с.
19. Клименко Ю.О. Садиба гетьманів та декабристів / Ю.О. Клименко, А.В. Клименко А.В. // Квіти України. – 2001. – №8. – С. 27—29.

20. Энциклопедический словарь [издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон]. – С.-Петербург, 1896. - Том XVII. – 1896. – С. 938.
21. Нос Т. В.Я.Ломиковський – прообраз Костанжогло / Т. Нос // Прапор перемоги. – Миргород, 1999. – 13 січня. – С. 3.
22. Розсоха Людмила. Миргородська старовина. Дослідження. Статті. Нариси. Розвідки / Людмила Розсоха. – Полтава. – 2002. – С. 214—227.
23. Мерзленко М.Д. Василий Яковлевич Ломиковский как агролесомелиоратор-практик / М.Д. Мерзленко // Лесной журнал. – 1996. – 3№. – С. 125—127.
24. Еталони природи Полтавщини. Розповіді про заповідні території. Науково-популярне видання / [О.М. Байрак, М.І. Проскурня, Н.О. Стецюк та ін.]. – Полтава: Верстка, 2003. – 212 с., 253 іл.
25. Салій О. Парк Дмитра Трощинського / О. Салій // Хроніка – 2000. Укр. культурологічний альманах. – 2001. – Вип. 41—42. – С. 476-503.
26. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Издание Полтавской ученой архивной комиссии / И.Ф. Павловский. – Полтава. – 1904. – 294 с.
27. Філянський М. Збірник. Т.ІІ. Полтавщина / Філянський М., Риженко Я.; під загальним редагуванням М. Криворотченка. – Полтава: Полтавський державний музей ім. В.Г.Короленка, 1927. – 420 с.

Гаухман М.В.

СТЕНОГРАФІЧНИЙ ЗВІТ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ ПО "СПРАВІ БЕЙЛІСА" (1911–1913 РР.) ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.

Розроблено засади класифікації джерел з історії національного питання в Російській імперії, відповідно до розподілу політичного простору на владу та громадськість. Встановлено місце стенографічного звіту судового процесу по "справі Бейліса" в класифікації історичних джерел, проаналізовано структуру стенографічного звіту та визначено його цінність для дослідження "справи Бейліса".

Сучасне, індустріальне й постіндустріальне, суспільство є суспільством націй. Відтак "національне питання", проблема охорони національних прав тої чи іншої нації, притаманне кожній нації й кожній державі в певний історичний період. Національним питанням у сучасній Україні є проблема української політичної нації. Етноконфесійна строкатість української громадськості робить актуальними дослідження історії національних меншин в Україні. Важливою складовою української історії є історія євреїв в Україні. За часів Російської імперії, Україна, особливо Правобережжя, була одним із центрів світового єврейства. Національне питання в епоху відродження націй і націоналізму, що припала в Центрально-Східній Європі на середину XIX – початок XX ст. було "Ахіллесовою п'ятою" пізньої Російської імперії (1855–1917 рр.), у якій наростали модернізаційні процеси. "Єврейське питання" в умовах неповноправності російських євреїв було однією з ключових проблем російського громадського життя. Апофеозом офіційного російського антисемітизму була "справа Бейліса" (1911–1913 рр.).

Історіографія "справи Бейліса" недостатньо багата, позаяк історія національних меншин залишається порівняно мало дослідженою цариною української історії. Єдиною монографією, спеціально присвяченою "справі Бейліса" є праця радянського правника О. Тагера "Царська Росія та справа Бейліса" ("Царская Россия и дело Бейлиса") [1]. Релігійна складова "справи Бейліса" стала основним предметом розгляду в монографії російського філолога Л. Кациса "Кривавий наклеп і російська думка" ("Кривавый навет и русская мысль") [2]. Книга виросла зі статті Л. Кациса "Справа Бейліса" в контексті "Срібного віку" ("Дело Бейлиса" в контексте "Серебряного века"), присвячена сприйняттю "справи" російською громадськістю [3]. Окремий розділ відведено "справі Бейліса" в монографії російського історика С. Степанова "Чорна сотня в Росії" ("Чёрная сотня в России"), у якому стисло розглядається перебіг досудового слідства і судового процесу [4, 265-321]. "Справа Бейліса" досить детально розглядається в однойменній статті російського історика Г. Йоффе [5]. Відзначимо також колективну брошуру українських істориків Ф. Левітаса, М. Рибакова та І. Притула, які стисло переказують працю О. Тагера та подають огляд реакції російської й української громадськості на "справу Бейліса" [6]. "Ритуальні справи" в російській історії, що передували "справі Бейліса", та полеміці по питанню щодо "кривавого наклепу" серед російської громадськості розглядаються в статті російського історика В. Хасіна [7]. Публіцистичний характер має книга В. Бонч-Бруєвича "Знамення часу. Убивство Ющинського та справа Бейліса" ("Знамение времени. Убийство Ющинского и дело Бейлиса") [8].

Дана стаття присвячена окремому аспекту дослідження "справи Бейліса" – джерелознавчому аналізу стенографічного звіту судового процесу по "справі

Бейліса" та встановленню його місця в класифікації джерел з історії національного питання в Російській імперії.

"Справа Бейліса" являла собою т.зв. "ритуальний процес" – судово-слідчий процес, викликаний "кривавим наклепом" – обвинуваченням групи євреїв у вбивстві християнської дитини, нібито ради "ритуальних цілей". Найбільш поширеним серед середньовічних уявлень про "ритуальні вбивства" було уявлення про збирання євреями християнської крові для приготування маці, прісного хліба на Пейсах, єврейський Великдень [9, 208-216; 10, 117-147]. "Ритуальні процеси" були виявом релігійного антисемітизму, нетерпимості християнського населення Європи до юдеїв-іновірців, які не належали до кола "ближніх". Історія "ритуальних процесів" почалася в Західній Європі в XII ст. Такі процеси проводилася в Російській імперії з початку XIX ст., коли після розділів Польщі Росія стала центром світового єврейства. Особливістю "справи Бейліса" було те, що кривавий наклеп був підтриманий владою.

Класифікацію джерел з історії національної політики Російської імперії в Наддніпрянській Україні варто здійснювати за їхнім походженням. Походження історичного джерела визначається тим, наслідком діяльності якого політичного актора є це джерело. Відтак класифікація джерел за походженням ґрунтується на структурі предмету дослідження, тобто на структурі політичної арени Російської імперії, на якій вирішувалося національне питання. Суб'єкти політичного простору Російської імперії належали до двох протилежних таборів – влади та громадськості. До табору влади належали органи влади та її представники, високопосадовці, а до табору громадськості – політичні партії, громадські організації та преса. Однак цей розподіл не є винятково протиставленням антагоністичних соціальних інституцій. Складність подібного розподілу виявляється при вирішенні питання віднесення до влади або громадськості, по-перше, таких органів влади як Державна Дума (нижня палата парламенту) та земство, по-друге, позначення як провладних чорносотенних організацій і проурядової ("репильної") преси, близької до чорносотенців. Можливо, доцільним було б уведення тріади "ліва громадськість–влада–права громадськість". Але для класифікації джерел з політичної історії пізньої імперської Росії (1855–1917 рр.) більш зручною є концепція бінарної опозиції в політичному просторі.

Відтак історичні джерела розподіляються на дві основних групи, відповідно до місця політичних акторів, від діяльності яких походить певне джерело, у бінарній опозиції "влада–громадськість". До першої групи, групи джерел владного походження, належать нормативно-правові акти законодавчої й виконавчої та матеріали діловодства виконавчої й судової влади. До другої групи, групи джерел громадського походження, належать статuti й програми політичних партій і громадських організацій, матеріали преси тощо. Позаяк у цій статті розглядається місце конкретного джерела, стенографічного звіту судового процесу по "справі Бейліса", в класифікації джерел з історії національного питання, обмежимося лише наявною стислою класифікацією.

Стенографічний звіт судового процесу по "справі Бейліса" належить до групи джерел владного походження, бо являє собою наслідок діяльності судової влади. Варто зауважити, що використані нами стенографічні звіти записані не судовими службовцями, а співробітниками щоденної газети "Київська думка" ("Киевская мысль"), у номерах якої друкувалися стенографічні звіти кожного судового засідання. По завершенню судового процесу стенографічні звіти були видані окремим трьохтомним виданням.

Історичні науки

Судовий процес був своєрідним вузлом, який поєднував елементи "справи", події досудового слідства та наміри влади й правої громадськості. Процес складався з п'яти частин: I. Оголошення акту обвинувачення; II. Судове слідство (допит свідків), III. Експертизи (судово-медична, психіатрична й богословська; IV. Змагання сторін (промови представників державного обвинувачення, громадських позивачів і захисту, дебати між ними та резюме голови суду); V. Винесення вердикту присяжних засідателів і вироку суду. Судовий процес тривав 34 дні, тобто тривав 34 судових засідання.

Головував на судовому процесі голова Київського окружного суду Ф. Болдирев. Сторону обвинувачення представляли товариш (заступник) прокурора Петербурзької судової палати О. Віппер (брат історика Р. Віппера), повірені громадської позивачки, О. Приходько, матері А. Ющинського, чорносотенці О. Шмаков, автор псевдонаукових праць про юдейське віровчення та про прагнення євреїв до світового панування, та Г. Замисловський, депутат Державної Думи, а також С. Дурасевич. Сторону захисту представляли Д. Григорович-Барський, О. Грузенберг, який був адвокатом на "справі Блондеса" (1900 р.), попередньому "ритуальному процесі", Н. Карабчевський, який був адвокатом на "Мултанській справі" (1892–1896 рр.), "ритуальному процесі" проти групи удмуртів, обвинувачених у жертвопринесенні людини, В. Маклаков, кадет, депутат Державної Думи, а також О. Зарудний.

Склад присяжних засідателів був утворений переважно з малоосвічених людей. Представники влади, які "ставили" цей "ритуальний процес", прагнули в такий спосіб опертися на побутовий антисемітизм, який, на погляд можновладців, був поширеним серед простонароддя. Старшиною присяжних був чиновник середнього рангу (губернський секретар, помічник ревізора контрольної палати), два дрібних чиновника (службовці поштово-телеграфної контори), два міщанина (домовласник і службовець вокзалу), візник, шість представників селянського стану (два службовці та чотири землероба); запасними присяжними були дрібний чиновник і банківський клерк [13, I]. Проте розрахунки тих, хто складав списки присяжних не виправдалися: присяжні судили по совісті.

Акт офіційного обвинувачення був складений, згідно з уявленням про "ритуальні вбивства": "...Менахіль-Мендель Тев'єв Бейліс, 39 років, обвинувачується в тому, що за попередньою змовою з іншими, невиявленими слідством особами, з обміркованим наперед наміром, зі спонук релігійного бузувірства, для обрядових цілей позбавити життя хлопчика Андрія Ющинського, 12 років, 12 березня 1911 року, в місті Києві, в розташованій по Верхньо-Юрківській вулиці садибі цегельного заводу Зайцева, схопив названого Ющинського, який грав там з іншими дітьми, та потягнув його в приміщення заводу, де потім спільники його, Бейліса, з відома його та згоди, зв'язавши Ющинському руки і затиснувши йому рота, умертвили його, нанісши йому колючим знаряддям 17 ран, ...котрі пошкодження, супроводжуючись тяжкими й тривалими стражданнями, викликали майже цілковите знекровлення тіла Ющинського... [курсив наш. – М. Г.]" [11, 37].

Судове слідство зайняло більшість засідань, з другого по дев'ятнадцятий дні процесу [11, 37-696; 12, 3-142]. Було допитано на суді або заслухано показів досудовому слідство більше, ніж 150 свідків: мешканців Лук'янівки (передмістя тогочасного Києва), Микольської Слобідки (поселення на лівому березі Дніпра), а також журналістів, громадських діячів і колишніх поліціантів, які проводили приватні розслідування "справи Бейліса" через великий резонанс, викликаний нею.

Наступним етапом процесу були експертизи. Було проведено три експертизи: 1. Судово-медична експертиза, що проводилася протягом двадцятого й почасті двадцять третього засідання [12, 142-248]; 2. Психіатрична експертиза, що зайняла основну частину двадцять третього, двадцять четверте й початок двадцять п'ятого засідань (у ній брали участь, окрім експертів-психіатрів, частина судово-медичних експертів) [12, 248-294]; 3. Богословська експертиза, що проводилася протягом двадцять п'ятого – двадцять восьмого засідань [12, 295-439].

Богословська експертиза по "справі Бейліса" є унікальною, бо проводилася вперше в історії сучасного судочинства. Тому зупинимося на неї окремо. Відверте формулювання в акті обвинувачення того, що М. Бейліс і його невідомі спільники вбили А. Ющинського "зі спонук релігійного бузувірства", обумовило необхідність проведення теологічної експертизи юдейського віровчення на предмет існування "ритуальних убивств" християн юдеями. Звісно, неможливо довести те, що не існує: серед експертів-богословів єдиним, хто заявляв про вживання євреями крові християнських дітей був єзуїт І. Пранайтіс, який не зміг логічно відповісти на конкретні питання по тим чи іншим місцям Біблії та виявився не обізнаним з фактами попередніх "ритуальних процесів" у Росії; православні богослови та київський рабин одноставно обстоювали відсутність в юдеїв кривавих обрядів [12, 295-439].

Стадія змагання сторін, що зайняла п'ять останніх днів процесу, складалася з декількох елементів: по-перше, з промов представників обвинувачення (прокурора і громадських позивачів) та адвокатів; по-друге, дебатів між представниками обвинувачення та захисту; по-третє, з резюме голови суду, який стисло розглянув покази свідків і висновки експертів, пропонуючи їх на розгляд присяжних [13].

Питання вини М. Бейліса, призначене для відповіді присяжних, було розділено на два питання. Перше питання стосувалося події, факту вбивства: "Чи доведено, що 12 березня 1911 року в Києві, на Лук'янівці, по Верхньо-Юрківській вулиці, в одному з приміщень цегельного заводу, ...тринадцятирічному хлопчику Андрію Ющинському при зажатому роті були нанесені колючим знаряддям... поранення..., а потім, коли в Ющинського витекла кров у кількості до 5 стаканів, йому знов були вчинені тим самим знаряддям поранення..., котрі поранення в своїй сукупності 47, викликавши болісні страждання в Ющинського, призвели до майже цілковитого знекровлення тіла і смерть його [курсив наш. – М. Г.]" [13, 300].

Друге питання включало в себе перше (питання про фактичній бік події), ім'я, мотив і дії підсудного, а також його спільників, невстановлених слідством. Початок другого питання був таким: "Якщо подія, описана в першому питанні, доведена, то чи винний підсудний, ...Менахіль-Мендель Тев'єв Бейліс, 39 років, у тому, що *наперед задумавши й узгодивши з іншими, невиявленими слідством особами, зі спонук релігійного бузувірства, позбавити життя хлопчика Андрія Ющинського, 12 років, 12 березня 1911 року, в місті Києві, по Верхньо-Юрківській вулиці, на цегельного заводу, ...він, підсудний, ...схопив... Ющинського...* [курсив наш. – М. Г.]". Далі повторювалися положення першого питання [13, 300].

Якби присяжні відповіли на перше питання, питання про фактичний бік події, негативно, то відповідати на друге питання, питання про мотив убивства, було б не потрібно. Присяжні відповіли на перше питання ствердно, а на друге – негативно, виправдавши обвинуваченого. Відразу після винесення вердикту присяжних голова суду оголосив про невинуватість М. Бейліса.

Таким чином, стенографічний звіт судового процесу по "справі Бейліса" є головним джерелом для дослідження цієї справи. Використання стенографічного звіту дозволяє отримати відомості по "справі Бейліса", так би мовити, прямого й опосередкованого характеру. Відомостями прямого характеру є перебіг судового процесу, положення акту обвинувачення, покази свідків на досудовому й судовому слідстві, висновки експертів, промови й дебати сторін, резюме (стислий огляд даних судового слідства) голови суду та вердикт присяжних засідателів. Відомості опосередкованого характеру, вказівки на суспільний резонанс навколо "справи Бейліса", містяться в промовах і репліках представників обвинувачення та захисту.

Подальші дослідження історичних джерел "справи Бейліса" полягають у розширенні джерельної бази, залученні інших видів джерел. Наступними кроками джерелознавчого дослідження "справи Бейліса" є, по-перше, вивчення періодичної преси, російської й зарубіжної, присвяченої "справі Бейліса", по-друге, офіційних документів досудового слідства по "справі Бейліса" та документів, які відображають реакцію влади на сприйняття "Справи" громадськістю, що виражалось, насамперед, у посиленні цензури преси.

Література

1. Тагер А. С. Царская Россия и дело Бейлиса. Исследование по неопубликованным архивным документам / [предисл. А. В. Луначарского]; Александр Семёнович Тагер. – Изд. 2-ое. – М.: Советское законодательство, 1934. – 324 с.
2. Кацис Л. Кровавый навет и русская мысль. Историко-теологическое исследование дела Бейлиса / Леонид Кацис. – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2006. – 495 с.
3. Кацис Л. Ф. "Дело Бейлиса" в контексте "Серебряного века" / Л. Ф. Кацис // Дело Бейлиса. А. С. Тагер. Царская Россия и дело Бейлиса. Репринтное воспроизведение 2-го издания, 1934 г. Исследования и материалы / [сост. Л. Ф. Кацис]. – М.-Иерусалим, 1995. – С. 412-434.
4. Степанов С. А. Чёрная сотня в России, 1905 – 1914 гг. / Сергей Александрович Степанов. – М.: Изд-во ВЗПИ, АО "Росвузнаука", 1992. – 330 с.
5. Иоффе Г. Дело Бейлиса / Генрих Иоффе // Свободная мысль. – 1993. – № 5. – С. 89-104.
6. Левітас Ф. Справа Бейліса і українська громадська думка. За матеріалами української періодичної преси 1912–1913 рр. / Ф. Левітас, М. Рибаків, І. Притула. – К.: Б. в., 1993. – 25 с.
7. Хасин В. В. Роль текстов свидетельских показаний в формировании сценариев "ритуальных" процессов в Российской империи в XIX веке / В. В. Хасин // Известия Саратовского университета. – 2008. – Т. 8: Серия "История. Международные отношения". – Вып. 2. – С. 103-109.
8. Бонч-Бруевич В. Знамение времени. Убийство Андрея Ющинского и дело Бейлиса. (Впечатления Киевского процесса) / Владимир Бонч-Бруевич. – Изд. 2-ое, пересмотр. и доп. – М.: Госиздат, 1921. – 195 с.
9. Хвольсон Д. А. О некоторых средневековых обвинениях против евреев. (Историческое исследование по источникам) / Д. А. Хвольсон. – СПб.: Б.и., 1861. – 218 с.
10. Трахтенберг Дж. Дьявол и евреи. Средневековые представления о евреях и их связь с современным антисемитизмом / [пер. В. Рынкевича]; Джошуа Трахтенберг. – М.-Иерусалим: Гешарим, 1998. – 294 с.
11. Дело Бейлиса. Стенографический отчёт. – К.: Б. и., 1913. – Т. I. Судебное следствие (Первые шестнадцать дней). Обвинительный акт и допрос свидетелей. С приложением алфавитного поименного указателя. – 696 + II с.
12. Дело Бейлиса. Стенографический отчёт. – К.: Б. и., 1913. – Т. II. Судебное следствие. Допрос свидетелей и заключения экспертов. (Заседания 17-28). С приложением алфавитного поименного указателя. – 440 + I с.

13. Дело Бейлиса. Стенографический отчёт. – К.: Б. и., 1913. – Т. III. Прения сторон. Речи прокурора, гражданских истцов, защиты и резюме председателя. (Заседания 29-34). С приложением алфавитного поименного указателя. – 300 + IV с.

ББК Т2(0)

Довжук І.В.
З'їзд ГІРНИЧОПРОМИСЛОВЦІВ ПІВДНЯ РОСІЇ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ.

Розглядаються основні напрямки та особливості діяльності з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Звертається увага на соціальний склад, рівень представництва та впливу на урядові органи, а також питання, що ставилися на засіданнях з'їзду для обговорення.

У пореформений період бурхливо розвивається економіка Російської імперії, у тому числі її складової – України. У нових умовах підприємці прагнули до єднання та створення професійних об'єднань у вигляді представницьких організацій.

Найбільш впливовими в діловому світі ставали організації, створені не на становій, а на професійній основі. Це передусім були різні біржові комітети, регіональні й галузеві асоціації підприємців, зайнятих у нафтовій, гірничій справі, металообробці, у виробництві й торгівлі вовною, льоном, лісом тощо. Підприємці всіляко сприяли створенню подібних організацій.

Метою цієї розвідки є проаналізувати найважливіші аспекти діяльності з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, що мали значний вплив на розвиток вугільної та інших галузей важкої промисловості Півдня. Цю проблему у своїх працях так чи інакше зачіпали такі науковці, як О.Реєнт, О.Бондаренко, О.Нестеренко, П.Фомін, О.Щербініна та ін.

Одним з видів представницьких організацій були союзи, побудовані за територіально-галузевим принципом. Союзи підприємців діяли на підставі затверджених урядом статутів, регулярно проводили свої з'їзди, на яких обиралося керівництво, обговорювалися тарифи, податки, питання соціального захисту та інші проблеми.

У 1874 р. в Таганрозі був проведений I з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який став впливовішою представницькою організацією підприємців України. З'їзд репрезентував інтереси власників вугільних копалень і металургійних підприємств, тобто тієї групи великої промислової буржуазії, яка домінувала в економіці Півдня України. На II з'їзді в 1877 р. прийнято рішення про скликання щорічних сесій з'їзду та засновано його постійний виконавчий орган у вигляді Ради уповноважених з 5 осіб. У 1878 р. засновано «комісію виборних» у складі 8 осіб, частина функцій якої в 1888 р. переходить до Комітету з перевезення мінерального палива. До 1885 р. з'їзди, їхні уповноважені й комісія виборчих діяли без статуту. У 1884 р. IX з'їзд розробив проект «Положення про гірничопромислові з'їзди Південної Росії», яке вступило в дію наступного року [1, 86]. З 1893 р. функції ради уповноважених і комісії переходять до Ради з'їзду, а з 1897 р. при ньому почало працювати статистичне бюро, яке збирало матеріали про економічне становище не тільки видобувної, але й усієї імперської промисловості [2]. У 1880 р. гірничопромисловці почали видавати свій друкований орган – «Южнорусский горный листок».

Члени союзу гірничопромисловців Півдня Росії вважали з'їзд законним представником усієї південної гірничої промисловості, що мав право «від її імені виступати й посилати делегатів в усі місцеві й загальнодержавні установи, в яких повинні бути присутні представники промисловості». У зв'язку з цим з'їзд міг «клопотати з усіх питань, що стосуються потреб і користі гірничої і гірничозаводської справи на Півдні Росії...» [3, 4-9].

Окреслимо декілька рис південних з'їздів, які характеризують позицію великої промислової буржуазії. Так, голова I з'їзду гірничопромисловців інженер Є.Б.Іваницький отримав вказівку Міністерства державного майна: ні в якому випадку не допускати розглядання на з'їздах яких-небудь сторонніх питань, що виходили б за межі обговорення становища вугільної промисловості й взаємовідносин адміністрації вугільних підприємств і залізниць [4, 236]. Тут спостерігаємо протилежні тенденції в політиці держави щодо з'їздів гірничопромисловців, які простежувалися протягом усього періоду існування цієї організації.

Зазначимо, що, з одного боку, держава сприяла роботі з'їздів: було узгоджене їхнє створення, у роботі з'їздів брали участь чиновники міністерств, які вислуховували позицію підприємців та мали передавати її до центральних органів влади, кожен з'їзд розпочинався з оголошення подяк на ім'я міністрів та урядових чиновників тощо. Члени з'їзду гірничопромисловців підтримували з урядовими установами постійні зв'язки. Так, на багатьох з'їздах головував керівник Гірничого управління Південної Росії гірничий інженер І.І.Зеленцов.

У 1903 р. опубліковано проект «Ради з гірничих справ» при Міністерстві землеробства, до складу якої мали ввійти і представники гірничопромисловців. Кошти для організації надавалися підприємницькими союзами, а сам урядовий проект був підготовлений Радою з'їзду гірничопромисловців. У цьому ж році при Гірничому департаменті за участю уповноважених з'їзду створено Особливу нараду [1, 91].

Підкреслимо, що залежність з'їзду гірничопромисловців від державних установ обумовлювалася як економічною залежністю вітчизняної промисловості від урядової політики, так і неоднорідністю інтересів усередині самої промислової буржуазії. Якщо промисловці не могли самі домовитися з якогось питання (на XXVII з'їзді про розвиток виплавки марганцевого чавуну не змогли домовитися вуглепромисловці та металурги), то вони постановляли звернутися до уряду [5, 109].

М.С.Авдаков, один з керівників з'їзду, не без гордості стверджував у 1907 р., що «...історія розвитку гірничої справи в Росії за 1/3 століття йшла рука об руку з розвитком з'їздів, які з кожним роком висувають усе більш і більш важливі питання економічного життя» [6, 5-6]. У своєму виступі на XXVIII з'їзді Авдаков наголошував на велике значення для південної промисловості діяльності міністра С.Ю.Вітте, указував на його незмінну політику протекціонізму вітчизняної промисловості, на фінансову підтримку, яку міністр проводив під час кризи в гірничопромисловій галузі та його прихильне ставлення до принципу взаємодопомоги промисловців [7, 21]. Однак Авдаков змушений був визнати, що всі проблеми промисловості «...тягнуться до урядових закладів, без яких не можна вирішити жодного важливого питання» [6, 11]. Така пильна увага з боку держави йшла не лише на користь промисловцям. Заборона торкатися будь-яких тем окрім суто економічних у багатьох випадках перешкождала промисловцям повністю та відкрито висловити власну позицію.

Посилена увага з боку уряду на практиці часто завершувалась тим, що клопотання промисловців, навіть узгоджені з присутніми на з'їзді чиновниками,

або не задовольнялися, або відкладалися на довгий час. Наприклад, з 8 клопотань, представлених XVIII з'їздом у рамках розгляду питання про становище Донецької кам'яновугільної промисловості (усі ці клопотання довго й детально обговорювалися та погоджувалися разом з представниками уряду) 2 відхилено, на 4 не було відповіді і 2 клопотання задовільнені частково [7, 35-47].

Аналізуючи праці з'їздів гірничопромисловців різних років спостерігаємо, що гірничопромисловці майже в усіх питаннях знаходили порозуміння з місцевими представниками інших галузей промисловості, бо інтереси цих груп буржуазії були багато в чому тісно пов'язані. Однак в питаннях взаємовідносин з представниками промисловості з інших регіонів можна окреслити деякі проблеми. Так, однією з характерних рис політики з'їздів гірничопромисловців було виокремлення інтересів власного, південного регіону. На XXVIII з'їзді, зокрема, зазначалося, що організація та ведення центральної статистики не повинні зменшувати значення порайонної статистики Ради з'їзду, напроги, необхідно й надалі розвивати цю статистику, відповідно до потреб південного регіону [7, 48].

Об'єднання донецьких власників шахт і металургійних заводів через з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії в 1890-х рр. сприяли піднесенню економіки регіону. Так, починаючи з цього десятиліття почалося зниження залізничних тарифів по перевезенню донецького вугілля з метою розширення його збуту. У 1890 р. з'їзд гірничопромисловців поставив питання про регулювання вугільних тарифів по районах споживання, прямо вказавши, що московський район може стати основним ринком для донецького вугілля лише за умови зниження тарифів [8, 97-122]. Питання було вирішено позитивно. Це дало можливість почати витискання місцевого вугілля. У 1893 р. за клопотанням монополістів промислового Півдня тарифи на донецьке мінеральне паливо були знову різко зменшені. У 1895 р. гірничопромисловці домоглися нового зниження тарифів на перевезення його на відстань понад 500 верст. Навіть Гірничий комітет визнавав, що «...донецьке вугілля, завдяки дешевому залізничному тарифу, установленому для його перевезення, витискує місцеве вугілля із залізниць (Московсько-Курської та Сизрано-Вяземської)...» [9, 100]. Дійсно, завдяки низьким залізничним тарифам на донецьке вугілля Підмосковний басейн утрачав споживачів. Таким чином з'їзд відстоював інтереси Південного промислового регіону на противагу іншим регіонам Російської імперії.

Уся подальша діяльність гірничопромисловців Півдня спрямовувалась на те, щоб максимально знизити залізничні тарифи на перевезення донецького вугілля та розширити в такий спосіб кордони його збуту. При цьому тарифні ставки на далеку відстань увесь час зменшувалися. Разом з тим клопотання про зниження залізничного тарифу на підмосковне вугілля наштовхувалися на опір більш економічно сильних донецьких промисловців і залишалися незадоволеними [10, 28-30].

Характерною рисою з'їзду було те, що він представляв інтереси великої промисловості. Так, на XII з'їзді у 1887 р. під тиском великого капіталу прийнято «Положення про гірничопромислові з'їзди Південної Росії», що міцно закріпило панування в ньому найбільших товаровиробників галузі. У параграфі 34 Положення записано такий пункт: «Для покриття витрат по роботі з'їзду і утриманню посадових осіб і канцелярії з'їздом установлюється добровільний попудний збір з кам'яного вугілля, що відправляється підприємствами та інших матеріалів і продуктів [11, 10]. З цього бачимо, що основний тягар матеріального забезпечення роботи з'їздів приходився на найбільших підприємств.

З'їзд гірничопромисловців Півдня протягом усього періоду свого існування брав найактивнішу участь в економічному житті країни. Із самого початку питання професійного й корпоративного характеру знаходились у центрі його уваги. Крім вузьких інтересів буржуазії, з перших днів заснування з'їзд цікавили питання протекціонізму та оподаткування.

Через те, що підприємці страждали від конкуренції більш дешевого англійського вугілля, з'їзд виступив з пропозицією про введення відповідних митних зборів та проведення політики протекціонізму. Завдяки лобюванню своїх інтересів представникам останнього вдалося в 1892 р. збільшити мито на ввіз іноземного вугілля до 4 коп. золотом з пуда, а на привізний чавун – до 25 коп. золотом з пуда. Продовжуючи цю політику при активному тиску з боку з'їзду, уряд і в подальшому підвищував ввізне мито не тільки на вугілля та метал, а й інші види продукції, сприяючи монопольному становищу промислової буржуазії на внутрішньому ринку [1, 88]. Проте, звичайно, не всі економічні вимоги з'їздів уряд задовольняв повною мірою.

З'їзд мав на меті сприяти розвитку нових галузей промислового виробництва. Для цього, наприклад, на XXVII з'їзді піднімалося питання про лобювання законів, які б зобов'язували імперський уряд надавати пільги промисловим підприємствам, що виникали на той час, якщо вони належали до такої галузі виробництва, яка в Російській імперії або взагалі не існувала, або існувала в обсягах, що не відповідали внутрішнім потребам. Окрім того, для сприяння розвитку вітчизняної промисловості, з'їзд пропонував встановити мито на ті сільськогосподарські машини, які на той час не були ним обкладені, але виробництво яких на власній території вже стало можливим [5, 39]. Отже, почасти відстоюючи власні інтереси, представники Південного промислового регіону сприяли піднесенню економіки передусім Наддніпрянської України.

До кінця XIX ст. з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії став великим об'єднанням, до складу якого входила більшість підприємців даної галузі. Значення з'їздів у прийнятті господарських рішень постійно зростало. Спостерігалось постійне збільшення звернень їхніх учасників в урядові заклади з різними питаннями: про розширення мережі залізниць, зниження залізничних тарифів, збільшення митних ставок, установа вивізних премій, розвиток кредитних установ тощо.

Одним з найважливіших завдань промисловці вважали збільшення участі представників буржуазії в органах місцевого самоврядування. Адже в роботі більшості з'їздів гірничопромисловців брали участь представники земств та окремих міст.

Зазначимо, що з виданням у 1893-1894 рр. нових правил і інструкцій про оцінку нерухомості, що підлягала обкладанню земськими зборами, гірничопромисловці почали сподіватися на зменшення податкового тягара. Підприємці вимагали власної участі у роботі установ на місцях. Так, XXVI з'їзд постановив клопотати про обрання з власного середовища по одному представнику до Харківської, Катеринославської, Херсонської, Новочеркаської палат для участі на правах членів загальних зборів цих палат, з метою встановлення відсотків реальної прибутковості гірничопромислових підприємств, обговорення звітів акціонерних підприємств для визначення розміру прибутку, що підлягає оподаткуванню [2, 37]. І самі представники земств визнавали, що участь підприємців у місцевих зібраннях є недостатньою.

У 1907 р., XXXII з'їзд, обговорюючи питання про ставлення до земського та міського самоврядування гірничозаводського району, визнав за необхідне порушити клопотання про те, щоб представники дорадчих установ по торгівлі й

промисловості були запрошені до участі в роботі з перегляду положення про земські установи [5, 54]. Однак у цьому питанні вимоги промисловців наштовхувалися на опір дворянства, яке становило основу земств та було опорою царського режиму.

Одним з питань, які найчастіше піднімалися на з'їзді, була проблема взаємовідносин з робітниками на підприємствах. Тут можна виокремити низку аспектів. По-перше, обговорення умов роботи та життєдіяльності працівників, часто за участю представників земств. По-друге, надання грошової допомоги різним категоріям робітників. Наприклад, XXVIII з'їзд гірничопромисловців, зважаючи на становище гірників, які пропрацювали довгий період на копальнях та втратили працездатність унаслідок несприятливих умов праці (по закону 1903 р. вони не мали права на виплати за втрату працездатності з боку підприємців, а отримували кошти з державного бюджету), визнав за необхідне призначити таким робітникам щомісячну допомогу та визначити для цієї мети необхідну суму [7, 65].

Ще одним з питань, які обов'язково піднімалися на з'їзді, було питання благодійної діяльності його членів. Сам з'їзд фінансував створення та функціонування навчальних закладів (особливо професійно-технічних), виплату стипендій незаможним студентам та учням. Серед навчальних закладів, які фінансувалися з'їздом, можна назвати торгівельну школу в Луганську, комерційне училище в Юзівці, Лисичанську штейгерську школу, Катеринославське вище гірниче училище. Отже, приділяючи увагу розвитку професійних навчальних закладів, з'їзд робив інвестиції у майбутнє, сподіваючись на приплив кваліфікованих кадрів у вітчизняну промисловість.

Таким чином, з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, що починаючи з 1874 р. регулярно проходив у Харкові, став першою в Російській імперії найвпливовішою представницькою організацією великого капіталу, яка мала регіонально-галузевий характер. Учасники з'їзду під час засідань обговорювали не лише заявлені в програмі економічні й соціальні питання, а почасти висловлювали судження стосовно суспільно-політичних проблем, захищаючи при цьому інтереси усього підприємницького стану. Це вимоги більшої участі в органах місцевого самоврядування, більш широке представництво в центральних державних органах, що стосувалися промисловості. Захищали представники з'їзду й інтереси Південного регіону, навіть якщо для цього приходилося поступатися інтересами своєї галузі промисловості.

З'їзд гірничопромисловців Півдня відіграв значну роль у розвитку економіки не тільки Донецько-Придніпровського регіону, а й усієї Наддніпрянської України.

Проблема має перспективи подальшого дослідження, зокрема, у питанні тарифної політики та діяльності монополій.

Література

1. Щербініна О.В. Регіональна представницька організація – з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. VI. – С. 85-91.
2. Труды XXII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1898. – Т. 1-2.
3. ЦДІАК України. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр. 1.
4. Ауэрбах А.А. Воспоминания о начале развития угольной промышленности в России // Русская старина. – 1909. – Июль. – С. 233-236.
5. Труды XXVII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1903. – Т. 1-2.
6. Авдаков Н.С. О желательном преобразовании горного ведомства в связи с интересами горной и горнозаводской промышленности. – СПб., 1907. 12 с.

Історичні науки

7. Труды XXVIII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1903-1904. – Т.1-2.
8. Фомин П.И. Краткий очерк истории съезда горнопромышленников Юга России / Под ред. Н.Ф. фон Дитмара. – Харьков, 1908. – 173 с.
9. Несторенко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
10. Мевиус А.Ф. Будущность горнозаводского дела на Юге России. – СПб., 1867. – 32 с.
11. Вольский А.А. Представительство русской промышленности и торговли в настоящее время и основы предпринимательства, необходимого в ближайшем будущем. – СПб., 1906. – 23 с.

ББК Т63.3 (4 БОЛ)

Докашенко Г.П.
ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ІДЕОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ
ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ НА ШКІЛЬНУ ОСВІТУ (на
матеріалах Болгарії)

В статті розглядаються основні підходи до організації патріотичного, трудового, естетичного та ін. виховання шкільної молоді, доводиться ідеологічна заангажованість шкільного процесу, робиться спроба з'ясувати причини низької ефективності виховної роботи на принципах тоталітаризму.

Сучасна передова суспільна думка однозначно засудила тоталітаризм, однак це не означає зменшення уваги до цього політичного феномену минулого століття. На сьогоднішній день вже дана загальна характеристика цього явища [1], але все ще недостатньо досліджені аспекти конкретних його проявів і особливостей в окремих сферах суспільного життя. Підтверджує це припущення і ситуація з освітянською сферою і, якщо в Болгарії перші дослідження в цьому напрямку з'явилися [2], то українська історіографія значних успіхів поки немає. Цією проблемою більшою мірою переймаються вчені – педагоги, які досліджують суто педагогічні аспекти школи соціалістичного періоду[3].

Для даної роботи автор визначив наступні завдання: по – перше, проаналізувати основні напрямки ідеологічної роботи школи, а по – друге, дослідити зв'язок шкільних проблем із загальносуспільними і таким чином, визначити місце шкільної сфери в ідеологічній системі тоталітарного суспільства. Хронологічні межі охоплюють період від початку 50 – х рр., коли альтернативність історичного розвитку була вичерпана, і до кінця 80 – х років, які означали перехід до постсоціалістичного періоду.

Залежність освіти від політичної кон'юнктури яскраво проявилася вже на початку означеного періоду в питаннях, пов'язаних з культом особи. В 1952 році в період перебування В. Червенкова на посаді керівника партії й держави школи активно залучалися до участі в змаганнях, під час якого кожна школа, околія, округ давали йому особисто відповідну обіцянку гарно вчитися й досягти нових успіхів. Обов'язковим ставав звіт про виконання обіцяного за кожним пунктом окремо. Так у звіті заступника міністра М.Гешкова від 30 квітня 1952 р. про підготовку до нового начального року на десяти сторінках із 33 сторінок загального тексту характеризується стан виконання обіцянок, наприклад школи м. Асеновград виконали обіцяне по всім пунктам; у місті Коларовград обіцянка покращити стан шкільного реманенту виконана на 150%, набір кандидатів до учительських інститутів на 115%; успішно виконані обіцянки в 40 околіях Хасківського округу.

Однак з показниками успішності не все гаразд: в старших класах середній показник з болгарської мови по країні загалом становить 3.39 бала, з математики – 3.36 бала, в інших класах аналогічні показники також не досягають і 4 – х балів. Автор доповіді, прагнучи з'ясувати причини цього, приходять до висновку, що міністерство освіти проявляє недостатню вимогливість й контроль, звітність взагалі в незадовільному стані, одним словом воно « не оволоділо більшовистським стилем роботи» [4].

Штучне звеличування вождя відчутно і в іншому документі – протоколі засідання однієї з комісій навчально – методичної ради міністерства від 25 серпня 1955 р., де обговорювався діафільм «Партизанський рух в Болгарії 1941 – 1945 рр.». Серед зауважень до нього є цілком слушні, як наприклад, посилювати емоційність викладення тексту, ширше показати діяльність підпільних груп, в заключних кадрах визначити успіхи боротьби тощо. Разом з цим, окремо виділено зауваження щодо необхідності у фільмі додаткової розповіді про створення радіостанції «Христо Ботев» та висвітлення ролі В.Червенкова в ній [5].

Ситуація докорінно змінюється після відомих подій 1956 року в СРСР (ХХ з'їзд КПРС, 14 – 25 лютого) та Болгарії (Квітневий пленум ЦК БКП, 2 – 6 квітня), які поклали початок засудженню культу особи в країнах. Вже в першій декаді травня того ж року (дуже оперативно) з'являється доповідна записка міністра народної освіти до ЦК БКП про очищення шкільних підручників від матеріалів, присвячених Сталіну та Червенкову, в якій практично по кожному підручнику наведено дані: в підручниках з болгарської мови та літератури прибрали портрети, цитати, розповіді про них, їх оцінки окремих письменників і загальних проблем мовознавства та літератури; в підручниках з географії замалювали фотографії селищ Горі та Златиці – місць народження засуджених вождів; з навчальних посібників з музики та співів вилучили пісні, в яких навіть згадуються імена Сталіна й Червенкова; в підручниках з основ дарвінізму прибрали цитати Сталіна; в інших підручниках прибрали окремі фрази, наприклад в задачах з математики про Сталінський план перетворення природи [6]. В найбільш ідеологізованих підручниках з історії переглянули майже весь текст та ілюстрації (220 змін внесли), відновили посилання в деяких цитатах на Леніна, які раніше безпідставно приписували «вождю всіх народів», і поставили завдання підготовки нових підручників [7]. Аналіз вказаної доповідної записки свідчить про глобальний характер ідеологізації підручників як за змістом, так і за формою, фактично не існувало підручника, навіть з суто природознавчого напрямку, який би не був охоплений ідеологічними матеріалами.

Ідеологічне виховання учнів в другій половині 50 – х років характеризується дещо новою розстановкою акцентів, перш за все посиленням уваги до трудового виховання особливо під час підготовки й прийняття вже проаналізованого вище Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в НРБ» (1959 р.). Одним з перших кроків стала стаття академіка Т.Павлова в журналі «Народна освіта» з теоретичних аспектів проблеми. Головна думка статті – інтегральність праці, яка є і спеціальним предметом, який в старших класах проходить у формі вивчення основ промислового та сільськогосподарського виробництва, і основою педагогічних принципів у вигляді загально виховного, дидактичного, методичного, організаційного принципу. Саме трудове виховання визначає суспільний характер та завдання соціалістичної та комуністичної школи, всю систему навчальної та виховної роботи в школі [8]. В цей же період освітянське міністерство приймає кілька рішень з питань трудового виховання, в яких

Історичні науки

закликає вчителів та учнів до активної участі у виробничій та суспільно – корисній праці. Особливу увагу приділяють позашкільним заходам трудового спрямування – технічним та предметним гурткам, виробничим екскурсіям, гуртку «Вмілі руки» та ін. У березні 1957 року школярів закликали до участі в акції «Тиждень гір», під час якої під зелені насадження підготовлено 90 000 дека рів гірських площ, засаджено 90 мільйонів гірських ділянок. Починаючи з 1958 – 1959 навчального року, проводиться літня трудова практика в молодіжних бригадах терміном 30 днів [9].

Нового змісту набуває й патріотичне виховання, його складовими визначені: соціалістичний патріотизм, який означає любов і повагу до славного сьогodenня та героїчної історії, інтернаціоналізм, який означає любов і повагу до Радянського Союзу та інших соціалістичних країн та неприйняття західного способу життя, а також активну боротьбу за мир. Таке пояснення дав тодішній лідер комуністів Тодор Живков в своїй промові на IX з'їзді Дімітровського комсомолу (грудень 1958 р.). Не останнім за значенням компонентом означена вірність ідеям та справі БКП, як мудрого й великого керівника країни на шляху до комунізму. В порівнянні з подібними промовами попередніх років в означеному виступі відсутні заклики до любові й поклоніння радянським та болгарським партійним лідерам, що стало наслідком засудження культу особи [10].

Невдовзі в доповіді до ЦК БКП про стан ідеологічного виховання в школі освітянське керівництво інформує, що робота з патріотичного виховання краще проводиться в плані вивчення героїчного минулого і недостатньо в плані формуванні любові до СРСР, країн народної демократії, участі в боротьбі за мир. Останнє стає обов'язковим гаслом соціалістичної ідеології й незмінно присутнє в різних формах урочної та позаурочної роботи: вивчення історії й сучасності міжнародного руху за мир, знайомство з матеріалами міжнародних конференцій, проведення регіональних конференцій по підтримці різнобічних антивоєнних акцій, організація виставок образотворчого мистецтва, літературних творів, спортивних заходів антивоєнного спрямування тощо [11].

Проблема визначення основних напрямків й завдань комуністичного виховання не припинялася протягом всього соціалістичного періоду та інколи приймала характер суцільного нерозуміння ситуації. Наприкінці 60 - х років у всьому світі активно обговорювали питання сексуальної революції. Не залишилися осторонь і болгарські освітяни. Так в 1968 р. в пресі з'явилося кілька статей про сексологію як науку, про статеве виховання в родині й школі. Реакція на них була різною, наприклад директор школи міста Самоков, критикуючи такі підходи, написав до редакції листа, в якому без будь – яких сумнівів зауважив, що навіть сама думка про позитивність інтимних стосунків суперечить моральним нормам соціалістичної дійсності. На щастя, його точку зору не поділяли в міністерстві й запропонували розробити навчальну програму з питань статевого виховання відповідно до вікових та біологічних характеристик дітей. Заняття проводити для дітей і батьків окремо [12].

Ідеологічна робота взагалі і серед молоді зокрема завжди була в центрі уваги болгарських комуністів і вони прагнули об'єднати всі можливі сили – громадські організації, вчительські колективи, родини. Саме таку єдність пропонували учасники спеціального пленуму ЦК БКП з питань ідеологічної роботи у квітні 1962 року. Особливу увагу пленум приділив задачам ідеологічної боротьби в умовах мирного співіснування, підкреслюючи необхідність чіткого пильнування проти буржуазної пропаганди [13].

Серед наступних кроків в галузі ідеологічного виховання слід відзначити рішення міністерства в 1971 р. про введення в школах деяких округів системи

керівництва та управління виховною роботою. Це рішення приймається саме в той період, коли в країні активно готуються до впровадження нового типу школи ЕСПУ (єдиної середньої політехнічної школи, в болгарському варіанті скорочено ЕСПУ), тобто новому типу школи потрібна відповідно нова система виховної роботи [14]. У 1975 році вперше в Пазарджикському окрузі розробляється комплексна цільова програма створення системи соціально - педагогічної діяльності, яка направлена на вдосконалення ідейно – політичного, морального і трудового виховання учнівської молоді і охоплює роботу партійних, державних, господарських органів та громадських організацій серед підростаючого покоління. Діяльність всієї системи була спрямована на перетворення учнів в активних суб'єктів власного розвитку та свідомих учасників суспільного розвитку, а також на здійснення зв'язку з реальною практикою життя. Ефективність дії цієї системи перевірялася соціологічними опитуваннями, які вже тоді (1981 р.) були не дуже втішними, наприклад на запитання про роль школи у всебічному розвитку учнів 19,16% батьків та дітей дали позитивну відповідь, 40,03% визначили, що школа тільки закладає основи, 15,74% зупинилися на тому, що школа більш – менш створює умови для всебічного розвитку, решта (5,91%) дала повністю негативну відповідь. У вчителів, які ситуацією володіють краще, відповіді ще більш категоричні: 9,11% - позитивна відповідь, 21,32% згодні, що вона закладає основи, 22,84% - погоджується з оцінкою про створення часткових умов і 14,78% приєдналися до негативної оцінки. На запитання про ставлення до навчально – виробничої роботи школярі у 1976 р. відповідали так: 32% - «зазвичай нас використовують на допоміжних роботах»; 15% - «робота одноманітна й нецікава»; 5% - «ми виконуємо некваліфіковану роботу». На ці ж запитання п'ять років потому в 1981 р. відповіді дали погіршення оцінки і були відповідно 38% - 16% - 8% [15]. Недостатність досягнень учнів в оволодінні виховними поняттями та формуванні на їх основі певних вмінь визнавали і науковці [16].

Певне занепокоєння станом та наслідками ідеологічної роботи з'явилося в 70 – х роках і у керівництва міністерства і така ситуація не є випадковою, адже саме цей період в сучасній історіографії позначено як період системної кризи соціалістичного устрою. Одним із свідчень такого занепокоєння стала підготовка й проведення в 1970 році національної наради «Школа – могутній ідеологічний інститут». В офіційному викладенні конференція стала наступним кроком на шляху вдосконалення ідеологічної роботи. В нашому розпорядженні був проект доповіді та зауваження до нього структурних підрозділів міністерства і науковців в особі професора Г.Гиргинова, в яких усі одностайно відзначили декларативний характер проекту, відсутність аналізу, шаблонні вислови. Найбільш виражену оцінку дав професор, який відзначив недостатність простого засвоєння ідеологічних знань, а необхідність отримання практичних результатів від ідеологічної роботи. На його думку такими результатами повинно стати перетворення ідеологічних знань у світоглядні позиції, що проявиться у поведінці конкретної особи [17].

Прагненням досягти певних практичних наслідків ідеологічної роботи стало й проведення низки соціологічних досліджень з проблем ідеологічної боротьби в сучасному світі, які згідно із завданням освітянського міністерства були проведені в 1973 – 1974 рр. центром соціологічних досліджень молоді ЦК ДКМС. На три основні питання: 1) які джерела, канали, форми, засоби й об'єкти має ідеологічна диверсія з боку капіталістичних країн?; 2) який вплив вона має на учнів?; 3) як організувати боротьбу проти ідеологічної диверсії в школі? – відповідали 2.079 учнів середніх шкіл і технікумів Плевенського округу, 906 учнів

Хасковського округу і 497 учнів з Софії. Більшість з опитаних можливість ідеологічної диверсії вважають реальною і вірогідність її здійснення зростає у респондентів в напрямку від маленького містечка до столиці, її основними каналами назвали: засоби масової інформації, західну рекламу, туристичні враження, а формами и засобами: «масову культуру», моду, поширення буржуазного способу життя, провокації окремих осіб з «примітивним мисленням» та ін. Певні наслідки від ідеологічної роботи можна помітити у відповідях на питання про майбутнє людства, в яких від 65,8% до 89,3% опитаних бачать його як комуністичний суспільний лад. Загальні висновки авторів дослідження повинні були б засмутити освітянських чиновників: дослідження показало недостатній рівень політичної та ідеологічної інформованості учнів, зниження ролі партійних та комсомольських організацій, значні можливості проникнення ворожих ідеологічних настанов тощо. Рекомендації, на наш погляд, не мали в собі ніяких нових положень і зводилися до вже відомих: звернути увагу на конкретність та цілеспрямованість ідеологічної роботи в школі, посилити роль засобів масової інформації, ширше залучати громадські організації й закликати партійні організації до проведення більш наступальної тактики. Рішення міністерства не викликає здивування, воно виходить з усталених для того періоду форм діяльності – провести нараду за результатами дослідження і розробити заходи щодо поліпшення ідеологічної роботи в школі [18].

Недоліки й зауваження до ідеологічного виховання повторюються протягом кількох десятиліть. Так, в 1987 р., коли тоталітарна держава вже впритул наблизилася до краху, Рада духовного розвитку при Раді міністрів (протокол № 12 від 6.04.1987 р.) повторює вже давно відомі й неефективні рекомендації про відхід від формального проведення комуністичного виховання школярів, необхідність забезпечення чіткої координації дій школи й родини, врахування інтересів молодого покоління, підвищення якості викладання ідеологічних дисциплін [19].

Школа ніколи не була осторонь від суспільних проблем і питань. Прикладом може слугувати Національна програма естетичного виховання народу, яка одразу стала й завданням для освітян в плані розробки власної єдиної системи естетичного виховання учнів всіх рівнів й типів навчальних закладів. Складовими системи означили кілька традиційних, на нашу думку, напрямків-поліпшення підготовки кадрів в галузі естетичного виховання, збагачення матеріально – технічної бази для його проведення (спеціальні пункти присвячені обладнанню шкільних кабінетів з літератури, музики, образотворчого мистецтва), включення художньо – естетичної діяльності в навчальний процес. З цього питання у червні 1976 р. відбулося спільне засідання міністерства народної освіти та керівництва комітету мистецтва й культури, на якому створили спільну координаційну раду з метою виконання програми раннього відкриття, розвитку й реалізації молодих талантів [20].

Постановка таких питань була й актуальною, й гуманною, але більшість їх так і залишалася на теоретичному рівні, оскільки відсутність достатніх матеріальних коштів, контролю за реалізацією програм, бюрократизація суспільного життя тощо залишали їх на папері. Через десять років після прийняття програми в травні 1987 р. міністр І.Дімітров на засіданні Ради духовного розвитку з гіркотою говорив про те, що 55% випускників йдуть в професійні училища або на виробництво, де питання організації естетичного виховання навіть не розглядаються [21]. Змінити ситуацію можливо було тільки найрадикальнішими засобами, які й відбулися в країні починаючи з «палацового

перевороту» кінця 1989 року, тобто усунення від влади Тодора Живкова й зміни стратегічного курсу суспільного розвитку.

Отже, освітянська сфера точно відтворювала наявні суспільні проблеми і кризові явища в економічній, політичній, ідеологічній сферах знайшли свої прояви і в школі. Ідеологічна робота охопила всі верстви шкільництва, але розрив теорії й практики соціалістичного розвитку призвів до зниження ефективності цієї роботи і набуті знання з ідеологічних питань так і не перетворилися в світоглядні позиції та норми поведінки.

Література

1. Кацарски И. Тоталитарният социализъм / Иван Кацарски. – София, 1994. – 372 с.; Політологія :[підруч. в двох кн.] / Колодій А., Марченко В., Климанська Л., Космина Я. – К., 2000. – С.434 – 470; Игрицкий Ю.И. Тоталитаризм вчера, сегодня,...завтра? / Ю.И.Игрицкий // Политические исследования. – 1998. - № 4. – С.181 – 190; Истягин Л.Г. Исследования по тоталитаризму: в поисках нового обоснования концепции/ Л.Г.Истягин // Политические исследования. – 1997. - № 2. – С. 180 – 191 та ін.
2. Маринова – Христиди Р. Българското образование между съветизацията и традицията 1948 – 1959 / Румяна Маринова – Христиди. – София, 2006. – 298 с.; Цонева П. Управлението на училище то в България от началото на XIX век до 1989 година / Пенка Цонева. – София, 2007. – 216 с.; Чичовска В. Политиката срещу просветната традиция / Весела Чичовска. – София, 1995. – 458 с.
3. Клімова Г.Г. Освіта і цивілізація / Г.Г. Клімова. – Х., 1996. – 128 с.; Національна освіта та шкільництво. Всесвітній форум українців. 22 серпня 1992 р. – К., 1993. – 286 с.; Харченко С.Я., Кратинів Н.С., Чиж А.Н., Кратинова В.А. Методологія і методи соціально – педагогічних досліджень. - Луганск, 2001. – 216 с.
4. Централен державен архив на Република България (далі ЦДА на РБ). – Ф.142, оп.9, од.зб.149, арк. 23 – 32.
5. Там само. – Оп.11, од.зб.303, арк.2 – 6.
6. Там само. – Оп.12, од.зб.51, арк. 1 – 11.
7. Там само. – Ф.1Б, оп.16, од.зб.88, арк.17 -22.
8. Народна просвета. – 1957. - № 8. – С.12 – 23.
9. Маринова – Христиди Р. Вказ.праця. – С.196.
10. Живков Т. Дімітровський комсомол та його завдання в боротьбі за комунізм. – София, 1959. – С.34 -36.
11. Маринова – Христиди Р. Вказ.тв. – С.198 – 200.
12. ЦДА на РБ. – Ф. 1Б, оп.16, од.зб.39, арк.2 – 8.
13. За състоянието и задачите на идеологическата работа на партията. Решение на пленума ЦК БКП. 20 – 21.04.1962 // БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и политбюро на ЦК. - Т. V. – София, 1965. - С.665 – 695.
14. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.20, од.зб.3, арк.1 – 4.
15. Стоянов П. Социально – педагогическая система в Народной Республике Болгарии / П.Стоянов. – М., 1988. – С.9, 160, 175, 199.
16. Тачев И.Б. Основы системы нравственного воспитания учащихся восьмилетней школы Народной Республики Болгарии. – Автореф. дис....канд. пед.наук. – М., 1972. – С.11.
17. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.21, од.зб.70, арк. 1 – 8, 110 – 119.
18. Там само. – Оп.22, од.зб.5, арк.10 – 11, 24 – 27, 30 – 32, 44, 47.
19. Там само. – Ф.136, оп.69, од.зб.13, арк.18 – 19, 26.
20. Там само. – ф.142, оп.24, од.зб.81, арк. 3 – 17.
21. Там само. – Ф.136, оп.69, од.зб.22, арк.59.

УДК 801.82:Даль (477.61)

Свдокимов М.О.

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ВОЛОДИМИРОМ ДАЛЕМ ЗБІРНИКА “СОЛДАТСКИЕ ДОСУГИ” ЯК ДЖЕРЕЛО ВІДОМОСТЕЙ ПРО ОСОБЛИВОСТІ МЕНТАЛІТЕТУ РОСІЙСЬКОГО СОЛДАТУ.

В статті досліджується історія створення збірника “Солдатские досуги”, а також джерело відомостей про особливості менталітету російського солдату. Ключові слова: фольклор, прислів'я, приказки, загадки, публіцистична майстерність, менталітет російського солдату.

У плані виявлення особливостей менталітету російського солдата XIX століття, ймовірно за все, найбільш важливими є прислів'я та приказки, майстерно уведені Володимиром Далем до публіцистичних текстів збірника “Солдатские досуги”, оскільки в них відображені, наче величезне сонце в краплині води, його побут, ратні подвиги, догадливість, винахідливість, стійкість та відважність, а буває – недбалість, невміння відділити погане від хорошого, слідування дурному прикладу, жити чужим розумом, але головне – у них відображений його напрямок думок. Однак мова цих творів, включаючи синтаксис, не вивчена, хоча й цікава, оскільки в ній злиті в єдиний жанрово-мовний потік струмись розмовної мови, струмись мови фольклору та струмись публіцистично-лінгвістично-творчий. З 60 текстів збірника лише у 24 не наведені прислів'я та приказки, зате вони буквально розквітчані зворотами з живої російської мови. В інших 36 нами нараховані коло 100 прислів'їв та приказок.

Все ж виникає питання, чому у 24 з 60 текстів “Солдатських досугов” відсутні прислів'я? На нашу думку, це пов'язане, в першу чергу, з прагненням В. Даля скрупульозно дотримуватися манери оповідачів, від яких колись уперше він почув той чи інший текст і так його записав. Підтвердженням цього може служити той факт, що виклад Далем “Сказки о Георгии Храбром и волке” збережений таким, яким він уперше його почув від О. С. Пушкіна, який розповідаючи цю казку Далю, пересипав її татарськими словами. Це, на думку фольклориста М. К. Азадовського, дає підстави припускати, що “Пушкін чув цю казку від якогось татарина чи калмика, який говорить російською, під час свого перебування в Казанській або Оренбурзькій губернії і тоді ж під свіжим враженням розповів її Далю, зберігши у своїй передачі деякі особливості мови оповідача” [1,11]. В свою чергу, В. Даль скрупульозно записав казку так, як почув її від Пушкіна.

По-друге, усі тексти збірника “досугов” без прислів'їв настільки пересипані влучними фразеологічними висловами з усної народної мови, що довільне включення Далем до них прислів'їв зруйнувало б їх смислову, композиційну та синтаксичну структуру. Інша справа, коли оповідачі самі наводили прислів'я. До них В. Даль дозволяв собі додати інші за смисловим спорідненням та значенню прислів'я зі своїх запасів, що, звичайно ж, посилювало смисл, ідею та тему текстів, надавало їм неповторної поетики.

За даними Н. А. Іполітової, О. Ю. Князева та М. Р. Савової, слухання забезпечує результативність та успішність спілкування людини в усіх сферах життєдіяльності [2, 67]. Судячи по відтворених текстах “досугов”, В. Даль іще на початку XIX ст. добре усвідомлював це. Він розвив у собі вміння слухати будь-якого співбесідника з різних прошарків населення й завжди дотримувався правил, вироблених ним самим, котрі можна охарактеризувати, як терпеливе, уважне та доброзичливе ставлення до співбесідника, вміння не переривати його без необхідності, не робити йому дошкульних та образливих зауважень. В багатьох текстах збірників оповідачі проявляють й повно розкривають себе засобами властивої лише їм усної мови, відчуваючи підкреслену до них зацікавленість з боку слухача. Лише зрідка до текстів вплітається авторська

розповідь. Усім цим В. Даль наче сигналізував оповідачу про свою увагу до нього та повне розуміння його мови, про висловлювані судження на тему бесіди. В жодному з текстів збірника немає авторських вигуків, наочної реакції на почуте. Контакт зі співбесідниками, видно, забезпечувався невербальними засобами спілкування, тому більшість текстів збірників – результат майстерно відтворених оповідань “бувалих” з числа солдат і матросів або тих, хто колись зустрівся В. Далю в його численних поїздках по країні.

Крім того, окремо від текстів сім раз наведені добірки загадок, як з відгадками, так і без них, таблиця множення, три притчі¹.

До “Солдатских досугов” В. Даль написав невеликий, усього в півтора сторінки, вступ, в якому пояснив причину створення книги художньо-публіцистичних замальовок та нарисів: “Вот вам, друзья, книжка, написанная не проста, а с молитвою: в ней плохого не найдёте, а найдёте одно лишь добро. Она писана для солдат и, *похваляюсь*, (про нас, Даль усього лише раз вжив це слово у своїй публіцистиці. – Прим. наша. – Авт.), писана таким, который сам сиживал с вами за огоньком, пил из одной с вами манерки, ел казённые сухари и видел солдата не только в казарме, да на ученьи, видел его и в чистом поле” [3, т. 6, 5-6].

На думку публіциста, солдати знайдуть в ній “... не одну сушь нагольную, не одну правду простоволосую, а складчину всякого добра, и на смех и на горе, и на время и на безвременье, и на дело и на безделье” [3, т. 6, 6].

Проникливо й дохідливо В. Даль запевняє читачів-солдат, що в його книзі “Солдатские досуги” “... письмо наше тот же язык словесный, та же речь...”, тобто публіцист свідомо вводить до тексту замальовок та нарисів фольклор. І тут же він підтверджує це положення: “*Правда*, - пише він, - сами вы знаете, *гола, нага, как мать на свет родила*, - ей в люди так показаться не годиться; а как приоденется *притчею* перекинется *из были в небылицу* – так пойдёт куда угодно, часом и *нас же насмешишь*, да и *нас же научит и наставит*” [3, т. 6, 5]. Зазначимо: лексема “правда” включена до багатьох прислів’їв та приказок збірника, про що мова піде нижче.

Таким чином, В. Даль передбачає той захват, подив та пошану, які дізнає й людина ХХІ ст. при читанні “Солдатских досугов”, насичених прислів’ями та приказками, притчами, бувальщинами та небилицями. У кожній із замальовок, есе, а також нарисів вони відіграють важливу роль у розкритті характерів героїв, змалюванні обставин, йде оповідь в замальовках та нарисах про невибагливе, а в той же час повчальне життя простих людей з гуші народу – солдат.

Відкриваються “Солдатские досуги” й закриваються есе-роздумами “... о трёх врагах русского народа, трёх супостатах вековечных, которые губят многое множество православного народу; бойся их и берегись - наполягає публіцист і пояснює, чому їх треба боятися. - Три супостата эти – три родные братья; один прозывается *авось*, другой *небось*, а третий *как-нибудь*”. Характеризуючи “братів”, Даль повсякчас вводить до тексту першого есе (“Супостаты наши”) приказки: *Как-нибудь сделаешь – как-нибудь и выйдет* тощо. Усього в цьому есе наведено більше 10 прислів’їв, приказок, примовок. Наприклад, *Поспешишь, людей насмешишь; Скоро, да нездорово; Шей да пори, не будет глупой поры* та ін. В другому есе – три прислів’я та приказки: *Авось да небось – всё пройдёт!; Кто на худое пустится, тот одним худым делом и покончит; Грех без кары не*

¹Аналіз текстів збірника проводився по повному зібранню творів Володимира Даля (Козака Луганського) в 10 т. Т. 6. I. Солдатские досуги; II. Матросские досуги. – СПб.; М. : Издание товарищества М. О. Вольфъ, 1897. – [Дозволено цензурою 30-го октября 1897 г. Редактор издатель А. М. Вольф]. Тому усі цитати наведені у відповідності з орфографією та пунктуацією часу створення збірників.

живёт [3, т. 6, 134-136]. Їх спрямованість одна – викликати у читача зневагу до недбалих, байдужих.

У замальовці “Часовой” зустрічаємо лише одну приказку: “В мирное время часовой должен строго исполнять долг свой, а в военное и пуще того: *тут до беды недолго*” [3, т. 6, 10]. Введення подібних словосполучень до авторського тексту допомагає оповідачу досягти короткості й образності розповіді, виражати головну ідею текстів.

У “Самородном пароме” притча міститься у останньому реченні замальовки: *Находчивость годится всякому человеку, а военному без нея ни жить, ни служить нельзя* [3, т. 6, 12]. Вона якнайкраще підтверджує головну думку замальовки: винахідливість козаків допомогла їм вижити в суворих умовах, без їжі і пробитися через “манну”, полонку, по льоду Каспійського моря, на східний берег його, на півострів Бузачі. Без винахідливості і служити не можна.

Замальовка “Милосердный воин” містить два прислів'я: *В поле съезжаются, родом не считаются; Бил я тебя по службе, а дарю по дружбе!* [3, т. 6, 12]. Співставлення цих та інших прислів'їв, представлених як у “Солдатских досугах”, так і в “Матросских досугах” і утворених на їх базі фразеологічних одиниць підтверджує висновок про те, що при такому співставленні виявляються три типи взаємовідносин між ним: 1) фразеологічна одиниця співпадає лексично з частиною прислів'я, є її фрагментом і повністю передає зміст прислів'я; 2) фразеологічна одиниця лексично співпадає з частиною прислів'я, але передає лише частину її змісту; 3) фразеологічна одиниця лексично співпадає з компонентами прислів'я, але має особливе значення, лише співвідносне з елементами значення або усім значенням прислів'я [4, 199-205].

В “досугах” перший тип складають утворення, в яких не зберігається повністю склад прислів'я, але зберігається її зміст: *Собака на сене*. Другий тип утворення фразеологічних одиниць на базі прислів'їв складають фразеологічні одиниці, які не лише лексично, але і семантично відрізняються від своєї бази утворення. У них зазвичай передаються не усі відносини, властиві прислів'ю, і в тексті ці відносини не реалізуються у зв'язку з використанням фразеологічної одиниці, як це спостерігається в утворень першого типу. Фразеологічні одиниці цього типу називають, як правило, одне з понять, що входить до складу прислів'я. Такими є фразеологічні одиниці *старый воробей, море по колено* та ін.

Третій тип складають утворення фразеологічних одиниць на базі прислів'їв, коли такі одиниці співвідносяться лексично з прислів'ями (мають такі ж слова, які є у прислів'ї, хоча і не всі), але мають особливе значення. Одночасне з виділенням цього фрагменту, який передає частину смислу прислів'я, виникає інша фразеологічна одиниця, що анатомічно протиставляється першій - *без царя в голове (нет в голове царя)* [4, 199-205].

Наприклад, у притчі-настанові “Кто смерти боится?” таким чином введені: одна молитва, 12 прислів'їв, приказок та примовок: *Что с бою взято, то свято; Где есть передние, там бывают и задние; где бегут, там и отстают; Держись за бога и он тебя не покинет; а поколь Господь при тебе и с тобою, то боятся нечего; Живи с добрыми людьми поколе живётся, а случись умереть – те же добрые люди тебя помянут, коли ты ладно жил и ладно помер; Ружьё было ему полюбвицей, штык названный старший брат, а ура было у него слово заветное; Солдат бывалый старше небывалого; а солдат бывалый, который дрался за двоих, двумя чинами старше прочих; Живой живое гадает* [3, т. 6, 17].

У кінці притчі-настанови В. Даль через три зірочки навів п'ять прислів'їв: *Смерти боится, тот, кто боится суда Божьего; Лучше смерть, нежели зол живот; Смерти боится тот, кто не боится позору и сорому; У труса и глаза мышинные: жить бы ему только в подполье; У смелого солдата очи соколы, а плечи, словно крылья орлиныя* [3, т. 6, 18]. Призначення їх таке ж, як і прислів'їв у "Толковом словаре..." при тлумаченні слова "смерть". Їх у ньому наведено більше 20, у тому числі одна *Лучше смерть, нежели зол живот* повторюється у притчі "Кто смерти боится?" [5, т. 4, 233]. Така ряснота прислів'їв як у словнику, так і у притчі була необхідна Далю, щоб роз'яснити глибоко поняття "смерть", а у "Солдатских досугах" ще й пояснити солдату, чому він не повинен боятися смерті, особливо при захисті Вітчизни, землі рідної на полі битви. Уведені ненабридливо до тексту притчі-настанови, вони розширюють світогляд солдата-читача, укріплюють його стійкість та російську ментальність.

У замальовку "Пётр первый под Полтавой" введена одна молитва: *Упокой, Господи, души рабов твоих...* та одне прислів'я: *Пропал, как швед под Полтавой* [3, т. 6, 19], яке виражає прямий смисл: під Полтавою шведи були розбиті наголову, остаточно. Карл XII, поранений в ногу, ганебно втік з поля бою. Звідси – *Пропал, как швед под Полтавой*.

У замальовці "Спасай да спасён будешь" наведена лише одна приказка: *Гори, что горит, оне своё сделали* [3, т. 6, 20]. Однак вона є своєрідним еталоном-джерелом вивчення відомостей про особливості менталітету російських жінок і солдат: "14 апреля 1842 года, Ямбургского уезда в деревне Кобыляках, загорелась о полуночи изба крестьянина Семёна Николаевича, которого ещё на беду не было дома; а хозяйка так перепугалась, что чуть только сама успела выскочить из огня, а двоих детёнышей своих выхватить не успела. Известно бабье дело, чай случалось кому из вас видеть их на пожаре? Испуг зараз подшибёт им ноги, отобьёт их от ума, и бабы мои, чем бы спасать что можно, носят с каким нибудь решетом, с помелом, а не то подхватив животы, да ну выть на всё село, а там гори что горит, оне своё сделали" [3, т. 6, 20]. Супротив жінці солдат сміливо вступає у вогонь та воду і виходить переможцем.

Однак, приказка *Гори что горит, оне своё сделали* виступає також у якості лейтмотиву вказаної замальовки, а значить, як прислів'я, так і приказки, у їх розумінні – це "*минула ситуація*", яка *використовується Далем для пояснення та розуміння ситуації теперішньої*, відтвореної у текстах.

Вітчизняні та зарубіжні пареміологи, у тому числі Т. Г. Нікітіна, одноставні в тому, що досліджуючи семантику прислів'їв, необхідно розмежовувати їхнє інваріантне значення, адже прислів'я – це судження, яке може застосовуватись до багатьох подібних життєвих ситуацій [6, 57].

Таким чином, прислів'я слід визначати як закінчене судження, текст, заздалегідь даний поза контекстом, але такий, що не вживається поза реакцією на конкретну ситуацію, а силу Далевих прислів'їв треба бачити не в образах, а у паралелізмі між теперішнім моментом, що відтворюється автором-оповідачем, та минулим, коли вони "народжувались", починали входити до усної мови. На наш погляд, вірніше не вважати інваріантною не ситуацію, значення прислів'їв (*Без матки пропадут и детки*), а варіантним – конкретний смисл виразу у кожній мовній ситуації, яка і визначає вибір Далем прислів'я. У нього її логічна конструкція завжди співпадає з логікою моменту мови й наповнюється конкретним смислом поточного моменту [*Во всяком деле порядок, устройство (читай – субординация. – Прим наша. – Авт.) и послушание нужны*].

Однак, введені до тексту “Солдатских досугов” численні народні прислів'я на цю тему є, на нашу думку, своєрідними посібниками по вивченню особливостей менталітету не лише жінок, солдат, але і в цілому російського народу. Так, у замальовці “Послушание начальству” усі 10 прислів'їв та приказок свідчать про прагнення росіян до послуху та досягнення перемоги над ворогом: *Во всяком деле порядок, устройство и послушание нужны; Паси острое слово про другой случай, а тут суди да ряди со крестом да молитвой.* Часто у прислів'ях та приказках вихваляється російська доблесть: *Где распустит русский орёл крылья свои и русское знамя хоругвь – там будет и победа.*

Разом з тим, часто в них засуджується холопство і блазнювання, що іноді притаманне російській людині: *Шут кожаный; Сто голов, сто умов; Делай дела за семерых, а слушайся одного; У кого булава, тот и голова; Без матки, пропадут детки; Без головы и рукам и ногам тошно; Без запевалы и песня не поётся* [3, т. 6, 21-25]. У більшості своїх прислів'я містять напучення, тоді як у приказках та фразеологічних одиницях вказана ознака відсутня. Якщо зіставити фразеологічні одиниці та паремії (прислів'я і приказки) в “Солдатських досугах”, що характеризують солдата як представника російського народу, то ми побачимо, що за їх допомогою він виступає перемінно то з позитивного, то з негативного боків. При цьому фразеологічні одиниці акцентують увагу читачів в основному на негативних рисах його характеру, які розглядаються автором “досугов” як відхилення від норми; у прислів'ях найчастіше відзначаються позитивні риси, а у приказках та примовках поєднується і те, й інше в межах однієї одиниці.

Російській людині здавна дорогі честь і совість, що наочно знайшло відображення в притчі “Честь и безчестье”. У ній В. Даль навів 5 прислів'їв, в основному, повчального характеру: *Задним умом дела не поправишь; Береги платье снову, а честь смолоду; Солдат чести не кинет. Хоть головушка сгинет; Безчестье слово – а пилой пилит; Где честь, там и разум* [3, т. 6, 30-33].

У короткій настанові “Возьмёш, коли велят” є лише одне прислів'я: *Нечего толковать, велят, так возьмёшь* [3, т. 6, 35]. Але і в ньому одному проявляється російський менталітет: “звелять, так візьмеш” будь то Варшава чи інша фортеця, яку звелів взяти Государ.

Особливо дорогі російській людині рідна земля, Вітчизна. У нарисі “Что такое отчизна?” 8 прислів'їв та приказок, багато фразеологічних одиниць, які стверджують зрозумілі кожному солдату Росії незмінні істини: *Поколь все дружно стоят з аодно никто и не осилит, никто не обидит; а вместе стоятъ всем за одно без головы нельзя; сказано слово: и песня без запевалы не поётся, а дело без головы и подавно не спорится; Страшен чорт да милостив Бог; Мужик умён, да мир дурак; сколько голов, столько умов; каждый городит своё, а в одну душу, в один разум не сойдётся; Капля камень долбит; ... без капли нет моря; Отечество тебе колыбель и могила; Не отрекайся от земли Русской, да не отречётся от тебя Господь; Держись дружно: камень под ноги топчат, а из каменьев твердыни кладут; Одна головня и в печи гаснет, а две и в чистом поле дымятся* [3, т. 6, 37-40].

Із цього виходить, що у В. Даля так же часто фразеологічні одиниці не протиставляються пареміям, а доповнюють один одного як у зображенні побуту солдат, так і їх характеру. Паремії він включає до системи синтагматико-парадіогматичних відносин російської мови. Окрім граматичних змін в “досугах” їм властива логіко-семіотична парадигматика (система логічної трансформації).

Паремії у вказаних вище текстах мають план мовної та логічної структури, а також план реалій.

Таким чином, паремії можна розглядати і як мовні одиниці, і як фольклорні тексти. Така двоїстість добре видна на прикладі прикмет (типу *Держи голову в холоде, живот в голоде, а ноги в тепле*), які зустрічаються як у “Солдатских досугах”, так і в “Матросских досугах”.

Як проникливо і публіцистично звучать слова В. Даля: “Славное и памятное было время, парни, этот двенадцатый год. Велик Бог русский, силён штык и крепка грудь русская!...” Кожне слово – народний вислів, кожен вислів – фольклор. Разом вони створюють величну картину ратного подвигу російського солдата у Вітчизняній війні 1812 р.

“Исправность и расторопность” – притча про Георгія Хороброго та про те, що значить дозвілля, а що недозвілля. Для пояснення цього В. Даль окремо від тексту навів вісім прислів'їв та приказок: *Коли нет да спрашивают, надо добыть; Воровать не стану, а нет, так негде взять; Всякому дню подобает забота своя; Не тем час дорог, что долог, а тем, что короток; Береги день нынешний, а завтрашний станет беречь тебя; Не досуг вершит дело, а досужество; Не губи ты часу со причасками, не погубишь веку; Охочему да расторопному час нужен; вислоухому – неделя* [3, т. 6, 59].

У плані виявлення в текстах “Солдатских досугов” особливостей менталітету російського солдата, ймовірно, найбільш важливими є введені до них публіцистом прислів'я, приказки та різноманітні вислови про добро, істину і справедливість, оскільки концепти їх є базовими у будь-якій культурі. Вони грають особливу роль і у мовній свідомості нації: від того, наскільки вона орієнтується на дійсне, добре, істинне та справедливе становище справ у суспільстві, залежить занадто багато і, як відзначили дослідники Л. С. Паніна та А. В. Федорова, “... не в останню чергу перспективи самого життя” [4, 206].

Далі ці дослідники слідом за А. В. Пузирьовим та Л. Б. Савенковою справедливо відзначили, що, наприклад, концепту *істина* в російській мові відповідає “... лексична пара *правда* й *істина*, всередині якої виявляються досить цікаві взаємовідносини”. “Слова *правда* та *істина*, - пишуть Т. В. Булигіна та А. Д. Шмельов – позначають дві сторони одного й того ж загально - філософського концепту: *правда* вказує на практичний аспект цього поняття, а *істина* – на теоретичний аспект”. Не випадково В. Даль у вступі до “Солдатских досугов” веде мову про *правду* “голу” і *правду*, “одягнену притчею”.

У сучасній російській свідомості різниця правди та істини чітко вчувається, але взаємне розташування їх у межах цього складного концепту дещо змінилось. Тепер *істина* пов'язується, швидше за все, з вічним та незмінним, а *правда* – з земним, мінливим, соціальним. “Їх співвідношення виражається приблизно так: *істина* одна – а *правд* багато. *Істина* для усіх одна, а *правда* у кожного своя” [4, 207].

Як показано в “досугах”, єсть і солдатська правда. Показова динаміка співвіднесеності у мовній свідомості солдат понять – правда та істина, добро і зло, справедливо-несправедливо. Аналізуючи прислів'я та приказки на цю тему в текстах “Солдатских досугов”, методологію їх введення до нарисів та замальовок, ми прийшли до висновку про особливості російського бачення світу та сформулювали об'єктивні підстави роздумам про особливу російську мовну свідомість. По-перше, її не лише повно осяг В. Даль, але і, по-друге, наочно представив у своїх публіцистичних “досугах”.

Так, у замальовці “Миродёрство” В. Даль навів лише дві приказки: *Краденое добро в прок не пойдёт* і *Чего себе не желаешь, не делай и другому*

[3, т. 6, 62]. Але їх достатньо, щоб виразно відобразилось усвідомлення російськими солдатами караності за неправі вчинки, недопустимості при пожежах, війнах грабувати мирних жителів, руйнувати та оскверняти релігійні святині будь-якого народу, оскільки Бог для усіх єдиний. Як свідчить історія, ці прекрасні якості російського солдата були виявлені у Вітчизняних війнах 1812 та 1941-1945 років.

У “Заветных словах” є 10 заповідей, наприклад, такі: *Не расти тело, расти душу: душа вынесет за собою и тело; Не бушуй; криком изба не рубится, горлом дело не спорится; Стой – не шатайся, ходи – не спотыкайся, говори – не завирайся; а ляжешь спать, так пораньше вставать собирайся* [3, т. 6, 63]. Спрямованість їх зрозуміла кожному - роби добре, справедливе і тобі віддячиться.

Невипадковими є і дев'ять настанов у замальовці “Как солдату конному и пешему, управляютя с неприятелем”: *Заряжатъ торопись, а палить не торопись; Никогда не говори: пуля виноватого найдёт; Застрельщики, стреляйте в меру!; Люби пулю, а держись за штык; Стой дружно, не будет грузно* [3, т. 6, 70] тощо.

Тут же В. Даль навів дві приказки, смисл яких також зведений до настанови: *Журавля в поднебесье не убьёшь; Один патрон в ружье дороже тысячи в поле* [3, т. 6, 70].

У тексті “Ложь и правда” знаходимо сім прислів'їв та приказок: *Правда дороже и чище золота; Живут же люди неправдой, а нам не лопнуть статью!; Правда – кусь заработанный, ложь – краденый* «... правда дороже и чище золота [3, т. 6, 89]; *Живут же люди неправдой, а нам не лопнуть статью! (повторно); Какова резва ни будь ложь, а от правды не уйдёт* [3, т. 6, 93]. З цих та інших прислів'їв, наведених В. Далем про правду також у “Толковом словаре...”, “Матросских досугах”, прямо впливає, що *правда* належить сильному, але про її збіг з *истиною* говорити в такому випадку тим більше не варто: *Не прямо, да право* (тобто - винен, але виправданий); *У кого руки подлиннее, тот и правее* (див. сучасний варіант прислів'я: *Прав тот, у кого больше прав*) тощо.

Саме тому, що почуття правди завжди суб'єктивне і для російської людини далеко не завжди супроводжується пошуками істини, - саме тому такі численні прислів'я, які говорять про те, що:

а) правда повинна бути до місця: *Знает сват Сила правду, да не всякому сказывает; Сказал бы Богу правду, да чёрта боюсь;*

б) правда потрібна не усяка: *Цыганская правда хуже православной кривды; Всяк про правду трубит, да не всяк правду любит;*

в) по правді жити важко, а іноді й шкідливо: *За правду Бог лица набавляет* (тобто дає старому й лисину); *За правдивую погудку смычком по рылу*. Нарешті, *Не одинакова ложь, не одинакова и правда* [3, т. 6, 89].

Однак, фольклор у “досугах” – не лише благодатне джерело відомостей про особливості російського менталітету, суджень про правду та істину, але й розширення бази російської літературної мови. В. Даль чудово знав, що як його казки, так і “досуги” будуть прочитані також багатьма людьми, які пишуть, а тому він там і тут, а також у словнику, неначе намистинки на нитку, з глибокою переконаністю одне за одним нанизує у текстах прислів'я, що вони обов'язково будуть використані в російській літературній мові: адже завжди *Передний заднему мост*.

Жити по правді – значить бути завжди здоровим. Таким є лейтмотив нарису “Жизнь и здоровье”, в якому є два прислів'я: *Еда не медведь, в лес не*

уйдѣт; Кто ума разума своего слушается, у того душа меру знает; а кому ум-разум ни по чѣм, тому и слушаться некого [3, т. 6, 101-103]. Вони, якнайкраще, стверджують істину: *Человеку Бог дал ум-разум* [3, т. 6, 103]. І це відрізняє її від тварини – “немогузнайки” [3, т. 6, 101]. В. Даль “підслухав” це навдивовижу містке і точне слово в народі, серед солдат, які казали: “*Немогузнайка плох, а всезнайка у того пуще...*”. А солдат, від лица якого ведеться оповідь, прямо заявив: “*Есть пословица: Дело не медведь, в лес не убежит*. Не спросили меня, как сложили пословицу эту, - я бы её повернул вот так: *еда не медведь, в лес не уйдѣт*, и в моей пословице было бы больше правды...” [3, т. 6, 101]. Слова солдата співзвучні переконанням В. Даля: народна мудрість - в образному слові. Введені публіцистом до текстів прислів'я – це не що інше, як вірний спосіб згустити думку в поетичній мові. Для Даля прислів'я – будь-який образний народний вислів, він часто в “досугах” є то приказкою, то прислов'ям.

В народі тонко підмічали особливості свого побуту, образу життя, але ще тонше втілювали їх у прислів'я та приказки. У нарисі “Жизнь и здоровье” В. Даль навечно відзначив цей процес: якщо не вистачає комусь готового прислів'я, той “переробляє” відоме і переконує, що “... в моей пословице было бы больше правды”. Так поетичний текст стискається у прислів'я. При цьому, образ, зберігаючись в цілому, дозволяє замінити довгі промови знайомим символом, представленим у розхожому прислів'ї, тобто народ пристосовує його, а іноді й видозмінює зі зміною життєвих обставин, ситуацій.

Аналіз “Солдатских досугов”, інших публіцистичних творів В. Даля свідчить про те, що їх автор до цієї думки схилився ще у 40-і роки XIX століття. Як бачимо, спадковість ідей та їх розвиток є переконливим свідомством перебування в єдиному “часі – просторі” сучасних дослідників та Володимира Даля, не лише занепокоєного долею російської мови, культурою мови й нації в цілому, але і такого, що показав своєю публіцистичною творчістю приклад використання у ній фольклору – “мислячої” оболонки. Так, у трьох притчах про дятла, дубову бочку та ворону, що практично увінчують “Солдатские досуги”, головною думкою є те, що людина живе не лише у природному середовищі, але і у середовищі культурному (мовному), тому його збереження вважається В. Далем дуже важливим. Живе слово у нього має матеріальну силу: *Каятсья и зарекатсья хорошо, коли помнишь слово своё и зарок, - читаємо у “Притче о дятле”, - и, сделав раз худо, станешь вперед от худо бегать; а коли клятва твоя и божба крепка только до вечера, а с утра опять принимаешься за то же – так и в добром слове твоём добра мало* [3, т. 6, 111]. І далі прислівний чотиривірш: *И крута гора, да забывчива; / И лиха беда, да сбывчива; / Кто лжѣт, тот и заклинается; / Кто пьѣт, тот и зарекается* [3, т. 6, 112]. І читач розуміє, що притча не про дятла, який з вечора зарікається не длубати дерево, а на ранок продовжує своє, а про того, хто без міри п'є.

А у “Притче о дубовой бочке” зустрічаємо знов прислів'я: *Дружно не грузно, а врозь хоть брось; две головни и в чистом поле дымятся, а одна и на шестке гаснет* [3, т. 6, 113]. Тепер вони несуть інше смислове навантаження: сім'я, як бочка розсипається, якщо вона не зв'язана “обручами”.

У “Притче о вороне” дві приказки: *Всяк норовит своему; всяк сам для себя и краше и лучше* [3, т. 6, 114]. Суть їх у тому, що для кожної “ворони” свій онук – “кращий співець-пісенник”.

Фольклор притч – яскраве свідомство тому, що давня російська афористика звернена до вічних тем долі, життя і смерті, до ідеї життєвої поведінки людини, і

це заставляє кожного читача прийти до думки, що її джерела - в особливих обставинах духовного побуту російських людей.

Обробкою сюжетів з нехитрого солдатського життя в усній традиції, характером різнопланового введення до них багатого російського фольклору В. Даль визначив своє уважливе ставлення до солдата, усього російського народу. Наприклад, в “Русском солдате” є, на перший погляд, нісенітна раболіпна приказка: *Первая доблесть военная – это слепое, беззаветное послушание...* [3, т. 6, 118]. Але, ознайомившись з анекдотичним сюжетом про спір російського імператора Петра I з німецьким королем про те, чий солдат слухняніший, доходиш до висновку, зробленому В. Далем, що послух насправді - військова мужність.

Таким чином, смисл будь-якого прислів'я, у тому числі, на перший погляд, і нісенітного, - узагальнення досвіду минулого, який даний як заповіт на майбутнє: *Пословица задним умом живёт*. Через те у великій ціні у публіциста В. Даля найбільш старі, століттями осмислені вислови, тому що *Старинная пословица не мимо говорится* і ще: *Старинная пословица вовек не сломится* [8, 635].

Буває, що і солдат грішить, але вчасно розкаявшись, отримує благодать Господню, як це розказано В. Далем у замальовці “Шило в мешке, а грех на совести не утаишь”. Про нас, це єдиний випадок, коли автор використав прислів'я у якості заголовку. Зазначимо: після виходу у світ збірників “Пословицы русского народа” та “досугов” багато письменників та публіцистів стали рясно наводити їх “вміст” у своїх творах та виносити у заголовки.

Спираючись на вищевикладене, можна зробити наступні висновки:

1. В. Даль був дивовижним публіцистом: він умів слухати співбесідника. Майже усі нариси і замальовки “Солдатских досугов” – це не що інше, як достовірні записи розповідей тих, хто йому повіряв невибагливі солдатські історії. Уміння слухати співбесідника, вчасно записувати його мову, а потім, уміло переробивши почуте, представляти це на суд читача, є повчальним прикладом для журналістів дня сьогоднішнього.

2. В. Даль-лікар, спілкуючись з солдатами, виявив для себе, що їх жива розмовна мова якнайкраще виражає часом складні взаємовідносини між ними й командирами, пояснює їх внутрішні спонукання, страждання і захват від уміння “подавити” в собі дурні звички, долучаючись до Господа Бога. Ця простота слова була яскраво використана в “Солдатских досугах”.

3. В. Даль-етнограф не лише зберіг у мові оповідачів ті елементи фольклору, які вони вживали для передачі образності подій, але й сам, наче доповнюючи почуті історії, наводив у кінці їх оповідей прислів'я та приказки, які він десь раніше почув з цього приводу і тепер, користуючись випадком, навів їх у кінці таких текстів, як “Что такое Отчизна?”, “Повиновение начальству”, “Честь и бесчестье”, “Кто смерти боится?”, “Исправность и расторопность”, “Как солдату конному и пешему управляться с неприятелем”, “Кому жить веселее: пьяному, аль трезвому?”, “Ложь и правда”. Таким чином В. Далем наведено 42 прислів'я і приказки (майже половина усіх наведених у текстах “досугов”), що свідчить про прагнення публіциста ширше представити читачу багатство російського фольклору.

4. В. Даль-лексикограф “Солдатскими досугами” показав приклад використання фольклору для створення образів, що запам'ятовуються, як оповідачів солдатських історій, так і діючих у них персонажів.

5. В. Даль-публіцист доказав, що чим багатше у публіцистиці представлений фольклор, тим значнішим є публіцистичний твір, який не втрачає

свого суспільного звучання навіть на протязі століть. Досягнуте це за рахунок старовинних прислів'їв, гострота яких актуальна і сьогодні.

6. В. Даль-письменник своєю публіцистикою виявив приклад для нових поколінь журналістів, які, спираючись на його досвід, можуть досягти вершин публіцистичної майстерності, якщо будуть також використовувати таке величезне багатство живої російської мови, як фольклор.

7. В. Даль-вчений показав, що до текстів збірок публіцистичних творів можна, а часом і доцільно вводити як рівноправні "заповітні слова", якщо вони, як це зроблено в "Солдатских досугах", виражають їх загальну тематику. Прикладом може служити замальовка "Покажи ему лоб", до тексту якої публіцист увів десять "заповітних слів", тобто прислів'їв, що складно і дохідливо доповнюють "повчання" солдатам: *Не расти тело, расти душу: душа вынесет за собою и тело; Не бушуй; криком изба не рубится, горлом дело не спорится; Стой – не шатайся, ходи – не спотыкайся, говори – не завирайся; а ляжешь спать, так пораньше вставать собирайся* тощо.

8. В. Даль-громадський діяч прагнув залучити солдат до читання "корисних" книг і таким чином підвищити їх грамотність і громадянську свідомість. З цією метою він вперше в публіцистиці увів до текстів "Солдатских досугов" таблицю множення, в якій перша фраза кожного рахунку не що інше, як народне прислів'я.

9. Таким чином, фольклор, його неповторна поетика виступають засобом досягнення головних цілей письменника-публіциста В. Даля: створити зручну, просту за змістом та яскраву по формі книгу для тих, хто лише залучається до читання.

Література

1. Азадовский М. К. Сказка, рассказанная Пушкиным Далю / М. К. Азадовский // Временник пушкинской комиссии. – 1939. - №№4-5. – С. 9-19.
2. Ипполитова Н. А. Русский язык и культура речи : курс лекций / Н. А. Ипполитова, О. Ю. Князева, М. Р. Савова ; под ред. Н. А. Ипполитовой. – М. : ТК Велби, Проспект, 2008. – 344 с.
3. Даль В. И. Полное собрание сочинений Владимира Даля (Казака Луганского) : в 10 т. / В. И. Даль ; дозволено цензурою 30-го октября 1897 г. ; редактор-издатель А. М. Вольф. – СПб. ; М. : Издание товарищества М. О. Вольф, 1897. – Т. 6. I. Солдатские досуги; II. Матросские досуги. – 422 с.
4. Вторые международные Измайловские чтения, посвященные 200-летию со дня рождения В.И. Даля, 25-27 окт. 2001 г.: Материалы / Оренбург, гос. пед. ин-т; Отв. ред. А.Г. Прокофьева. – Оренбург: Изд-во Оренбург, гос. пед. ун-та, 2001. – 392 с.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4-х т. / Владимир Иванович Даль. – М. : Русский язык, 1978-1980.
6. В. И. Даль в парадигме идей современной науки: язык – словесность – самосознание – культура : материалы Всерос. науч. конф., посвящ. 200-летию юбилею В. И. Даля, Иваново, 5-7 апр. 2001 г. : в 2-х ч. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2001. – Ч. 2. – 440 с.
7. Цит. по: Эстетика : словарь / под ред. А. А. Беляева и др. – М. : Политиздат, 1980. – 283 с.
8. Даль В. И. Пословицы русского народа / В. И. Даль. – М. : Эксмо; ННН, 2003. – 616 с.

Жердєва І.В.

**ОСНОВНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ
РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОГО РЕСУРСУ СИСТЕМИ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКОВНОЇ ПЕРІОДИКИ ПЕРІОДУ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991-2009 рр.)**

На підставі вивчення сучасної православної періодики (1991-2009 рр.) розглядаються окремі аспекти розвитку видавничої бази та редакційного ресурсу православних конфесій України.

За часів незалежності України в умовах демократизації і релігійної свободи відбулись кардинальні зміни в духовному житті соціуму й особистості, які актуалізували роль релігії у суспільному житті. Важливою складовою церковного розвитку стало формування інформаційного середовища, в якому вагоме місце посідають друковані засоби масової інформації православної церкви.

Відновлення церковного життя сприяло активізації проведення наукових церковно-історичних досліджень. Окремі аспекти цієї проблематики знайшли своє відображення в монографіях відомих дослідників церковної історії В. Пашенка [1], О. Ігнатуші [2]. Питанню розвитку православної преси приділено увагу в роботі А. Бойко [3], статтях Л. Кашинської [4], А. Стародуба [5], довідковому виданні, головним редактором якого є В. Бондаренко [6]. Матеріали православної преси, як основне джерело інформації у вивченні становища українських єпархій, використала у своїй дисертаційній роботі О. Чиркова [7]. Проте, автори цих праць лише побіжно торкалися порушеної проблеми. Головні акценти дослідницької уваги зосереджувались на вивченні державно-церковних та суспільно-релігійних процесів. Це зумовило необхідність продовження наукових пошуків у цій сфері.

В даній статті здійснена спроба визначити основні аспекти розвитку видавничої діяльності та формування редакційного ресурсу системи церковної періодики православних конфесій періоду незалежності України.

Видавнича діяльність православної церкви вже має певну історію. Система православної преси в церковних структурах РПЦ, що діяли на теренах України, існувала ще із середини ХІХ ст. Видавалась церковна періодика великими накладками, рівень її популярності серед населення був досить високим. Майже в кожній єпархії виходили "Єпархіальні відомості". Київська духовна академія щомісяця друкувала "Труды Киевской Духовной Академии", видавались часописи "Воскресный день", "Церковно-общественная мысль". Досить відомим був богословсько-філософський журнал "Вера и разум" Харківської духовної семінарії та багато ін. Більшість цієї періодики була розрахована на священнослужителів. Загальнодоступними для православних віруючих були видання, що виходили на початку ХХ ст. при православних монастирях. Так, в Києво-Печерській лаврі виходив часопис "Свет печерский", в західному регіоні України, що знаходився під владою Австро-Угорщини, в Почаївській лаврі видавалися "Почаевский листок", "Почаевские известия", "Русский инок" та ін. [3, с. 34]. Друкувались періодичні видання, як і богословська література, на власних поліграфічних підприємствах православної церкви, що діяли при єпархіях і монастирях. Відомо, що типографії в Києво-Печерській і Почаївській лаврах, історія існування яких насичена багатьма драматичними подіями, були засновані ще у першій половині ХVІІ ст. і друкарська справа в них була поставлена на високому рівні.

Після більшовицької революції 1917 р. на вимогу нової влади усі церковні типографії були передані до державних структур, видання багаточисельної православної періодики припинилося протягом 1917-18 рр. У 20-х рр. був започаткований випуск друкованих органів автокефальною і синодальною церквами, але через репресивні заходи богоборчої влади вже на початок 1929 р. їх існування стало неможливим.

У радянські часи, як відомо, виходив лише один журнал "Православний вісник" Українського екзархату РПЦ, який друкувався в умовах жорсткої цензури.

Початок 90-х років ХХ століття, коли церква отримала можливість засновувати і випускати власні періодичні видання, можна вважати початком відродження видавничої справи і церковної преси в Україні. Говорячи про ситуацію, яка склалася на першому етапі розвитку видавничої сфери релігійних організацій, варто зазначити, що для усіх православних конфесій характерною рисою було те, що видавнича справа гальмувалась обмеженістю фінансових, технічних і кадрових ресурсів.

Проаналізувавши розвиток православної преси за часів незалежності України необхідно зазначити, що сьогодні ситуація у цій сфері кардинально змінилася. На виклики сучасності православна церква наочно демонструвала якісні зрушення по усіх напрямках своєї діяльності, зокрема у видавничій сфері.

На сучасному етапі кожна православна конфесія - Українська православна церква, яка знаходиться у єдності з Московським патріархатом (УПЦ МП), Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП), Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) виробила свою інформаційну політику. Створено розгалужену систему православної преси, діяльність якої забезпечує потужний видавничий ресурс, редакційні колегії і авторські колективи. Церковні структури православних юрисдикцій є засновниками понад 100 періодичних видань. Загальна ж кількість православної періодики становить близько 150 найменувань.

І хоча між православними конфесіями існують протиріччя, в інформаційному служінні вони переслідують одну мету - необхідність донесення до суспільства християнської ідеї, спрямованої на подолання духовно-моральної індиферентності у суспільному житті.

До правових засад, що забезпечують розвиток видавничої справи православної церкви, належить законодавство України в інформаційній сфері та статутні документи православних юрисдикцій. Так, відповідно до розділу IV Статуту про управління УПЦ МП до переліку обов'язків Священного Синоду церкви входить піклування про видавничу діяльність [8]. Статутом УПЦ КП (розділ VII) зафіксовано статус видавничого управління як Синодальної установи цієї церкви, Статут також зобов'язує єпархіального архієрея (розділ VIII) піклуватися про видання і розповсюдження церковних газет і журналів [9]. Інформаційно-видавнича діяльність УАПЦ закріплена Статутом цієї церкви за Патріаршою Радою – вищим постійно діючим виконавчим органом управління [10, с.142].

Унормування діяльності православних церков в інформаційно - видавничій сфері свідчить про те, що поряд з іншими важливими функціями православні конфесії надавали виключної уваги цьому напрямку роботи.

У період інтенсивного розвитку церковної преси протягом 90-х рр. ХХ ст. і на початку ХХІ ст. православні конфесії зосереджували свою увагу на формуванні видавничих та інформаційних структур, редакційних і авторських колективів. Адже саме ці органи впливали на вироблення концептуальних особливостей видань та їх тематичної спрямованості.

Історичні науки

Склад засновників і видавців православних друкованих органів утворився досить різноманітний. Засновниками суто церковної преси стали офіційні церковні структури: церковні управління, синодальні установи, єпархії, духовні навчальні заклади, монастирі, церковні парафії, храми. Крім цього, газети і журнали з релігійною тематикою видавали різні суспільно-релігійні рухи і об'єднання, приватні особи.

Стан справ у цій сфері в значній мірі визначався рівнем розвитку православних релігійних організацій. Показовою у цьому плані є динаміка розвитку мережі православних релігійних організацій і їх періодичних видань.

Наприклад, у 2008 р. число громад УПЦ МП досягло 11444, кількість періодики склала 106 друкованих органів, у порівнянні з 1995 р. ці показники зросли у 1,9 рази і 6 разів відповідно. На долю УПЦ КП припадало у 2008 р. 4093 громади і 36 періодичних видань, що в 2,3 рази і 2 рази відповідно більше аналогічних показників у 1995 р., УАПЦ у 2008 р. належало 1183 громади і 7 періодичних видань, а у 1995 р. - 616 громад і 5 періодичних видань [11, с.190, 12].

Отже, ці показники свідчать, що лідером за рівнем розвитку релігійних громад залишається УПЦ МП, вона має також найбільше періодичних видань. Зростання церковних структур УПЦ КП дає можливість говорити про перспективи розвитку інформаційного ресурсу цієї церкви. Не досягла успіхів у своїй діяльності УАПЦ.

Предстоятель УПЦ МП Володимир (Сабодан) у першому розділі своєї промови на Архієрейському Соборі 21 грудня 2007 р. приділив значну увагу місіонерському служінню церкви, яке, на його думку, набуває особливої актуальності в умовах секуляризованого суспільства. Цю місію церква реалізує через відповідні засоби, зокрема, засоби масової інформації. "Якісно змінюються й церковні засоби масової інформації. Вони стають інформативнішими, цікавішими, більше відповідають тому, що від них очікують ті, хто їх читає або дивиться" – наголошував він. [13, с.8].

Розвиток церковних інформаційних ресурсів потребував кваліфікаційних працівників. У зв'язку з тим, що церква не мала підготовлених фахівців у цій сфері, проблема вирішувалась шляхом залучення до співпраці в церковних інформаційних структурах і редакційних колегіях світських журналістів, фахівців з філологічною освітою. Втім, крім професійних здібностей, на нашу думку, важливою умовою для запрошення фахівця до співпраці в інформаційній структурі православної конфесії була його прихильність до цієї релігійної організації.

Наприклад, прес-службу УПЦ МП з початку її створення у 2001 р. очолює світський журналіст В.Анісімов. Він має вищу філологічну освіту (закінчив Київський державний університет ім. Т. Шевченка) і досить тривалий термін з 1987 по 2000 рр. працював журналістом в центральній газеті "Независимость" (до 1990 р. – молодіжна газета "Комсомольское знамя"). З кінця 80-х рр. минулого століття В. Анісімов регулярно публікував статті з церковної проблематики. Його перу належать досить резонансні матеріали з проблеми міжконфесійних конфліктів в Україні. При цьому, постійно виступаючи на захист релігійних структур УПЦ МП, він піддавав гострій критиці її опонентів - УПЦ КП і УАПЦ. Так, в статті "Ловушка для простодушных", яку розміщено в газеті "Независимость" за 1994 р., В.Анісімов критично ставиться до створення структур УПЦ КП і називає її незаконнонародженою церквою [14, с.1].

Тому ідеологічна позиція журналіста, без сумніву, та його журналістська майстерність були вирішальними факторами для церковного керівництва УПЦ

МП у прийнятті рішення щодо призначення його керівником інформаційно-аналітичної структури церкви.

Прес-служба тісно співпрацює з єпархіальними інформаційними структурами церкви, які оперативно інформують про події і новини церковного життя в регіонах. Ці матеріали прес-служба використовує у створеному нею видавничому проєкті “Вісник Прес-служби УПЦ”, який виходить щомісяця з 2002 р. У своєму інтерв'ю агенції РІСУ стосовно діяльності очолюваної ним структури В. Анісімов зазначав, що проходить немало часу поки світські журналісти опанують церковну проблематику, оволодіють особливою лексикою. На його думку вже назріла необхідність запровадження в Київській духовній семінарії УПЦ МП курсів із журналістики. Тим більше, що досвід такого навчання існує у Варшавській духовній семінарії [15 с.71-76].

Необхідно зазначити, що сьогодні в Україні в жодному світському навчальному закладі не існує відділення релігійної журналістики. Не готують таких фахівців в духовних семінаріях і академіях православних конфесій України.

Проте, прес-служба УПЦ МП є чи не єдиною інформаційною структурою в системі цієї церкви, керівником якої є світська людина. Всі інші видавничі установи, редакції офіційних загальноцерковних і єпархіальних церковних видань, духовних навчальних закладів, храмів, монастирів очолюють священнослужителі.

На виклики сучасних процесів в інформаційному середовищі країни інформаційні структури УПЦ МП постійно удосконалювалися. У 2008 р. змінився формат діяльності Синодального відділу “Місія духовної просвіти”, який очолює прес-секретар Предстоятеля УПЦ МП Володимира (Сабодана) протоієрей Георгій Коваленко. Головним напрямком роботи цього відділу стала координація інформаційно-просвітницької діяльності церкви, яка включає і координацію православних періодичних видань. Відділ реалізує загальноцерковні проєкти, серед яких офіційні ЗМІ церкви. Головним редактором офіційної загальноукраїнської газети “Церковна православна газета”, яка виходить два рази на місяць українською і російською мовами, є ігумен Лонгин (Чернуха). Він також являється відповідальним редактором щорічного “Православного календаря”. Одночасно працівники цього відділу підтримують і інші інформаційні проєкти: православний телеканал, інтернет - видання, зв'язки із світськими медіа-ресурсами та інші. Першочергове завдання, яке ставить перед собою відділ, - відновлення випуску офіційного загальноукраїнського журналу “Православний вісник”, видання якого припинилось з 2008 р. На засіданні Священного синоду УПЦ МП 9 липня 2009 р. зазначений відділ було перейменовано на Синодальний інформаційно-просвітницький відділ церкви із збереженням попередніх функцій.

Що стосується єпархіальних періодичних видань УПЦ МП, засновниками яких є єпархіальні структури, то, як правило, головними редакторами таких видань є правлячі архієреї, а редакційні колективи у своїй більшості складаються із священнослужителів.

Хоча ця православна конфесія й має свою поліграфічну базу, але вона в основному використовується для друку богословської літератури. В типографії Києво-Печерської лаври було віддруковано лише декілька номерів журналів “Віра і честь” і “Печерський благовісник”, які виходять нерегулярно.

Отже, УПЦ МП приділяє велику увагу розвитку інформаційної діяльності, розглядаючи її як одне із важливіших напрямків своєї місіонерської діяльності.

В структурі УПЦ КП, яка юридично оформилась наприкінці 1992 р., з самого початку були створені видавничий і інформаційний відділи (прес-служба),

Історичні науки

очолювали їх священнослужителі. Видавничий відділ вже у 1992 р. започаткував видання журналу “Православний вісник”, який виходив щокварталу, пізніше - один номер у два місяці. Відповідальними за випуск журналу були відомі автори історичних розвідок А. Губар і П. Щегельський. Друк його здійснювався на державному підприємстві “Поліграфкнига”.

Звертаємо увагу на те, що як УПЦ КП, так і УПЦ МП залишили однаково назву журналу, який виходив у радянські часи. Проте, на спадкоємність цього часопису вказується лише у журналі УПЦ КП. На обкладинці сучасного видання зазначається, що журнал “Православний вісник” почав виходити у 1946 р., як часопис Львівської єпархії, після деякої перерви відновлений у 1968 р., з 1992 р. – офіційне періодичне видання Київської Патріархії.

У 1996 р. Видавничий відділ УПЦ КП розпочав випуск Інформаційного бюлетеня, де висвітлювалися основні події та новини в церковному житті цієї конфесії.

У наступні роки головою Видавничого відділу і головним редактором журналу став єпископ Димитрій (Рудюк). З метою заощадження коштів комп'ютерний набір, верстка та художнє оформлення журналу здійснювалося працівником редакції.

Видавничий відділ Київської Патріархії широко залучав до співпраці в періодичних виданнях церкви світських фахівців. Така форма спільної творчої діяльності була корисною як на рівні загальноукраїнських видань, так і єпархіальних

Наприклад, редакційний колектив всеукраїнської газети “Голос Православ'я”, засновником якої є УПЦ КП, від самого її започаткування у січні 1999 р. і до 2004 р. очолював професійний журналіст, письменник Юрій Цюпа (помер у червні 2004 р.). Ю. Цюпа мав вищу журналістську освіту (закінчив Київський державний університет ім. Т. Шевченка). З 1964 р. працював на різних посадах в редакціях газет “Вечірній Київ”, “Молодь України”, “Київський вісник”, з 1992 р. був головним редактором газети “Хрещатик”. Член спілки журналістів України та Спілки письменників України, автор книг “Небо прагне спокою”, “Соната для осені”, “Борги совісті” та ін.

В середині 90-х рр. минулого століття публікував в газеті “Хрещатик” статті з релігійної проблематики. Стану справ в українському православ'ї присвячена його публікація “Чого хочуть правоборці”, де він критично висловлювався на адресу УПЦ МП, яка вважала об'єднавчий Собор у червні 1992 р., на якому була утворена УПЦ КП, незаконним. Передрук цієї статті з газети “Хрещатик” розміщено в журналі “Православний вісник” за 1993 р. [16 с.14-16].

Постійним автором загальноцерковних видань УПЦ КП журналу “Православний вісник”, газети “Голос Православ'я” і “Інформаційного бюлетеня” тривалий термін є професійний журналіст Юрій Дорошенко. Він має вищу журналістську освіту та звання заслуженого журналіста України. Працював в редакціях газет “Молодь України”, “Столиця”, “Деловая Украина” та ін. Автор багатьох публіцистичних матеріалів з релігійної проблематики.

Завдяки співпраці богословів з науковцями та істориками у 2003 р. відновлено видання богословсько-історичного щорічника “Труди Київської Духовної Академії” УПЦ КП (журнал з однойменною назвою виходив упродовж XIX – на початку XX століття). Цей видавничий проект створений як збірник праць викладачів духовної школи. Головним редактором цього богословсько-історичного збірника є єпископ Димитрій (Рудюк), ректор Київської Православної Богословської Академії. До складу редакції, крім священнослужителів - викладачів Академії, входять: Дмитро Степовик, доктор богословських наук і

Микола Тимошик, доктор філологічних наук. Заступником головного редактора працює Ірина Преловська, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, яка відома своїми історичними дослідженнями церковно-визвольного руху за автокефалію церкви в Україні 20-30 рр. минулого століття. Одночасно вона очолює кафедру Церковної історії в Академії. Такий досить потужний творчий колектив редакції, який склався з числа духовенства і світських науковців буде сприяти розвитку нової української православної богословської думки.

На відміну від зазначеного збірника склад редакційної колегії однойменного щорічника, який випускає УПЦ МП, повністю складається з духовних осіб – викладачів Київської духовної академії цієї церкви.

Позитивний досвід роботи світських фахівців в православній періодиці мають і єпархії УПЦ КП. Так, Запорізькою єпархією цієї церкви у 1998 р. було засновано газету „Світло Православ'я”, головним редактором якої був правлячий архієрей Григорій. В редакції співпрацювали: відповідальна за випуск Тетяна Георгієва, доцент Запорізької державної індустріальної академії і консультант Віталій Жадько, доктор філософських наук, професор Запорізького юридичного інституту. Через фінансові труднощі це досить цікаве за змістом видання припинило своє існування у 2000 р.

За останні роки спостерігається якісне зростання православної преси. Новий імпульс видавничій справі, на наш погляд, додають молоді, освічені, реально мислячі церковні діячі. Вони демонструють творчі підходи у підготовці видань, подають нові ідеї.

Наприклад, у 2002 р. прес-секретарем Київської Патріархії був призначений Євстратій (Зоря), який після закінчення Київської духовної академії УПЦ КП у 2001 р. захистив дисертацію, отримав науковий ступінь кандидата богослов'я і став викладачем цієї духовної школи. У цей час йому виповнилося всього 24 роки.

Газета “Голос Православ'я” повідомляла, що на засіданні Священного Синоду УПЦ КП 13 травня 2008 р. відбулася реорганізація Видавничого відділу, на його базі утворено інформаційно-видавниче управління Київської Патріархії, головою якого призначено архімандрита Євстратія (Зорю) [17, с.2].

Заслугує на увагу звернення Предстоятеля УПЦ КП Філарета (Денисенко) до архімандрита Євстратія (Зорі) під час його наречення на єпископа. Він зазначав, що інформаційно-видавнича діяльність, якою буде займатись Євстратій (Зоря), у дійсності є просвітницька діяльність. “Господь дав тобі талант володіти словом і пером. Тому ми сподіваємося, що ти будеш ревно виконувати свої обов'язки”. – наголосив Предстоятель [18, с.4-5].

3 червня 2008 р. Євстратій (Зоря) очолив редакційні колегії всеукраїнських видань УПЦ КП журналу “Православний вісник” і газети “Голос Православ'я”.

Своєї типографії церква не має, тому преса друкується на різних поліграфічних підприємствах. Зокрема, друк газети “Голос Православ'я” здійснювався постійно на одному підприємстві – ВАТ “Видавництво “Київська правда”.

Відтак, у видавничій діяльності УПЦ КП в останні роки визначились тенденції до її якісного зростання. Завдяки новій редакційній політиці друківані видання цієї церкви чітко окреслили своє завдання – надавати інформаційну підтримку ідеї утворення єдиної Помісної Православної церкви в Україні.

В УАПЦ сьогодні не має єдиної інформаційної політики, але існують досить цікаві видавничі проекти. Неординарним виданням є Всеукраїнська православна

Історичні науки

газета УАПЦ “Наша віра”. Неординарність її полягає у наступному: по-перше, вона виходить досить тривалий термін – з вересня 1989 р., по-друге, понад 10 років залишається незмінним склад редакційної колегії та коло авторів газети і, по-третє, постійною є тематична спрямованість публікацій. Газета “Наша віра” (перша назва – “Наша віра – православ’я”) була заснована прихильниками автокефального руху, відродження якого відбулося в Україні на початку 1989 р. Довгий час вона залишалася ідеологічним провідником автокефального руху, пропагуючи основні засади автокефалії, ідеологію керівників УАПЦ 1920-1930 рр.

Незмінним головним редактором газети є Сверстюк Євген Олександрович. Доктор філософії, президент Українського ПЕН-Клубу. У 70- рр. ХХ ст. був засуджений радянською владою і відбував покарання як політв’язень за виготовлення і розповсюдження документів самвидаву. У його літературному доробку книги: “Собор у риштуванні”, “Підпільні есеї”, “Блудні сини України” та ін. Нагороджений державною премією України ім. Т. Шевченка (1995 р.) та Орденем Свободи (2008 р.). До складу редакційної колегії, яка також залишається багато років незмінною, входять архієпископ Ігор (Ісиченко), Раїса Лиша, Юрій Віташ, Віталій Шевченко. Як члени редколегії, так і її головний редактор Є. Сверстюк є постійними авторами газети.

Колектив редакції є засновником і видавцем газети “Наша віра”.

Газета конкурує із світськими виданнями, проголошуючи на своїх сторінках пріоритет духовних цінностей. Про тематику газети красномовно свідчать назви публікацій, які розміщені в рубриці “Громадянська позиція”, а саме: “Про національну честь”, “Про утвердження громадянської гідності”, “Невмируща основа нації” та ін.

У лютому 2005 р. за повідомленням редакції газети “Наша віра”, приміщення де вона знаходилась, було брутально погромлено і закрито представниками Предстоятеля УАПЦ Мефодія (Кудрякова). Редакція вимушена була переїхати на нову адресу до видавництва “Смолоскип” у Києві. Після цих подій редакція газети відмежувалась від гілки УАПЦ, яку очолює Мефодій, і репрезентує своє видання як православний культурологічний місячник.

Найбільш масовим виданням УАПЦ залишається всеукраїнська газета “Успенська вежа”. Газета виходить з 1991 р. щомісяця у Львові, засновник і видавець - Львівське ставропігійне братство св. ап. Андрія Первозваного. До складу редколегії газети входять: голова братства Тарас Дмитрик та члени братства Віра Маркович, Юрій Федів, Володимир Харко. Очолює редакцію Олег Пендерецький. Крім всеукраїнської преси, УАПЦ має 5 єпархіальних видань, засновниками яких є єпархії.

На даному етапі головною проблемою у видавничій діяльності усіх православних конфесій є недостатнє фінансування видавничих проєктів та дефіцит кваліфікованих кадрів.

Отже, оцінюючи стан розвитку видавничо-редакційного ресурсу православних конфесій України необхідно зазначити, що в останні роки спостерігається зростання видавничого потенціалу і рівень професійності редакційних колегій церковної православної періодики. Більшого успіху у цій сфері досягла УПЦ МП, яка має більш потужну матеріальну базу. Майже половина періодичних видань (45 видань) цієї церкви вийшли на всеукраїнський рівень і занесені у каталог національної преси України. Оптимістичні перспективи розвитку мають видавничо-інформаційні структури УПЦ КП. Через кризові тенденції всередині УАПЦ, її видавництва знаходяться у стадії самовизначення.

Література

1. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 2001. – 736 с.
2. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004. – 278 с.
3. Бойко А. Преса православної церкви в Україні 1900-1917 рр. Культура. Суспільство. Мораль. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський університет, 2002. – 308 с.
4. Кашинская Л. Система религиозной печати России // Вестник Московского университета. Сер.10. Журналистика. – 1995. - № 3. - С. 34-39.
5. Стародуб А. Православна періодика в Україні: тенденції розвитку // Людина і світ.- 2001.- № 4. – С. 28 - 31.
6. Бондаренко В. Церкви і релігійні організації України у 2001 році. Довідник. – К. : VIP, 2002. – 186 с.
7. Чиркова О. Православна церква в Україні в кінці XVIII - XIX століттях (на матеріалах “Киевских епархиальных ведомостей”, “Полтавских епархиальных ведомостей”, “Черниговских епархиальных ведомостей”): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України”/ О. Чиркова. – Київ, 1998. – 18 с.
8. Статут про управління Української Православної Церкви. <http://orthodox.org.ua/uk/religiune>
9. Статут про управління Української Православної Церкви Київський Патріархат. <http://www.cerkva.info/static/statut.html>
10. Діяння помісного Собору Української Автокефальної Православної Церкви. К., 2000. – 164 с.
11. Драбинко А., дияк. Православне в посттоталитарной Украине (вехи истории).- К., 2002.- 288 с.
12. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2009 року. <http://www.risu.org.ua/text/2009ua.xls>
13. Церковна православна газета. – 2007. - № 26.
14. Анисимов В. “Ловушка для простодушных” // Независимость. – 1994. – № 13.
15. Вісник прес-служби УПЦ. – 2008. – вип. 82.
16. Цюпа Ю. Чого хочуть правоборці // Православний вісник. – 1993. - № 4-17. Голос Православ'я. – 2008. - № 10.
18. Голос Православ'я. – 2008. - № 11.

УДК: 327.7

Заміула М.О.
ДО ПИТАННЯ ПРО ЄВРОАТЛАНТИЧНУ ІНТЕГРАЦІЮ КРАЇН
БАЛТІЇ.

Метою статті є висвітлення процесу вступу Латвії, Литви та Естонії до Північноатлантичного Альянсу, аналіз основних етапів євроатлантичної інтеграції країн Балтії.

Дезінтеграція Радянського Союзу призвела до значних змін на політичній карті світу та дала можливість країнам Центральної і Східної Європи – колишнім членам соціалістичного табору – проводити власну незалежну зовнішню політику. Для більшості держав цього регіону, у тому числі для країн Балтії (цим терміном вітчизняна історіографія називає прибалтійські республіки СРСР – Литву, Латвію та Естонію), найголовнішим напрямком співробітництва у сфері безпеки та оборони стала Організація Північноатлантичного договору (НАТО). Держави Балтії пройшли шлях від встановлення дипломатичних зв'язків з

Історичні науки

Альянсом до повноправного членства в організації за 13 років. За цей час у країнах відбулися значні зміни, які торкнулися усіх сфер життя.

Розбудовуючи свою незалежність на засадах демократії та європейських цінностей, прибалтійські політики зробили все можливе, щоб як найшвидше подолати наслідки радянського періоду своєї історії та зробити регіон справжньою частиною сучасної Європи. Орієнтуючись на Захід у своєму розвитку, вони переконалися в необхідності входження до європейських та євроатлантичних структур. Країни Балтії, на відміну від інших пострадянських держав, доклали всіх необхідних зусиль, щоб отримати членство в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору. Статус країн-членів ЄС та НАТО, здобутий у 2004 році, остаточно закріпив демократичні здобутки Естонії, Литви та Латвії.

Згідно Закону про національну безпеку України пріоритетним напрямком зовнішньої політики для нашої держави в оборонній сфері є євроатлантична інтеграція. У зв'язку з цим вивчення досвіду країн Балтії стає актуальним для українських дослідників. Результати дослідження складних процесів трансформацій, пов'язаних із шляхом до євроатлантичної системи колективної безпеки країн Балтії, можуть стати «дорожньою картою» для України під час її прямування до НАТО, оскільки нашу державу та вищезазначені країни об'єднує спільне радянське минуле.

Мета цього дослідження полягає у висвітленні історії вступу Латвії, Литви та Естонії до Північноатлантичного альянсу, аналізі основних етапів євроатлантичної інтеграції країн Балтії, характерних рис цього процесу та можливостей використання прибалтійського досвіду Україною.

Наукова історіографія проблематики відносин країн Балтії з НАТО складається з великої кількості монографій, наукових праць, навчальних підручників та посібників, статей, аналітичних матеріалів. У дисертаційному дослідженні С. Божка «Система безпеки і співробітництва в регіоні Балтійського моря в 1990-х роках - на початку XXI століття» аналізуються фактори, тенденції та особливості формування нової системи безпеки та співробітництва в регіоні Балтійського моря. В роботах Божка були розглянуті передумови, тенденції розвитку та наслідки євроатлантичної інтеграції Литви, Латвії та Естонії [1]. Також серед робіт українських науковців заслуговують на увагу дисертаційні дослідження на здобуття наукового ступеню кандидатів наук В. Завадського «Європейська інтеграція країн Балтії (1991-2004 рр.)» [2] та Д. Аракелян «Зовнішня політика країн Балтії в контексті розширення ЄС та НАТО» [3].

Визначною працею в зарубіжній історіографії є робота професора Віленського Інституту міжнародних відносин Р. Вілпісаускаса «Членство держав Балтії у ЄС та НАТО: зв'язки, проблеми та перспективи» [4]. Також слід відзначити дослідження Спрудса [5] та Бланка [6]. Перше детально аналізує соціальний підтекст основного проблемного питання у відносинах Литви, Латвії та Естонії із Заходом, а саме – положення російськомовних меншин у цих країнах. Друге розглядає перспективи можливого (на момент дослідження) розширення НАТО за рахунок колишніх радянських республік та прогнозує реакцію основних акторів міжнародних відносин щодо такої політики. У роботі Рідмена [7] досліджується процес становлення зовнішньополітичних зв'язків країн Балтії через призму „Східної політики” нової, об'єднаної Німеччини. Також євроатлантична інтеграція Литви, Латвії та Естонії аналізується в статтях Асмуса та Нуріка [8], Бенгтссона [9], Креслінса [10].

Серед джерел з зазначеної тематики треба відмітити мемуарну літературу, наприклад - роботи колишнього президента Сполучених Штатів Америки Білла

Клінтона [11], колишнього президента Литовської Республіки А.Бразаускаса [12], президента Литви В.Адамкуса [13].

Протягом 1990-х рр. країни Балтії робили все можливе, щоб позбутися ярлика «колишніх радянських республік» і держав, що знаходяться в сфері інтересів Росії. Питання безпеки стали першим пріоритетом зовнішньої політики нових європейської демократії. Європа у форматі економічного союзу (ЄС) серед пріоритетів займала другорядне місце, а інтеграція до неї розглядалася як додаткова перевага для вступу в НАТО.

Географічне положення країн Балтії як важливого транзитного вузла в зоні активності великих держав визначило їхнє положення в якості «території, що оспорується». Після розпаду Радянського Союзу зовнішня політика Литви, Латвії та Естонії визначалася трикутником Росія – Європа (Захід) – США. При цьому Росія відіграла роль загрози, Європа – культурної батьківщини і простору економічного процвітання, з яким потрібно об'єднатися, а США – єдиного реального гаранта національної незалежності і суверенітету країн Балтії.

Процес євроатлантичної інтеграції Литви, Латвії та Естонії умовно можна розділити на кілька етапів розвитку: перший етап (1991-1994 рр.) - встановлення відносин між НАТО та країнами Балтії. Для цього етапу характерні налагодження діалогу зі структурами Північноатлантичного Альянсу, участь країн Балтії в новостворених програмах та інституціях НАТО; другий етап (1994-1999 рр.) характеризується розвитком відносин, проте про можливе членство країн Балтії в Альянсі протягом цього періоду не йшлося; третій етап (1999-2004 рр.) визначається зміною позиції Альянсу щодо можливості балтійського членства в НАТО, реальними кроками Литви, Латвії та Естонії по реформуванню оборонного комплексу та національних збройних сил, підпорядкованими одній меті - отриманню членства в Альянсі.

Процес налагодження офіційних контактів між країнами Балтії та Організацією Північноатлантичного договору розпочався відразу ж після проголошення цими радянськими республіками незалежності. Наприклад, Литва розпочала процес своєї євроатлантичної інтеграції ще до офіційного визнання її незалежності світовою спільнотою. 17 листопада 1990 року у Брюсселі було засновано так зване Балтійське інформаційне бюро. Термін «інформаційне бюро» не передбачав дипломатичної акредитації персоналу, тому використовувався литовськими дипломатами як прикриття для забезпечення своєї діяльності. У складі цієї структури працював представник Міністерства закордонних справ для Бельгії та Європейської Спільноти (таку назву отримала литовська дипломатична служба, що тільки почала формуватися) Рімантас Моквенас. Маючи лише повноваження, підписані тодішнім міністром закордонних справ республіки Альгірдасом Саударгасом, він відповідав за розвиток відносин з європейськими та євроатлантичними структурами. Офіційне ж представництво Литви у столиці Бельгії відкрилося 13 січня 1992 року, коли посол Адольфас Вянкус приступив до виконання своїх обов'язків щодо налагодження зв'язків з Європейською Спільнотою та Організацією Північноатлантичного договору.

31 травня 1991 року відбувся перший неофіційний візит литовської делегації під керівництвом професора Вітаутаса Ландсбергаса, який був на той момент головою Верховної Ради республіки, до штаб-квартири Північноатлантичного альянсу. Посередником у організації цього заходу виступила датська місія при НАТО, що стало основою для подальшого розвитку активного співробітництва між країнами Балтії та членами Організації

Історичні науки

Північноатлантичного договору, які мають вихід до Балтійського моря, у сфері розширення системи колективної безпеки.

Протягом 1991 року країни Балтії вперше приєдналася до євроатлантичної структури. В листопаді 1991 року делегації з цих трьох держав прийняли участь у Самміті Альянсу в Римі, на якому було прийнято рішення про створення Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС). 20 грудня вони, разом з шістьма іншими посткомуністичними державами, взяли участь в інаугураційному засіданні цієї структури, утвореної для інтенсифікації діалогу між Сходом та Заходом Європи. Це сприяло налагодженню обміну досвідом між державами, встановлювало прямі зв'язки між міністерствами оборони країн-партнерів.

Важливою передумовою майбутнього незалежного розвитку країн Балтії на початку 1990-х років стало виведення з їхньої території російських військ. Станом на 1992 рік в Литві знаходилось 43 тисячі російських військових, в Латвії – 40 тисяч, в Естонії – 23 тисячі [5, с. 20]. Процес виводу військ розпочався у березні 1992 року. Згідно з укладеними з Кремлем домовленостями підрозділи збройних сил РФ покинули територію Литовської Республіки до 31 серпня 1993 року, та інших двох держав – до 31 серпня 1994 року [7, с. 158]. Лише після цього країни Балтії отримали можливість повністю контролювати власну політику.

Подальший розвиток відносин з Організацією Північноатлантичного договору потребував чітко визначеного та закріпленого документально офіційного зовнішньополітичного курсу, який отримав би підтримку більшості населення держав.

Такий консенсус щодо майбутнього забезпечення обороноспроможності Литви був досягнутий восени 1993 року. 5 жовтня політичні партії Литовської Республіки звернулися до президента країни щодо питань інтеграції до НАТО. 29 листопада опозиційні партії, що входили до Сейму, також підтримали євроатлантичний напрям, випустивши Меморандум про основоположні принципи національної зовнішньої політики Литви. Підтриманий, таким чином, як законодавчою гілкою влади, так і представниками партійної еліти, що виражала інтереси населення держави, президент Литовської Республіки Альгірдас Бразаускас вже 4 січня 1994 року отримав можливість направити Генеральному секретарю Північноатлантичного Альянсу Манфреду Вернеру лист, у якому визначалось бажання його держави стати членом Організації Північноатлантичного договору. У той же день президент зробив офіційну заяву, у якій оприлюднив передбачений курс на поглиблення євроатлантичної інтеграції [4, с. 10].

Наступним кроком у розвитку відносин з Альянсом стало приєднання Литви до програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ) 27 січня 1994 року. Ця програма була створена задля вдосконалення взаємовигідного співробітництва між структурами організації та країнами, що обрали євроатлантичний вектор розвитку своєї політики безпеки. На думку колишнього президента Литовської Республіки Альгірдаса Бразаускаса, співробітництво по цій програмі допомогло його країні досягнути ясності в плануванні національної оборони, гарантувати демократичний контроль оборонних сил, згідно національним конституційним нормам прийняти участь в операціях, керованих ООН та ОБСЄ, розвивати співпрацю з НАТО шляхом спільних навчань, підтримки миру, порятунку людей, що потрапили в екстремальні ситуації [12, с. 147].

19 грудня 1996 року євроатлантичний курс Литовської Республіки був документально закріплений на найвищому рівні. Прийнятий Закон про основи національної безпеки називав інтеграцію до європейських (ЄС) та

трансатлантичних (НАТО) структур пріоритетною ціллю зовнішньої політики Литви та мірою по забезпеченню національної безпеки.

Відносини Естонії з Організацією Північноатлантичного договору на початку 1990-х років активно розвивалися. Ця країна приєдналась до програми НАТО «Партнерство заради миру» у лютому 1994 року, а через два роки розпочала «Інтенсифікований діалог з питань вступу» - фактично, переговори про вступ до організації [4, с. 10].

В 1993 р., коли вперше постало питання про розширення НАТО, в латвійської політичної еліти затвердилась думка, що незалежність Латвії можна забезпечити тільки гарантіями, які надає Північноатлантичний Договір. Це стало мотивом для політиків Латвії публічно заявити про бажання отримати гарантії безпеки НАТО. Вперше оприлюднив таку позицію Латвії міністр закордонних справ Г. Андреевс у листопаді 1993 р. у виступі на конференції голів комісій з закордонних справ Європарламенту в Копенгагені.

Для того, щоб максимально використати всі можливості більш тісного співробітництва із НАТО, у 1994 р. Латвія стала однією з перших країн-партнерів, приєднавшись до програми «Партнерство заради миру» [4, с. 10]. В рамках цієї програми Латвія направила свій перший військовий підрозділ для підтримки миру в Боснію і Герцеговину у 1996 р., тим самим підтверджуючи свою готовність робити вклад в підтримку миру в Європі. У 1995 р. Сейм прийняв Зовнішньополітичну концепцію Латвійської республіки, в якій також затверджувались євроатлантичні мотиви та прагнення [5, с. 15].

У лютому 1994 року країни Балтії звернулися до керівництва Північноатлантичного Альянсу зі спільним комюніке, в якому остаточно визнавали своє прагнення розвивати євроатлантичний вектор зовнішньої політики та добиватися отримання членства в НАТО [4, с. 11]. У лютому 1995 року вони підписали трьохсторонній договір про співпрацю, згідно з яким розпочали активне співробітництво у військовій сфері та формування спільних підрозділів (БАЛТБАТ, БАЛТДЕФКОЛ тощо) [7, с. 167].

У 1996 році Литва, Латвія та Естонія запропонували Брюссельським функціонерам розділити програму ПЗМ, відокремивши держави, що вважаються кандидатами на членство в Альянсі (країни Балтії, Чехія, Польща тощо), від тих, що не бажали на той момент приєднатися до НАТО (РФ, Україна та інші) [11], та розробити для першої групи держав більш детальні плани співпраці, ціллю яких була б практична підготовка країн-союзників до вступу у організацію [4, с. 11].

Весь цей час державні структури країн Балтії докладали усіх можливих зусиль до розвитку інтеграційних євроатлантичних процесів шляхом активного реформування оборонного сектору та, як вже зазначалось вище, участі миротворців з узбережжя Балтійського моря, у співпраці з вояками країн-членів Північноатлантичного Альянсу, в підтримці миру у так званих «гарячих точках». Ця праця була позитивно оцінена на Мадридському саміті організації 8-9 липня 1997 року, коли функціонери НАТО відмітили прогрес країн Балтії у справі забезпечення безпеки та стабільності. У той же час треба відмітити, що така оцінка не вдовольнила керівництво Литви, Латвії та Естонії, які сподівалися вже у Мадриді отримати запрошення приєднатися до Північноатлантичного альянсу в якості рівноправних членів.

Протягом Вашингтонського саміту НАТО 23-25 квітня 1999 року зусилля Литви, Латвії та Естонії були знову визнані представниками країн-членів Альянсу. Саме на цій зустрічі була розроблена та затверджена програма надання державам, що прагнуть опинитися у лавах НАТО, Плану дій щодо членства (ПДЧ), який сприяв би підготовці країни до вступу в організацію. На цьому ж

Історичні науки

саміті такий план був наданий країнам Балтії. Він містив у собі конкретні рекомендації та поради з питань політичного, економічного та військово-оборонного реформування.

Литовський уряд у особі президента країни В. Адамкуса назвав результати Вашингтонського саміту дуже позитивним кроком уперед. Саме його держава першою з країн Балтії у вересні 1999 року розробила Національну інтеграційну програму та запропонувала її на розгляд Північноатлантичного Альянсу [4, с. 12].

Литовське керівництво запропонувало партнерам по регіону ідею поступової інтеграції до НАТО за рахунок запрошення лише однієї країни до Альянсу в 2002 році (цією країною, звичайно ж, повинна була стати Литовська Республіка), яка потім у майбутньому допомогла б двом іншим приєднатися. До цієї позиції з розумінням поставились в Естонії, бо самі використовували подібну тактику при інтеграції до структур ЄС [6, с. 3]. Втім пропозиція була відхилена, і країни Балтії продовжили орієнтуватися на вступ до Альянсу великою групою держав [4, с. 12].

Литва виступила одним з ініціаторів налагодження співпраці між державами, які увійшли до складу так званої «другої хвилі» розширення НАТО. 18-19 травня 2000 року саме у Вільнюсі відбулась зустріч міністрів закордонних справ дев'яти країн, що отримали статус кандидатів на членство в організації, приєднавшись до ПДЧ після Вашингтонського саміту. Окрім Литви це були: Албанія, Болгарія, Македонія, Словаччина, Словенія, Румунія, та, звичайно, Естонія і Латвія. Протягом цього заходу була прийнята спільна декларація щодо розширення НАТО та визначені принципи, за якими буде здійснюватися співпраця між державами, що обрали євроатлантичний напрямок в забезпеченні власної безпеки. А вже через рік, з 27 по 31 травня, у столиці Литовської Республіки пройшла весняна сесія Парламентської Асамблеї Організації Північноатлантичного договору.

Розгортаючи активну діяльність щодо євроатлантичного курсу на політико-дипломатичній арені, литовські урядовці не забули й про військові аспекти. У прийнятій в 2000 році Стратегії національної оборони зазначалося, що розширення НАТО забезпечує стабільність та безпеку у розвитку Литви.; Північноатлантичний Альянс є, та залишиться, гарантом безпеки об'єднаної Європи. Ще раз зазначалося, що головним пріоритетом політики безпеки та оборони Литви залишається отримання членства в Організації Північноатлантичного договору, і що лише завдяки членству в системі колективної безпеки НАТО Литва повністю гарантує свою безпеку. Також підкреслювалося, що Литовська Республіка не має альтернатив трансатлантичному вектору у забезпеченні власної обороноспроможності.

У військовій сфері Литва здійснила перехід від сил, заснованих на силах територіальної оборони на кшталт американської національної гвардії, до професійних, сучасно оснащених та підготовлених до швидкого розгортання сил. Згідно з планом військового реформування, продовжувало скорочуватись число призовників, та збільшується кількість професійних військовослужбовців. У 2001 році всі парламентські фракції підписали угоду, згідно з якою зобов'язувались надавати у військовий бюджет країни не менш ніж 2 % від ВВП [14, с. 2].

На шляху до вступу в НАТО військові аспекти інтеграції Естонії оцінювались більш успішно, ніж політичні. Естонія приділяла набагато більше уваги різноманітній діяльності військового значення, яка мала за мету вибудувати якомога більш міцні оборонні зв'язки як з НАТО в цілому, так і з його окремими структурами та країнами-членами. Як і інші малі країни, Естонія шукала й успішно знаходила власну нішу у військових структурах Альянсу:

невеликі добре навчені підрозділи для спільних операцій, мінне траління у Балтійському морі, інтегровані системи повітряного спостереження. Велике значення надавалось співробітництву з іншими країнами Балтії, а також з країнами регіону, що відносяться до Північноєвропейського командування військами НАТО.

В 1991 році Естонії довелося будувати армію фактично з нуля, незважаючи на могутній військовий потенціал Радянського Союзу. Приймаючи до уваги доктрину національної безпеки, демографічні та матеріальні ресурси держави, естонський уряд зробив ставку на створення невеликої сучасної армії, в той час як основними гарантіями національної безпеки повинні були стати активні зовнішньополітичні дії і, на першому місці, євроатлантична інтеграція. В цілому на військові витрати уряд виділяє близько 2 % ВВП (на 2002 рік це становило 155 млн. \$). У цьому питанні ми бачимо динаміку щодо збільшення видатків на оборону – у 2000 році на цю сферу йшло 1,6 % ВВП, у 2001 році – 1,8 % [14 с. 1].

На 1995 – 1996 роки естонська армія складалася з 3300 солдатів, об'єднаних в 3 піхотні батальйони (ще 2 були в процесі формування) та 6000 резервістів – міліції. Армія мала на озброєнні декілька гармат та мінометів та близько чотирьох десятків радянських бронетранспортерів, у тому числі старих моделей [15, с. 70, 84 - 85]. Вступ до НАТО вимагав проведення переозброєння армії відповідно європейським стандартам, що й було з успіхом виконано. Нова програма розвитку Естонських Сил Оборони, прийнята ще в 2001 році, пропонує сформувати армію у складі 1 бригади та 7 батальйонів територіальної безпеки. Також повинні бути створені 2 батальйони швидкого реагування для участі в миротворчих операціях по всьому світу. Що стосується флоту, то він повинен забезпечувати захист морських просторів країни (особливо від можливої мінної загрози) та активно співпрацювати з іншими флотами країн Балтійського регіону.

Латвія, що також приєдналась до ПДЧ у 1999 р., зосередила увагу та реформаторські зусилля на завданнях, викладених в розділі військові/оборонні питання плану, що передбачали здійснення розвитку Національних збройних сил Латвії на період від 4 до 12 років, зокрема сухопутних, ВПС та ВМС, а також на стратегічному рівні – систем інформації та зв'язку.

В період з 2000 по 2002 рр. зусилля Латвії сконцентрувались на розробці якісних щорічних планів дій та їх цілеспрямованому виконанні. Зі всіх країн Балтії вона мала найменший військовий бюджет, тому особливо важливим було отримати політичну підтримку для збільшення оборонного бюджету до 2 % від ВВП, що забезпечувало б матеріальну базу для проведення реформи та підготовчих робіт. Це було зроблено у 2003 році [14, с. 2]. До кінця 2004 року було заплановано формування повністю боєздатного, підготовленого та забезпеченого моторизованого батальйону, який відповідав би стандартам НАТО.

Перша Щорічна Програма в рамках ПДЧ (2000 р.) базувалась на критеріях, викладених у Північноатлантичному Договорі, а також Оборонній оцінці Латвії, підготовленій США у 1998 р. Друга Щорічна Програма враховувала стан виконання першої, досвід, набутий в процесі її виконання та рекомендації з боку НАТО, надані шляхом проведення консультацій із органами Альянсу. Третя Щорічна програма була складена не тільки на основі результатів виконання попередніх планів, але й з урахуванням Звіту щодо прогресу, складеного НАТО, консультацій із країнами-членами та іншими балтійськими країнами. Мета Щорічної національної Програми 2003 року складалась в тому, щоб продемонструвати готовність Латвії до членства в Організації Північноатлантичного договору.

Історичні науки

Таким чином, Латвія, будучи країною-кандидатом, підготувала та виконала чотири індивідуальних плани в рамках Плану дій заради членства. Їх зміст та якість отримали високу оцінку з боку НАТО. Це довело, що Латвія є надійним партнером. Особливо важливим та складними були військові та оборонні питання, а саме: реорганізація збройних сил, розвиток спеціалізованих воєнних навичок, оскільки нова Стратегія НАТО передбачала спеціалізацію країн для виконання окремих завдань в рамках спільних операцій. У випадку Латвії таким завданням стала участь в міжнародних операціях силами підрозділів військових медиків, військової поліції та саперів.

Остаточний успіх країн Балтії на їхньому євроатлантичному шляху був визнаний протягом Празького саміту Організації Північноатлантичного договору, коли 21 листопада 2002 року вони, разом з Болгарією, Румунією, Словаччиною та Словенією, були запрошені розпочати переговори з Північноатлантичним Альянсом щодо членства. Вже 26 березня 2003 року всі ці держави підписали протоколи про приєднання до Вашингтонського договору – головного документу організації, який регулював її діяльність протягом понад п'ятдесяти років.

10 березня 2004 року цей договір був ратифікований Сеймами Литовської, Латвійської та Естонської Республік. Це дало керівникам цих держав 29 березня того ж року вручити Державному секретарю США Коліну Пауелу, разом з представниками інших країн-кандидатів, ратифікаційні грамоти до Вашингтонського договору, тобто завершити всі процедури щодо приєднання нової країни до НАТО. Саме в цей історичний день вони стали повноправним членом Організації Північноатлантичного договору.

Урочиста церемонія підняття прапорів нових членів, проведена в штаб-квартирі НАТО 2 квітня 2004 року, відкрила нову сторінку в історії Альянсу. Генеральний Секретар НАТО Яап де Хооп Схеффер, підкресливши рівноправність всіх 26 членів організації, остаточно визнав досягнення нових членів Альянсу на шляху до демократії.

Аналізуючи історію відносин НАТО з країнами Балтії, необхідно відмітити, що членство в Альянсі лише формально закріпило прозахідну тенденцію у їхній зовнішній політиці. Фактично військове співробітництво йшло вже з першої половини 1990-х рр., в рамках програми «Партнерство заради миру» і двосторонніх відносин Латвії, Естонії і Литви з країнами НАТО.

Втім, не варто й недооцінювати політичне значення офіційного приєднання країн Балтії до Організації Північноатлантичного договору. Події 2004 року стали законним завершенням тривалого інтеграційного процесу. До лав Північноатлантичного альянсу нарешті вступили колишні республіки Радянського Союзу. Регіон, який протягом століть знаходився під владою іноземних держав, а з 1940 до 1991 року входив до складу СРСР – країни, що становила найсильнішу загрозу для західного демократичного світу, нарешті був прийнятий до європейської сім'ї країн.

Вступ країн Балтії до НАТО був зумовлений об'єктивними причинами та є єдиним прийнятним варіантом для прибалтійських країн, враховуючи їх історію, важливе геостратегічне положення та сусідство з Російською Федерацією. Розглядаючи їхнє становище у сучасному світі, можна з впевненістю сказати що євроатлантична інтеграція мала позитивний ефект для цих держав та їхньої обороноспроможності, сприяла розвитку міжнародного авторитету.

Розглядаючи можливості використання досвіду країн Балтії в питаннях євроатлантичної інтеграції нашою державою, слід пам'ятати, що між Україною та Литвою, Латвією і Естонією є багато відмінностей, особливо геополітичних. Незважаючи на це, саме прибалтійський досвід об'єктивно є найбільш

сприйнятним та корисним. Такі фактори, як спільне історичне минуле (у тому числі - тривале перебування під владою інших держав), наявність кордону з Російською Федерацією та значної російськомовної меншини, що перебуває під впливом інформаційного поля РФ, створюють схожі умови інтеграційного розвитку. Країни Балтії та Україна після здобуття незалежності зіткнулися з подібними економічними, соціальними, політичними проблемами, тому вдалий досвід балтійських держав, що базується на поєднанні ефективного політичного діалогу та взаємовигідного співробітництва з ЄС та НАТО, може бути запозичений Україною, використаний українськими політиками для досягнення зовнішньополітичних цілей.

Література

1. Божко С. Система безпеки і співробітництва в регіоні Балтійського моря в 1990-х роках ХХ століття – на початку ХХІ ст. – К: 2005. – 204 с.
2. Завадський В. Європейська інтеграція країн Балтії (1991-2004 рр.). – Донецьк: 2007. – 205 с.
3. Аракелян Д. Зовнішня політика країн Балтії в контексті розширення ЄС та НАТО. – К: 2008. – 33 с.
4. Vilpisauskas R. Baltic States Membership in the WEU and NATO: Links, Problems and Perspectives. – Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, 2005. – 45 p.
5. Spruds A. Minority Issues in the Baltic States in the Context of the NATO Enlargement. Riga Stradina University, Riga, Latvia. – 42 p.
6. Blank S. J. NATO Enlargement and the Baltic States: What Can the Great Powers do?. - November 18, 1997. – 70 p.
7. Readman K.S. Germany and the Baltic Problem after the Cold War: The Development of the New Ostpolitik 1989 - 2000. – London and New York, 2005. – 264 p.
8. Asmus, R. D. Nurick, R. C. NATO Enlargement and the Baltic States, Survival, vol. 38, no. 2, Summer 1996, p. 121-142.
9. Bengtsson R. Towards a Stable Peace in the Baltic Sea Region? // Cooperation and Conflict. - 2000. - Vol. 35, # 4. - P. 355-388.
10. Kreslins, K. A Baltic military alliance: An Opinion on the Military Integration of the Baltic States, in Jundzis, T. (ed.) The Baltic States at Historical Crossroads, Riga: Academy of Sciences of Latvia, 1998, p. 377-388.
11. Клинтон Б. Моя жизнь. - М: Альпина Бизнес Букс. – 2005, 1088 С.
12. Бразаускас А., Пять лет президентства: события, воспоминания, мысли. - М., ЗАО «Унипринт». – 2002, 623 С.
13. Адамкус В. Имя судьбы — Литва. - Вильнюс: Астрид, 1998. – 156 с.
14. Larrabee F. S. The Baltic States and NATO Membership, Testimony presented to the United States Senate Committee on Foreign Relations on April 3, 2003. – 11 p.
15. Non-NATO Europe/The Military Balance 1995/96. published by Oxford University Press. – Oxford: The International Institute for Strategic Studies. – 1995. – 320 P.

УДК 327.8

Каракуц А.М.
ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ ЩОДО ВИРІШЕННЯ НІМЕЦЬКОГО
ПИТАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню позицій Франції щодо перспективи об'єднання Німеччини після Другої світової війни та насамперед у період кінця 1980-х - початку 1990-х рр.

Франко-німецькі відносини традиційно займали важливу роль у європейській та світовій політиці. З 1870 р., часу появи єдиної німецької держави, між цими двома країнами відбулось три війни, в яких з обох сторін загинуло декілька мільйонів людей. Франко-пруська війна 1870-71 рр. призвела до проголошення Німецької імперії у Версальському палаці біля Парижу. Перша світова війна 1914-1918 рр., крім численних людських жертв мала наслідком тимчасову окупацію Францією Руру та Саарської області, через побоювання відновлення німецької військової міці. Це, в свою чергу, стало каталізатором виникнення реваншистських настроїв у німецькому суспільстві та сприяло приходу до влади в Німеччині нацистського режиму А. Гітлера. Найкривавіша за всю історію Друга світова війна призвела до окупації Франції Німеччиною у 1940 р., але закінчилася кінцевою поразкою нацистського режиму та наступним розділенням німецької держави між державами-переможцями. У 1945-1990 рр. німецьке питання стало чи не найважливішим в Європі — протистояння США та СРСР зробило дві німецькі держави Федеративну Республіку Німеччину (ФРН) та Німецьку Демократичну Республіку (НДР) форпостом «холодної війни». Франція, як одна з Великих Держав за наслідками Другої світової війни, отримала право на власну зону окупацію, яка згодом стала частиною прозахідної ФРН. Політикою Парижу стало бажання завадити відновленню німецької військової потуги та створення європейського інтеграційного об'єднання, покликаного не допустити нового військового конфлікту в Європі.

Саме тому перспектива об'єднання Німеччини наприкінці 1989 — початку 1990 р. викликала побоювання Франції — за всіма параметрами єдина німецька держава ставала найпотужнішою в Європі. Від того, яким чином буде вирішене німецьке питання, без сумніву залежало майбутнє Європи, і той факт, що Німеччина обрала шлях на поглиблення європейської інтеграції та співробітництва, багато в чому є заслугою саме Парижу.

Метою цієї статті є дослідження позиції Франції щодо перспективи об'єднання Німеччини після Другої світової війни, та насамперед у період кінця 1980-х - початку 1990-х рр.

Питання французької політики щодо питання об'єднання Німеччини знайшло відображення у численних працях вітчизняних та західних науковців. Серед українських дослідників цього питання варто відзначити В. Манжолу [1], О. Мітрафанову [2], О. Лозовицького [3] та І. Погорську [4]. Серед російських істориків та політологів вартто відзначити Нарочницьку Є. [5], Міхеєва В. [6] та Славєнова В. [7]. Західна література з цього питання є доволі різноманітна, та насамперед потрібно виділити праці Д. Френда [8], Р. Тиерски [9], Крамера [10], Леделя [11], Марковица та Райха [12]. Окреме місце займають мемуари державних діячів-учасників досліджувальних подій — В. Брандта [13], Ф. Міттерана [14], Г. Коля [15] та Х. Модрова [16].

Після Другої світової війни відношення Франції до Німеччини пройшли такі саме фази, як і після Першої - спочатку бажання розгромити, потім стримати, і наприкінці примиритися. У 1945 р. Франція спробувала отримати якнайбільшу вигоду з поразки Німеччини, і нейтралізувати німецьку загрозу. Метою генерала де Голля, як і в 1919 р. було створення декількох держав в Рейнській області, а промисловий район Рурський потрібно мав би знаходитись під міжнародним мандатом. Проте, після Другої світової війни Франція не мала вже того впливу на хід світових подій, як це було після закінчення війни 1914-1918 рр. Вочевидь, що вона була найбільш слабкою з великих держав і залежала від доброї волі останніх трьох - Великобританії, СРСР і США. Важливо відзначити, що Франція не приймала участі в Ялтинській, Потсдамській і Лондонській конференціях, на

яких в 1945 р. вирішувалася доля поваленої Німеччини. Надання Франції постійного місця в Раді Безпеки ООН також не давало якогось контролю над Німеччиною. Проте, завдяки допомозі Великобританії, за наслідками Ялтинської конференції Франція отримала свою окупаційну зону в Німеччині площею 42,8 тис кв.км.

Не досягнувши розділення Німеччини на безліч дрібних держав і нейтралізації потенціалу промислового Рурського району, Франція почала створення мережі дво- і багатобічних союзів, спрямованих на стримання Німеччини. Ще з 1944 р. існував радянсько-французький пакт про співпрацю, в березні 1947 р. був підписаний Дюнкеркський пакт із Великобританією про взаємодопомогу у разі німецької агресії. З тією ж метою було створено Брюссельський пакт (Франція, Великобританія і країни Бенілюксу). Створення НАТО в 1949 р. також слугувало цілям Франції в цьому питанні - окрім головного завдання протистояти Радянському Союзу, НАТО також нейтралізувало можливу німецьку загрозу.

В обмін на контроль над Сааром і встановлення міжнародного контролю над вугіллям із Рура, в 1948 р. Франція приєднала свою окупаційну зону в Німеччині до ще вже об'єднаних американської та британської. Об'єднання західних зон сприяло швидкому відновленню німецької економіки і Франція, пам'ятаючи про помилки, зроблені після закінчення Першої світової війни стала ініціатором процесу, який на довгі роки змінив Європу - економічної інтеграції. Її необхідність достатньо чітко пояснив член французького парламенту Едуард Боннефу: «Якщо німецьке економічне відродження не буде інтегровано в економічну організацію Європи, то воно буде спрямовано проти інших європейських країн» [17, С. 68]. Першим кроком на цьому шляху став спільний франко-німецький контроль над металургічною та вугільною промисловістю обох країн, запропонований у квітні 1950 р. міністром закордонних справ Франції Р. Шуманом. План Шумана мав на меті позбавити Німеччину контролю над її стратегічними ресурсами, необхідними для переозброєння і таким чином зробити війну між Францією та Німеччиною неможливою. Проект також закликав до політичної інтеграції, де Франція відігравала б керівну роль.

Початок Корейської війни призвів до того, що США та Велика Британія почали наполягати на переозброєнні Західної Німеччини через наявність радянської угрози. Це не могло не викликати занепокоєння у Парижі і він вирішив узяти ініціативу у свої руки. У 1950 р. Франція закликала до створення Європейського оборонного співтовариства, покликаною побудувати спільні збройні сили. Втім за кілька років дебатів сам Париж і відмовився від цієї ідеї, побоюючись, що не зможе контролювати німецьку армію. Замість цього було прийнято рішення створити Західноєвропейський Союз на основі Брюссельського пакту 1948 р. із залученням Західної Німеччини та Італії. Це відбулось у жовтні 1954 р, коли було підписано Парізьку угоду. В ній вказувалось, що Німеччина ніколи не вироблятиме атомну, бактеріологічну чи хімічну зброю, не буде вдаватися до сили аби забезпечити своє возз'єднання та не намагатиметься змінити кордони. Наступним кроком стала згода Франції на приєднання Німеччини до НАТО, яке досі в Парижі розглядалося як засіб до переозброєння під приводом боротьби із радянською угрозою. В цей же час Франція почала створення ядерної зброї, аби мати потужний важель стримання Німеччини у разі її повернення до стану великих держав [18].

Після повернення до влади генерала де Голля у 1958 р. Франція почала позиціонувати себе як противагу американському домінуванню в Європі. Із цією метою Париж починає зближення із Бонном, зробивши співробітництво із ФРН головним фактором французької зовнішньої політики. Партнерські стосунки із

Історичні науки

Німеччиною допомагали Франції реалізовувати власні світові та європейські амбіції, в той же час Бонн отримував підтримку Парижу щодо статусу Берліну та возз'єднання із Східною Німеччиною. Франко-німецька угода 22 січня 1963 р. без сумніву стала головним рушієм європейської інтеграційної політики та потужним імпульсом до налагодження дружніх стосунків між двома націями.

В той же час, не можна сказати, що проблеми у двосторонніх стосунках цих країн зникли. ФРН, не маючи ядерної зброї та знаходячись на передньому фронті «холодної війни» була зацікавлена у тісних стосунках із США — єдиною державою, яка могла б гарантувати її безпеку у разі конфлікту з СРСР. Крім того, у Бонні не підтримували політику де Голля щодо блокування Великобританії у її бажанні вступити до Європейського економічного співтовариства. В цьому керівництво ФРН вбачало бажання Парижу одноособово домінувати в цій організації.

Але найбільшими були проблеми у сфері оборони, особливо після того, як Франція вийшла з військової структури НАТО, а Західна Німеччина навпаки оголосила про свою відданість північноатлантичним цінностям. Бонн серйозно турбувала наявність у Франції ядерної зброї, насамперед короткого радіусу дії, яка могла бути застосована як раз лише проти Німеччини.

Відхід від влади де Голля створив надію на покращення стосунків між двома найпотужнішими країнами Західної Європи, але початок 1970-х років, навпаки, додав недовіри у взаємини Франції та Західної Німеччини. Ініціативи та політика нового канцлера ФРН В. Брандта дозволили Бонну значно підсилити власне становище на міжнародній арені. Розпочата їм «східна політика» була сигналом до того, що ФРН віднині сама намагатиметься досягнути об'єднання шляхом переговорів з СРСР та Німецькою Демократичною Республікою, таким чином усуваючи Париж як посередника у взаєминах із комуністичним світом. У 1973 р. президент Франції Помпіду навіть висунув припущення, що «східна політика» може призвести до того, що ФРН заради возз'єднання відвернеться від Європи та проголосить нейтралітет, тим самим уклавши з СРСР «друге Рапалло». У 1971 р. німецька армія кількістю 476 тисяч чоловік була найбільшою серед європейських країн-членів НАТО та постійно зростала як і в кількісних так і в якісних показниках. У 1972 р. військовий бюджет ФРН перевищив військовий бюджет Франції на 6 мільярдів марок (28,6 та 22,9 млрд. марок відповідно). Зростання економічної та політичної ваги Західної Німеччини примусило Париж шукати зближення з Великобританією — у 1971 р. Франція нарешті дала згоду на приєднання Лондону до Європейської Економічної спільноти, що і відбулось у 1973 р.

За часів президенства Валері Жіскар д'Естена та канцлерства Гельмута Шмідта відносини двох країн значно покращилися, що мало результатом впровадження Європейської монетарної системи. В той же час існували і певні розбіжності, насамперед у військовій та оборонних сферах. У грудні 1979 р. д'Естен відмовився підтримати Шмідта у принциповому питанні розміщення ядерних сил НАТО середнього радіусу дії, які б мали стати відповіддю на наявність у Центральній Європі радянських СС-20. Після початку війни СРСР в Афганістані та подій 1981 р. у Польщі, Бонн знову зробив ставку на відносини із Сполученими Штатами Америки, а не Парижем.

Зміна влади в двох країнах на початку 1980-х років позитивно позначилася на відносинах Франції та ФРН. Соціаліст Франсуа Міттеран швидко знайшов спільну мову із консерватором Гельмутом Колем. Результатом їх співпраці стало прийняття Спільного Європейського акту у 1986 р., згідно з яким до кінця 1992 р. мали бути зняті численні торгові, фінансові та інші бар'єри всередині

Європейської Економічної спільноти. Нового імпульсу отримав Західноєвропейський союз, та інші інтеграційні об'єднання. Звичайно, французький президент підтримував ідею об'єднання Німеччини, але вважав, що ця подія має відбутися у віддаленій перспективі. Тому звістка про падіння Берлінського муру у листопаді 1989 р. у Парижі була зустрінута достатньо нервово. Виступаючи 9 грудня 1989 р. у Стразбурзі на саміті ЄЕС Ф. Міттеран зробив наголос на тому, що об'єднання має відбуватися демократично, на принципах колективної безпеки, закріплених у Заключному акті Хельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р., але найголовніше — у контексті європейської інтеграції.

У грудні того ж року Ф. Міттеран проголосив, що він не є супротивником об'єднання, але «воно не знаходиться на порядку денному». Приводом для цього стала програма створення федерації двох німецьких держав, проголошена Г. Колем 28 листопада 1989 р., так звані «десять пунктів». У цій програмі німецький канцлер проголосив про плани поступової конвергенції ФРН та НДР, не попередивши про це своїх міжнародних партнерів.

У відповідь Міттеран зробив спробу відновити французько-російську вісь, з метою стримання Німеччини. 6 грудня 1989 р. на зустрічі у Києві Ф. Міттеранд та лідер СРСР М. Горбачов зробили спільну заяву, в якій проголошувалась неприпустимість зміни кордонів у Європі та вказувалось, що це може мати дестабілізуючі наслідки для безпеки континенту. У тому ж грудні французький президент зробив символічні візити до Польщі та Східної Німеччини. Візит до Східного Берліну викликав особливе роздратування у німецького канцлера Г. Коля: за нарастаючої кризи у НДР Міттеран висловив пряму підтримку її лідеру Х. Модрову.

Іншою ініціативою Парижу у грудні 1989 р. стала ідея створення Європейської конфедерації, яка з одного боку перекликала з тезою Ш. де Голля «Європа від Атлантики до Уралу», а з іншого нагадувала ідею про «спільний європейський дім» М. Горбачова. В умовах колапсу комунізму у Східній Європі та зростання впливу в цьому регіоні Німеччини, Париж намагався ініціювати новий механізм європейського співробітництва. Згідно з планами Франції Європейська конфедерація мала допомогти створенню асоціації країн Європейської економічної спільноти із східними європейськими демократіями (у тому числі СРСР), яка не потребувала змін у структурі ЄЕС. Фактично, це була ідея «двоскоростної» Європи, в якій існувало б ядро у вигляді старих членів Європейської спільноти, яка б гуртувалася навколо франко-німецької вісі, та зовнішнього «слою» з нових східних демократій, які б не мали можливості стати повноцінними членами ЄЕС, але б мали договори про асоціацію з цією організацією. Лише згодом, Ф. Міттеран погодився, що країни Східної Європи матимуть можливість стати повноцінними членами Європейського Союзу, але вважав це справою десятиріч. Той факт, що ідея Ф. Міттерана про європейську конфедерацію так і не була реалізована символізував втрату Францією ініціативи у справі європейської інтеграції, яка все поступово починала переходити до Німеччини [19].

Кінець 1989-початок 1990 р. Міттеран присвятив спробам відсунути перспективу об'єднання Німеччини на як умога на більший строк. Лідера Франції більш за все турбувала зміна європейського балансу сил, як наслідок появи єдиної німецької держави, та відповідне зменшення ролі Франції. Крім М. Горбачова він знайшов підтримку у прем'єр-міністра Великобританії М.Тетчер, яка також вбачала у створенні єдиної німецької держави загрозу європейській безпеці, насамперед економічну. Втім, альянс лідерів СРСР, Великобританії та

Історичні науки

Франції не зміг завадити відновленню об'єднаної Німеччини, яке за енергійної політики канцлера Західної Німеччини Г. Коля та активної підтримки США вже виглядало неминучим.

Для Франції об'єднання Німеччини мало декілька далекосяжних наслідків. По-перше, Париж більше не міг вказувати на те, що обидві країни мають однакову кількість населення та відносно порівняні економіки — об'єднана Німеччина із населенням у 80 млн ставала найбільшою за цим показником країною Європейського союзу, що у свою чергу повинно було призвести до перерозподілу її представництва у інституціях цієї організації. По-друге, розпад радянського блоку та бажання країн колишнього соцтабору стати членами ЄС у перспективі мало змістити центр ваги цієї організації на схід, де керуючу роль, насамперед економічну, мала б відігравати саме Німеччина. По-третє, фінансові труднощі, які мали постати перед ФРН у зв'язку з інкорпорацією НДР до системи ринкового господарства та необхідність великих інвестицій у Східну Німеччину, могли призвести до того, що німецька держава на певний період могла відмовитися від своєї ролі як найбільшого контрибутора до бюджету ЄС. Від самого початку існування Європейської економічної спільноти французьке сільське господарство отримувало дотації з бюджету організації, лівову частку якого складали саме німецькі внески.

В цих умовах Міттеран обрав іншу стратегію. Розуміючи, що франко-німецьке особливе партнерство майже не має ніякого впливу на процес об'єднання Німеччини і воно вирішується у трикутнику Москва-Бонн-Вашингтон, французький президент зробив ставку на те, аби цей процес відбувався в рамках поглиблення інтеграції всередині Європейської Економічної спільноти, яке згодом мало наслідком підписання Маастріхтських угод.

На відміну від позиції французької еліти, звичайні французи висловилися за об'єднання Німеччини. Проведене у вересні 1990 р. інститутом СОФРЕС опитування вказало, що біля 60 % французів підтримують цей процес. В той же час 79% відсотків респондентів були впевнені, що об'єднана Німеччина буде сильніше за Францію економічно, а 42% — що й політично. 62% французів підтримали припущення, що Німеччина буде домінувати в Європейській спільноті.

Поштовхом до зміни офіційної позиції Парижу щодо перспективи появи єдиної Німеччини стали парламентські вибори у НДР в березні 1990 р., на яких перемогу одержали сили, що підтримували об'єднання з Західною Німеччиною. Також ці вибори змінили ставлення Франції до самого механізму об'єднання, тобто шляхом «поглинання» НДР Федеративною Республікою Німеччина, на базі 23 статі Конституції, що досі розглядалося з підозрою. З цього моменту, Париж починає проводити активну політику, спрямовану на те, аби об'єднана Німеччина залишилась тісно пов'язаною з Європейською спільнотою, та збереглася ефективно діюча франко-німецька вісь. Поглиблення європейської інтеграції мало слугувати одразу декільком цілям Франції: в першу чергу, воно робило неможливим німецький ізоляціонізм у майбутньому, по-друге воно слугувало надійною гарантією збереження партнерства двох країн, яке Франція завжди використовувала для підтримки свого статусу «великої держави», віддаючи Німеччині першість в економічній царині. В той же час, Париж погоджувався принести певну жертву — поглиблення європейської інтеграції йшло у врозріз із традиційним бажанням Франції не поступатися національним суверенітетом. Ще до того, як об'єднана Німеччина мала зайняти належне їй місце у європейській політиці, Париж почав формувати структури європейської політики, в якій би Франція змогла зберегти свою керівну роль.

Першим таким кроком стало створення Європейського валютного союзу, який став одним із «стовпів» підписаної 7 лютого 1992 р. Маастрихтської угоди. Потужність німецької економіки робило дойчмарку найстабільнішою європейською валютою. Об'єднання Німеччини та розпад комуністичної системи в перспективі могли призвести до ще більшого зростання її ролі. Незважаючи, на те, що процес створення Європейського Валютного союзу розпочався ще у середині 1980-х рр., саме у 1989-1990 рр. Франція приклала найзначніші зусилля, аби ідея створення єдиної європейської валюти стала реальністю. Згода Бонну підтримати введення євро, та відмовитись від дойчмарки стала значним імпульсом до підтримки Парижем процесу об'єднання Німеччини.

Іншою французькою ініціативою стало формування спільної європейської та оборонної політики. Кінець «холодної війни», на думку Парижу, робив непотрібною військову присутність США у Європі, замість якої мали виникнути спільні європейські сили, здатні протистояти сучасним загрозам. Франція бачила в їх існуванні перший крок до створення незалежної європейської армії задля випадків, коли США не будуть у змозі, або відмовляться виконувати захист своїх європейських союзників. 16 жовтня 1990 р. Коль та Міттеран запропонували своїм партнерам створення спільного Європейського корпусу на основі існуючої франко-німецької бригади під французьким керівництвом, який б включав сили інших європейських країн. Ця військова одиниця мала бути підзвітною Західноєвропейському Союзу, який у свою чергу був би у розпорядженні ЄС. Франція погодилась на бажання Німеччини, аби Західноєвропейський Союз розвивав стосунки із НАТО. Той факт, що ця подія відбулася через два тижні після проголошення Акту німецької злуки, означав, що Париж таким чином намагається прив'язати єдину німецьку державу до західного оборонного альянсу. А той факт, що саме Франція мала зайняти керівну роль у майбутній європейській армії — мав бути своєрідною компенсацією за невідворотне економічне домінування Німеччини в майбутній єдиній Європі.

В цілому, після об'єднання Німеччини франко-німецькі та особисті відносини Ф. Міттерана та Г. Коля майже не мали ознак напруження. Але старі побоювання нікуди не зникли. Тема зростаючої ролі Німеччини та загроза появи Німецької Європи постійно підіймалися у французькому суспільстві. На референдумі 20 вересня 1992 р. щодо ухвалення Маастрихтської угоди, реформування ЄС підтримали лише 51% французів. Опитування, проведені восени 1993 р. показали, що якби референдум відбувався в той час — проти висловилося би 56%. Неприємною новиною для Ф. Міттерана стало визнання Німеччиною Словенії та Хорватії незалежними державами — Югославія довгий час була тісним союзником Парижу на Балканах. Існувала напруга щодо процентних ставок Бундесбанку, що за умов єдиної європейської валютної політики означало певне субсидювання Францією німецької економіки. Втім, більш характерним для франко-німецьких відносин після 1990 р. стало спільне святкування річниці взяття Бастилії у 1995 р. в Парижі, коли вперше після 1940 р. німецькі війська пройшли парадом у столиці Франції. Імпульс до поглиблення європейської інтеграції, створений Францією та Німеччиною на початку 1990-х років докорінно змінив обличчя Європи і сприяв розширенню Європейського Союзу на країни Центральної та Східної Європи, а разом з ним європейських цінностей та економічного добробуту.

Таким чином, вирішення німецького питання у другій половині XX століття стало центральним питанням французької зовнішньої політики. Відповіддю Парижу стало встановлення тісних партнерських франко-німецьких стосунків та поглиблення європейської інтеграції, покликаної не допустити нового військового

Історичні науки

конфлікту в Європі. Стрімкий процес об'єднання Німеччини у 1989-1990 рр. був використаний Францією задля подальшої прив'язки німецької держави до європейських інституцій. Наступні події показали, що Німеччина не стала претендувати на особливу роль у європейській політиці та разом із Францією стала «локомотивом» Європейського Союзу.

Література

1. Манжолла В. Ядерное оружие Франции и вопросы европейской безопасности. – К., 1989. – 167 с.
2. Мітрофанова О. Франція як своєрідний “двигун” спільної зовнішньої політики та політики безпеки Євросоюзу // Розвиток та розширення Європейського Союзу під час головування Франції. Перспективи для України. Матеріали зустрічі експертів. - К.: Атлантична Рада України. - 2000. – С. 50-52.
3. Лозовицький О. Французький вимір загальноєвропейської та світової безпеки // Людина і політика: український соціально-гуманітарний науковий журнал. - Київ; Харків; Львів: Міжнародний інститут порівняльного аналізу, 1999. — С. 10-23.
4. Погорська І. Франко-німецький чинник Європейського інтегрування // Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. Випуск №8. – К.: ІСЕМВ НАН України, 1999. – С. 31-37.
5. Нарочницкая Е. Франция в блоковой системе Европы, 1960-1980 гг. – М., 1993. – 350 с.
6. Михеев В.С. США, Франция и европейская безопасность (1958-1992). – М., 1993. – 248 с.
7. Славенов В.П. Внешняя политика Франции, 1974-1981. – М., 1981. – 305 с.
8. Friend J. Unequal Partners: French-German Relations, 1989-2000. - Praeger Publishers, 2001. – 152 p.
9. Tiersky R. Europe Today: National Politics, European Integration, and European Security. - Rowman & Littlefield, 2004. – 515 p.
10. Kramer S. Does France Still Count?: The French Role in the New Europe. - Greenwood Publishing Group, 1994. — 113 p.
11. Loedel P. Deutsche Mark Politics: Germany in the European Monetary System. - Lynne Rienner, 1999. - 261 p.
12. Markovits A., Reich S. The German Predicament: Memory and Power in the New Europe. - Cornell University Press, 1997. - 248 p.
13. Брандт В. Воспоминания. - Пер. с нем. - М.: Изд-во «Новости», 1991. - 528 с.
14. Mitterand F. De l'Allemagne. De la France. - Paris: Oddile Jacob, 1996. - 476 p.
15. Kohl H. Erinnerungen 1982-1990. - Berlin: Droemer, 2005. - 1134 p.
16. Модров Х. Я хотел жить в новой Германии. - М.: Междунар. Отношения, 2000. - 440 с.
17. Willis R. France, Germany and the new Europe, 1945-1967. - Oxford U.P., 1968 - 367 p.
18. Keiger J. France and the world since 1870. - Arnold publishers, 2001. - 261 p.
19. Une chance ou un handicap pour l'Europe? // Le Monde diplomatique. - Mai 1990 - No 434 - P. 6.

УДК 94(477)"08/12"

Клеймьонова О.О.

СВІТОГЛЯД ТА ВІРУВАННЯ ОСІЛИХ І КОЧОВИХ НАРОДІВ ПІВДЕННОРУСЬКИХ СТЕПІВ (IX – початок XIII ст.)

У статті розглянуто еволюцію релігійно-світоглядних уявлень номадів. Проаналізовано чинники, що впливали на цей процес. Особливу увагу приділено дослідженню ролі степовиків у християнізації осілих народів. Ключові слова: тюрки, релігійно-світоглядні уявлення, тенгеріанство, шаманізм, монотеїзм, синкретизм.

Історичний розвиток осілих народів середньовіччя проходив у тісних взаємовідносинах з сусідніми кочовими племенами. Контакти між землеробським

і степовим населенням протягом певного періоду могли призводити до асиміляції одних племен іншими або сприяти взаємозбагаченню їх культур. Стійкість цих взаємин простежується і в духовній сфері. Певні ознаки культурного обміну спостерігаються, зокрема, у матеріальному побуті, обрядовості й міфологічних уявленнях як кочових, так і осілих народів.

Роль релігії та її розвиток у тюркському суспільстві відтворюється дослідниками завдяки комплексному зіставленню матеріалів археології, етнографії та писемних джерел. У наукових працях радянських істориків все ще панують стереотипи щодо "культури" кочових народів. Кінець ХХ ст. ознаменувався появою практики залучення археологічних матеріалів. Проте, традиційно приділяючи увагу питанням матеріальної культури номадів, їх духовне життя не знаходило належного відображення у дослідженнях. Поховальні пам'ятки означеного періоду досліджують Г.Федоров-Давидов, С.Плетньова, А.Добролюбський та ін. Особливостям розповсюдження релігійних вірувань у кочових народів присвячені окремі розділи монографій Б.Грекова, М.Магомедова [6, 12]. У доповіді "Несторіанство і Давня Русь" Л.Гумільов досліджує роль несторіанського християнства у взаємовідносинах Русі з сусідніми народами [7]. Релігійні аспекти взаємин кочових народів південноруських степів та Руссю на сучасному етапі розглядають, зокрема, О.Осіп'ян, С.Іванов [16, 10].

Як відомо, на розвиток духовного життя будь-якого суспільства впливає цілий комплекс факторів, як власних, так і запозичених. Однак в історії вивчення релігійних і міфологічних систем осілих і кочових народів виявленню спільних рис і елементів запозичень часто надають другорядного значення. Відповідно, залишаються нез'ясовними чинники, що впливали на процес обрання та поширення релігійних вірувань у середовищі населення південноруських степів.

У первісних релігійних віруваннях часто втілювалось усвідомлення людьми їх залежності від сил природи. Відомий дослідник В.Васильєв зазначає, що про релігію печенігів досьгодні ніяких відомостей немає. Жоден руський літопис, згадуючи про цей народ, не вказує на їх релігію, даючи лише інформацію, що вони "погани", тобто язичники. Не більш інформативними є і візантійські хроніки.

Про релігійні вірування кочових народів ХІІІ ст. цікаву інформацію надає П.Карпіні. Він відмічає у половців широке поширення ворожби. Однак, на відміну від європейців, ворожба вважалась у них не демонічною, а божественною процедурою. Особистим іменем половецького бога було Кам [18, с.37]. Іншої інформації про половецьку релігію ми не бачимо ні у візантійських, ні в руських джерелах.

Хозари, як й інші етнічні компоненти, що входили до їх складу, спочатку були язичниками. Основна частина хозар поклонялась небесному божеству Тенгри-хану. Для кочових народів була типова для степу терпимість у релігійних справах. Слід також відзначити той факт, що пластичність тенгріанства дозволяла тюркютам у нових взаємовідносинах і при зіткненні із новими релігійними системами органічно убирати і переробляти їх в частину своєї культури [9, с.122].

Значну інформацію про релігійні вірування народів середньовіччя надає аналіз поховальних обрядів та могильників. Традиційним і для степових, і для землеробських народів був обряд кремації. Віра в очисну силу вогню була розповсюджена в тій чи іншій мірі у всіх народів середньовіччя. Навіть пізніше, частково відмовившись від кремації, у похованнях залишається її пережиток – використання попелу або вапна. Ще однією характерною рисою обряду є звичай орієнтування тіла покійника головою на захід, так як область сонячного заходу

увялялась людям країною смерті [21, с.199]. Обряд похорону хоч і набував нових рис, все ж таки, як правило, залишився достатньо консервативним. Найбільш часто у могилах кочовиків зустрічаються вудила, стремена та пряжки. Про язичництво свідчать поховання з конем. За східною традицією кипчаки останки одноплемінників віддавали вогню. Згодом відмовилися від цього та стали будувати зрубні домовини. Першими на території Східної Європи, за повідомленнями китайських хроністів, ховати в трунах стали хозари. Однак, зберігаючи стародавню традицію, під труну в могилі насипали попіл або біле вапно [1, с.98]. Для кочових народів було характерним західне орієнтування могил, що виявляється доволі стійкою ознакою, практично незмінною протягом доволі тривалого часу.

В цілому, основна маса кочівницьких поховань, особливо в половецький період, змішаного характеру – печенізько-торчесько-половецького. Тобто внаслідок пересування та змішання різних кочових орд виник новий поховальний обряд, що увібрав у себе риси обрядів усіх трьох народів, однак при цьому печенізький обряд поховання виявився найбільш стійким – він залишився незмінним навіть в половецький час [2, с.218-219]. Різноманітність і змішаність обрядів, обумовлена багатоетнічністю населення, значною мірою і степового, була характерна і для Поросся. Зі степу, зокрема, проникнув звичай поховання замість опудал коней цілих туш, привнесений, скоріше за все, берендеями. Останні й самі, подібно до печенігів та торків, стали замінювати тушу опудалами коней, що було економічно більш вигідним [19, с.145]. Таке сусідство сприяло взаємопроникненню культурних впливів та їх подальшому синтезу на ґрунті власної цивілізаційної моделі, появи своєрідних обрядових елементів.

До місцевих релігійних вірувань часто додавалися і запозичені, що штучно нав'язувались або місцевою владою, або сусідніми державами. Більше того, середньовічні історики початок державності часто пов'язували з прийняттям християнства чи ісламу. Однотипна релігія країни-неофіта означала залучення цієї держави на свій бік, включення її до сфери власного політичного впливу. Таку політику використовували, зокрема, Візантія, Арабський халіфат. Не менш, аніж для землеробських держав, такий аспект релігійної політики мав відношення і до кочових племінних суспільств, які аналогічно мали включатися в сферу міжнародної політики як союзники однієї з держав.

Разом із вдосконаленням форм господарювання номадів шаманізм, язичництво та ідолопоклонство, характерні для ідеології ранньокласових відносин, потребували нової форми релігійної ідеології. І в XI – XII ст. кипчакська знать відходить від політеїзму і приймає іслам (у районах, близьких до мусульманських країн) і християнство (у південноруських степах). Проте, як мусульманство, так і християнство залишились, у переважній більшості випадків, релігією панівних верств кипчакського суспільства [3, с.280-281]. Проникненню монотейстичних релігій в Хозарію сприяли торгово-економічні зв'язки каганату і соціально-етнічна строкатість населення, що позначилось і на широко відомій "віротерпимості" цієї кочової держави [12, с.190].

При вивченні особливостей християнізації кочових та осілих народів, на наш погляд, недостатньо уваги приділено "мандрівним елементам" – торговцям, купцям та найманцям. Контакти між Європою та Сходом активізувались із розвитком торговельних шляхів. Єврейські купці відігравали провідну роль у цій торгівлі, знали багато мов і засновували свої факторії в різних країнах і насамперед у межах Хозарії, особливо в її кримських володіннях і в Нижньому Поволжі. Значною мірою з цим пов'язане і прийняття іудаїзму як державної релігії Хозарії [15, с.65-66]. Торгівці були своєрідними психологами. Сприятливому

відношенню до них сприяв товар, який вони пропонували, та інформація, якої бракувало номадам [16, с.15].

Знайомство східних слов'ян зі світовими релігіями відбувалось, в тому числі, завдяки постійним зносинам з хозарами, арабами, народами Середньої Азії. Л.Гумільов, досліджуючи шляхи розповсюдження несторіанства, робить висновок щодо знаходження християн у степу ще в VI ст. За спостереженнями дослідника, відомості про існування центральноазійських християн могли проникнути у Західну Європу лише через Візантію і Русь, що повинно було відобразитися на історії культури Давньої Русі [7, с.7, 23].

Внаслідок набігів кочових народів на сусідів-християн, останні, які роками, а то й ціле життя мешкали серед половців, могли впливати на світогляд кочовиків [16, с.5]. Третьою формою "місіонерства навиворіт" стали візити в Константинопіль варварських правителів. Характерно, що там хрестились як слов'янські (наприклад, Ольга), так і кочові князі (Цзат, Грот, Грел, Дюла, Булчу, Кеген, Тірас та ін.). Водночас немає свідоцтв про одночасну катехізацію їх самих або їхньої свити [10, с.18].

Знайомство кочовиків з представниками різних релігійних конфесій відбувалось і в містах. Київське письмо разом з іншими єврейськими текстами свідчить, що іудаїзм пустив корені по всій території Хозарії і навіть досягнув Києва [4, с.48]. Для середньовічних міст була характерна наявність громад, що можна пояснити широкою торговельною кон'юнктурою і залученням до торгівлі іноетнічних народів. Як зазначає Л.Машанова, печінігі і торки ріднилися з руськими й осідали в містах, серед них поширювалося християнство [13, с.23]. Християнську та мусульманську релігію в Хозарському каганаті намагалися насаджувати Візантія та Арабський халіфат. Однак значно більшу роль у цій державі, що очевидно, відігравав іудаїзм. При цьому традиційними центрами, де іудейські громади були тісно зв'язані з кочовим іраномовним, а згодом тюркомовним населенням, були і міста Північного Причорномор'я, у тому числі Фанагорія, центр Великої Болгарії, Гермонасса-Таматарха, візантійський Херсонес [17, с.219-220]. Християнські громади і храми в дохристиянський період були в Києві, Любечі, Переяславлі. Знахідка документу X ст., написаного київськими євреями, містить найбільш ранню вказівку на єврейську громаду Києва [4, с.38]. Таким чином, ми бачимо, що Київський каганат довгий час був зоною релігійного впливу двох монотеїстичних систем: християнсько-візантійської та хозарсько-іудейської, так само як і кочові союзи причорноморських степів. Проте останні виявилися більш стійкими до цих впливів.

Шляхи поширення релігії серед рядової верстви кочовиків часто залежали і від гастрономічних вподобань. Про це свідчать як згадки у Повісті временних літ про вибір Володимиром релігії; так і у праці Г. Рубрука, за якою татарин відмовився прийняти християнство через заборону пити кумис. З силою таких звичаїв змушений був змиритися навіть високопрофесійний місіонер. "Балансуючи" між степом і містом, кочівник змушений був виробити адекватний тип поведінки. Приїжджаючи до міста переважно у практичних справах, хрещений половець поводив себе як християнин, оскільки для нього міське життя і християнство були нероздільними поняттями. Повертаючись у степ, кочівник знов поводив себе як язичник, шанував своїх споконвічних богів, які уособлювали степову природу. У степах християнство виявлялось безпорадним у повсякденній життєвій практиці кочовиків [16, с.21]. Можна зробити висновок, що заради отримання певних зисків степовик міг пристосуватися до середовища відповідно з ситуацією.

Історичні науки

Одна віра полегшувала торговельні відносини. Водночас в моменти загрози кочовики цілими ордами приймали християнство. Так сталося з хозарами (в середині IX ст.), половцями (при вторгненні на Дон монгольських загонів) [20, с.117]. Християнство взагалі сприймалось кипчаками досить позитивно [11, с.30]. Вже в XI ст. на Північному Кавказі вони разом з аланами прийняли християнство.

Стосовно осілих народів, то найбільш розповсюдженими формами стало місіонерська діяльність візантійських священиків. Б.Греков робить припущення, що серед східнослов'янських племен на тиверців, улічів та полян раніше за інших було звернено увагу грецьких проповідників. У IV ст. улічі та тиверці несли службу у візантійських військах, або разом з іншими слов'янами здійснювали напади на імперію [6, с.389].

Цікаво, що номади, зокрема, половці в своїх симпатіях і контактах віддавали перевагу християнським народам перед мусульманами. Так, з онукою Шарукана, сестрою Кончака, донькою Атрака, був одружений грузинський цар Давид Будівник [11, с.33]. Особливо тісні родинні зв'язки встановлювались між слов'янськими племенами і половцями. З кінця XI ст. розпочинається процес адаптації половецької еліти до лав давньоруської аристократії шляхом укладання шлюбів руських князів із дочками половецьких ханів. Про двобічність цих стосунків свідчить той факт, що половчанки впливали на половецько-руські справи, "до певної міри виконуючи функції сучасної консульської установи" [16, с.7]. В силу наслідування, або за християнським сповіданням, половецькі хани носили і християнські імена – Данило Кобяковичь, Юрій Кончаковичь, Глебь Тирієвичь, Романь Кзичь [5, с.225]. При всій неприязні до кочовиків, заради політичних вигід правителі часом поступалися таким рідством із "поганими". На думку дослідників, інформація про половців проникала передусім через половчанок, що ставали дружинами князів; членів їх свит; окремих половців, що були на службі у князів; половців у складі загонів, що наймалися на службу до деяких князів [14, с.63].

Серед кочових народів зовнішній культурно-релігійний вплив поширювався значно повільніше, ніж серед їх осілих сусідів. Кочовики були знайомі зі світовими релігіями задовго до офіційного прийняття їх осілими державами. Однак релігійні уявлення половців, печенігів, чорних клобуків та торків продовжували залишатися язичницькими навіть в той час, коли вони були повністю оточені християнськими країнами і зазнавали культурного та місіонерського тиску. Християнство, іудаїзм якщо й проникали у тюркське середовище, то залишались у вищих шарах суспільства, таким чином, у державних масштабах ці світові релігії не мали широкого розповсюдження. Коли ж процес християнізації Русі був остаточно завершений, і склалися умови для побутової передачі релігії сусідам, його було зірвано монголами.

Важливо зазначити, що впровадження нової релігії на Русі вплинуло й на розвиток народів, що мали безпосередні контакти з цією державою. Дослідження духовної культури населення південноруських степів вимагає подальшого з'ясування питань щодо локальних особливостей розвитку культурних традицій як у східних слов'ян, так і у кочових народів.

Література

1. Аджи М. Европа, тюрки, Великая степь / Аджи М. – М.: АСТ, 2004. – 473 с.

2. Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья / [редкол. Б.А.Рыбаков]. – М.: Наука, 1981. – 304 с.
3. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана / Ахинжанов С.М. – Алматы: Гылым, 1999. – 296 с.
4. Голб Н. Хазарско-еврейские документы X века / Н.Голб, О.Прицак; [пер. с англ.]. – М., Иерусалим: Гешарим, 1997. – 239 с.
5. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX – XIII вв.: [монография] / Голубовский П.В. – К.: Унив. тип. И.И.Звадского, 1884. – 254 с.
6. Греков Б.Д. Киевская Русь / Греков Б.Д. – Ленинград: Госполитиздат, 1953. – 569 с.
7. Гумилев Л.Н. Несторианство и Древняя Русь / Л.Н.Гумилев // Доклады по этнографии: Ленинград, 1967. – Вып. 5. – С. 5 – 24.
8. Добролюбовский А.О. Кочевники конца IX – XIV веков на западе степного Причерноморья (проблемы этнического и социального развития по археологическим данным): автореф. дисс. канд. ист. наук: спец. 07.00.04 "Археология" / А.О.Добролюбовский. – К., 1981. – 16 с.
9. Жумаганбетов Т.С. Культ тенгри как основа государственной идеологии древнетюркского каганата / Т.С.Жумаганбетов // Восток. – 2006. – № 2. – С. 119 – 126.
10. Иванов С.А. Миссия восточнохристианской церкви к славянам и кочевникам: эволюция методов / С.А.Иванов // Славяне и их соседи. Славяне и кочевой мир. – М.: Наука, 2001. – Вып.10. – С. 16 – 36.
11. Изидинова С.Р. Половцы: мифы и исторические реалии / Изидинова С.Р. – Севастополь, 1995. – 122 с.
12. Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата: По материалам археологических исследований и письменным данным / Магомедов М.Г. – М.: Наука, 1983. – 225 с.
13. Машанова Л.В. Россия и Восток: контакты, взаимодействия (IX – XVII вв.): [монография] / Машанова Л.В. – М.: ГУУ, 2002. – 193 с.
14. Мургулия М.П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII – XIII веках / М.П.Мургулия, В.П.Шушарин. – М.: Б. и., 1998. – 335 с.
15. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Западной Евразии / А.П.Новосельцев // Славяне и их соседи. Славяне и кочевой мир. – М.: Наука, 2001. – Вып. 10. – С. 59 – 72.
16. Осіпян О. Поширення християнства серед половців у XI – XIV ст. / О.Осіпян // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С. 3 – 28.
17. Петрухин В.Я. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье / В.Я.Петрухин, Д.С.Раевский. – М.: Знак, 2004. – 416 с.
18. Плано Карпини Дж. дель. История монгалов: [переводы] / Джованни дель Плано Карпини, Гильом де Рубрук, Марко Поло. – М.: Мысль, 1997. – 461 с. – (Путешествия и путешественники).
19. Плетнева С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV – XIII века): [учеб. пособие] / Плетнева С.А. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. – 248 с.
20. Плетнева С.А. Южно-русские степи в IX – XII вв. / С.А.Плетнева // Славяне и кочевой мир. Средние века – раннее Новое время. – М.: Институт славяноведения РАН, 1998. – С.114 – 117. – (Сборник тезисов 17 конференции памяти В.Д.Королюка).
21. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / [С.О.Біляєва, О.М.Веремейчук, Г.О.Вознесенська та ін.]; відп. ред. О.П.Моця. – К.: Шлях, 2003. – 232 с.

Ковальова А.Д.
КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОСМИСЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ
НЕРІВНОСТІ В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЇ У КОНТЕКСТІ
СТРАТЕГІЙ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЮЗІВ

Досліджені концептуальні підходи до економічної нерівності у контексті стратегій ЄС і НАФТА. Особлива увага надана впливу економічного зросту на рівень доходів населення та кореляції між розвитком інтеграції та економічними диспропорціями всередині регіональних союзів.

Ключові слова: інтеграція, стратегія, економічна нерівність, доходи населення.

Диспропорційність економічного розвитку країн світу була і лишається однією з найбільш дискусійних тем як у академічному, так і у політичному середовищах. Практичного наповнення це питання набуло в умовах інтеграції, коли в ході об'єднувчих зусиль країни зіткнулися з необхідністю гармонізувати свою економічну діяльність. Втім, кожен з регіональних союзів мав своє уявлення щодо проблем подолання економічної різниці, розбудовуючи відповідні стратегії на основі тієї чи іншої концепції.

Попри наявність численних теоретичних видань, присвячених окремо проблемам економічної нерівності й питанням інтеграції [5; 6; 8; 10], узагальнюючих робіт у ракурсі конкретних регіональних асоціацій допоки не вийшло. Враховуючи сказане, в даній статті ставиться за мету визначити концептуальні підходи до вирішення проблеми економічних диспропорцій з проекцією на інтеграційні об'єднання Європи та Північної Америки, базовими моделями яких слугують Європейський Союз (ЄС) та Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА).

Досягненню зазначеної цілі сприяють відповіді на декілька наступних питань. Перше з них пов'язане зі суттю економічної нерівності як такої. Чи є різний рівень країн природним станом існування світового економічного порядку (а інколи і фактором, що стимулює їх розвиток) чи він становить небажану перепону на шляху економічного поступу? Друге питання стосується впливу економічного зросту на життєвий рівень населення країн. Призводить економічний зріст до вирівнювання майново-соціальних розбіжностей чи посилює суспільну поляризацію? Нарешті, потребує з'ясування і кореляція між інтеграцією та економічними диспропорціями. Сприяє інтеграція усуненню дисбалансу в економіці, діє як нейтральний фактор чи, навпаки, поглиблює існуючу різницю?

Отже, почнемо з трактування власне суті економічної нерівності країн. Одним з піонерів теоретичного осмислення даної проблеми виступив відомий англійський економіст Давид Рикардо. Виходячи із свого розуміння нерівності, він сформулював так званий закон порівняльної переваги. Цей закон наголошував на тому, що країни спеціалізуються на виробництві тих товарів, які вони можуть виробляти з відносно низькими витратами порівняно з іншими країнами [7, с. 112-128]. Модель Рикардо виходила з різниці в забезпеченості країн факторами виробництва. До них відносять передусім природно-демографічні чинники – великі поклади сировини, родючих земель, сприятливі кліматичні умови для вирощування певних сільськогосподарських культур, акваторії для вилову морепродуктів, велика кількість робочих рук у густонаселених державах. Пізніше суттєвості набули й інші фактори виробництва – наявність капіталів (обладнання, споруд тощо) кваліфікованої, високоосвіченої робочої сили абощо. Власне, саме різниця умов виробництва на початковому етапі людської життєдіяльності

уможливила появу торгівлі спочатку в межах однієї країни, а потім і міжнародної. Люди обмінювались товарами, яких не виробляли самі або тими, що коштували б набагато дорожче у разі їх продукування на власних територіях. За таких умов торгівля була як прибутковою, так і взаємовигідною. Внаслідок цього в світі склалася спеціалізація у виробництві тих чи інших товарів або послуг, де окрема країна мала певні переваги. Втім, спеціалізація у чистому вигляді у наш час не є розповсюдженим явищем. Більшість країн виступають водночас у ролі як експортерів, так й імпортерів.

Теорія Д. Рикардо була розвинута і доповнена наступними поколіннями дослідників, зокрема, шведськими економістами Елі Хекшером та Бертилем Уліном (Оліном). Вони створили теорію співвідношення факторів виробництва, зосередившись на двох її складниках – труді і капіталі. Вчені встановили, що фактори, які у достатку присутні в тій чи іншій країні, є дешевими, а ті, що у дефіциті – дорогими. Тому ті країни, де спостерігається надлишок землі й труда, відчувають гостру нестачу капіталів: через це продукти землі та труд тут дешеві, а капітал дорогий. Внаслідок цього дані країни експортують трудомісткі й ресурсномісткі товари, а імпортують капіталомісткі. Натомість, країни, що мають капітал, але відзначаються дефіцитом труда і землі, експортують капіталомісткі товари, а імпортують трудомісткі та ресурсномісткі. Дана теорія також стверджує, що розвиток міжнародної торгівлі призводить до вирівнювання факторних цін, тобто доходу, отриманого власником даного фактору. Нарешті, згідно з вказаною концепцією, за умови достатньої міжнародної мобільності факторів виробництва, існує можливість заміни експорту товарів переміщенням самих факторів між країнами [3, с. 725-727]. Слід зазначити, що при перевірці даної теорії американським вченим Василем Леонтєвим було встановлено, що вона справедлива не у всіх випадках і тому має бути дещо відкоригована. За його підрахунками (які були неодноразово перевірені ним самим та іншими дослідниками) Сполучені Штати, будучи капіталонасиченою країною, експортували трудомісткі товари, а імпортували капіталомісткі, що суперечило теорії Хекшера-Уліна. Така невідповідність пояснювалась, тим, що в США застосовувався дорогий висококваліфікований труд, доля якого у витратах перевищувала розходи на капітал. Отже, у даному випадку надмірно дорога робоча сила розглядалася як капітал [2, с. 175; 4, с. 44]. Таким чином, «парадокс Леонтєва» не спростовував цілковито теорію Хекшера-Уліна, а лише застерігав від спрощеного, прямолінійного її застосування.

Сказане дозволяє зазначити, що економічна наука визнає існування природної нерівності країн стосовно факторів виробництва, яке призводить до появи економічно обґрунтованої спеціалізації. Попри значні зміни щодо факторів виробництва і наявності певних особливостей у деяких країнах світу, можна стверджувати, що саме нерівність умов стимулювала початок виробництва та обміну: у такому контексті вона не містить негативного змісту і не потребує кардинальної корекції.

Інший зміст вкладається в поняття нерівності, коли йдеться про наявність певної різниці у економічних (в першу чергу кількісних) показниках розвитку країн. Еволюцію цього явища можна спостерігати протягом всієї історії цивілізацій. Екстенсивний розвиток ранніх цивілізацій відбувався через поглинання економічно розвиненими країнами сусідніх територій, що не відзначалися великими розмірами земель і чисельністю населення.

Ситуація змінилась з появою давньогрецьких держав-полісів. Останні являли собою приблизно однакові за своїми ресурсами (демографічними, економічними, воєнними тощо) країни. Ці державні утворення конкурували між

собою, отримуючи потужний стимул для розвитку. Результатом цього (у сукупності з іншими чинниками) стала не тільки перемога над набагато потужнішим у воєнному відношенні супротивником під час греко-перських воєн. Змагальність сприяла також надзвичайному зросту в усіх областях державно-суспільної життєдіяльності. Внаслідок вичерпаності античного способу виробництва і руйнівних воєн між двома зміцнілими лідерами – Афінами і Спартою – унікальна міждержавна система припинила своє існування. Її відродження відбулося через декілька століть у межах Західної Європи. У цьому регіоні була поновлена поліцентрична модель, де відродження потужної держави-імперії (попри нечисленні спроби з боку Карла Великого, Наполеона тощо) стало неможливим. Час від часу, після виснажливих воєн, європейські країни шляхом дипломатичних зусиль встановлювали рівновагу, зосередившись, однак, на більш ефективній для Європи індустріальній діяльності.

З утворенням капіталістичного господарства в Європі склалася певна система економічного розвитку. Вона передбачала наявність держави-лідера, де зародки нового укладу набували найбільшого поширення. Фернан Бродель, вказуючи на піднесення ролі держави у Європі з другої половини XV ст., писав, що «...в центрі світу-економіки завше розташовувалася неабияка держава – сильна, агресивна, привілейована, динамічна, яка вселяла в усіх водночас і страх и пошану. Такими були Венеція в XV ст., Голландія в XVII ст., Англія у XVIII ст. та ще більше в XIX ст., Сполучені Штати в наші часи» [1, с. 40]. Однозначної оцінки вказаному явищу надати не можна. З одного боку, стрімкий господарський зріст держав-лідерів стимулював економічний розвиток й інших країн світу; частина останніх, зокрема, Швеція, яка зазнала також зовнішньополітичних невдач, змушена була зосередитись на внутрішніх, насамперед, господарських проблемах, що з плином часу дало позитивні економічні наслідки. З іншого боку, в умовах старого політичного мислення (ознаки його змін почали з'являтися лише після Першої світової війни) у «економічних гегемонів» виникала спокуса розчистити собі «місце під сонцем» за допомогою сили. Позаяк, попри певний стимулюючий аспект різнорівневого розвитку, заперечувати негативні наслідки економічного відставання було б не виправданим.

Особливо гостро ця проблема постала стосовно держав, які зазвичай відносять до країн, що розвиваються. Хоча серед членів Євросоюзу і НАФТА країн вказаної групи немає (найменш розвинену Мексику відносять до країн ОЕСР або, принаймні, до нових індустріальних держав), аргументація щодо причин нерівності цих країн варта уваги, оскільки представляє радикальний підхід до даної проблеми. Згідно з цією концепцією, держави, що розвиваються, наполягають на введенні нового міжнародного економічного порядку, посиляючись на низку аргументів. Передусім, ці країни вказують, що ринки для їх товарів, основу яких становить сировина, контролюються економічно розвиненими країнами. Це негативно позначається на цінах, які й без того схильні до значних коливань. Висловлюється також думка, що індустріалізації бідніших країн перешкоджає протекціоністська політика багатих держав, які не допускають на свої ринки іноземні промислові товари. Крім того, країни, що розвиваються, отримують фінансову допомогу для розвитку на не вигідних для них умовах. Кредити, якщо їх вдається отримати, недешеві й надаються на невеликий термін, що непридатне для довгострокових проєктів. Нарешті, бідні країни вбачають у своїх вимогах відновлення справедливості, вказуючи на дискримінаційний (принаймні, у минулому) характер розвитку світової економіки [9, с. 375]. Отже, наведена думка щодо кардинального перегляду світової

економічної системи базується на вкрай негативному сприйнятті економічної нерівності, яка має бути неодмінно подолана.

Таким чином, слід чітко розрізнати два поняття, щодо яких зазвичай вживають слово «нерівність». Перше – це нерівність як різниця у забезпеченні факторами виробництва. Вона притаманна всім без винятку державам (як бідним, так і багатим) і обумовлена природними чинниками. Така нерівність не тільки не перешкоджає економічному поступу країни, а інколи навіть сприяє йому, стимулюючи перехід до нових, більш ефективних технологій виробництва. Вона зумовлює особливості й місце тієї чи іншої держави у світовому розподілі праці. В умовах інтеграції нерівність факторів виробництва не відіграє суттєвої ролі, а лише враховується під час гармонізації економічної діяльності регіональних союзів. Друге трактування нерівності правильніше було б назвати економічним відставанням держав або окремих регіонів. Такі державні або регіональні осередки, навіть при наявності відповідних факторів виробництва, характеризуються уповільненим розвитком внаслідок дії певних внутрішніх та зовнішніх чинників. Така нерівність гальмує економічне зростання і призводить до периферізації держави. Перспективи інтеграції для менш розвинутих країн є не дуже сприятливими, бо економічне відставання блокує їх інтеграційні прагнення або створює для розвитку в межах таких союзів (за відсутності коригуючої політики) менш сприятливі умови.

Наступним предметом розгляду є кореляція між економічним зростом та соціальним фактором – станом майнової нерівності. Аналіз цього сюжету набув великого значення в умовах соціалізації економіки, що розгорнулася у сучасний період. Адже процес переформатування економічного розвитку у соціальному напрямку орієнтує держави на досягнення суспільно значущих цілей. Спираючись на історичний досвід соціально-економічної еволюції країн, логічним було б припустити, що економічне зростання автоматично призводить до збільшення доходів усього населення, скорочуючи чисельність бідняків. В реальному житті все не так просто. Відомо, зокрема, що покращення економічних показників інколи майже не впливає на деякі досить значні прошарки суспільства. Для них бідність перетворилася на інститут, культуру та спосіб життя. Бідність такого роду піддається частковому коригуванню лише в ході цілеспрямованих дій з боку державної адміністрації.

Ряд економістів займалися детальним дослідженням взаємозв'язку між розподілом доходу і процесом розвитку, спираючись на емпіричні дослідження. Класиком у цьому питанні вважається Саймон Кузніц, який у своїх роботах обґрунтував гіпотезу щодо U-подібної кривої. Згідно з його концепцією, лінійної залежності між економічним зростом і збільшенням доходів населення не існує. На практиці нерівність зростає на ранніх стадіях розвитку, а у пізній період змінює цю тенденцію на обернену (5, с. 469). Спираючись на цю гіпотезу, інші економісти продовжили дослідження, внівши до неї певні уточнення. Серед дослідників даного питання виділяється робота Майєра і Рауха, де вчені на великому емпіричному матеріалі дослідили і деталізували вказану гіпотезу. Так, визнаючи залежність між економічним зростом і збільшенням доходів, вони продемонстрували диференційований підхід до її проявів щодо окремих груп населення. Слід зазначити, що дані, які використовували науковці, відбиралися до прямого оподаткування і не враховували вкладу уряду (звільнення від податків і безоплатну допомогу) [5, с. 465]. У такий спосіб більш точно визначалася саме економічна складова зросту, хоча реально внаслідок постійно зростаючої урядової допомоги відбувалось більше скорочення нерівності. Автори виокремили такий важливий аспект, як міграція із сільського господарства, яка

суттєво впливає на розподіл доходів. Так, середній дохід у аграрному секторі є нижчим, хоча більш рівномірним у порівнянні з іншими сегментами економіки. Що стосується несільськогосподарського населення, то там існує зворотна ситуація: доходи його стають вищими, але поляризація збільшується, бо спочатку колишні аграрії у містах проходять шлях від вступників з низькими доходами до економічного благополуччя. До того ж, оскільки неспокійні фази індустріалізації та урбанізації минули, нині багато чинників сприяють покращенню доходів городян з низькими доходами, особливо для тих, хто народився в містах і успадкував ліпші шанси на адаптацію та соціально-економічне просування. Отже, скорочення розриву у доходах стає хоч і непрямю, але незворотною тенденцією в умовах постійного економічного зросту.

Нарешті, згадані автори торкнулися проблеми впливу нерівного розподілу на економічне зростання. Вони встановили, що у такому разі кореляція між двома згаданими факторами має зворотній характер. Це означає, що країни зі значною майновою поляризацією є менш перспективними стосовно економічного зросту. При цьому негативний вплив різкого соціального розшарування відбувається не тільки через звуження внутрішнього ринку. Суспільства з більшою нерівністю відзначаються і більшою політичною нестабільністю, яка несприятливо позначається на інвестиціях й інших факторах виробництва. Таким чином, соціальна нерівність, разом з іншими чинниками, визначається як економічно значуща складова [5, с. 487].

Врешті-решт, звернімося до питання взаємозв'язку між економічним зростом країн та їх інтеграційною діяльністю. Економічні теорії інтеграції відзначаються значною концептуальною різноманітністю. Згідно з традиційною класифікацією зазвичай виділяють три основні напрями – неолібералізм, структуралізм та дирижизм.

Представники неолібералізму, виходячи з позицій класичного ліберального підходу, вбачали у інтеграції відродження принципів *laissez-faire*. Оскільки неоліберали пояснювали дезінтеграційні тенденції саме втручанням національних держав, то, за їх думкою, інтеграція мала дати нове життя вільній конкуренції, свободі ринкових сил. У новому інтегрованому просторі, де відсутні обмеження на рух товарів, капіталів і людей, де ринок не відчуває постійного зовнішнього тиску, а капітали керуються лише міркуваннями рентабельності, відновлена і удосконалена ринкова система може показати свої переваги. Така система має перетворитися на саморегульований механізм, що здатний функціонувати сам по собі, безвідносно до політичних та інституційно-правових чинників. Вказану позицію можна трактувати як повернення до фритредерства або як новий виток економічного розвитку. Хоча в даній концепції присутня певна логіка, на практиці оптимістичні ринкові сподівання не справдились. Це спонукало інших прибічників ринкового господарства доповнити дану концепцію положенням про необхідність певних регулюючих, хоча і обмежених інституційно-правових форм. Позаяк, представники більш пізньої неоліберальної позиції, як їхні попередники, виходили з ринкових пріоритетів, розглядаючи інтеграцію у якості фактора оптимальної діяльності ринку [8, с.165-172]. З вказаного випливало ставлення неолібералів до економічних диспропорцій. Останні мали усуватися в ході функціонування саморегульованого, очищеного від недоліків національних держав ринку.

Позиція іншого теоретичного напрямку – структуралізму – характеризувалась критичним ставленням до неолібералів. Заперечуючи можливість існування в сучасному світі досконалої конкуренції та інших атрибутів цілком вільного ринку, вони відкидали і ототожнення інтеграції з необмеженим

ринковим простором. З точки зору структуралістів, інтеграція являла собою глибокий процес структурних перетворень в економіці країн, внаслідок чого виникало нове єдине ціле. Останнє було не механічною сумою окремих елементів старої системи, а новою якістю, більш досконалим економічним механізмом. Відповідно до такої трактовки, структуралісти вказували, що безперешкодно діючий ринковий механізм не усуває автоматично диспропорцій у розміщенні виробництва і в розподілі доходів. Більш того, ними висловлювалась думка, що інтеграція у суто «ринковому» варіанті може призвести до поглиблення нерівності. На такий варіант сценарію, зокрема, вказував Г. Мюрдаль, якого відносять до даного напрямку. З приводу дивергентної дії інтеграції він писав так: «Торгівля як така не є засобом вирішення даної проблеми, і та лібералізація торгівлі, яка фактично була здійснена, мала б навіть тенденцію зберегти, якщо не посилити цю нерівність. Лібералізація західноєвропейської торгівлі без супровідної узгодженої політики розвитку може у кінцевому підсумку перетворитись на повторення – на ширшій європейській арені – тієї затримки промислового зросту у південній Італії, яка почалась в результаті об'єднання цієї країни майже 100 років тому» [6, с. 124]. Далі автор вказує ще на два супутні фактори – на ринок праці та використання капіталів. Зокрема, ним відзначалося на прикладі Італії, що навіть в умовах внутрішньої інтеграції безробіття в межах сільськогосподарського Півдня значно посилювалось порівняно з індустріальною Північчю. Оскільки низький притік капіталів також відчутно гальмує розвиток відсталих регіонів, Мюрдаль рекомендував під час інтеграції проводити фінансовий перерозподіл на користь менш розвинених країн і районів [6, с. 124-125]. Надаючи вказані поради, даний автор висловлював сумніви щодо готовності європейських країн поступитися національними інтересами заради вирішення проблеми економічної нерівності. Втім, будучи оптимістом, він покладався на мобілізаційні можливості політичних лідерів та невикористані резерви здорового глузду і великодушності західноєвропейських націй [6, с. 124-125]. Отже, автор концепції дотримувався точки зору, що інтеграція (за інших рівних умов) діє як нейтральний або навіть як посилюючий економічні диспропорції фактор. Він припускав також, що даний сценарій може бути відкоригований, зокрема, – шляхом реалізації спільної політики перерозподільного характеру всередині регіональних союзів тощо.

Нарешті, певного розповсюдження набув ще один напрям теоретичної діяльності економістів – дирижизм, засновником якого вважається Я.Тінберген. Його прибічники поділяли критичне ставлення структуралістів до ринкових пріоритетів інтеграції. Проте, дирижисти, посівши більш радикальну позицію, розглядали інтеграцію як міжнародну економічну структуру, що має функціонувати в межах певного інституційно-політичного механізму. Останній передбачає наявність цілеспрямованої інтеграційної політики, узгодження соціального законодавства та інші координуючі заходи. На їх погляд, усунення дискримінації всередині регіональних союзів недостатньо для успішної інтеграції: набагато важливіше виробити і реалізувати узгоджену політику широкого спектру – соціальну, транспортну, фінансову, валютну та іншу. Серед останніх передбачалася також регіональна політика, спрямована на подолання економічних диспропорцій окремих країн і регіонів [8, с. 177-183].

Розгляд напрямків економічної думки дозволяє осмислити позиції регіональних союзів щодо економічних диспропорцій, які склалися всередині об'єднань. Окреслюючи інтеграційні плани і проекти, їх автори не в останню чергу керувалися тими чи іншими теоретичними настановами. Звичайно, вибір ними певної концепції обумовлювався й іншими чинниками – історичними

особливостями і традиціями, панівними ідеологічними позиціями та політичними доктринами, особистими якостями політиків і ментальністю населення. Більш того, керівні наднаціональні структури під час ухвалення ключових рішень нерідко віддавали перевагу практичним потребам, посуваючи вбік теоретичні міркування. Позаяк, існувала певна домінанта, яка диктувала той чи інший вибір. Саме вона обумовила різні підходи до усунення економічної нерівності з двома полюсами тяжіння. Північна Америка схилилась до неоліберальної концепції, в той час як Європа зробила вибір на користь інституційного варіанту. Виходячи з цього визначилися і позиції даних асоціацій. Європа дотримувалась стратегії економічного і соціальногогуртування (cohesion) держав, що входили до її лав. Така політика передбачала комплексну підтримку менш розвинутих країн або окремих регіонів всередині держав. Зокрема, мали місце фінансові впливання через спеціальні структурні фонди, впровадження різного роду програм і проєктів. Натомість, НАФТА, що відзначалась значною асиметрією економічних характеристик, не удалась до комунітарної стратегії. Низький стартовий рівень економіки Мексики тут сподівались подолати шляхом ринкових важелів. Надії покладалися на пошкваллення економічного розвитку країни внаслідок торгівельного зросту, синхронізації економічних циклів тощо. Угода про вільну торгівлю передбачала лише окремі поступки на користь Мексики як більш економічно вразливого партнера. Так, скасування тарифів впроваджувалось поетапно у такий спосіб, що надавав переваги мексиканській стороні [11]. Натомість, грошова допомога була надана останній лише в умовах локальної фінансової кризи, що охопила країну в умовах ліберального реформування. Що стосується оцінки конкретних результатів стратегій ЄС і НАФТА, то вона виходить за межі даного дослідження і потребує окремої розвідки.

Література

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. [у 3 т.]. Пер. з фр. Г. Філіпчука / Ф. Бродель. – К. : Основи, 1998. – Т. 3 : Час світу. 1998. – 631 с.
2. Економічна енциклопедія / [редкол. : С. Б. Мочерний (відп. ред.) та ін.]. [у 3 т.] – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – Т. 2. – 2001. – 848 с.
3. Економічна енциклопедія / [редкол. : С. Б. Мочерний (відп. ред.) та ін.]. [у 3 т.] – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – Т. 3. – 2002. – 952 с.
4. Леонтьев В. В. Межотраслевая экономика. Пер. с англ. В. П. Бусыгина / Леонтьев В. В. – М. : Экономика, 1997. – 479 с.
5. Майер Дж. Основні проблеми економіки розвитку / Майер Дж., Раух Дж., Філіпченко А. : пер. з англ. – К. : Либідь, 2003. – 684 с.
6. Мюрдаль Г. Мировая экономика. Проблемы и перспективы. Пер. с англ. А. В. Еврейскова и О. Г. Клесмет. – М. : Изд. иностр. лит., 1958. – 555 с.
7. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения / Рикардо Д. – М. : Госполитиздат, 1955. – 360 с.
8. Современные буржуазные концепции мирового капиталистического хозяйства. – М. : Мысль, 1980. – 374 с.
9. Фишер С. Экономика / Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. : пер. с англ. со 2-го изд. – М. : Дело, 1999. – 864 с.
10. Чухно А. А. Сучасні економічні теорії : підручник / Чухно А. А., Юхименко П. І., Леоненко П. М. – К. : Знання, 2007. – 878 с.
11. North American Free Trade Agreement. – Режим доступу: <http://www.nafta-sec-alena.org/en/view.aspx?x=343> – Заголовок з екрану

ББК 63.3(4 Укр)52

Константинова В.М.

МАТЕРІАЛИ ПЕРШОГО ЗАГАЛЬНОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1897 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ГУБЕРНІЙ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ СТ.

В статті аналізуються матеріали Першого загального перепису населення, що дають можливість порівняння етнічного складу городян трьох південноукраїнських губерній, дозволяють побачити детальну, і в той же час загальну і цілісну етнічну картину міст Таврійської, Херсонської і Катеринославської губерній. Ключові слова: загальний перепис населення, етнічний склад, городяни, Південна Україна.

Одним із важливих факторів, які впливали на характер урбанізаційних процесів на півдні України у другій пол. ХІХ – на початку ХХ ст., був фактор етнічний. Не випадково теза про поліетнічність, а то й про мультиетнічність регіону вже давно стала хрестоматійною і застосовується чи не всіма дослідниками, які звертаються до тих чи інших аспектів історії Півдня. Як не парадоксально, але саме така очевидність і загально визнаність поліетнічності регіону певною мірою заважає усвідомленню етнічної специфіки адміністративно-територіальних одиниць зазначеного періоду, і передусім — губерній (Таврійської, Херсонської, Катеринославської), які насправді мали вельми значні відмінності саме в плані представництва у них різних етносів.

Нажаль, для вивчення специфіки етнічного складу південноукраїнських губерній не в повній мірі використовується навіть таке надзвичайно інформативне, комплексне статистичне джерело, яким є дані Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.

Було б некоректним стверджувати, що матеріали Перепису ігноруються дослідниками, які звертаються до міської історії півдня України кінця ХІХ ст. Втім, у переважній більшості наукових статей, які містять посилання на це джерело, наводяться лише 2 – 3 цифри, одержані з нього. Ширше матеріали Перепису використані в доволі нечисленних дисертаційних працях (авторства В.В. Бобкова [1], В.В. Дмитрієва [2], Н.О. Котової [3], Л.Л. Левченко [4], А.Х. Маргулова [5], О.М. Марченка [6], С.Б. Надибської [7] та декількох ін.) присвячених історії міст Південної України. Втім, і в них завдання порівняння етнічного складу міського населення трьох південноукраїнських губерній спеціально не ставиться. Тож головне завдання нашої розвідки як раз і полягає в аналізі матеріалів Перепису 1897 р. як джерела для вивчення специфіки етнічного складу населення міст Таврійської, Херсонської і Катеринославської губерній.

Важливо, що на відміну від матеріалів по 18 губерніям Російської імперії, опублікованих до 1902 р., матеріали Першого загального перепису населення по трьом південноукраїнським губерніям були надруковані за дещо видозміненою схемою, що обумовлювалось передусім браком коштів. Відтак, для всіх трьох губерній маємо уніфікований формат статистичних даних. Тут наводяться дані стосовно всього наявного населення, без поділу його (за виключенням 1 таблиці), як раніше, на постійне і тимчасове, і без виокремлення статистики щодо іноземних підданих. Здійснене у 1904 р. Центральним Статистичним Комітетом видання матеріалів Першого загального перепису населення по Таврійській [8], Херсонській [9] і Катеринославській губерніям [10] містить 25 обов'язкових таблиць, передбачених новим планом Особливої Наради («Наявне населення і населення постійне»; «Розподіл населення за господарствами і їхній склад»;

Історичні науки

«Розподіл населення за статтю, віком (по роках) і письменності»; «Діти молодше одного року по місяцях віку»; «Розподіл населення за сімейним станом і віковими групами»; «Розподіл населення за становими групами і місцем народження»; «Розподіл не місцевих за місцем народження»; «Розподіл населення за станами»; «Розподіл населення за письменністю, освітою, становими і віковими групами»; «Розподіл населення за становими групами і сімейним станом (по губернії і найважливішим містам)»; «Розподіл населення за віросповіданням»; «Розподіл населення за рідною мовою»; «Розподіл населення за віросповіданням та рідній мові»; «Розподіл населення за рідною мовою, письменності та вікових групах (по повітах з містами і найважливіших міста)»; «Розподіл населення за сімейним станом і рідній мові (по губернії і найважливішим містам)»; «Розподіл осіб, що мають фізичні вади, за віковими групами»; «Розподіл осіб, що мають фізичні вади, за рідною мовою»; «Розподіл осіб, що мають фізичні вади, за становими групами»; «Розподіл населення за групами занять (по повітах і містах)»; «Розподіл населення за групами занять (по народноствам, на основі мови)»; «Розподіл населення, що займається сільським або кочовим господарством, рибальством і полюванням, за побічними промисловими заняттями (по повітах з містами)»; «Розподіл населення за рідною мовою, станами і статками»; «Розподіл населення за віросповіданнями і десятирічними віковими групами»). Крім того, до цих томів увійшли ще кілька «додаткових» таблиць: «Заглавна (по повітах з містами і по містах) із зазначенням площі, щільності населення і відсотку писемних»; «Звідна — склад наявного населення обох статей (по повітах з містами і по містах) із розподілом за місцем народження, станами, віросповіданням та рідній мові»; «Чисельність населення за десятирічними віковими групами» (у останніх таблицях мають місце деякі відмінності структури). Таблиця 20 подана в дещо зміненому, в порівнянні з вимогами Особливої Наради, вигляді і містить дані про розподіл населення губернії за групами занять і віком.

Дуже важливо, що у самому Переписі цікаві нам дані розпорошені поміж іншими, а головне — подані переважно в абсолютних цифрах, що ускладнює визначення частки того чи іншого етносу в складі міського населення. Етнічна карта регіону стає набагато краще зрозумілою, якщо перевести абсолютні показники у відсотки.

Складність із визначенням за даними Перепису етнічного складу населення південноукраїнських губерній, як і імперії в цілому, полягає в тому, що національна приналежність при проведенні перепису визначалась на підставі даних про рідну мову. Тож за цією ознакою населення губерній та їх міст розподілялось так:

Етноси (за мовною ознакою)	В губернії (%)			В містах (%)			
	Тавр.	Херс.	Кат.	Тавр.	Херс.	Кат.	
«Руські»	70,80	75,37	86,83	59,70	62,41	68,78	
У тому числі	Росіяни	27,90	21,05	17,27	49,10	44,96	40,68
	Українці	42,20	53,48	68,90	10,40	17,22	27,04
	Білоруси	0,70	0,84	0,66	0,20	0,23	1,05
Поляки	0,70	1,13	0,59	2,20	3,12	1,82	
Чехи	0,10	0,05	0,02	0,10	0,09	0,08	
Болгари	2,80	1,00	0,006	0,30	0,22	0,008	
Молдавани (румун.)	0,20	5,39	0,43	0,10	2,18	0,02	

Історичні науки

Німці	5,40	4,52	3,83	1,40	1,62	0,99
Греки	1,30	0,30	2,31	3,60	0,70	0,75
Вірмени	0,60	0,08	0,03	2,20	0,26	0,12
Цигани	0,10	0,06	0,06	0,10	0,03	0,17
Євреї	3,80	11,80	3,74	11,80	28,36	25,96
Естонці	0,20	0,01	0,003	0,20	0,04	0,005
Татари	13,0	0,12	0,82	14,20	0,37	0,50
Караїми та частина іудеїв	0,60	н.з.	–	3,0	н.з.	–
Турки	0,20	0,02	0,26	0,30	0,06	0,46
Інші	0,20	0,15	1,08	0,30	0,54	0,35
Всього (осіб)	100 % (1.447.790)	100 % (2.733.612)	100 % (2113674)	100 % (289.816)	100 % (788.960)	100 % (241.005)
	[8, с. V]	[9, с. 90-95]	[10, с. 74-75]	[8, с. V]	[9, с. 90-95]	[10, с. 74-75]

Наведені дані самі по собі є вельми промовистими і дають можливість робити широкі узагальнення. Деякі спостереження були зроблені і самими редакторами Центрального Статистичного Комітету, які готували відповідні томи Перепису.

Зокрема, А.[О.(?)Я. Мосевич вже на другій сторінці своєї вступній статті до видання (короткого огляду цифрових даних перепису) підкреслив «виключну різноманітність» народностей Таврійської губернії, додавши, що «строкатість населення» Кримського півострова [...]завжди становила його специфіку [8, IV]. Далі Мосевич помістив спостереження стосовно окремих етносів, представлених у краї. Нажаль, майже всі узагальнення зроблені на рівні губернії чи повітів, без акцентування уваги на представництві етносів у містах. Виключеннями є зауваження, що «вірмени найбільшою своєю частиною належать до міського населення (6.389 осіб)», а при тому, що загалом у губернії нараховується 1.121 італієць, 816 з них мешкають безпосередньо у місті Керч [8, X].

Аналізуючи відповідні абсолютні показники по Херсонській губернії, І.Т. Антонович зробив наступні спостереження: серед населення губернії перше місце посідають українці, за ними слідує росіяни, євреї, молдаване (румуни), німці та поляки, інші ж народи «зустрічаються в дуже обмеженій кількості». При цьому українці мешкають як в повітах, таку і в містах «повсюди», особливо у східних повітах — Олександрійському, Єлисаветградському та Херсонському, а росіяни — переважно в містах, відносячись переважно до «торгового класу населення». Євреї, складаючи значний відсоток населення, широко представлені як в містах, так і в повітах, але особливо багато їх у Одесі — 55,6 % від всього єврейського населення губернії. Німці представлені і в містах, і в повітах, особливо в повіті Одеському, на який припадає половина німецького населення губернії. Поляки мешкають переважно в містах, хоча в значній кількості зустрічаються і серед сільського населення Херсонського, Анан'ївського і Тираспільського повітів. Інші ж етноси, будучи нечисленними, переважно займаються торгівлею і мешкають у містах [9, VII-VIII].

Даючи ж загальну оцінку етнічній картині, Л. Ле Дантю писав: «Катеринославська губернія, у цьому відношенні, відрізняється від інших губерній Європейської Росії різноманітністю свого населення. Різних окремих говорів [«наречий»] за переписом зареєстровано 45, іншими словами в губернії знаходились представники 45 різних племен». Напевно, через те, що виокремлена редактором категорія «інші народності» становила менше чверті відсотка, Л. Ле Дантю навів чисельність представлених у ній етнічних груп (знову

Історичні науки

ж таки, виокремлених на підставі мови) у абсолютних цифрах. До цієї групи увійшли чехи, серби, болгари, литовці, жмудь, латиші, французи, італійці, іспанці, шведи, норвежці, голанці, англійці, албанці, вірмени, перси, осетини, цигани, грузини, черкеси, лезгини, фіни, іжора, естонці, лопарі, вотяки, зиряни, пермяки, угорці, башкири, мещеряки, чуваші, калмики, сіро-халдеї. 56 осіб не вказали свою рідну мову [10, VII-VIII]. Л. Ле Дантю зробив і кілька спостережень щодо розподілу окремих етнічних груп по повітах. Втім, щодо їх представництва у містах Л. Ле Дантю належить лише два спостереження: а) «вірогідно, більшу частину великорусів складає пришле, робітниче населення, що доказується, по перше, тим, що велика їх частина мешкає в містах Катеринославі та Маріуполі...» [10, VIII]; б) «більше половини євреїв, як і слід було, втім, очікувати, розподілились по містах; виключенням є Бахмутський повіт, де три чверті їх розселилось у повіті» [10, IX].

Разом із мовною ознакою, певною мірою про етнічну приналежність можна судити за віросповіданням. Тож надзвичайно інформативним є співставлення мовної та конфесійної приналежності міського населення губерній.

Важливо підрахувати і співвіднести відсоток представників кожної конфесії в населенні міст з відповідним відсотком у сільському населенні губернії (причому зробити це окремо для представників чоловічої і жіночої статі).

Для Таврійської губернії маємо таку картину [8, с. 98-103]:

Віросповідання Повіти	Православні та єдиновірці		Старообрядці та ті, хто відхиляється від православ'я		Вірмено-григоріани		Вірмено-католики		Римо-католики		Лютерани		Реформати		Баптисти	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
В повітах	76,40 %	77,16%	1,02%	1,07%	0,23%	0,16%	0,01%	0,01%	1,72%	1,74%	3,22%	3,49%	0,01%	0,01%	0,008%	0,01%
В містах	61,97 %	62,71%	0,51%	0,61%	1,82%	1,78%	0,34%	0,37%	4,35%	1,86%	1,45%	1,21%	0,02%	0,04%	0,003%	0,0008%

	Меноніти		Англікан.		Інші християнські сповідання		Караїми		Іудеї		Іслам.		Буддисти та ламаїсти		Інші нехристиянські сповідання		Всього	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
В пові-тах	2,11%	2,25 %	0,001 %	0,0004 %	0,004%	0,005%	0,03%	0,02%	1,81%	1,89%	13,42 %	12,18 %	–	–	0,0002 %	–	100% (603035)	100% (555439)
В міс-тах	0,10%	0,11 %	0,04%	0,02%	0,006%	0,005%	1,67%	2,47%	12,91 %	14,49 %	14,82 %	14,32 %	–	–	0,004 %	–	100% (159769)	100% (129547)

По Херсонській губернії наші підрахунки дали таку картину [9, 96-99]:

Віросповідання Повіти	Православні та єдиновірці		Старообрядці та ті, хто відхиляється від православ'я		Вірмено-григоріани		Вірмено-католики		Римо-католики		Лютерани		Реформати		Баптисти	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
В повітах	87,64 %	87,28 %	1,08 %	1,16%	0,004 %	0,003%	0,0004 %	0,0003%	3,22 %	3,20 %	2,30 %	2,35 %	0,23 %	0,23 %	0,27 %	0,27 %
В містах	62,66 %	61,55 %	0,78 %	0,80 %	0,30 %	0,24 %	0,01 %	0,004 %	5,16 %	3,05 %	1,58 %	1,28 %	0,06 %	0,08 %	0,02 %	0,02 %

Історичні науки

	Меноніти		Англікан.		Інші християнські сповідання		Караїми		Іудеї		Іслам.		Буддисти та ламаїсти		Інші нехрист. сповідання		Всього	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
В повітах	0,28 %	0,27 %	0,0002 %	0,0001 %	0,004 %	0,003 %	0,003 %	0,002 %	4,97 %	5,21 %	0,01 %	0,009 %	0,001 %	0,001 %	0,0001 %	–	100 %	100 %
В містах	0,005 %	0,004 %	0,02 %	0,02 %	0,007 %	0,008 %	0,22 %	0,28 %	28,73 %	32,56 %	0,44 %	0,08 %	0,0005 %	–	0,0005 %	–	100%	100 %
																	(984979)	(959673)
																	(416002)	(372958)

Відповідні показники стосовно Катеринославської губернії виглядають наступним чином [10, с. 76-81]:

Віросповідання Повіти	Православні та єдиновірці		Старообрядці та ті, хто відхиляється від православ'я		Вірмено-григоріани		Вірмено-католики		Римо-католики		Лютерани		Реформати		Баптисти	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
В повітах	92,74%	92,66%	0,46%	0,50%	0,02%	0,006 %	0,0009 %	0,0008%	1,46%	1,40%	1,95%	2,05%	0,009%	0,06%	0,06%	0,06%
В містах	69,21%	69,61%	0,20%	0,15%	0,10%	0,08%	0,006%	0,0009%	2,82%	1,58%	0,91%	0,82%	0,009%	0,004%	0,002%	0,003%

Меноніти		Англікан.		Інші християнські сповідання		Караїми		Іудеї		Іслам.		Буддисти та ламаїсти		Інші нехрист. сповід.		Всього	
ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
1,25 %	1,29 %	0,002 %	0,002 %	0,002 %	0,0004 %	0,004 %	0,002 %	1,97 %	1,99%	0,07 %	0,04 %	0,0002 %	0,0004 %	0,001 %	0,0002 %	100%	100%
0,09 %	0,08 %	0,008 %	0,005 %	0,003 %	0,0009 %	0,11 %	0,14 %	25,74 %	27,48 %	0,78 %	0,05 %	–	0,0009 %	–	–	100%	100%
																(964806)	(907863)
																(126909)	(114096)

Мосевич з приводу даних Переписи щодо конфесійної приналежності городян Таврійської губернії писав: «Співвідношення між конфесіями в містах змінюється в напрямку зменшення відносної кількості православних, які в міському населенні не досягають навіть 2/3 загальної кількості населення, натомість досягають значного розвитку відносна кількість магометан (14,6 %) та іудеїв (13,6 %). Якщо додати до них ще 2,0 % таких, що мешкають майже виключно у містах, караїмів, то виявиться, що на частку всіх цих трьох нехристиянських сповідань припадає майже 1/3 всього міського населення (30,2 %)» [8, XI].

І.Т. Антонович, аналізуючи відповідні абсолютні показники таблиць, стосовно конфесійної приналежності міського населення Херсонської губернії зробив лише кілька спостережень: найбільша маса іудеїв (євреїв) мешкає в Херсонському та Одеському повітах, а особливо в самій Одесі; найбільше всього римо-католиків зосереджено в Одеському повіті, причому в самій Одесі мешкає 38,8 % всього міського римо-католицького населення губернії. Найбільша кількість послідовників ісламу мешкає в Одесі [9, VIII-IX].

Стосовно специфіки конфесійної приналежності городян Катеринославської губернії Л. Ле Дантю обмежився лише зауваженням, що караїми населяють головним чином місто Катеринослав, а магометани — Катеринослав, Бахмутський і Павлоградський повіти [10, X].

Додаткову інформацію щодо етносів, наявних у містах, дають дані Перепису щодо розподілу носіїв різних мов за віковими групами із зазначенням їхнього освітнього рівня, за сімейним станом, за заняттями, за станами, дані щодо кількості осіб з фізичними вадами серед носіїв різних мов, особливо за умови порівняння цих цифр із даними щодо відсоткового представництва етносів у населенні міст. Важливими є дані щодо вікової приналежності представників окремих конфесій, представлених у містах. Опосередковано можуть свідчити про етнічну приналежність дані таблиць щодо місця народження міського населення. Наявні статистичні дані щодо підданства іноземців, які мешкали у найбільших містах Тавриди, Херсонщини та Катеринославщини.

Таким чином, завдяки матеріалам Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. ми маємо можливість порівняння етнічного складу міського населення трьох південноукраїнських губерній, можемо одержати не лише більш-менш наближену до реальної картину представництва носіїв різних мов у міському населенні Таврійської, Херсонської та Катеринославської губерній, не лише співвіднести кількість носіїв тієї чи іншої мови з чисельністю adeptів тієї чи іншої віри, але і мати щодо міст наочну картину представництва різних етносів серед станів тощо. Перспективи подальших студій у даному напрямку полягають у використанні інформативних можливостей матеріалів Перепису при створенні комплексного дослідження з історії урбанізаційних процесів на півдні України.

Література

1. Бобков В.В. Розвиток статистичних досліджень в Таврійській губернії в XIX – на початку XX століття: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. — Сімферополь, 2004.
2. Дмитрієв В.В. Градоначальства Півдня України в XIX – на початку XX ст.: Автореф. канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
3. Котова Н.О. Діяльність статистичних комітетів на Одещині у XIX – на початку XX століття: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова – Одеса, 2002.

Історичні науки

4. Левченко Л.Л. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство: Автореф. дис. к.і.н. 07.00.01 / Донецький національний університет. — Донецьк, 2003. — 21 с.
5. Маргулов А.Х. Урбанізаційні процеси в Донбасі у 1861 – 1917 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. — Донецьк, 2005. — 19 с.
6. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова — О., 1997. — 180 с.
7. Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861 – 1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2005. — 17 с.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния. — СПб.: паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния. — СПб.: б.и., 1904.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния. — СПб.: тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904.

УДК 355.018:323.11(477) «1945/1953»

Корольова Г.І.

ЕВОЛЮЦІЯ МОРАЛЬНИХ НОРМ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ПІСЛЯВОЄННУ ДОБУ (1945-1953 РР.): ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЗДОБУТКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ.

У статті автор проаналізував історіографічні здобутки вітчизняних та зарубіжних істориків-науковців у дослідженні проблеми еволюції моральних норм селянства у повоєнний період.

Аграрна історія України протягом тривалого часу, незважаючи на вагомий здобуток в дослідженні цієї галузі вітчизняними і зарубіжними істориками, досі залишається недостатньо вивченою. Зазначимо, що традиційно в історичній науковій літературі основна увага концентрувалася на політичних та соціально-економічних питаннях розвитку сільського господарства, оцінках вибору стратегічних або тактичних напрямків розвитку аграрного сектора керівництвом радянської України (позитивні чи негативні наслідки). Через це в сучасній історіографії досі спостерігаються оперування окремими стереотипами, відсутність наукових досліджень деяких аспектів життя мешканців сільської місцевості післявоєнної доби. За таких умов нагальною є потреба актуалізації багатьох проблем, які раніше з причин ідеологічного або теоретико-методологічного характеру не були предметом спеціальної уваги науковців.

До їх числа належить і так звана «суб'єктивна» історія народу, що почала розвиватися у період перебудови в Радянському Союзі наприкінці 80-х рр. XX ст. Вона підтвердила, що умонастрої, психологічні орієнтації людей є самостійним фактором політичного та економічного розвитку, оскільки незаперечним є їх вплив на суспільну поведінку, що зрештою визначає рішення політичної влади.

Метою нашого дослідження є вивчення стану наукової розробки проблеми виникнення традиційних радянських стандартів життя і причин появи та прояву соціальних патологій у післявоєнний період історії України (наприкінці 40-50-их рр. XX ст.), характерних для мешканців сільської місцевості. Крім того, ми спробуємо визначити, наскільки у науковій літературі окреслені головні тенденції у розвитку післявоєнних суспільних настроїв. Зазначимо, що проблеми воєнної і повоєнної історії викликають досить гострі суперечки дослідників. Це стосується як кількісних, так і

якісних характеристик цього періоду. Що ж тоді говорити про більш «невловиму», ніж конкретні цифри, тему масової свідомості народу, його морального стану?

Зазначимо, що тема сталінського тоталітаризму тривалий час (передусім у радянський період) залишалася «парадною» сторінкою історії і була закрита для обговорення у суспільстві. Не дивно, що моральні орієнтації, об'єктивна оцінка народом, зокрема селянством, суспільно-політичних подій та стану економіки країни, суспільних настроїв колгоспників досліджувалися ані професійними істориками, а спеціальними репресивними органами радянської влади. Безумовно, висновки, які робили спеціалісти КДБ, не підлягали публікації та обговоренню у суспільстві.

У науковому колі тематика впливу умонастроїв та моральних орієнтацій народу на суспільний розвиток СРСР вперше виникла в 70-х рр. ХХ ст. у зарубіжних дослідженнях. У монографії В. Данхем, яка вийшла у 1976 р., проаналізовано систему цінностей радянської людини, передусім представників радянського «середнього класу» та особливостей його взаємовідношень із владою [1]. На жаль, ця новаторська робота мало відома в Україні. Всупереч існуючій думці щодо системи страху і терору як головних регуляторів суспільних відношень у СРСР, авторка книги вийшла на широкий спектр реальних цінностей і механізмів поведінки, на яких будувався радянський режим. В. Данхем назвала цю систему відношень «великою угодою», яка надавала політичній системі стабільності та сталості. Слід зазначити, що історик у своїй роботі не торкався питань аналізу моральних установ колгоспного селянства.

Лише у пізній період перебудови в Радянському Союзі - наприкінці 80-х рр. – початку 90-х рр. ХХ ст. - уперше були надруковані вітчизняні наукові та науково-популярні видання, які розглядали широке коло питань, пов'язаних із проблемою радянського тоталітарного минулого. Історики провели титанічну наукову роботу щодо опрацювання маси архівних документів. Більшість досліджень, які ґрунтувалися на нових, раніше невідомих даних, була присвячена політичній історії - діяльності окремих радянських лідерів і владних структур у цілому щодо сільського господарства, аналізу причин політичних репресій та їх розгортання щодо українського або інших народів, які проживали в Україні, у тому числі опису каральних акцій щодо колгоспного селянства і т. д. Досить розробленою темою у монографічній літературі є соціально-економічні та культурні процеси, що відбувалися в українському селі післявоєнної доби.

Одними з перших українських науковців, хто на початку 90-х рр. ХХ ст. зробив творчий внесок в аналіз суті тоталітаризму як соціально-політичного феномена та його ролі в історії України, були В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький, Ю. Шаповал та інші. Автори проаналізували механізми утвердження тоталітарного режиму, кодифікували злочини більшовизму, розкриваючи його аморальну «класову суть». Крім того, історики дослідили суспільні процеси, що вплинули на соціальну та національну структуру українського суспільства, визначили залежність масової свідомості від політики державної влади [2-5].

Дослідження еволюції тоталітарної системи на початку незалежності України здійснив В. Баран. Науковець проаналізував також ідеологічні процеси повоєнного періоду, спрямовані на покороення населення страхом і встановлення контролю над світоглядом радянської людини, у тому числі й селянина, у тоталітарних межах [6].

З розвитком процесів демократизації в Україні протягом 90-х рр. ХХ ст. з'являлися нові дослідження, автори яких прагнули максимально об'єктивно оцінити добу тоталітарного терору. Одним із перших науковців, який на ґрунтовному науковому рівні здійснив спробу розвінчати міф про комуністичне ставлення радянських людей, у тому числі й колгоспників, до праці, був П. Панченко (1992 р.) [7].

На початку ХХІ ст. почали розкриватися нові дані про суспільно-політичне життя у часи тоталітаризму. На широкій документальній базі вітчизняні історики

реконструювати реальний процес дії репресивної сталінської машини проти конкретних категорій населення [8]. У науковому обігу з'явилося чимало монографій і наукових статей, що ґрунтовно відтворювали політичну історію України повоєнного періоду. На особливу увагу заслуговує дослідницька робота групи вітчизняних науковців «Політична історія України. ХХ століття»; у 6-му томі якої «Від тоталітаризму до демократії (1945-2002)» - було зроблено узагальнюючий висновок: основна маса українців у добу сталінізму була аполітичною. Зазначається, що подібний тип свідомості був безпосереднім наслідком тоталітарного режиму [9]. Важливим науковим внеском у розкриття даної проблеми є монографія «Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика» (2003 р.) та довідкове видання «Україна: хроніка ХХ ст. Роки 1946–1960» (2005 р.) [10-11].

Проблемі соціально-економічного становища сільських мешканців за час незалежності України присвячена низка наукових праць. Серед робіт дослідників слід зазначити монографії Л. В. Ковпака (2003 р.), О. Г. Бажана (2004 р.) та дисертаційну роботу І. М. Романюка (2006 р.). Не дивлячись на те, що об'єкт дослідження та хронологічні рамки вельми відрізняються від зазначеної теми, нашу увагу залучає аналіз реакції на окремі події суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку СРСР та УРСР сільських мешканців країни [12-14].

Найбільш значущих серед наукових праць є видання «Історія українського селянства» (2006 р.). До аналізу традиційних проблем висвітлення історії українського села (наприклад, глави «Держава і колгоспи», «Динаміка сільськогосподарського виробництва») автори включають главу «Повсякденне життя селян», де показано відношення радянських колгоспників до впроваджуваної політики влади щодо сільського господарства, у тому числі й становища пересічного селянина [15].

Частково досліджувана нами проблема розкривається в роботах, де об'єктом дослідження є ті соціальні верстви сільського населення, яким був притаманний специфічний світогляд. Більшість мешканців сільської місцевості складало рядове колгоспне селянство, яке займалося виконанням тяжкої фізичної роботи. Однак до соціальної структури мешканців сільської місцевості входила також виробнича та культурна інтелігенція. Дослідженню процесу творення професійно-виробничої структури працівників села присвячено дисертаційне дослідження О. Нікілева «Виробнича інтелігенція українського села: до проблеми формування (середина 1940-х- 1960-х рр.)» (2006 р.). Автор відзначив не лише позитивну динаміку збільшення осіб з вищою і середньою спеціальною освітою в колгоспах, зростання впливу на виробничі і соціально-культурні процеси на селі, а й показав тенденції у розвитку післявоєнних суспільних настроїв [16].

У радянській історіографії практично не існувало спеціальних досліджень про такі верстви селянського соціуму як бродяги й жебраки, які, мовляв, «не існували» в соціальній структурі радянського суспільства. Системний аналіз даних із різноманітних архівних, монографічних та мемуарних матеріалів дозволив Швидкому В. П. у статті «Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр.» (2007 р.) тематично структурувати наявний фактаж і загальну статистику проблеми бродяжництва й жебрацтва в Україні 1950-х рр., охарактеризувати історичні причини, тобто економічні, культурні та соціально-політичні умови розвитку України означеного періоду, рівень матеріального забезпечення, які спонукали громадян до жебракування, та особисті мотиви девіантів щодо подібного способу життя [17].

Слід зазначити, що безпосередньо проблема умонастроїв населення України у період 1945-1953 рр. була розроблена у дисертаційному дослідженні В. В. Кононенка (2004 р.). Автор визначив моральні наслідки Другої світової та Великої Вітчизняної воєн для українського суспільства, з'ясував головні тенденції негативного впливу

тоталітаризму на духовний розвиток українського суспільства. Дослідник установив причинний зв'язок між політикою сталінського режиму та настроями населення України, станом його суспільної свідомості. Адаже історик здійснив аналіз умонастроїв та психологічних орієнтацій радянського післявоєнного суспільства взагалі. На наш погляд, більш детальнішого дослідження потребує питання інверсії традиційних радянських стандартів життя представників різних соціальних верств, у тому числі селянства як однієї з найбільш великої соціальної групи українства у повоєнний час [18].

Розробкою питання виникнення трансформаційних особливостей, що їх зазнало українське суспільство на шляху від тоталітаризму до демократії, займався І. Кучеренко. У статті «Еволюція моралі радянського тоталітарного режиму» (2007 р.) історик розглянув радянську версію тоталітарного режиму, функціонування якого було спрямоване на радикальну зміну суспільства, що забезпечувалося офіційною тотальною ідеологією як утопічним баченням нового політичного устрою. Автор наголошує, що особлива увага приділялася морально-етичній сфері, яка сприяла забезпеченню високого рівня участі громадян у політичному житті тоталітарного суспільства [19].

З'ясування важливих проблем історії України повоєнного періоду, настроїв та морального стану населення не було б повним без опрацювання низки публікацій, присвячених аналізу наслідків Другої світової війни для українського суспільства. У ґрунтовних працях М. В. Ковалю вперше розкривається таке поняття як український військово-політичний фактор у Другій світовій війні. Автор робить висновок, що війна кардинально вплинула на подальший поступ українського суспільства, загострила протиріччя і наслідки тоталітаризму. Події війни та їх наслідки для українського суспільства розглядають також у своїх працях В. Король, П. Чернега, О. Лисенко, І. Муковський, В. Гриневич, Ю. Ніколаєць, А. Чайковський [20-22].

Вагомим результатом у з'ясуванні залежності розвитку суспільства від сталінської політики досягла українська закордонна історична наука. О. Субтельний у роботі «Україна: історія» визначив, що українці опинилися у становищі, коли могли лише реагувати на події, а не впливати на них. Проблема виникнення і впливу соціальних змін на національну свідомість в Україні у ХХ ст. присвятив свою роботу Б. Кравченко. На думку автора, суспільство почало відновлюватися у 40-х рр. ХХ ст., маючи змінену етнодемографічну структуру, що визначало моральний стан народу України [23].

Значний доробок у з'ясуванні питань трансформації масової психології в добу тоталітаризму зробили російські історики. На наш погляд, найбільш плідний аналіз процесів, які проходили після війни в радянському суспільстві, здійснений у працях Н. Романовського, М. Геллера, А. Некрича, що відносяться до другої половини 1990-х - початку 2000-х рр. Однак ці роботи головним чином присвячені змінам, що відбувалися в демографічному і соціальному складі населення СРСР після війни [25-26]. Дослідження, присвячені проблемі формування масової свідомості народу на матеріалі післявоєнних років дотепер, на жаль, поодинокі. Навіть в узагальнюючій двотомній праці «Радянське суспільство: виникнення, розвиток, історичний фінал» немає розділу, присвяченого масовій свідомості народу [27].

Проблемами умонастроїв радянського населення періоду тоталітаризму післявоєнної доби сьогодні займаються В. Ф. Зима, Е. Ю. Зубкова, В. Т. Аниськов, А. Ф. Беда та ін. Найбільш ґрунтовно з російських істориків розробила питання морального стану населення повоєнного періоду Е. Ю. Зубкова. Автор, аналізуючи вплив війни на моральний стан населення, визначила післявоєнне суспільство як певний соціально-психологічний феномен. Величезний інтерес у її роботі представляє класифікація джерел дослідження громадської думки та їх достовірності. Інформація про настрої

Історичні науки

населення поступала в ЦК ВКП(б) головним чином по трьох каналах: від партійних органів і державних органів, громадських організацій, приватних осіб [28-31].

Частково з тематикою масової свідомості населення, зокрема селянства, порушується у роботі А. М. Беди, який зазначає, що маніпулювання масовою політичною свідомістю неможливе без активного використання міфологем, формування яких є невід'ємною частиною офіційної політичної культури. Ми вважаємо, що «комплекс міфологем» може з'являтися в масовій свідомості не лише в результаті дій властей, але і внаслідок дії будь яких-процесів і подій (у нашому випадку це війна).

Найвагоміший внесок у вивчення психології воєнного і післявоєнного суспільства був внесений Є. С. Сенявською. Вона зробила висновок, що війна формує специфічний тип особистості - психологію комбатанта, яка накладає характерний відбиток на суспільство і свідомість людей. Дослідниця використала термін «втрачене покоління», який вперше з'явився після Першої світової війни у Західній Європі. На нашу думку, можна говорити не про «втрачене покоління» у цілому, а лише про синдром «втраченого покоління» [31].

Таким чином, аналіз історіографічних здобутків з проблеми засвідчує, що незважаючи на великий масив матеріалів з аграрної тематики, на сучасному етапі в історичній науці практично відсутні роботи в галузі розкриття соціоісторичного концепту теми інверсії традиційних радянських стандартів життя і причин появи соціальних патологій життя селянства України у 40-50-х рр. ХХ ст. Вона фактично не розроблена ні в дисертаційному, ні в монографічному вимірах, чим і привернула увагу автора. Різноманітні суперечливі факти щодо «суб'єктивної» історії селянства повоєнного періоду України, динаміка його умонастроїв як самостійного фактору політичного і економічного розвитку держави потребують широкого наукового дослідження.

Література

1. Dunham V. In Stalin's Time. Middleclass Values in Soviet Fiction. London-New York-Melbourne, 1976.
2. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1991. – 344 с.
3. Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті рр.) / Г. Касьянов, В. Даниленко. – К. : Наукова думка, 1991. – 96 с.
4. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С. В. Кульчицький - К. : Альтернатива, 1999. - 335 с. : іл.
5. Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні / Ю. Шаповал. – К. : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. – 270 с.
6. Баран В. К. Україна 1950–1960-х років: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів : Свобода, 1996. – 448 с.
7. Панченко П. Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення до праці / П. Панченко // УІЖ. – 1992. – № 12. – С. 32–38.
8. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–х – 1950–ті рр.). Історико–статистичне дослідження: Монографія / В. Нікольський. – Донецьк : ДонДУ, 2003. – 624 с.
9. Політична історія України. ХХ століття: В 6-ти т. Т.6. Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / Редкол. : І. Ф. Курас - гол. - К.: Генеза, 2003. - 694 с.
10. Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. М. Даниленко. – К., 2003. – Вип. 6-7.
11. Україна: хроніка ХХ ст. Роки 1946–1960: Довід. вид.: У 2 ч. / О. В. Андрощук, О. Г. Бажан, Г. Б. Басара та ін.; Упоряд.: О. Рабенчук, М. Смольницька; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Ч. 1-2.
12. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – 250 с.

13. Бажан О. Г. Особливості національно-культурного життя в Українській РСР в останній період «Сталінщини» (1946-1953 рр.) // Магістеріум. Національний університет «Києво-Могилянська академія». - Вип. 17 : Історичні студії / НаУКМА; Редкол. : В. С. Брюховецький та ін. - К., 2004. - С. 44-49.
14. Романюк І. М. Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 50-х - першій половині 60-х рр. XX ст. : дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2006. — 509 арк. — Бібліогр.: арк. 367-509.
15. Історія українського селянства: Нариси: У 2 т. Т. 2 [Текст] / О. В. Андрощук, В. К. Баран, А.В. Блануца та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій; НАН України. Ін-т історії України; — К.: Наук. думка, 2006. — Т. 2. — 653 с.
16. Нікілев О. Виробнича інтелігенція українського села: до проблеми формування (середина 1940-х- 1960-х рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 15. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 403-410.
17. Швидкий В. П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. / В. П. Швидкий // УІЖ. — 2007. - № 1. - С. 149-167.
18. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2004. — 20 с.
19. Кучеренко І. Еволюція моралі радянського тоталітарного режиму // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. — К., 2007. — Вип. 33. — С. 234-244.
20. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять / М. В. Коваль // УІЖ. - 2000. - № 3. - С. 3-24.
21. Король В. Система каральних органів в окупаційному Києві. (1941-1943) та її виконавці / В. Король // Історія в школі. - 2000. - №№ 11-12. - С. 8-19.
22. Чернега П. Український народ у Другій світовій війні: новий погляд на проблему / П. Чернега // Історія в школі. - 2000. - №№ 5-6. - С. 5-9.
23. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. — К. : Либідь, 1993. - 720 с.
24. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. - К. Гуслистого: [Історик, фольклорист, етнограф] / Б. Кравченко // Віче. - 1997. - № 12. - С. 138-143.
25. Романовский Н. В. Лики сталинизма. 1945-1955 [Текст] / Н. В. Романовский; РАН. Ин-т рос. Истории - М. : ИРИ РАН, 1995. - 227 с.
26. Геллер М., Некрич А. Утопия у власти / М. Геллер, А. Некрич – М. : Изд. «МИК», 2000. – С. 856.
27. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал : В 2-х т. Т. 2. Апогей и крах сталинизма / Под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева; - М. : РГГУ, 1997. - 761 с.
28. Зима В. Ф. «Второе раскулачивание» (Аграрная политика конца 1940-х – начала 1950-х годов) / В. Ф. Зима // Отечественная история. – 1994. – № 3. – С. 109 – 125.
29. Зубкова Е. Ю. Земля слухом наполнилась ... О чем мечтали и на что надеялись советские люди после войны / Е.Зубкова // Родина.- 1998. - № 8. - С. 5-9.
30. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953 гг. / Е. Ю. Зубкова. – М. : РОССПЭН, 2000. – 232 с.
31. Беда А. М. Советская политическая культура через призму МВД (от «московского патриотизма» к идее «Большого Отечества») 1946-1958 гг. / А. М. Беда; Московское городское объединение архивов. - М.: Издательство объединения «Мосгорархив», 2002. - 272 с.
32. Сенявская Е. С. Методологические и исторические проблемы изучения духовного облика фронтового поколения / Е. С. Сенявская; АН СССР. Ин-т истории СССР. - М., 1991. - 52 с. - Библиогр.: с. 47-52.

**Кравченко В.В.
ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ У КРАЇНАХ-ФРАНКОФОНАХ
КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ АФРИКИ (1994-2009рр.)**

У статті розглянута зовнішня політика та політика у сфері безпеки Франції у державах «Чорної Африки», бувших колоніях французької імперії. Проаналізовані зовнішньополітичні методи Франції; відстежені головні тенденції стосунків у регіоні як під час, так і після завершення «холодної війни»; спрогнозовані перспективи співпраці.

Геополітика - це історичний час, матеріалізований у просторі. Глобальні зміни у міжнародній системі, розпад соціалістичної системи по своєму геополітичному ефекту можна порівняти з третьою світовою війною, з новим світовим переділом. Особливо у цьому сенсі вирізняється Африка, яка за часів «великого протистояння» була ареною класової війни. Звільнившись від статусу колоній, держави африканського континенту, переважно з племінним владним устроєм, шукали опори великих країн світу. Саме у Вашингтоні та Москві вирішувались долі африканців. Як тільки президент якоїсь африканської країни говорив про рівність та соціалізм, той же час туди направлялись радянські радники та озброєння, й навпаки, коли хтось згадував про свободу та ліберальні цінності, у тій країні відразу з'являлись осередки транснаціональних кампаній. Франція, завдяки ініціативі незалежного розвитку власної зовнішньої політики та захисту національних та державних інтересів, що була розроблена президентом де Голлем у 1960-ті рр., давала третій шлях розвитку країнам-франкофонам. Зазвичай, це були держави-колишні колонії французької або бельгійської імперії. Якщо така політика щодо країн Магрибу, зони беззаперечного традиційного французького впливу, була цілком резонною, через особливий статус Середземноморського регіону, то подібна політика, яка дуже часто перетиналась з інтересами двох наддержав у так званій «чорній» континентальній Африці, викликала багато дорікань ще за часів «холодної війни».

Проблеми взаємовідносин Франції та країн Тропічної Африки досліджуються як у російській так й, особливо, у західній історіографії. Професор Вищої школи економіки Кривушин І.В. у своїй публікації «Франція та Чорна Африка у постімперську добу» робить складний аналіз історичних умов та перспектив розвитку французької політики, зокрема політики захисту державних інтересів, у постколоніальній Африці [1]. Відомий американський дослідник Френсіс Макнамара, вивчаючи новітню роль Франції у країн-колишніх колоніях французької та бельгійської імперій, приділяє особливу увагу культурним та етно-соціальним мотивам зовнішньополітичної діяльності Франції президентства Франсуа Міттерана, засуджуючи практику збройних втручань на Чорному континенті у контексті протистояння епохи «холодної війни» [2]. Тоні Шафер, британський історик, вивчаючи франко-африканські відносини на рубежі століть, констатує падіння французької імперії у західній Африці. На його думку, сучасна Франція не зможе повернути свій колоніальний вплив й поступово втрачає навіть культурну та мовну базу (зокрема, на прикладі Сенегалу), поступаючись наступу США та, у майбутньому, Китаю. Він вважає, що процедура деколонізації була порушена невдалими рішеннями дискредитованого керівництва П'ятої республіки (підозра у причетності до геноциду у Руанді) у 1990-ті, коли Франція не змогла віднайти своє місце у Африці після розпаду Ялтинської системи міжнародних відносин [3].

Втім у 1960-1980-х роках Франція досить вдало проводила активну африканську політику. Цьому сприяв ряд факторів, основними з яких були наступні:

По-перше, гра на протиріччях між СРСР і США. Політика президента де Голля, у якій Франції приділялася роль мосту між США й НАТО, з одного боку, і СРСР і Варшавським договором, з іншої, вдало співпадала з розташуванням військово-політичних сил того часу й продовжувала давати свої плоди протягом десятиліть. Франція зберегла в зоні свого впливу свої колишні колонії в Африці, й ані СРСР, ані США не мали реальних можливостей яким-небудь чином потіснити її із займаних позицій.

По-друге, Франція запропонувала своїм колишнім колоніям договори про технічну й військову допомогу. Для керівництва нових країн вони мали особливу притягальну силу в тому, що секретні статті цих договорів передбачали французьке військове втручання, як у випадку зовнішньої агресії, так і у випадку внутрішньополітичних конфліктів. Для Франції виконання зазначених договорів забезпечувала постійна військова присутність у Чаді, ЦАР, Кот-д'Івуарі, Габоні, Джибуті й інших країнах.

По-третє, надавши незалежність африканським колоніям, Франція залишилася там у вигляді державних інститутів, законодавчої бази і т.д., тому що управлінський апарат, інтелігенція, як правило, проходили навчання у вищих навчальних закладах Франції. При формуванні системи державного управління за основу брався французький досвід.

По-четверте, Франції вдалося здійснити впровадження африканського франка, прив'язаного до французького франка, у більшості країн-франкофонів континенту. Це дозволяло їй здійснювати контроль над їхньою фінансово-економічною діяльністю, впливати на процеси, що відбувалися в цих державах.

По закінченню «холодної війни» військово-політична обстановка в Африці суттєво змінилася. У той же час французьким керівництвом не були зроблені відповідні висновки, а деякі його кроки тільки погіршили ситуацію.

Показовими прикладами цьому стали події в Руанді й Заїрі в 1996-97 рр., де французька дипломатія зазнала серйозної поразки. У серпні-вересні 1997 р. французьким урядом була вироблена нова лінія, яка враховувала сучасні реалії та можливості Франції щодо проведення самостійної африканської політики.

Найбільш радикальним рішенням стала відмова від постійної військової присутності Франції в деяких африканських країнах. Цей крок викликав у цих державах настільки чуттєву реакцію, що протягом вересня-грудня 1997 р. африканське турне зробили міністр оборони, міністр закордонних справ, президент і прем'єр-міністр Франції. У ході візитів обговорювались не тільки питання скорочення французької військової присутності, строки й порядок закриття французьких військових баз, але й нові спільні домовленості про військово-технічну допомогу, які планувалось укласти в 1998-2002 рр.. Для Франції домовленості передбачали: скорочення й навіть скасування постійної військової присутності частин і підрозділів військових сил Франції, складування військово-технічного майна, надання Францією необхідних сил і ресурсів за запитом урядів африканської країни, але лише в конкретно обумовлених випадках і по окремому рішення французького керівництва [4]. У цьому випадку Франція виключала ненавмисне втручання своїх військових сил у внутрішньополітичні конфлікти в африканських країнах, як це мало місце в Чаді й ЦАР.

Що стосується військового співробітництва з Африкою, Франція не збиралася обмежуватися обопільними умовами. Тому у вересні 1997 р. на нараді

Історичні науки

послів у Парижу, а потім у ході візитів французьких міністра закордонних справ і президента була вироблена нова, багатостороння стратегія. Вона передбачала два рівні: континентальний і регіональний. На континентальному рівні Франція була готова підтримати ідею створення міжафриканських миротворчих сил під егідою Організації Африканської Єдності.

На початку жовтня 1997 р. Франція проявляє активність у цьому напрямку. Першим кроком стала пропозиція французького керівництва своїм сусідам по Європейському Союзу про ведення спільної африканської політики. Потім, Франція вперше взяла на себе зобов'язання виділити 170 млн. фр. (близько 30 млн. дол.) на створення міжафриканських сил по підтримці миру [5]. Крім того, в Кот-д'Івуарі був створений Центр по підготовці миротворчих сил за участю французьких військових фахівців, де проходять стажування військовослужбовці африканських країн від унтер-офіцера до старшого офіцера [6]. Франція отримала в цьому починанні підтримку ООН, ФРН і Великобританії.

Для того, щоб переконати африканські країни в тому, що органом ухвалення рішення щодо залучення миротворчих сил повинна бути ОАЄ, в 1998 р. Франція внесла в цю організацію ще 1 млн. дол. Поступкою позиції США стала згода французького керівництва на те, щоб остаточне рішення на застосування миротворчих сил ухвалювалися в ООН.

Регіональний рівень відносин Франції з африканськими країнами заснований, насамперед, на економічному впливі. При цьому керівництво країни розраховувало, насамперед, на кооперацію з іншими країнами ЄС, а також з ПАР. У зв'язку із цим французьке керівництво намагалось залучити своїх сусідів по ЄС до реалізації великих економічних проектів, особливо до тих, де намічалась серйозна конкуренція з боку США. У першу чергу це стосується розробки нафтових родовищ зони Гвінейської затоки, запаси яких дорівнюють запасам регіону Перської затоки.

Головним випробуванням франко-африканських зв'язків стали проблеми економічного співробітництва. До середини 1980-х рр. економічне співробітництво розвивалося досить рівно, без особливих проблем. Для Франції Африка була ринком збуту своєї сільськогосподарської й промислової продукції, вкладення капіталів. Для африканських країн Франція являла собою стабільний ринок, що споживає стратегічні природні ресурси (зокрема, нафту й уран). У цей період був укладений цілий ряд регіональних угод: Рада згоди (1959 р.); Спільна африканська й мальгаська організація (1966 р.); Економічне співтовариство Західної Африки (1974 р.); Західноафриканський економічний і валютний союз (1994 р.).

Із середини 1980-х рр. ситуація почала змінюватися. Відбулося погіршення фінансово-економічного становища в країнах континенту й зміна економічної кон'юнктури. Із привілейованого партнера Франція стала поступово перетворюватись на посередника між франкомовною Африкою й західними валютно-фінансовими інститутами

Після переходу Франції на євро збереження зони африканського франка вимагає усе більш значних витрат. У той же час питома вага Африки в зовнішньоекономічних зв'язках Франції неухильно падає. За доступ до ресурсів континенту, насамперед енергетичних, ведуть запеклу боротьбу два гіганти - Вашингтон і Пекін.

Президент Франції Жак Ширак зробив багато задля посилення ролі Франції у Тропічній Африці. Єдине значне фіаско у африканській політиці допустив його попередник Франсуа Міттеран. В наслідок подій п'ятнадцятирічної давнини суттєво постраждала репутація П'ятої республіки. Від 2006 р. Франція та Руанда

не мають дипломатичних відносин, а в цій африканській країні витісняється французька мова. У 2008 р. Міністерством юстиції Руанди був оприлюднений звіт про роль Франції у геноциді в Руанді у 1994 р. У документі стверджується, що влада Франції знала про підготовку масової різанини представників народності тутсі й не тільки не зробила нічого для її запобігання, але й сприяла цій трагедії [7].

Крапкою відліку самої кривавої сторінки в історії Руанди стало 6 квітня 1994 р., коли недалеко від аеропорту в Кігалі був збитий ракетою літак, пілотований французьким екіпажем, із президентом Руанди Жювеналем Хабіариманом, і його колегою із сусіднього Бурунді, на борту.

Загибель президента, що належав до найбільшої в країні народності хуту, спровокувала сплеск насильства по всій Руанді. Спочатку радикальні одноплемінники загиблого за підтримки військових вбили всіх помірних політиків хуту, а потім приступили до масового знищення тутсі. По оцінках ООН, за 100 днів, які тривала різанина, у Руанді загинули 77% усіх, що проживали в цій країні тутсі [8]. На думку руандійської сторони, багато в чому трагедія відбулася через те, що дислоковані в країні французькі війська озброювали хуту й дозволяли їхнім воєнізованим підрозділам проникати на територію таборів, де укривалися тутсі.

Коли ж в 1996 році повстанська армія, сформована з тутсі, розгромила урядові сили, французькі десантні частини, протягом миротворчої операції «Бірюза», прикривали відхід бойовиків хуту, дозволивши їм укритися в сусідньому Заїрі (нині Демократична Республіка Конго) [9].

У доповіді також говориться про намір руандійського суду залучити до кримінальної відповідальності тих, кого він вважає винними в «політичній, військовій, дипломатичній і транспортній підтримці режиму хуту, що проводив систематичні розправи над сотнями тисяч тутсі».

Таких, на думку Кігалі, набралось 33 людини, серед яких опинилися відомі французьких військові й політики. У цьому списку значаться імена тодішнього президента Франції Франсуа Міттерана, що помер в 1996 році, прем'єр-міністра Едуарда Балладюра, а також двох наступних голів уряду - Алана Жюппе, що був в 1994 році міністром закордонних справ, і його тодішнього помічника Домініка де Вільпена. Жюппе нині є високопоставленим функціонером партії президента Ніколя Саркозі [10].

Антифранцузький випад Руанди став своєрідною відповіддю на вердикт французького судді, що обвинуватив руандійського лідера Поля Кагаме в убивстві в 1994 році президента Руанди. Тоді Париж виписав міжнародний ордер на арешт Кагаме і його соратників.

Кігалі відповів на ці обвинувачення розривом дипломатичних відносин із Францією й початком власного розслідування. У відповідь на обвинувачення руандійської комісії Франція заявила, що доповіді не вистачає «незалежності й неупередженості» [11]. Французьке керівництво визнало лише власні політичні помилки.

Після політично-гуманітарного фіаско щодо геноциду у Руанді у 1994 р., Франція більш обережно ставиться до питання застосування військових на африканському континенті. П'ята республіка лімітує співробітницькі дії та залучення регіональних миротворчих сил, та частково евакуює громадян – як це було у 1997 р. у Заїрі під час громадянської війни.

Це нові наслідки вікового колоніального панування. У 1997 р., Франція закрила свою останню військову базу на чорному континенті. Як тоді зауважив прем'єр-міністр Ліонель Жоспен: «Ні втручання, ні байдужості» [12]. Але вже у

1999 р. соціалісти нічого не могли вдіяти, коли Жак Ширак відкрито відправив у Кот-д'Івуар військову групу з метою повернення до влади президента Анрі Конан Бедіє, відстороненого від влади протягом «різдвяного путчу», який спровокував справжній «землетрус динозаврів у заповіднику» - коли беззмінний голова держави франкомовних «болот», не зміг відкинути сумління щодо безумовної відповідальності французьких військових за цей регіон: «Задля безпеки громадян Франції, задля відновлення порядку та повернення до влади Бедіє» - так було вказано в офіційному комюніке [13]. У 2008 році на території Кот-д'Івуар, за мандатом ООН, знаходилось 3000 французьких військових [14].

Іншим прикладом «вдалої» африканської політики Франції є Того. 5 лютого 2005 року помер президент Гнассінбе Еядема, який знаходився при владі 38 років та був прибічником збереження тісних зв'язків з колишньою метрополією. Після Кот-д'Івуару, Того стала другою країною французького впливу, яка зіштовхнулася з загрозою поширення конфлікту за кордони держави та потребувала втручання міжнародного миротворчого контингенту. Того й сьогодні пов'язана з Францією оборонним договором, що був підписаний ще 10 липня 1963 р., а також договором про співпрацю у технічній та військовій сферах від 29 березня 1976 р. Президенти Міттерран та Ширак, керуючись класичною французькою політикою з її діловими колами, інколи навіть пов'язаними з мафією, сприймали це нормально. Франція залишалася єдиною державою Європейського Союзу, що не зважаючи на санкції проти повноважень режиму Еядема, з 1993р. неофіційно надавала європейські субсидії на розвиток демократії [15]. Офіційно це було пов'язано з підтримкою Францією трьох тисяч власних громадян, що мешкають у Того.

Так звані «вибори» Фауре Гнассінге, доньки диктатора, що відбулися 24 квітня 2005 р., й беззаперечна підтримка її кандидатури зі сторони Жака Ширака, гарантували наступність цієї системи, що складає, напевно, менше лиха для Міністерства внутрішніх справ Франції, та стосується сфери економічних інтересів Франції.

Президент Ніколя Саркозі так само багато уваги приділяє традиційній пріоритетній сфері діяльності французької дипломатії – «чорній» Африці. Але ключовим питанням віднині для Франції стало мирне врегулювання конфлікту в Дарфурі, де Франція не воліла віддавати ініціативу Сполученим Штатам та Великобританії. У Тропічну Африку відправився спочатку міністр закордонних справ Б. Кушнер, який відвідав Малі, Чад і Судан. Головним завданням нового чільника французької дипломатії було вживання термінових заходів по припиненню масового терору відносно жителів суданської провінції Дарфур, в основному чорних християн і язичників, що практикували загони ісламістів арабського походження, які мешкали на півночі країни.

Бернар Кушнер досяг згоди суданської влади на введення в Дарфур контингенту міжнародних миротворців, що складався нарівно із сил ООН і Африканського союзу. Аж до їхнього формування французька армія забезпечила перекидання по повітря частини біженців у сусідній Чад і створення для них «гуманітарних коридорів» [16]. Кушнер виступив також з ініціативою проведення в Парижі міжнародної конференції по Дарфуру. У ній взяли участь не тільки США, що давно засуджують поведінку Хартума, але й КНР, яка дотепер проявляла більшу обережність, обумовлену зацікавленістю в нафтових ресурсах Судану.

За міністром Африку відвідав й президент, що побував з офіційними візитами Сенегал і Габон. Мова там йшла, зокрема, про взаємозв'язок економічного співробітництва з договірним регулюванням проблеми міграції.

Втім, на відміну від діяльності міністра закордонних справ, візит Саркозі не був настільки вдалим. Це був наслідок попередньої діяльності президента на посаді міністра внутрішніх справ. У травні 2006 р. він так само здійснив турне до Малі та Сенегалу. Тоді у багатьох містах відбулись маніфестації проти приїзду французького лідера. Навіть президент Сенегала Абдулай Вад у своєму виступі різко засудив африканську політику Франції [17]. Таку реакцію викликала публікація нового закону про імміграцію.

За документ 18 травня 2006 р. проголосували депутати від правлячої партії «Союз у підтримку народного руху», яку очолював Саркозі. Проти виступали депутати опозиційних партій. Новий закон впроваджує так званий «вибірковий принцип» імміграції. Відтепер Париж буде давати дозвіл на в'їзд тільки тим іммігрантам, в яких є потреба. Цей документ особливо активно захищав у нижній палаті французького парламенту тодішній голова МВС. Представники опозиції, навпаки, із самого початку розцінили закон як «неприйнятний і неефективний». Відповідно до цього документа іммігрантів будуть оцінювати з погляду їх «здатностей і таланта». Потреби в нових іммігрантах будуть визначатися відповідно до кон'юнктури на ринку праці. При цьому французька влада має намір урахувати як професійну підготовку іммігрантів, так і ступінь знання ними французької мови. Відтепер іммігрантам стане важче одержати у Франції посвідчення на проживання із правом роботи. Посвідчення резидента, тобто дозвіл на постійне проживання в країні, вони зможуть одержати лише через десять років. Ускладнюються й умови «возз'єднання родин». Іммігрант, що живе на законній підставі у Франції, має право викликати до себе родичів не менш ніж через півтора роки. Причому йому доведеться довести, що він може утримувати своїх близьких і забезпечити їх житлом. Одночасно підсилювались заходи проти так званих «підпільних іммігрантів», що перебувають у Франції без відповідним чином оформлених документів [18].

Промова Ніколя Саркозі про Африканський континент 26 липня 2007 р. в Дакарі викликала ще більше обурених відгуків. Спеціальний доповідач ООН з питань расизму, расової дискримінації й ксенофобії сенегалець Дуду Дьен у ході однієї із сесій Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй навіть звинуватив французького президента в «динамічній легалізації расизму»: «Виступ у Дакарі наклав глибоку рану. Твердження, адресовані африканським мислителям, що останні ще не ввійшли в історію, натхненні опусами расистського толку XVII, XVIII і XIX ст.». Особливо багато суперечок спровокував уривок, де Ніколя Саркозі заявляє, що «драма Африки в тому, що африканська людина не досить увійшла в історію» і що «вона ніколи не шукає майбутнього» [19].

Друге африканське турне Саркозі відбулося у квітні 2009 р., коли він відвідав Демократичну республіку Конго, республіку Конго та Нігер. Під час цих подорожей були вирішені питання військового співробітництва та шляхів вирішення конфлікту між Руандою та Демократичною республікою Конго. Постає питання президента Франції залишається надзвичайно непопулярною серед мешканців Тропічної Африки. Останні дві акції, які підтверджують це, відбулись відносно недавно. У червні 2009 р. Ніколя Саркозі прибув до Габону на церемонію прощання з диктатором Омаро Бонго, де був освистаний натовпом біля палацу «відданого слуги Франції». 9 серпня 2009 р. ісламіст-смертник підірвав автомобіль біля посольства Франції у Мавританії, протестуючи проти політики П'ятої республіки у цій країні [20].

Втім французька влада лишається непохитною щодо своєї політики на Чорному континенті. Питання демократизації в Африці віднесені Францією до розряду ключових у забезпеченні внутрішньополітичної стабільності. Тим часом Париж, продовжуючи просувати західні цінності як єдині можливі орієнтири державного будівництва, втім змушений визнати необхідність урахування особливостей розвитку африканських країн. Сьогодні, по суті, Париж переходить від твердих вимог перебудови державних і суспільних структур під західні зразки до критерію забезпечення африканцями стабільності й правопорядку.

Переглядаються угоди про співробітництво у військовій області. Тепер значна частина фінансово-матеріальної допомоги Франції йде не збройним силам, а правоохоронним органам. Підтримуються міжафриканські домовленості по безпеці й стабільності (наприклад, між МВС Сенегалу, Малі й Мавританії). Відбувається пошук більш вигідних партнерів на континенті – ПАР, Гана, Ангола. Це говорить про зростаючий прагматизм Парижа, що до останнього часу вважав пріоритетними мовну й культурну спільність. Розробляються нові підходи до економічної допомоги, де основний упор робиться на діяльності французьких недержавних структур на континенті. Для цього держава вводить систему їх пільгового кредитування, надає їм гарантії.

Така політика сприяє, головним чином, стабілізації відносин між Францією та країнами-франкофонами континентальної Африки. П'ята республіка переглядає традиційні засоби впливу й готова за нових умов виступати гарантом безпеки на Чорному континенті.

Література

1. Кривушин І.В. Франция и Черная Африка в постимперскую эпоху // Новая и новейшая история. – 2007 - №1 – с. 3-19.
2. McNamara F. France in Black Africa. – National Defense University Press, 1989. – 302 p.
3. Chafer T. The End of Empire in French West Africa – Oxford Berg Publisher., 2002. – 256 p.
4. Marchesin Ph. La politique africaine de la France en transition // Politique africaine – 1998 – Octobre - P. 96.
5. Vallee O. Elf au service de l'Etat français // Le Monde diplomatique – 2000 – Avril.
6. Smith S. Paris versus Washington. // Limes – 1997 - № 3 - P. 57.
7. Ira K., Lantier A. Rwanda: Government report documents French role in 1994 genocide. Access mode: <http://www.wsws.org/articles/2008/aug2008/rwan-a14.shtml>.
8. Report of the Independent Inquiry into the Actions of the United Nations during the 1994 Genocide in Rwanda. Access mode <http://www.un.org/News/dh/latest/rwanda.htm>.
9. ООН и предупреждение геноцида, Уроки Руанды. Режим доступа <http://www.un.org/russian/preventgenocide/rwanda/guide.shtml>.
10. Rwanda: Government report documents French role in 1994 genocide.
11. Ibid.
12. Leymarie P. L'éternel retour des militaires français en Afrique // Le Monde Diplomatique – 2002 – Novembre
13. Ibid
14. Hansen A. The French Military in Africa // Council on Foreign Relations Access mode: <http://www.cfr.org/publication/12578/>
15. Toulabor C. Election à hauts risques dans un Togo déchiré // Le Monde Diplomatique – 2005 – Avril.
16. La France et le Darfour // France Diplomatie. Access mode: http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/actions-france_830/crises-conflits_1050/darfour_1091/france-darfour_4193/index.html.
17. Ayad Ch., Merchet J.-D. Coup dur pour la FrancAfrique // Liberation - 14.IV.2006.
18. Stephen A. Immigration To France. – L., 2008. – 114 p.

19. Roustel D. La France accusée de racisme // L'Humanite - 12 Novembre 2007.
20. Смертник взорвал себя у посольства Франции в Мавритании // Корреспондент – 2009 – 9 августа Режим доступа: <http://korrespondent.net/world/928678>.

ББК 66.4

Крапівін О.В.

СУЧАСНА МІЖНАРОДНА ТА РЕГІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

У статті проаналізовано сучасний підхід до понять міжнародної і регіональної безпеки в міжнародних відносинах. Дано характеристику недавній війні в Іраку, російсько-грузинському конфлікту із-за Південної Осетії і оцінка зовнішньополітичного курсу України останніми роками. Ключові слова: Міжнародна безпека, регіональна безпека, війна в Іраку, російсько-грузинський конфлікт в серпні 2008 р., Україна в системі сучасної безпеки, нові поняття безпеки.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття світ зіткнувся з множиною нових викликів і загроз, які виходять поза рамки традиційних уяв. Постала проблема актуалізації самого розуміння безпеки в межах новітньої міжнародної системи. Тероризм, наркотрафіки, неконтрольована міграція, екологічні проблеми, ймовірність порушення режиму нерозповсюдження і т.ін. за масштабом проявів і наслідками впливу здатні серйозно трансформувати міжнародні відносини та вплинути на подальший розвиток людства. Після розпаду світової комуністичної системи й Радянського Союзу сучасні політичні відносини характеризуються загостренням боротьби різних центрів сили, блоків, союзів, тимчасових альянсів за сфери впливу. Геополітичні інтереси провідних країн миру стали основною рушійною силою сучасних політичних процесів [1]. Політичний процес вибудовується відповідно до геополітичних інтересів, які в сучасних умовах стають важливими факторами, що детермінують характер відносин між державами, пов'язаних з рішенням територіальних і ресурсних проблем [2].

Міжнародні структури безпеки на початку ХХІ століття стикнулися з цілою низкою проблем:

– діяльність міжнародних організацій безпеки зберігає певну інерцію розвитку в умовах уже не існуючого біполярного протистояння. Нові виклики та загрози міжнародному миру й безпеці хоча й знаходять своє місце у сучасних програмних документах цих організацій, проте не мають адекватного організаційного та концептуального втілення на рівні принципів рішень щодо формування всеосяжної міжнародної системи колективної безпеки [3]. Розширення простору безпеки відбувається шляхом простої арифметичної зміни кількості членів тієї чи іншої організації без її суттєвих якісних перетворень;

– розвиток існуючих міжнародних організацій демонструє подальшу "спеціалізацію" їхньої діяльності (ООН певною мірою послаблює, хоча не втрачає свого значення як структури глобальної безпеки, але вже й не може ефективно виконувати цю роль, не спираючись на європейські та євроатлантичні структури. Вона дедалі більше переймається миротворчою діяльністю, залучаючи до неї країни Євроатлантичного Союзу, а також охоплює питання надання гуманітарної допомоги населенню, яке постраждало внаслідок збройних конфліктів [4]. Одним із важливих завдань ООН є контроль над виконанням всіма країнами діючих міжнародних режимів у сфері безпеки. НАТО стає найвпливовішим і наймогутнішим механізмом застосування збройної сили і за багатьма ознаками перетворюється на глобальну структуру. Проте, подальша доля цієї організації

Історичні науки

залежить від того, наскільки вона спроможна буде адаптуватися до "нових правил гри", які почали діяти після трагічних подій у США 11 вересня 2001 року. Рада Європи зберігає регіональний статус і здійснює свою діяльність переважно в напрямі розширення демократичного середовища у нових незалежних країнах Європи. ОБСЄ, незважаючи на спроби перетворити її на універсальну регіональну структуру безпеки, обмежує свою діяльність питаннями запобігання конфліктам (насамперед міжетнічним), моніторингу конфліктних ситуацій, бере участь у миротворчій діяльності на рівні місії спостерігачів, сприяє розвитку демократичного суспільства, забезпечує контроль над озброєннями та процесом роззброєння в Європі, зміцненню довіри та безпеки, здійснює захист прав і свобод людини та національних меншин. ЗЄС перетворюється на європейську складову НАТО з більш обмеженими функціями) [5];

– існуючі структури безпеки демонструють тенденцію до розвитку співпраці на засадах розподілу функцій;

– посилюється тенденція до мілітаризації міжнародних політико-економічних структур (ЄС) та політизації військових альянсів (НАТО);

– міжнародні структури безпеки різного рівня перебирають на себе функції у сфері безпеки, які раніше були виключною прерогативою національних держав, що свідчить на користь зменшення можливостей на державному рівні вирішувати питання безпеки в сучасних умовах;

– розширюється спектр завдань та просторовий вимір дії структур безпеки, що не обмежуються рамками "договірної території" та включають до переліку своїх завдань "захист прав людини" та "захист демократії".

Сучасні міжнародні відносини характеризуються відносною нестійкою гегемонією США, роль США як єдиної світової наддержави і лідера західного світу. Проте таке становище автоматично не означає можливості США перебирати на себе вирішення всіх міжнародних питань. Цьому перешкоджають як тенденція до створення нових полюсів сили, формування нових регіональних лідерів (Росія, Китай, ЄС), так і внутрішні процеси в самих Сполучених Штатах Америки [6].

У новому сторіччі сучасна цивілізація зустрілася з посиленням боротьби за сфери впливу різних соціальних сил, блоків і союзів, етнічних і конфесійних рухів, і як наслідок – необхідністю створення адекватної системи міжнародної безпеки. Це спонукає суб'єкти міжнародних відносин використати різні засоби діяльності, включаючи пошук і формулювання відповідних соціально-економічних, геополітичних й ідеологічних концепцій, що акумулюють їх інтереси, у тому числі й геополітичні. У цій ситуації надзвичайно важливо розібратися, яку роль і значення мають геополітичні інтереси в сучасних міжнародних конфліктах і які стратегічні завдання має вирішити Україна у новому геополітичному вимірі.

Одним із найсуттєвіших питань сучасності є війна в Іраку, яка почалася й ведеться, поза сумнівом, із порушенням норм міжнародного публічного права, про що свідчить, зокрема, відсутність мандату ООН на ведення бойових дій. Ще одна специфічна особливість цієї війни полягає в тому, що так звана антиіракська коаліція фактично є оказіональним військово-політичним утворенням, яке має не стільки військовий, скільки політико-пропагандистський характер. Основне мілітарне, фінансове й організаційне навантаження несуть, безумовно, США. Натомість усі інші союзники Вашингтона (за винятком, можливо, Великобританії) у цій війні дбають про власні політичні та економічні інтереси, до яких антитерористична війна диктаторського режиму С.Хусейна має опосередковане відношення. Нарешті, "американський" характер війни виявляється у відсутності у складі коаліції таких країн НАТО, як Франція і Німеччина. Кажучи простіше, в

цьому випадку військова акція вперше здійснюється практично одноосібно, єдиною світовою наддержавою – США.

Мета Іракської війни. Військова кампанія в Іраку проводилася доволі обережно, без використання потужних засобів масового знищення. Для США було важливим, по-перше, зберегти нафтову інфраструктуру, а тому використовувати надпотужну зброю, здатну викликати землетрус чи інші природні катаклізми в цьому нафтоносному регіоні, американці не наважилися. По-друге, присутність в Іраку критично налаштованої до США європейської преси змушує Сполучені Штати дотримуватися міжнародних конвенцій про права військовополонених й безпеку цивільного населення (натомість в Афганістані картина виглядала не так ідилічно). Іракська війна й справді мала “дивний” характер: незначна кількість жертв серед цивільного населення, використання високоточної зброї.

США прагнуть досягти в Іраку одночасно декілька стратегічних завдань, що тісно пов'язані одне з одним [7], а саме:

- забезпечення одноосібного впливу на світовий ринок нафти (передусім на процес ціноутворення);
- підтримка американського долара;
- і, що найважливіше, протистояння створенню єдиної Європейської держави за німецько-французьким сценарієм.

Нафта. Незважаючи на те, що сьогодні частка Іраку у світовому нафтовому “пирозі” не перевищує 5%, за деякими оцінками, її можна збільшити до 8-10% світового видобутку. Судячи з усього, на першому етапі США планували всю іракську нафту кинути на світовий ринок за ціною \$12-14 за барель. Такий крок боляче б ударив по російських інтересах (собівартість російської нафти становить \$12-14, а іракської – \$1-2) [8]. Крім того, подібна цінова атака спрямовувалася проти ОПЕК, яку США давно намагаються розвалити. Нарешті, американцям потрібні гроші для реконструкції Іраку. Однак реалізувати такий амбіційний план у повному обсязі Сполученим Штатам поки що не вдається, і передусім через партизанську війну проти окупаційних військ та регулярні диверсії на іракських нафтопроводах.

Планувалося, що лівова частка “відбудовних” грошей повернеться у США, оскільки більшість фірм, які беруть участь у повоєнній відбудові Іраку, мають американське походження. Попри обіцянки Вашингтона запросити до реконструкції Іраку та експлуатації іракських нафтових родовищ європейські фірми, сьогоднішні успіхи європейців і росіян у цій країні більш ніж скромні. Зрештою, як і українців. Уже після початку військової кампанії Конгрес США прийняв резолюцію, яка прямо забороняє залучати французькі, німецькі, російські та сирійські компанії до повоєнного відновлення Іраку.

Нарешті, неважко здогадатися, що після короткого періоду дешевої нафти США планують запровадити довгий період дорогої нафти. Вашингтон, готуючись до неминучої світової нафтової кризи, яку американські аналітики передбачають за 10-15 років, намагатиметься спрямувати іракську нафту виключно на поповнення власних стратегічних резервів і для внутрішнього американського споживання, тим самим завдавши серйозного удару по європейській та світовій економіці. Отже, основна мета, якої США прагнуть досягти в іракській війні (і не виключено, що вона матиме продовження), отримати ефективний (бажано одноосібний) вплив на світове ціноутворення на нафту.

Підтримка долара. Не є великою таємницею, що через колосальний внутрішній державний борг (\$6,3 трлн., що становить 60% ВВП) і слабкий стан американської економіки долар перебуває нині в доволі непростій ситуації.

Водночас, викликають сумнів прогнози аналітиків, які заповідають швидкий крах американського долара. По-перше, необхідно зважати на те, що від 1945 р. він виконує роль світової резервної валюти; чотири п'ятих міжнародних фінансових трансакцій, половина експортних операцій і дві третини світової валюти – це долари США. По-друге, важливим чинником стабільності американського долара як світової валюти є його використання для обслуговування трансакцій у нафтовій торгівлі. Однак у 2000 р. С.Хусейн відмовився від долара і почав продавати іракську нафту за євро. Сьогодні Москва також планує перейти на євро в торгівлі газом з ЄС. Загострення стосунків США з арабським світом призвело до того, що арабські нафтові магнати почали переводити свої авуари з американських банків у європейські, в зону євро (найактивніше це роблять саудити). Одночасно ті самі мусульмани стали виводити свої інвестиційні вклади із США і нині інтенсивно розміщують капітали в Європі, АТР та Китаї, що також загрожує стабільності американської валюти й економіки.

Війна в Іраку дасть змогу США цілковито перебрати на себе контроль за видобутком і торгівлею іракською нафтою. Можна передбачити, що перевага надаватиметься довготерміновим контрактам на великі обсяги нафти. Зрозуміло, що вона оплачуватиметься лише доларами, що стане додатковим фактором стабілізації американської валюти.

Війна проти створення єдиної Європейської держави за німецько-французьким планом. Є всі підстави стверджувати, що сьогоднішня війна в Іраку має багатоцільовий характер і, крім перерахованого вище, ставить за мету розколоти єдину Європу. На користь цього твердження свідчить ряд даних.

Єдину Європу європейці (Шарль де Голль) і США створювали тільки як протипагу Радянському Союзові, як єдине політичне, військове та економічне угруповання [9]. Особливо яскраво підкреслювало цю тезу існування Північноатлантичного альянсу. Із розпадом СРСР і зникненням прямої військової загрози з боку Москви НАТО поступово втрачає сенс як оборонна структура. Натомість Європейський Союз, який прийняв до свого складу ряд країн центральної та східної частини Європи, раптом почав трансформуватися в реальну загрозу для англосаксонського домінування не лише на Європейському континенті, а й у всьому світі. Особливо чітко така загроза матеріалізувалася після введення в обіг нової європейської грошової одиниці -євро, що почав динамічно перетворюватися в паралельну із долларом світову валюту.

Аби зупинити стрімке посилення євро, американці розв'язали безглузду, на думку європейців, війну в Косово і змусили Європу взяти в ній участь. Однак завдяки правильним крокам європейських держав, яким вдалося локалізувати цей конфлікт, і безпрецедентним поступкам Росії та Сербії, війна не дала сподіваного результату: євро утримався, а Європа й далі продовжувала об'єднуватися.

Чому Росія, яка від XVIII століття ціною колосальних зусиль та ресурсів розбудовувала свій геостратегічний плацдарм на Балканах, так легко і без будь-яких публічно оголошених компенсаційних умов відмовилася підтримати православних сербів та чорногорців, а згодом без жодних протестів погодилася на вступ Болгарії, Македонії і, в перспективі, Чорногорії до НАТО, пояснити звичайними політологічними категоріями практично неможливо. Говорити про режим В. Путіна як про такий, що свідомо шкодить національним інтересам Росії, – принаймні наївно. Існує думка, що Росія залишила Балкани через те, що існує таємна домовленість між Берліном, Парижем і Москвою, за якою вона матиме щось набагато важливіше [10].

Очевидно, що американці (незважаючи на попередження британців) прогледіли небезпеку, яка виникла перед ними у вигляді об'єднаної Європи. "Старий Світ", у якому зосереджено півмільярда населення, колосальний економічний, політичний і культурний потенціал, має всі шанси стати справжнім світовим центром, "віссю історії", що неминуче витіснить США, а за ними й англосаксів, на периферію світового розвитку. Зрозуміло, що домінувати у цій Новій Європі буде давніший геополітичний противник англосаксів – Німеччина. А у світовій економіці провідні позиції займе європейська валюта, оскільки об'єднана європейська економіка, підкріплена російськими енергоносіями, ще більше зміцнить євро, що призведе до втрати Вашингтоном найпотужнішого важеля світового впливу – долара.

І Німеччина, і решта європейців розуміють, що стабільний економічний розвиток Єдиної Європи залежить від потужності євро. Однак через незначні обсяги нафти та газу в Європі (за деякими даними, родовища в Північному морі вичерпані на 70-80%) малоімовірно створити геополітичний центр світу з власною міцною світовою валютою, яка замінить долар [11]. Реально нафту можна постачати з Близького Сходу, Каспійського регіону і Росії, газ – з Росії, Норвегії та Північної Африки. Тож наявність надійних і дешевих систем транспортного сполучення між Росією та ЄС є неодмінною умовою успішної реалізації цього проекту. Звідси випливає, що контроль над стратегічними українськими газо- і нафтопроводами, а також лініями електропередач, морськими портами і залізницями стане найближчим російсько-німецьким планом.

Якщо Москва і Берлін таки збудують таку вісь, то це стане найбільшою геополітичною поразкою всієї англосаксонської політики за останніх 100 років. Отже, внаслідок власної недалекоглядності Сполучені Штати опинилися в дуже делікатній ситуації: публічно декларуючи прихильність до об'єднання Європи, вони (разом із Великобританією) змушені зробити це таким чином, щоб ніякого об'єднання не відбулося. Іншими словами, США і Британія замість колишнього протистояння із СРСР будуть намагатися збудувати в Європі якісно нове протистояння руками самих європейців. Тому сьогодні першочерговим завданням англосаксів у Європі є запобігти утворенню осі Москва – Берлін – Париж.

Якщо американцям вдасться взяти під свій протекторат Ірак, то неминучими будуть такі основні наслідки. По-перше, відбудеться скорочення обсягів постачання нафти до Європи з Близькосхідного регіону, що призведе до зростання цін, а в перспективі – до економічної стагнації. По-друге, на підставі "участі-неучасті" європейських держав у війні проти Іраку в Європі зводиться нова буферна зона між ЄС і Росією, що дасть змогу відрізати Росію та Німеччину від теплих Середземного і Чорного морів, а Росію – ще й від Балтійського. Отже, поглянувши на сьогоднішню мапу Європи, побачимо, що на півдні практично всі країни (за винятком Франції), що межують із Середземним і Чорним морями, є учасниками антиіракської коаліції, натомість на сході – між Балтійським та Чорним морем – утворилася нова буферна зона, в яку ввійшли Прибалтика, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія і Болгарія, що також стали учасниками коаліції [12].

Відтак стає зрозумілою ота безпрецедентна легкість, з якою сім країн-кандидатів – Румунія, Болгарія, Словаччина, Хорватія і три прибалтійські держави – здобули право на вступ до НАТО: не війна в Іраку була тією причиною, яка відкрила їм двері до Альянсу, а війна проти франко-німецько-російського союзу. Звідси неважко спрогнозувати, що для організації надійної

Історичні науки

проамериканської буферної зони на Середземноморському узбережжі найближчим часом до НАТО буде прийнято Македонію, Боснію і Герцеговину, Албанію та, за певних обставин, Сербію.

Таким чином, нинішня війна в Іраку має виключно геополітичний характер і переслідує декілька цілей: захоплення нафтових родовищ, зміцнення американського долара і завдання випереджувального удару по франко-німецько-російському союзу, що зароджується в Європі. Антиіракська коаліція, до якої ввійшов ряд європейських держав, усупереч гострому незадоволенню Франції та Німеччини, має тимчасовий характер і виключно тактичні цілі: отримати підтримку США при вступі в НАТО і ЄС. Зрозуміло, що відразу після формального набуття членства в цих структурах частина нинішніх учасників коаліції перейде на франко-німецьку сторону.

В цілому, іракський конфлікт є типовим наслідком структурних перетворень в міжнародній системі, які в найближчі часи буде зазнавати подальших змін.

Ще один дуже важливий конфлікт вибухнув останнім часом в Південній Осетії. Сучасна історія конфлікту розпочалась у 1989 році – після того, як рада народних депутатів Південно-осетинської автономної області Грузинської РСР прийняла рішення про її перетворення в автономну республіку. А вже у вересні 1990 року рада народних депутатів Південно-осетинської автономної області проголосила Південно-осетинську Радянську Демократичну Республіку (з 1 вересня 1991 року її перейменовано в Республіку Південна Осетія). На протязі 1988-1990 рр. у цьому регіоні у межах союзних республік відмічено різке зростання міжетнічних конфліктів.

Протягом 1990-1992 років міжетнічні зіткнення переросли у відверту війну, у якій були вбиті тисячі людей з обох сторін, а десятки тисяч змушені покинути свої домівки. У 1992 році відкриті бойові зіткнення припинилися після підписання так званої Дагомиської угоди між Росією та Грузією. Ця угода передбачала припинення бойових дій, створення Змішаної контрольної комісії, у яку увійшли представники Грузії, Росії, Південної Осетії та, на правах окремої сторони, Північної Осетії. Угода була підписана 24 червня, а вже 14 липня 1992 в зону конфлікту були введені миротворчі сили у складі трьох батальйонів (російського, грузинського та осетинського). І хоча головною метою цієї угоди мали стати кроки з припинення бойових дій та економічного відновлення районів, що перебувають у зоні конфлікту, та створення умов для повернення біженців, ситуація перманентно загострювалась [13].

Підливало олії у вогонь рішення російської влади надати всім бажаним жителям регіону російське громадянство. В умовах постійного підтримування нестабільності з боку Росії, коли в Південній Осетії майже не було можливостей для працевлаштування та заробітку, надання російською владою соціальної допомоги лише особам, котрі прийняли російське громадянство, було кроком, відверто спрямованим на анексію цієї території Грузії. І це все на тлі постійних обстрілів сіл – як із грузинського, так і з південно-осетинського боку. Суттєвим чинником було також небажання західних країн втручатись у проблеми вибухонебезпечного регіону. Умовно спокійна ситуація за наявності там російських умовно "миротворців", давала їм змогу їм не напружуватись і не перейматись проблемами Грузії.

Водночас для центральної влади Грузії неврегульованість проблеми бунтівних регіонів була постійним подразником для політичних еліт. Звинувачення в зраді через неспроможність повернути біженців з Абхазії та Південної Осетії і протидіяти постійним обстрілам грузинських селищ в Південній Осетії стало зручним аргументом у політичній боротьбі. Обіцянка Саакашвілі

відновити контроль над Абхазією та Південною Осетією була важливим фактором у його перемозі в першій та другій президентській виборчій кампанії.

Саме такою була ситуація напередодні серпневих подій. Але все ж таки виникає запитання, чому саме влітку 2008 року і чому саме в силовий спосіб спробував розв'язати цю проблему Саакашвілі?

Аналізуючи велику кількість коментарів щодо цих подій, у тому числі в російських та західних ЗМІ, можна зробити певні припущення про складну гру декількох ключових гравців – Росії, США та самого Саакашвілі, – у якій про долю і життя простих людей ніхто навіть не замислювався. Так, Саакашвілі, безперечно, бажав повернути контроль над владою у Цхінвалі. Головною метою Росії було й залишається недопущення вступу Грузії в НАТО та появи нових гравців у регіоні, який забезпечує транзит каспійської нафти на світові ринки. Для Сполучених Штатів важливим є, навпаки, сприяння вступові Грузії в НАТО та забезпечення легітимізації своєї присутності на Кавказі, враховуючи зацікавленість західноєвропейських країн та США у стабільному транзиті каспійської нафти по незалежних від Росії трубопроводах [14].

Конфлікт у Південній Осетії також став яскравим прикладом використання інформаційних технологій у міжнародних відносинах. Інформаційна війна після тижня військових дій сприяла інтернаціоналізації конфлікту, так як змусила втрутитися у нього західні країни. Уже очевидно, що події на Кавказі змусять західні країни прислати міжнародних миротворців для забезпечення контролю над ситуацією на кордоні з Південною Осетією та Абхазією.

Які політичні наслідки російсько-грузинського конфлікту для системи міжнародної безпеки?

По-перше, цей конфлікт ще раз продемонстрував розбалансування механізмів прийняття рішень у ООН; вразі, коли одна зі сторін конфлікту є членом Радбезу ООН, у даному випадку Росія, прийти до вирішення конфлікту цим інструментом дуже складно. Це певна міна уповільненої дії усєї системи, яка останні десятиліття регулювала заморожені регіональні конфлікти.

Друге – стратегічні наслідки. Вони стосуються того, що в майбутньому ті, хто сповідуватиме сепаратистські настрої, навіть на території самої Росії, можуть знову звертатися до цього прикладу – дій Росії в Грузії і визнання нею самопроголошених республік. Слід відзначити, що перший крок до дестабілізації міжнародної ситуації зробили країни ЄС та США, коли визнали Косово. Це власне був той бікфордівий шнур, який може підірвати всю загальноєвропейську безпеку, коли один з ключових принципів міжнародного права – право на територіальну цілісність і суверенітет країни – був грубо порушений. Визнанням Косово міжнародне співтовариство загнало саме себе в глухий кут і тепер воно не може посилатися на міжнародне право, коли засуджує дії Росії у Грузії. Якщо міжнародні сили не зможуть знайти протистояння такому сепаратизму, то тоді може виникнути непередбачувана ситуація і чергова криза в галузі міжнародної безпеки [15].

Військові події на Кавказі змінюють існуючу систему геополітичних координат та формують абсолютно нову agenda для пострадянських держав. Фактично для керівництва та елітних кіл цих країн саме геополітичний та безпековий контекст стає домінуючим та визначальним на декілька, а можливо і більше років вперед.

Для України події в Грузії є найбільш чутливими з огляду на те, що країна поки що немає стабільного безпекового полісу гарантій.

Сьогодні найбільш чутливим для української безпеки стала участь кораблів ЧФ РФ у військовому конфлікті. Це загострило проблему

неврегульованості між Україною та Росією питань перебування іноземної військової бази на українській території, а також регламенту дислокації та пересування російського флоту за межі українських кордонів. Як виявилось, формат СНД як механізм економіко-політичних зв'язків, який головним чином базувався на неформальних персональних стосунках лідерів цих країн, вже не відповідає геостратегічному контексту, що виник після військового конфлікту на території Грузії.

У нових умовах геополітичного визначення формату та регіональної співпраці пострадянських країн між собою та з Росією вимагає переформування, насамперед, питань, пов'язаних з взаємними безпековими гарантіями. Отже, персональний фактор співробітництва між країнами потребує перегляду та заміни на систему міждержавних і колективних правових гарантій.

Для молодшої української держави створення адекватної системи національної безпеки і входження повноправним суб'єктом в існуючі системи міжнародної безпеки було і є одним з найголовніших пріоритетів, що гарантують її виживання і розвиток. Створення і розвиток української держави співпали в часі з драматичними змінами біполярного світу, що утворився після закінчення другої світової війни, процесами формування принципово нових підходів і структур глобальної і євроатлантичної безпеки, процесів, які ще дуже далекі від свого завершення.

Пріоритетним завданням України є органічне входження в європейську та світову спільноти, вихід у багатовимірний світ складних міжнародних відносин і нових структур безпеки глобального і регіонального рівня. Україні потрібно знайти власне місце в цьому просторі, яке відповідає б її потенціалу великої європейської держави і гарантувало б її стабільність і розвиток.

В сучасних умовах зовнішньополітичний курс Української держави визначається як багатовекторний, що в практичній площині часто розуміють спрощено. Представники різних політичних сил намагаються оприлюднити свої погляди щодо зовнішньополітичних пріоритетів і пріоритетів безпеки України відповідно до власних ідеологічних уподобань. Найбільш гострі дискусії розгортаються між тими, хто орієнтований на пріоритетний розвиток партнерства з посткомуністичною Росією і тими, хто головним завданням вважає включення України в євроатлантичні структури. Орієнтації політичної думки лише на два вектори віддзеркалюють стереотип біполярності світу, обтяжений уявленими про його конфронтаційну побудову. Як відомо, ця схема мислення склалася за часів "холодної війни" і, слід визнати, досить ще вкорінена у свідомості різних прошарків населення. З огляду на радикальні зрушення, що відбулися протягом останнього десятиріччя, правильніше говорити про багатополярну побудову геополітичного простору, на який утворилася фактично монополярна структура світового порядку, маючи на увазі безперечне домінування США [16].

Пріоритетність відносин з європейським світом визначається національними інтересами України, яка прагне інтегруватися в європейські структури не за будь-яку ціну, а з урахуванням усіх можливих наслідків для українського народу. З іншого боку, на Заході існує чітке розуміння того, що Україна посідає виключно важливе місце в Європі. У визначальних документах НАТО і виступах провідних політиків євроатлантичної спільноти постійно підкреслюється, що Україна відіграє і буде відігравати ключову роль в системі європейської безпеки. Таким чином вибір Україною стратегічного курсу на інтеграцію в європейські економічні і політичні структури, вимагаючи структури безпеки, далеко не випадковий і визначається як національними інтересами України, так і пріоритетами самої європейської спільноти [17]. Проте сьогодні з

цілого ряду економічних, політичних та соціально-психологічних причин ні Україна, ні Захід не готові до інтеграції України в євроатлантичні військово-політичні структури в якості повноправного члена.

Майбутнє ж системи європейської безпеки, як і майбутнє відносин між Україною, НАТО, ЗЄС чи ОБСЄ значною мірою залежатиме від результатів пошуку Україною, ЗЄС і, до речі НАТО, "raison d'etre" "raison d'atre" свого існування, своєї ролі та місця у новій Європі. Європейські і євроатлантичні структури безпеки ще не повністю трансформували себе відповідно до фундаментальних змін в європейській безпеці. Україна ще й досі не вирішила (навіть для самої себе) проблем геополітичної ідентичності. Тому майбутнє відносин України з цими структурами повинно розглядатися не тільки у контексті реалій сьогодення, але й у контексті можливих змін структурних і функціональних принципів цих організацій та вірогідних трансформацій у ціннісних системах і геополітичних пріоритетах України.

Треба визнати, що на сьогоднішній день спроби розробити хоча б загальноприйнятні структурні принципи нової архітектури європейської безпеки виявилися марними. Програми типу European Security and Defence Identity (ESDI) навряд чи принципово змінять ситуацію. Існує небезпека що вони лише уповільнять процес створення нової архітектури Європейської безпеки. Як свого часу створення Ради Північно-Атлантичного Співробітництва (тепер РЕАП) на 4-5 років загальмувало процес поширення НАТО на Схід. Цікавими є спроби побудувати всеохоплюючу модель безпеки для Європи на основі ОБСЄ як пропонує Росія і ряд інших країн, і створити Раду Безпеки Європи (РБЄ) на кшталт Ради Безпеки ООН, вірогідно будуть контрпродуктивними і принесуть більше проблем і важких питань ("Які країни будуть членами РБЄ?", "Хто отримає право вето?", "Чи будуть рішення РБЄ обов'язковими для всіх країн і організацій, включаючи НАТО?" тощо), ніж продуктивних рішень.

Стратегічний курс України на інтеграцію до європейських і євроатлантичних структур ніяким чином не знижує важливості "східного вектора" політики України, в тому числі і в сфері безпеки. Росія є ключовим фактором серед можливих викликів системі європейської безпеки XXI століття. Визнаючи факт, що Росія повинна відігравати важливу роль в архітектурі європейської безпеки, Україна у своїх відносинах з євроатлантичними структурами твердо стоїть на тому, що жодна країна, в тому числі і Росія, не повинна мати права вето або "droit de regard" в регіоні, тільки внаслідок своєї сили і могутності. Відносини з Російською Федерацією Україна будує як рівноправний партнер. Свідченням такого підходу є Договір про дружбу, співробітництво і партнерство, Програма економічного співробітництва на 1998-2007 рр. Саме це і відповідає стратегічним інтересам обох країн, як суверенних, незалежних держав [18].

Не менш важливими з точки зору національної та міжнародної безпеки є для України її відносини з країнами СНД, хоча треба зазначити, що існуючі механізми кооперації в рамках СНД ще дуже далекі від досконалості. Різними є і стратегічні цілі учасників цієї структури. Для України та деяких інших республік головна притягальна сила СНД полягала в створенні рівноправного економічного об'єднання суверенних держав без будь-яких наднаціональних структур. Вони категорично відкидають ідею створення нового центру в Москві. Саме тому Україна постійно наголошує на своєму статусі асоційованого члена і ретельно уникає тісної участі у політичному та військовому співробітництві. Молдова проголосила, що її участь обмежена виключно економічною сферою. Туркменістан та Азербайджан здебільшого утримуються або відмовляються підписувати угоди СНД, брати участь у реальній кооперації.

Історичні науки

Рациональна політика України щодо СНД повинна, по-перше, базуватися на національних, а не на кланових або корпоративних інтересах, а по-друге, бути спрямованою на закріплення й утримання альтернативного лідерства в цій організації й загалом у регіоні.

Сумуючи, можна визначити, що в умовах нової геополітичної ситуації, що склалася на початку ХХІ сторіччя, сучасна Україна зберігає можливості для реалізації своїх геополітичних інтересів на основі далекоглядної політики [19]. Швидкий і впевнений вихід на світову арену української держави як суверенного суб'єкта міжнародних відносин підтверджує, що в сучасних умовах помітної демократизації механізмів як внутрішніх, так і зовнішніх стосунків між державами зростає значення національного чинника державотворчого процесу, й саме гармонійне поєднання загально цивілізаційних тенденцій і національного змісту є найважливішою запорукою життєвості геополітичного курсу, який виробляє та здійснює країна. Українська держава, побудована на цих засадах, маючи великий природний, економічний, культурний, інтелектуальний потенціал, спроможна зробити помітний внесок у збереження і подальший розвиток міжнародної безпеки.

Література

1. Eatson D. The Political Systems. – N.Y., 2003. – 430 p.
2. O'Tuathail G. Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space. – Minneapolis, 2002. – 416 p.
3. Глобалізація і безпека розвитку. Монографія / Під ред. наук. ред. О.Г.Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
4. Киселев А. К теории и практике миротворческих операций ООН. – http://ptc.h10.ru/ru/creators/kiselev/theory_practice.htm.
5. В.М.Кулагин. Международная безопасность. Учебное пособие для студентов вузов / М.: Аспект Пресс, 2006. – 319 с.
6. Wallerstein I. M. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World – System. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2001. – 202 p.
7. Війна США та їх союзників проти Іраку. Причини та наслідки // <http://kimo.univ.kiev.ua/MVZP/67.htm>.
8. Там само.
9. Eatson D. The Political Systems. – N.Y., 2003. – 430 p.
10. О.Дергачов. війна в Іраку і мир після неї // Дзеркало тижня. – 2003. – №6(431). – С.6.
11. Війна США та їх союзників проти Іраку. Причини та наслідки // <http://kimo.univ.kiev.ua/MVZP/67.htm>.
12. Є.Жеребецький. Війна в Іраку та її геополітичні наслідки для України // Економічний часопис ХХІ. – 2003. – №11-12. – С.3-7.
13. Военный конфликт у Південній Осетії // <http://photo.ukrinform.ua/ukr/current/photo.php?id=216691>
14. Про російсько-грузинський конфлікт і міжнародні висновки // http://www.spa.ukma.kiev.ua/article.php?story=20080919090858436_geo&mode=print
15. Там само.
16. Рудич Ф.М. Україна в сучасному геополітичному просторі. – К.: «Логос», 2002.
17. Деменко О. Українська геополітика ХХІ ст.: євразійство чи євроінтеграція. // Людина і політика. – 2004. – №1.
18. Гречанинов В. Після розпаду біполярної системи // Політика і час. – 2002. – №1.
19. Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2003. – 176 с.

УДК 94 (100): 327.8 «1908/1911

Ласкавий Д.В.

**МІЖНАРОДНА БОРОТЬБА ЗА НАФТА МЕСОПОТАМІЇ Й
АНГЛО-НІМЕЦЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ: МІСІЯ ЧЕСТЕРА Й Е.
КАССЕЛЬ (1908–1911).**

У статті досліджується міжнародна боротьба за нафту Месопотамії, під час якої у 1908–1911 роках відбулося англо-німецьке зближення, ініційоване Е. Касселем і мимовольно прискорене головою американської місії К. Честером.

Сьогодні важко уявити жодну більш-менш значущу проблему у міжнародних відносинах, у вирішенні якої не приймали б участь США. Тим більше не можливо це зробити, якщо питання стосується нафти. І хоча зараз, коли багатьом, як в Україні, так і за кордоном, лідерство США здається беззаперечним, а їх присутність у Перській затоці довічною, треба нагадати, що так було не завжди. Шлях Вашингтону на Олімп був тернистим, сповненим поразок і прикрих невдач, але здадність знов і знов знаходити в собі сили для подолання перешкод перетворила колишню колонію на провідну країну на планеті.

Хоча ще століття потому великі держави Старого світу відносились до Сполучених Штатів як поважні джентельмени до невихованого вискокки з надмірними амбіціями, якого воліли не помічати, але й подітися від нього також нікуди не могли. З кожним роком нового ХХ століття економіки Старого світу все більше ставали залежними від нафти із Нового, значущість якої зростала ще швидше ніж поставки, і все це на тлі того, що жодна з великих країн, окрім Росії, не мала її достатніх запасів.

Тому першими на район Перської затоки як на потенційне джерело нафти звернули увагу саме Німеччина і Великобританія. І хоча їх боротьба за ще невідкриту нафту була безрезультатною, але досить гучною, аби у справу втрутилися США. У січні 1908 р. на порозі Високої Порти з'явився новий претендент на месопотамську нафту – контр-адмірал військово-морських сил Сполучених Штатів Колбі Честер.

Проте, коли, чому та як це відбулося все ще залишається не достатньо дослідженим. Увагу вітчизняної історіографії більше прикуто до дослідження дипломатичних тонкощів зовнішньої політики великих держав, у тому числі США, у новітній час [1–3]. Приблизно така ж ситуація склалася і в сучасній російській історіографії, хоча у свій час такі відомі радянські історики-міжнародники як Г.Л. Бондаревський, Б.В. Ананьич, О.О. Фурсенко, І.Д. Парфьонов та інші зробили великий внесок у дослідження різних аспектів міжнародної боротьби в кінці ХІХ – на початку ХХ століть [4–7].

Так, зокрема, О. Фурсенко написав монографію «Нафтові трести і світова політика, 1880-ті рр. – 1918 р.» [6]. І хоча її ґрунтовність не викликає сумнівів, тим не менш, треба зауважити, що її комплексність, тобто всеохопність, змусили автора розкривати аспекти дослідження досить стисло. Бо в одній книзі, навіть об'ємом 496 сторінок, не можливо широко та детально дослідити таке вузьке питання як, наприклад, вплив місії К. Честера на англо-німецьке зближення і роль Е. Касселя у цьому процесі.

Що стосується англо-американської історіографії, то зауважена проблема «комплексності» за рахунок подробиць їй також притаманна. Праці Х. Лонгхарста, С. Лонґріґга, Б. Швадрана, Ел. Монро хоча і написані на основі аналізу джерел Державного архіву Великобританії, але охоплюють великі відрізки, тому часто стисло висвітлюють аспекти, які нас цікавлять [8–11]. Навіть

така велика книга з історії світової боротьби за нафту об'ємом майже у 1000 стрінок як «Здобич» Д. Єрґіна, не дивлячись на усю її винятковість, не може претендувати на всеохопність і висвітлення усіх подробиць [12].

Отже, мета даної статті – на основі матеріалів Архіву зовнішньої політики Російської імперії та урахування надбання відомої історіографії, дослідити те, яким чином місія К. Честера 1908–1912 років вплинула на англо-німецьке зближення та визначити роль Е. Касселя у цьому процесі.

Як уже зазначалося, поява у січні 1908 року на порозі Високої Порти нового претендента на месопотамську нафту в обличчі контр-адмірала К. Честера була далеко не випадковою. Честер діяв як представник Торгівельної Палати Нью-Йорку, нафтовий бізнес якої знаходився під цілковитим контролем «Стандард ойл» Джона Рокфеллера. Отже, фактично К. Честер представляв інтереси найбільшої монополії Нового світу [6, 362–362; 9, 28; 13, 45].

Рокфеллера дуже непокоїло майбутнє його європейських і азійських справ. Намагання Німеччини створити антиамериканський нафтовий картель, спроби Великобританії обзавестись власними ресурсами стратегічної сировини, об'єднання «Роял Датч» Г. Детердінга і «Шелл» М. Самьюела та їх справи з французькими Ротшильдами і російськими Нобелями, як і неприхована зацікавленість месопотамською нафтою, не обіцяли нічого доброго всемогутньому заокеанському монополісту. Обґрунтована стурбованість Рокфеллера знайшла співчуття у тодішнього хазяїна Білого дому Теодора Рузвельта, якому європейська політична кухня ставала все більш до смаку.

Інтерес до Туреччини й у Рокфеллера, й у Рузвельта, як і вибір кандидатури Честера на посаду захисника американських інтересів у цій країні, був також не випадковий.

У той час Східне питання було нерозривно пов'язано із боротьбою між великими державами за панування у Європі. І та країна, яка заволодіє найбільш вигідною позицією біля ліжка «хворої людини Європи, буде усім іншим диктувати свою волю у вирішенні таких складних питань як контроль за протоками Босфор і Дарданелли, будівництво Багдадської залізниці, і, авжеж, видобуток ще невідкритої, але всіма так бажаної, нафти Месопотамії. І американці, розуміючи, що Стамбул, як Гавану, на приступ взяти ніхто в Європі не дасть, вирішили піти шляхом більшості великих держав – вирішувати задачу від протилежного. Тобто, поступово розв'язуючи вище означені ключові проблеми встановити контроль над Стамбулом, де, на думку багатьох політиків, і знаходилися ключі від Європи. Що стосується Честера, то він непогано розумівся на тому, що коїлося в Османській імперії і які протиріччя існували між європейськими суперниками, мав перевірені зв'язки у Стамбулі, встановлені ним там ще у 1898 р. під час служби, і був добре знайомий ділкам з Уолл-Стріт [9, 28; 6, 361–362].

Прибувши на місце він одразу жваво взявся за справу. Честер діяв широко і з розмахом. Контр-адмірал, здавалося, намагався отримати концесії абсолютно на все. Будівництво залізниць і портів у всіх кінцях Османської імперії, проведення іригаційних та інших суспільних робіт, геологічну розвідку і видобуток мінеральних ресурсів, чимне місце серед яких, авжеж, було відведено нафті [9, 28; 6, 362]. Розмах і темп ведення справ у суто американській, що називається, бронебійній манері примусили призадуматися про майбутнє не лише європейців, але й самих турків.

Така дипломатична гра навколо тоді ще невідкритих ні перських, ні месопотамських нафтових родовищ, коли всі консулювалися один з одним і так само інтригували, нагадувала карточку, бо кожен з гравців блефував і робив

вигляд буцімто всі козири в нього, хоча жоден не мав жодного, тривала до 26 травня 1908 року.

У цей день відбулася історична подія світового значення – буровики «Консешн Сіндікейт Лімітед» на чолі з Дж. Рейнолдсом неподалік від перського містечка Меседже-Сулеймані відкрили величезні поклади нафти [9, 19; 14, 138; 15, 47–48; 16, 159]. Усі причетні до цієї події святкували справжню перемогу, бо до цього відкриття через брак коштів і відсутність нафти справа знов йшла до консервації концесії. Однак, з відкриттям нафти ситуація почала змінюватися, і не тільки для Дарсі та його компанії.

Нарешті після восьми років гри з суперниками в сліпу Великобританія отримала справжній козир – нафту, якої жодна з інших великих держав ні в Месопотамії, ні, тим більше, в Персії не мала. Але купатися у променях слави Лондону було дуже зарано. Успіх Дарсі доводив іншим учасникам боротьби за нафту, що якщо омріяна сировина є в Персії неподалік від турецького кордону, то чому її не може бути в Месопотамії поблизу перського кордону. Тим більше, що й поняття кордону у тому регіоні в той час було досить умовним. Отже, успіх Дарсі підтвердив, що гра коштувала свічків.

Замислилися і Абдул-Хаміду II, але його важкі роздуми про перську та месопотамську нафту, своє майбутнє і те, на яку з великих країн поставити, щоб втриматися при владі та зберегти імперію, що робити з американськими пропозиціями, перервала младотурецька революція, розпочата військовими у липні 1908 року. Вже у вересні цінні месопотамські землі були виведені з підпорядкування колишнього султанського казначейства та передані міністерству фінансів. Цей трансфер був підтверджений у травні 1909 року декретом нового султана Мехмеда V [9, 28–29].

Такі дії, говорячи сучасною мовою, нібито протурецького, патріотично налаштованого і національно орієнтованого нового султана та його буцімто некорумпованого уряду викликають певні сумніви щодо їх відповідності інтересам Туреччини.

Нагадаємо, що зважаючи на виключну цінність месопотамських нафтоносних земель «поганий» Абдул-Хаміду II у свій час, знаючи про корумпованість свого уряду, підпорядкував їх власному казначейству і, таким чином, унеможливив надання будь-якої концесії будь-кому без його дозволу. Без сумніву, що такими діями він захищав не тільки загально турецькі інтереси, а й особисті. Та головне, як би там не було, своїми діями султан ущемляв інтереси іноземних концесіонерів, бо ціна питання стала на багато більшою. Відтоді про надання концесії потрібно було домовлятися не з чиновниками дивану та міністром фінансів, а з Абдул-Хамідом II особисто.

Що ж ми бачимо у діях нової революційної влади? Зовсім протилежне. Так би мовити, «добрий» Мехмед V повертає месопотамські нафтоносні землі у розпорядження міністерства фінансів, тобто виводить з під особистого контролю території, цінність яких у порівнянні з часами його попередника збільшилась у рази. І все це робиться у той час, коли, за словами, С. Лонгрігга, «тиск і темп у боротьбі за концесії лише зріс» [9, 29]. Отже, з точки зору інтересів великих країн та їх компаній Абдул-Хамід II був більш незручною фігурою, ніж, образно кажучи, «народжений революцією» Мехмед V. З огляду на це, логічно виникає інше питання, а кому саме на міжнародній політичній арені була вигідна зміна влади у Туреччині? Відповідь на це знаходимо аналізуючи дії учасників міжнародної боротьби за месопотамську нафту.

Невдовзі після стабілізації політичної ситуації в Стамбулі і формування нового кабінету міністрів, США в обличчі контр-адмірала К. Честера представили

Історичні науки

у турецьке міністерство суспільних робіт грандіозний за масштабами проект концесійної угоди, який надавав американцям права на розробку нафти та інших мінералів, будівництво залізниць, мостів, портів на більшій частині території країни [9, 29; 6, 362–365].

Інший учасник боротьби за нафту, Великобританія, теж не сиділа склавши руки. Окрилена успіхом у Персії група Дарсі 14 квітня 1909 року сформувала на основі «КСЛ» Англо-перську нафтову компанію, яка першою в світі почала промисловий видобуток нафти не тільки в Персії, а й в районі Перської затоки [14, 138; 15, 47–50; 16, 158–159; 17, 47]. Головою акціонерного товариства став нестаріючий 89-річний лорд Страткона, директором – У. Дарсі, який, що називається, відчувши присмак перської нафти, не міг собі відмовити в задоволенні отримати ще й месопотамську [9, 19; 14, 138; 6, 280, 356–357; 17, 47–48]. Він знов відправив повіреного у своїх Ніколса на штурм Стамбулу [9, 29].

Ще один учасник боротьби, Німеччина, через компанію «Анатолійські залізниці» знов заявила про свій опціон на півночі Месопотамії, але їй знов, як і ще за часів Абдул-Хаміда II, було відмовлено. Не залишилась осторонь і «Роял-Датч Шелл», яка мала тісні зв'язки з К. Гульбенкяном (з 1907 року очолював їх стамбульське представництво), уважно слідкуючим за розвитком подій [9, 29; 6, 389].

Отже, може здатися, що у 1909 році новий султан і диван нічого нового у боротьбу за нафту не привнесли, через що зовні ситуація залишилась такою ж як і при старій владі, але чому тоді Мехмед V одним з перших своїх декретів передав нафтоносні землі міністерству фінансів? Тому що цим жестом він продемонстрував учасникам боротьби здатність до компромісу, готовність домовлятися з усіма суперниками, а не лише з одними німцями. З огляду на це міністерство фінансів було обрано новим розпорядником земель також зовсім не випадково, хоча традиційно концесійні питання вирішувались у міністерстві суспільних робіт.

Просто мінфін ще з часів епопеї навколо Єгипту у 1882 році був фактично під контролем Адміністрації Оттоманського боргу, назва і склад якої мінялися в залежності від політичної ситуації. Говорячи сучасною банківською термінологією, фінансова установа Туреччини знаходилась під зовнішнім керуванням тимчасових адміністраторів із Франції та Великобританії. Надаючи позики зубожілій турецькій владі, таким же шляхом пішла і Німеччина. Відтак, великі країни за нової турецької влади як ніколи близько підійшли до заповітної мрії – оволодіння Месопотамією.

Однак, на шляху до цієї мети залишалася одна проблема – як зробити так, щоб кожна з великих держав отримала своє та була задоволена, але при цьому турецька влада зберегла обличчя та, власне кажучи, імперію, тобто вовки були і вівці цілі.

І в цей складний момент координатором переговорного процесу виступив сер Ернст Джозеф Кассель [14, 488–492]. Талановитий німецький єврей із британським громадянством, у кінці вікторіанської епохи він був уособленням найкращих рис зовнішності та характеру справжнього джентльмена, діловою людиною із світовим ім'ям, що зробили себе сама [10, 490]. У сферу його ділових інтересів входило майже все і практично всюди. Від видобутку дорогоцінних каменів і металів у Південній Африці до будівництва залізниць Південній Америці, від створення англо-французького банку в Марокко та розвитку інших проектів на Півночі Африки до організації інвестиційної компанії у Швеції та боротьби за місце на інших фінансових ринках Півночі Європи [10, 489–490].

Кассель був одним із небагатьох фінансистів Старого світу, до думки якого прислухались у Новому світі, поважно ставились і в Сіті, і на Уолл-Стріт.

Серед міжнародних капіталістів найвищого рангу Кассель належав до партії миру. Будучи дуже розумною та кмітливою людиною, він прекрасно усвідомлював, що великим грошима у Європі й Азії потрібна банківська тиша, а не грім артилерійських залпів, хоча, разом з тим, на світовому ринку зброї його інтереси займали далеко не останнє місце. Виходячи з розуміння того, що у разі великої війни у Старому світі придбає він щось чи ні ще було під великим питанням, тоді як впевненість у втраті частини міжнародного бізнесу була непохитною, Кассель почав потрохи згладжувати англо-німецькі протиріччя. Використовуючи свої зв'язки як у Банку Англії, так і в Німецькому банку, та приятельські стосунки із дуже впливовим німецьким судовласником Альфредом Белліном, Кассель почав шукати майданчик для конструктивного англо-німецького діалогу [10, 491].

Після тривалих розмірковувань і завчасних переговорів 1908–1909 рр. сторони для початку вирішили організувати новий банк для «хворої людини Європи», біля ліжка якої вже явно відбулося гостре зіткнення німецької «вельполітик» із англійською «форвард полісі». Тим більше, що зміна влади в самій Туреччині, як уже зазначалося, сприяла пошуку компромісу між реальними інтересами й імперськими амбіціями великих держав, між тим, що кожна з них уже мала та тим, що ще тільки бажала отримати.

Головним каменем протиріч стала ще невідкрита месопотамська нафта, але на яку вже претендували навіть американці, яких і німці, і англійці разом із руськими, вжали, як і один одного, своїми заклятими суперниками. Тому, перш за все, конкуренти вирішили шукати компроміс у нафтовому питанні. І тут, хоча як і завжди, не обійшлося без старої доброї компанії К. Гульбенкяна (до речі, з 1902 року підданого британської корони. – Д.Л.), Г. Детердінга і братів М. і С. Самьюелів [18, 221; 6, 389]. Їм, як нікому іншим, потрібні були добрі англо-німецькі відносини, що відкривали шлях до месопотамської нафти та вели до покращення справ «Роял-Датч Шелл» у Європі.

Отже, за організацію нового банку у Туреччині усі взялися, як кажуть, охоче та зі знанням справи. Кассель в цьому процесі відіграв провідну роль. Посаду голови правління майбутнього банку він запропонував колишньому посланнику в Тегерані А. Гардінгу, у той час заступнику міністра зовнішніх справ Е. Грея [19, 829–830; 6, 388–389]. Такий вибір Касселя можна пояснити наступним чином.

По-перше, проект потребував підтримки Форін офісісу.

По-друге, допомагаючи групі Дарсі у Персії, Гардінг, що називається, уже набив руку у нафтовій боротьбі.

Третє, він мав приятельські стосунки із другом Касселя королем Едвардом VII, що також було неабиякою підтримкою.

Хоча Гардінг відмовився від пропозиції, він пообіцяв усіляку підтримку та запропонував Касселю роздивитися іншу кандидатуру – колишнього представника від Великобританії в Адміністрації Оттоманського боргу сера Генрі Бабінгтона-Сміта [6, 388–389; 13, 46]. Довго не вагаючись, Кассель затвердив запропоновану кандидатуру, яка була аж ніяк не гірша, якщо не краща, попередньої [10, 489]. Бабінгтон-Сміт мав ділові та приятельські стосунки з головою Німецького банку Артуром Гвіннером і через нього був знайомий із канцлером Бетман-Гольвегом [6, 389–390]. Це відкривало непогані можливості для англо-німецького діалогу й особистого успіху Касселя. У раду директорів утвореного Національного банку Туреччини (НБТ) також увійшли такі впливові

особи як лорд Ревельсток, Х. Берінг, К. Гульбенкян і, авжеж, сам Кассель [9, 29; 13, 46; 6, 388–390].

Такий склад ради директорів говорив про одне – Касселю вдалося не тільки зібрати під дахом НБТ представників найбільш впливових частин правлячих кіл Британської імперії, а й певним чином об'єднати їх інтереси навколо месопотамської нафти. Тепер у Туреччині «Дойче банку» як провіднику зовнішньої політики Німеччини протистояли не окремі, розрізнені, конкуруючі один з одним англійські підприємці, а об'єднання міжнародного капіталу, невдоволеного німецькою експансією й усіяким чином підтримане Великобританією. Однак, як уже зазначалося, Кассель створив НБТ не для війни, а для миру. Як відмітив С. Лонгрігг, «зусилля поважних прізвищ спрямовувало банк приймати участь у вирішенні долі турецької нафти і, таким чином, загроза англо-німецького конфлікту могла бути відвернута» [9, 29].

Очолит переговорний процес Бабінгтон-Сміт, знайомий із ключовими представниками німецьких правлячих кіл. Радником йому призначили Гульбенкяна, вже тоді визнаного майстра залаштункових інтриг, але це не сподобалось німецькій стороні, що одразу викликало певні непорозуміння. Як зазначає О. Фурсенко, ім'я Гульбенкяна для німців асоціювалось із Детердінгом і Ротшильдами, тому голова «Дойче банку» був дещо розчарований, оскільки усі вони були противниками його інтересів в інших частинах світу [6, 389–390]. Це ускладнило і без того непрості перемовини. Коли мова йшла про нафту кожна із сторін воліла отримати і зовсім не бажала втрати. Проте, як кажуть, не було би щастя, та не щастя допомогло.

У серпні 1909 року Меджліс ухвалив основні положення концесії Честера і доручив Міністерству суспільних робіт укласти тимчасовий договір концесіонером на будівництво залізниці Сівас – Сулейманіє, що мала пройти через райони із потенційно багатими покладами нафти. Для реалізації цих та інших планів була утворена Турецько-американська розвиваюча компанія (ТАРК), яка, за словами держсекретаря Нокса, зверненими до султана з нагоди її реєстрації, складалася із солідних банкірів і бізнесменів з високим положенням [6, 365]. Серед акціонерів компанії були такі впливові у США особистості як президент «Нейшнл сіті бенк» Ф. Вандерліп і віце-президент того ж банку Г. Торн, фінансовий директор «Чейз нейшнл бенк» С. Міллер. І всі вони як один входили в нафтову імперію Дж. Рокфеллера і фінансову піраміду Дж. Моргана [6, 365]. Звісно, що від цих новин ані німці, ані англійці були не в захваті.

За міжнародною боротьбою у Туреччині уважно стежили і в правлячих колах Росії. Приводів для турботи було більше, ніж достатньо. За інформацією російського генерального консула в Бендер-Буширі Тер-Мелена «з відкриттям нафтових родовищ у Персії та правильною їх експлуатацією імпорту гасу та нафти із Росії та США у турецькі та перські порти повеністю припиняться, – зазначав дипломат і продовжував, – тоді як експорт арабістанської нафти набуде у недалекому майбутньому світового розмаху, наводнить ринки східної Індії, західної Туреччини та центральні провінції самої Персії» [16, 160].

Побоювання генерального консула повністю співпадали з прогнозами авторитетного журналу бакинських промисловців «Нафтова справа», на сторінках якого майже дослівно повторювалась секретна донесення Тер-Мелена: «Відкриття нафти у Персії та утворення АПНК загрожує припиненням ввозу в порти Перської затоки російського й американського світильних масел, а також можливим витісненням їх с індійських, східних турецьких і центральних перських ринків» [15, 47–48]. «Недалеко той час, коли з утворенням у Південній Персії

новим могутнім фактором (АПНК. – Д.Л.) прийдеться рахуватися не тільки на нафтових ринках Сходу, але й Європи» [270, 48].

Однак, наскільки загроза АПНК не була б близькою, вона, тим не менш, все ще залишалася гіпотетичною, віртуальною, тоді як експансія «Стандард ойл» уже була реальністю. За даними того ж журналу «Нафтова справа» у 1907–1908 роках американський експорт нафти у порти Перської затоки перевищував аналогічний російський показник у 12 разів (!) [15, 48]. При цьому зазначимо, що мова йде про американську нафту, видобуту в районі Мексиканської затоки і завезену в Перську затоку. Якщо навіть півсвіту та два океани не стали перешкодою Рокфеллеру, то що тоді можна було очікувати російських нафтопромисловцям від розвитку ТАРК Честера буквально у них під боком.

Голова дипломатичної місії Чариков у донесеннях зазначав, що «Месопотамія за запасами нафти не набагато поступається Баку чи Пенсільванії», хоча, треба додати, що на той момент достовірної геологічної інформації ні в кого не було, у тому числі російського посла. Тим не менш, за словами дипломата, «американці, завдяки завзятості та швидкості, знов привернули міжнародну увагу до проблеми месопотамської нафти». Чариков підтвердив, інформацію, що за спиною невгамовного Честера стоїть могутній Рокфеллер і головна мета американського залізничного проекту полягає у встановленні контролю за месопотамською нафтою [6, 363]. Отже, концесія Честера зачіпала інтереси не тільки Великобританії та Німеччини, а й Росії, тому актуальне питання експансії США на Середньому Сході стало спільним предметом стурбованості суперників.

Між тим, самі американці на перш порах зупинитися та розбиратися де чий інтереси вони зачепили аж ніяк не збиралася. На початку 1910 року Міністерство суспільних робіт Туреччини підписало з К. Честером завчасну угоду про співробітництво. З одного боку, для американців це був великий прорив у турецьких справах, а з іншого – лише початок шляху, яким вже давно йшли європейці. Аби угода набула чинності її мав затвердити Диван і Меджліс, у високих чиновників яких під сукном уже давно лежало багато інших проектів угод і концесій, супроводжуваних великими бакшишами. Щоб прискорити ратифікацію угоди Державний департамент США, як зазначає О. Фурсенко, був готовий піти на зустріч своїм турецьким колегам по цілому ряду питань, у тому числі позикам і торгівлі зброєю [6, 365–366]. Турки охоче погодились, але нічого не робили. По-перше, ще надто далеко було від Стамбулу до Вашингтону і дуже близько до європейських столиць.

За таких обставин, як і слід було очікувати, сильну протидію розповсюдженню американського впливу в Стамбулі учинили німецькі правлячі кола. Вони, тільки-но захопивши неймовірними зусиллями пальму першості боротьби за залишок від османської спадщини, зовсім не збиралася поступитися заокеанським конкурентам. Німецький посол Стамбулі барон М. фон Біберштейн зумів представити султану Мехмеду V концесію Честера як проект «Стандард ойл» із закріпачення під благими намірами «вільної» Туреччини.

У Державному департаменті такому опору своєму наступу не здивувалися, але й відкрито воювати не збиралися, бо поки не було за що. Так, успіх Честера наробив галасу, але в ньому було більше емоцій і шуму, ніж нафти й остаточних домовленостей із Диваном. Тому послу США у Німеччині Д. Хіллу було доручено прояснити, чи можливо домовитися з німцями про поділ сфер впливу у Туреччині. Вибір був простий: якщо так, то американці зобов'язувались ніяким чином не чіпати інтереси німецьких колег, а якщо ж ні, то вони грозили

об'єднатися з іншими зацікавленими сторонами проти свої німецьких конкурентів [6, 367].

Аби бути більш переконливим в очах німецького МЗС майже одночасно з перемовинами у Берліні Державний департамент спробував заручитися підтримкою старих суперників Німеччини. Розрахунок хоча був і доволі простий, якщо не сказати наївний, але, між тим, дієвий. У Парижі, Лондоні і Петербурзі від любові до Берліну ніхто не страждав і тому не упускав вдалої нагоди поспувати нерви «нащадкам залізного канцлера».

Разом з тим, усім миром іти проти Німеччини і таскати каштани з вогню для США жодна із великих держав також не збиралася. У Старому світі на той момент вже на собі та своїх колоніальних володіннях почули усі принади «політики відчинених дверей» і «дипломатії долара», і замінювати ними «вельполітик», якій худо-бідно, але протистояти навчилися, зовсім не збиралися. На словах своїх послів Росія, Франція, Великобританія аж до сліз раділи успіхам США, а на справах намагалися запобігти скорому частю самозваної новоявленої доглядальниці біля ліжка «хворої людини Європи» Отже, у Старому світі здогадулись про подвійну гру американців.

У Вашингтоні, також прекрасно розуміючи як далеко у дипломатії від слів до діла, вирішили (принаймні, так заявили) побудувати американо-німецький діалог на засадах взаємної поваги інтересів, принципів і взаєморозуміння. Такої ж лінії, як найбільш зручної для політичного маневру, вирішили дотримуватися і в Берліні. Тому відповідь на запит Хілла про протидію німецького посла американському концесіонеру була, як відмітив О. Фурсенко, витримана у спокійних тонах і зовсім не ворожих. У МЗС Німеччини завірили Держдеп, що нічого не мають проти політики «відчинених дверей» і ніяких припон американській залізничній концесії не чинили і не чинитимуть [6, 369]. А якщо і були якісь непорозуміння, то лише через бажання німецьких підприємців захистити свої інтереси, які діяли без вказівки Біберштейна за власної волі.

Така відповідь на запит Хілла щодо інтриг Біберштейна проти Честера чітко продемонструвала, що у дипломатичній грі з американцями німці використали старий прийом європейської дипломатії, коли у разі потреби відповідальність за дії у колоніях, залежних чи спірних територіях звалювалась на приватну ініціативу концесіонерів і людей на місцях, а у МЗС і уряді мивали руки.

Візит президента «Дойче банку» А. Гвіннера до посла США у Німеччині Д. Хілла і зміст їх розмови, яка відбулась у той же день, коли американський дипломат відправив у Вашингтон завіт про відповідь Берліну, підтверджують проаналізований характер обраного німцями стилю боротьби з американцями.

Гвіннер досить детально розповів і показав Хіллу на мапі де і як запланований американський проект заважає реалізації німецького з будівництва Багдадської залізниці. Більше того, головний банкір другого рейху відповідально заявив, що в дійсності американський план залізничного будівництва спрямований на встановлення контролю над нерозробленими нафтовими родовищами [6, 369]. Трохи пізніше на урочистому прийомі в німецькому посольстві в Стамбулі барон фон Біберштейн застеріг турків від поганих наслідків дружби з американцями та відзначив, що останні зацікавлені лише захопити для «Стандард ойл» цінні нафтові родовища [6, 370].

І чим ближче було до часу голосування в Меджлісі стосовно концесії Честера, призначеного на 28 червня 1910 року, тим гостріше становились американо-німецькі відносини. Посольства великих держав у Стамбулі, образно кажучи, перетворились на справжні вулики, у яких цілодобово трудилися

співробітники та куди то і діло злітали за новинами та на консультації дипломатичні представники різних країн. Всі розуміли, що від рішення турецького парламенту залежатиме майбутнє не тільки месопотамської нафти, а й Східного питання в цілому.

Однак, Диван своєю мудрістю здивував усіх – питання ратифікації концесії Честера на засіданні Меджлісу 28 червня навіть не роздивлявся [6, 370; 9, 30]. На перший погляд у такому випадку ніхто нічого не виграв, але й не програв, і всі учасники боротьби залишилися на своїх позиціях. Як заявив Честер російському послу в Стамбулі Чарикову, мовляв, за ним стоїть така, для якої питання ратифікації лише справа часу [6, 371]. Невдовзі стало остаточно зрозуміло, що за сила стояла за спиною у невгамовного Честера і на чийх плечах трималася його впевненість, межуюча з безоглядною самонадійністю.

На підтримку потопаючій Турецько-американської компанії Вашингтон як на бій відправляв нові і нові сили. Восени 1910 року до Стамбулу на коронацію султана Мехмеда V приїхав заступник державного секретаря США Х. Вільсон. Як потім у своїх спогадах він сформулював мету візиту до Туреччини «вивчення питання ратифікації меджлісом концесії Честера, майбутнього проекту залізничного будівництва та розробки надр Туреччини, демонстрація інтересу розширити американську торгівлю у цій частині світу» [19, 223; 6, 371]. Ступивши на турецький берег, кмітливий і досвідчений дипломат одразу відчув, що, за словами Дж. Діново, «уся атмосфера просякнути німецьким впливом» [20, 76–77; 6, 371].

Щоб, що називається? «пробити питання» Вільсон зустрівся з усіма міністрами Дивану великого візира Хаккі-паши, чий голоси могли бути ним почути. Однак, міністри, виходячи із розуміння того, що сьогодні американці є, а завтра може їх і слід простине, тоді як європейці завжди поруч, а їм самим ще жити та працювати, відмовили дипломату у підтримці. У міністерстві фінансів, суспільних робіт, внутрішніх справ і військовому як заклинання промовляли слова Гвіннера, що концесія Честера порушує права Компанії Багдадської залізниці та має за мету встановлення монополії на розробку турецьких надр [6, 371].

І тут знов турецькі правлячі кола своєю витонченою східною дипломатією вкотре здивували всіх. Диван вніс на розгляд у Меджліс проект концесії Честера, хоча вже самі американці, не кажучи про турок, не вірили в успіх. Меджліс, у свою чергу, замість того, щоб провалити голосування і поховати концесію, чого всі європейці з нетерпінням чекали і з чим змирилися навіть американці, переніс розгляд питання на невизначений термін. Знов Туреччина всиділа на двох стільцях. З одного боку, у Стамбулі довели відданість проекту Багдадської залізниці та дружбі з Німеччиною, а з іншого – залишили Честеру надію на успіх, чим продемонстрували небажання сваритися, як хотіли в Берліні, а намір підтримувати добрі відносини з заокеанськими знайомими.

У Вашингтоні хоч і були розчаровані та невдоволені, тонкий натяк, тим не менш, зрозуміли, але по-своєму. Держаний секретар Нокс вирішив діяти рішуче, але хитріше. Втілювати теоретичні розробки відкоректованої тактики в життя мав новий посол США у Туреччині досвідчений дипломат У. У. Рокхілл, який у свій час був одним з тих, хто сформулював доктрину «відчинених дверей» і що таке Схід знав не по чутках і книжках. Призначення дипломата такого високого рівня представником держави, що претендувала на лідерство, у країну, яка, як тоді казали, доживала останні дні під пильними зорами добрих сусідів, вказувало на важливість Туреччини для США.

Першим випробуванням Рокхілла на міцність мала стати багатостраждальна концесія Честера, реалізації якої він мав добитися якомога

швидше [6, 372]. Проте, як досягти цієї мети американці скоріше всього напевно не знали самі. Принаймні, такий висновок можна зробити з їх висловлювань у бесідах із російським послом у Стамбулі. З одного боку, за інформацією самого Чарикова американці користувалися підтримкою або знаходили співчуття своїм проектам у значної частини турецьких правлячих кіл. Про це російському послу неодноразово заявляли і Вільсон, і Честер. З іншого боку, той же Вільсон відверто казав Чарикову, що, якщо великий візир не змінить своє відношення до концесії Честера, то він не виключає можливості заміни Хаккі-паши кимсь іншим. Чи хотів цими словами дипломат якимось схилити посла на свою сторону і розраховував, що сказане ним стане відомо німцям і ті налякані відійдуть, або просто підбадьорював себе, достеменно невідомо.

Проте, з усього цього зрозуміло одне. Бравуючи силою силенною як билинний багатир, США насправді демонстрували своє безсилля. Ні для кого з дипломатів не було секретом, що рівень корупції у Туреччині того часу дозволяв кожній із великих держав, при сильному бажанні і великих грошах, отримати потрібну підтримку в оточенні султана. Хто платив гроші, той замовляв музику. Останні півтора десятиліття більше за інших платила Німеччина, тому і грала першу скрипку у справах «хворої людини Європи». Вже надто багато було заплачено німцями туркам за Багдадську залізницю та месопотамську нафту, щоб без бою віддати омріяні проекти завзятим американцям. До того ж, США від берегів Босфору у всіх смислах були дуже далеко, а Німеччина, навпаки, поряд і цей факт також охолоджуюче впливав на гарячі голови у Дивані і Меджлісі.

Отже, номер американців із покупкою депутатів і міністрів не приходив. Ще більш фантастично виглядав сценарій усунення від влади великого візира Хаккі-паши. Як вірно відмітив О. Фурсенко, Османська імперія не була Латиською Америкою і США у ній не могли робити те, що заманеться [6, 372]. Великі країни Старого світу, які б складні відносини не були між ними самими, не могли дозволити Вашингтону влаштувати державний переворот у Стамбулі та фактично перетворити Туреччину на «другий задній двір» американської зовнішньої політики. Рішення Східного питання було ключем до панування в Європі і віддавати його сторонньому у Старому світі ніхто не збирався.

Розуміння цих істин поступово прийшло і до американців. Зрозумівши, що ні підкупам, ні погрозами віз не зрушити з місця, Честер змінив гнів на милість і заявив про готовність об'єднатися з російськими та німецькими підприємцями. Він висловив бажання навіть вступити у Компанію Багдадської залізниці, але розмовляти більш детально і конкретно погоджувався лише після затвердження Меджлісом його концесії. Звісно, що такі умови ні для Росії, ні для Німеччини були неприйнятні.

У «Дойче банку» з великим сумнівом віднеслись до Турецько-американської розвиваючої компанії як до інвестора у Компанію Багдадської залізниці. Не може бути двох справжніх хазяйок на одній кухні, як і двох дуже схожих залізничних проектів в одній компанії, які мають навіть спільну мету – месопотамську нафту. Що стосується Росії, то проект Багдадської залізниці їй був менш за всіх вигідний, так як усе більш унеможлилював і без того туманну перспективу встановлення контролю за Протоками. Тому Чариков віднісся до заяв Честера як до чергових інтриг багатого на видумки концесіонера. За таких умов американським дипломатам нічого не залишилося як потроху згортати план оволодіння месопотамською нафтою під назвою «концесія Честера». У вересні 1911 року Турецько-американська розвиваюча компанія почала вилучати гроші із турецьких банків, внесених туди раніше у якості залогу на підтвердження серйозності своїх намірів [6, 373].

До того ж, Компанія Багдадської залізниці перехопила ініціативу, виступивши з ідеєю розширення існуючого плану таким чином, щоб охопити і проект американської компанії, чим остаточно вибила ґрунт з під ніг Честера. Рокхілл якось під час бесіди з Чариковим навіть обмовився, що концесіонер, мовляв, і сам уже перестав цікавитися своїм багатостраждальним проектом [6, 374]. Тепер американці більші цікавилися тим, як зберегти хорошу міну при поганій грі та красиво сісти в лужу. Авжеж, до остаточної перемоги одних і поразки інших було ще далеко, але всім учасникам боротьби стало зрозуміло, що Берлін перехопив у Вашингтону ініціативу та виграв головне – час.

Не будемо забувати, що одночасно з американо-німецькою боротьбою відбувався англо-німецький діалог, головним предметом якого також було майбутнє месопотамської нафти. І чим більше тиснув Честер, тим скоріше зусиллями Касселя та Гульбенкяна знаходили спільні точки дотику Бабінгтон-Сміт і Гвіннер. В результаті досягнутої на початку 1911 року домовленості між Німецьким банком і НБТ у Лондоні була зареєстрована нова компанія «Ефрікен енд Істерн Консешнс Лімітед» на чолі із Бабінгтон-Смітом. Загальний капітал компанії становив 80 тис. ф. ст. (а не 50 тис. як вказує Г. Валіахметова. – *Д.Л.*) розподілених на 80 тис. акцій по 1 ф. ст. кожна [13, 47]. 20 тис. акцій були передані «Дойче банку», 28 тис. НБТ, 12 тис. отримав, точніше, виділив собі, Гульбенкян і останні 20 тис., згідно із його домовленістю з Детердінгом, надали «Роял-Датч Шелл». Головна мета підприємства відповідала очікуванням усіх акціонерів – комерційні операції з нафтою у всій Османській імперії [9, 29–30].

Як відмітив С. Лонґрігг, приєднання «Шелл» до цієї організації та її зв'язок із британськими банками з одного боку і німецькими з іншого наочно показав результат тривалих зусиль Гульбенкяна з співставлення та узгодження англо-німецьких інтересів навколо месопотамської нафти [9, 30]. Разом з тим, жодним чином не принижуючи роль Гульбенкяна у формуванні «Ефрікен енд Істерн Консешнс Лімітед» і не заперечуючи думку Лонґрігга, зазначимо, що першу скрипку в англо-німецькій компанії все ж таки грав Кассель. У той час Гульбенкян, не дивлячись на талант і неабияку ділову хватку, не мав тих зв'язків і фінансів, що дозволяли Касселю вирішувати питання на рівні урядів Німеччини і Великобританії. Принципові, базові рішення приймалися ним, а подальша розробка проекту й узгодження деталей доручалася вже Гульбенкяну, який завжди чудово із цим впорювався.

Отже, у 1908–1911 роках у міжнародній боротьбі за нафту Середнього Сходу відбулося декілька важливих подій.

По-перше, прибуття на початку 1908 року до Стамбулу місії Честера, що фактично означало вступ США у боротьбу за Месопотамію.

По-друге, англійці, відкривши 26 травня того ж року поклади перської нафти неподалік від Месопотамії, матеріалізували омріяну віртуальну сировину, чим підлили масла у вогонь міжнародної боротьби.

По-третє, впливова частина британських правлячих кіл на чолі з Е.Касселем, тісно зв'язана з німецьким діловим істеблішментом, почала пошук компромісу між офіційними Лондоном і Берліном.

Відповідно наслідком цих подій стало утворення Англо-перської нафтової компанії, Турецько-американської розвиваючої компанії й «Ефрікен енд Істерн Консешнс Лімітед». І хоча проведений аналіз джерел та історіографії свідчить про незалежність природи кожної з компаній, підтверджується, треба зауважити, що це не тільки не суперечить, а повністю підтверджує логіку міжнародної боротьби за нафту у Месопотамії.

Таким чином, місія Честера стала тим каталізатором, об'єднуючим фактором, який сприяв ініційованому Касселем зближенню англійського, голандського та німецького капіталів. Рано чи пізно, завдяки американцям чи без них, процес інтернаціоналізації нафтового бізнесу неодмінно спонукав до діалогу ворогуючі сторони. Єдиною країною, для якої що ТАРК, що АПНК чи «Стандарт ойл» становили загрозу, була Росія, але й вона, аби втримати вже існуюче положення на ринку нафти, вимушено йшла на діалог. Тому дії кожної з великих країн органічно впліталися у загальну мозаїку світової нафтової політики.

Проте, з утворенням «Ефрікен енд Істерн Консешнс Лімітед» міжнародна боротьба за Месопотамію не тільки не припинилася, а, навпаки, загострилася та перейшла на якісно новий рівень, але це вже тема для окремого дослідження.

Джерела та література

1. Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні відносини ХХ сторіччя. - К., 1997. - 410 с.
2. Коппель О.А. Перська затока: проблеми безпеки в 80–90-ті роки. – К., 1998. – 200 с.
3. Епштейн А. Д. Війни і дипломатія. Арабо-ізраїльський конфлікт у ХХ ст. – К., 2003. – 290 с.
4. Бондаревский Г.Л. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива. – М., 1968. – 542 с.
5. Ананьич Б.В. Российское самодержавие и вывоз капиталов, 1895–1914 гг. (по материалам Учетно-ссудного банка Персии). – Л., 1975. – 209 с.
6. Фурсенко А.А. Нефтяные тресты и мировая политика, 1880-е годы – 1918 г. – М.–Л., 1965. – С. 356–376.
7. Парфенов И.Д. Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX века. – М., 1991. – 188 с.
8. Longhurst H. Adventure in Oil. The Story of British petroleum. – L., 1959. – 285 p.
9. Longrigg S.H. Oil in the Middle East. Its discovery and development. – L., 1961. – 413 p.
10. Shwadran B. The Middle East, oil and Great Powers. – N. Y., 1960. – 162 p.
11. Monroe E.I. Britain's moment in the Middle East, 1914–1956. – L., 1963. – 254 p.
12. Ергин Д. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть.– <http://www.ek-lit.agava.ru/oilsod.htm>.
13. Валиахметова Г.Л. Борьба великих держав и нефтяных компаний за иракскую нефть (1912–1928 гг.): Дис. ... канд. ист. наук.: 07.00.03. – Екатеринбург, 1999. – 212 с.
14. Oxford Dictionary of National Biography (next – DNB). – Oxford, 2004. – Vol. 10. – 1038 p.
15. Нефтяное дело. – 1909. – №. 8. – С. 47–50.
16. О даровании английскому подданному Ноксу Дарси концессии на разработку нефти в Южной Персии // Архив внешней политики Российской империи (далее – АВПРИ). Ф. 144, оп. 488, д. 4169. – 1901–1914 гг.– Л. 32.
17. Нефтяное дело. – 1909. – №. 10. – С. 47–48.
18. DNB. – Oxford, 2004. – Vol. 24. – 1002 p.
19. Wilson T.M. Memoirs of an Ex-Diplomat. – Boston, 1945. – 315 p.
20. DeNovo J.A. American Interests and Policies in the Middle East 1900–1939. – Minneapolis, 1963. – 367 p.

УДК 903. 22 (4) «637»

**Лобач Д.В.
ГАЛЬШТАДТСКИЙ МЕЧ КАК ФИНАЛЬНЫЙ ЭТАП
РАЗВИТИЯ БРОНЗОВОГО МЕЧА**

Статья описывает финальную стадию развития бронзового меча в гальштадтский период.

Бронзовый меч является первым из трех этапов развития меча, заложившим основные тенденции и формы для мечей из железа и стали. Гальштадтский тип меча является не только финалом развития бронзового меча но и преамбулой к железному мечу, своеобразным переходным звеном. Звеном в котором слились проверенные веками технологии изготовления бронзовых мечей и новый материал – железо. Этот союз дал жизнь новому витку развития меча, и первыми мечами железного века становятся именно гальштадские.

Особенности мечей гальштадского типа частично рассматривались в общих работах по оружиюведению Р. Ф. Бертонна [1], Э. Окшотта [4], В. Бехайма [2], а также в специализированных археологических исследованиях, посвященных гальштадской эпохе. Однако, ни в одном из перечисленных исследований вопрос о специфике меча не поднимался. Таким образом, целью данной статьи является выделение особенностей меча гальштадского типа.

Ученые по-разному расценивают хронологические рамки гальштадтской эпохи. Некоторые связывают ее возникновение с бронзовым веком, то есть в XII - X вв. до н. э., другие связывают ее только с железным веком и сдвигают ее хронологические рамки к IX - VIII вв. до н. э. Действительно, эти века дают уже весь основной комплекс гальштадтского металла. За время существования гальштадта сменяются две основные формы мечей, по которым обычно делят собственно гальштадт на две ступени. Первая ступень (750 - 550 гг. до н.э.) отличается наличием коротких колющих мечей, у которых навершие имеет форму завитков или чаще усеченного конуса, а перекрестие узким серпом полумесяца, обращенного рогами вниз, охватывает верхнюю часть полосы. Рукоять бывала целиком бронзовая, деревянная, или костяная. В середине клинок меча расширился и затем снова сужался (рис. 1).

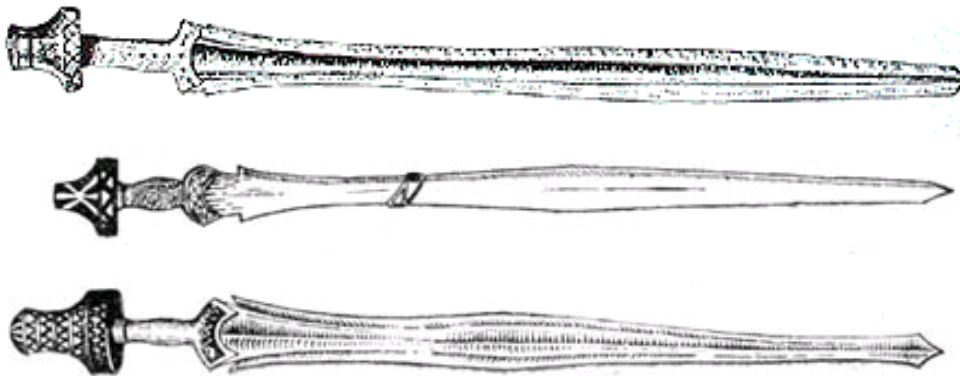

Рис. 1

Гальштадтский меч, по нашему мнению, является вершиной эволюции бронзового меча. Связано это в первую очередь с достижением вершины в выплавки бронзы, заключающейся в нахождении идеальной пропорции меди и

олова [4, с. 92]. Название данного типа мечей связано с названием местности в Австрии, где их впервые начали производить. Особенностью «гальштадтского» меча было то, что это были уже мечи раннего железного века. Они параллельно изготавливались в двух вариантах: бронзовые мечи – для торговли и вооружения рядовых воинов, и железные, которые по своей форме полностью повторяют бронзовые, очевидно производившиеся для местной знати, о чем свидетельствует ограниченность региона распространения меча – Бавария, Вюртенберг, Баден, Эльзас, Лотарингия, Оверни [4]. Гальштадтская культура в узком смысле термина занимала только придунайскую и адриатическую территории. Остальные области входили в круг распространения главным образом металлических предметов гальштадтского типа, особенно оружия и украшений, которые должны быть рассматриваемы как межплеменные. Для всей Западной и Средней Европы следует говорить о гальштадтской эпохе, нежели единой культуре [3].

Ранние железные мечи типа гальштадт полностью повторяют форму своих бронзовых прототипов и связано это на наш взгляд не с инерционностью мышления, а с завершенностью формы. Именно эта форма обеспечивала максимально возможную широту типов повреждений. Поэтому и поначалу сохранялась, не смотря даже на изменение материала. Данный тип меча по-прежнему сохранял все признаки элитарности, не тесак годный для не умелой руки, а инструмент профессионала. Бронзовые мечи «раннего гальштадского» типа являются типичными для всей территории Европы. Исследования хорошо сохранившихся деталей датских мечей «гальштадского» типа показывают, что в Дании, а, возможно, и во всей Европе, меч носился на перевязи через плечо. На крыловидных оковках с ножен «гальштадских» мечей нет никаких следов износа, что говорит в пользу именно этого способа ношения меча. Крылья же, в свою очередь, служили для того, чтобы при извлечении меча придерживать ножны. Характерной особенностью мечей «гальштадского» типа является «яблоко», похожее на мексиканскую шляпу [4, с. 44]. Длинные мечи «гальштадского» типа предназначались для ведения боя как с колесниц (о чем говорит и способ ношения меча), так и для пешей битвы. Как хорошо видно на рис. 1 мечи различались также по форме острия, один из этих типов за свой характерный вид получил название рыбий «хвост». Оакшотт даже высказал предположение что данный тип острия по аналогии с итальянскими рапирами второй четверти XVII мог использоваться для выполнения страмаzone – рубящего удара в лицо [4, с. 48].

Мечи раннего гальштадского типа носились на перевези через плечо под мышкой. Так удобней доставать меч находясь в колеснице поскольку при таком способе ношения меч выступает над верхним краем. Ножны мечей делались из дерева, с наружной стороны обтягивались кожей, с внутренней – мехом. Нижний конец ножен был снабжен бронзовой оковкой в виде расходящихся в сторону крыльев или рогов. При пешем бое меч извлекался, придерживая ножны, за крылья оковки [3, с. 92].

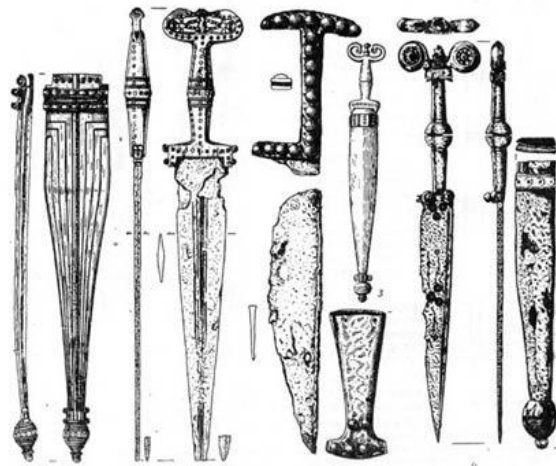

Рис. 2

На второй ступени своей эволюции (550 - 400 г. до н.э.) мечи типа ранний гальштадт сменяются короткими колющими мечами или чаще кинжалами, в большинстве случаев железными, у которых цельнометаллическая, иногда бронзовая рукоять имеет наверху в виде рожек или завитков, часто заканчивающихся шпильками (рис. 2). К рубежу VI - V вв. до н.э. эти рожки нередко загибаются к середине и даже соединяются вместе. Перекрестия - варианты прежней формы. Лезвие сначала с расширением посередине, а затем прямое.

Существует еще один тип бронзовых мечей, который невозможно отнести ни к одному из описанных нами типов бронзовых мечей [4, с. 34]. Во-первых, он имеет однолезвийную заточку. Во-вторых, это очень редкий тип оружия. Сохранилось всего три образца мечей данного типа, сломанная рукоять и копия из кремня. Все находки были сделаны в датской области Зеландии. Меч целиком отлит из бронзы. Толщина однолезвийного клинка в задней части составляет около 13 мм. Острие лезвия изгибается к спинке клинка. На изгибе находятся два бронзовых шарика и утолщение. Они служили для утяжеления клинка при нанесении удара. На рукояти меча имеется небольшое кольцо, предназначенное, судя по всему, для крепления на поясной крюк.

На наш взгляд, этот меч мог выступать в роли церемониального оружия, поскольку не имел широкого распространения, использование его требовало большой физической силы и владения крайне специфической техникой боя. Возможно, данные мечи использовались как «мечи правосудия» - оружие, предназначенное для обезглавливания и четвертования в средневековой Европе [4, с. 137]. Бронзовый меч из Зеландии имеет ряд черт, характерных для мечей правосудия: смещенный до предела вперед центр тяжести, отсутствие острия, вкладыши и утолщения на конце клинка для большего усиления удара. Соответственно, такой меч предназначался для одного мощного удара и, в отличие от других типов бронзовых мечей, вполне способен был разорвать человека пополам.

Таким образом, на всем протяжении бронзового века мы можем наблюдать процесс превращения меча из элитного оружия в массовое. Меч, появляясь как продолжение ножа, постепенно завоевывает место

универсального оружия. Обобщенно можно представить эволюцию бронзового меча следующим образом (см. табл.1):

Табл.1

Эволюция бронзового меча

Бронзовая рапира	Листовидный меч	Меч Гальштадт
1700 – 1100 гг. до н. э.	1100 – 800 гг. до н. э.	800 – 400 гг. до н. э.
Колющий тип клинка	Рубяще-колюще-режущий тип клинка	Колюще-рубяще-режущий тип клинка
Только бронза	Бронза и железо	Бронза и железо
Редкие экземпляры	Широкое распространение	Массовое распространение
Вспомогательное оружие	Вспомогательное оружие	Вспомогательное оружие

По нашему мнению бронзовый меч со времени своего возникновения до окончательной смены железом оставался вспомогательным типом оружия. Выйти на ведущие роли мечу мешали: слабая распространенность бронзы, невозможность изготовления длинного легкого и прочного клинка, особенности тактики ведения войн. Но постепенно меч получает все большее распространение, и все больший упор ставиться не на копье как основное оружие, а на меч, копьё же отводится почетное право первого удара.

Большое разнообразие типов мечей связано с индивидуальными предпочтениями их владельцев, поисками более эффективных решений, культурными традициями разных этнических групп. Классическое разделение мечей на типы и подтипы по рукоятям на наш взгляд не совсем верно в силу того, что у мечей с разными рукоятями одинаковые клинки. По нашему мнению, странным и неочевидным является определение принадлежности объекта по вторичным признакам, а не по первичным. Для меча первичным признаком, несомненно, является именно клинок, но не как не рукоять, поскольку украшение и изготовление рукояти и крестовины, это строго индивидуальное дело, и именно на этапе изготовления рукояти возможно было для кузнеца реализовать какую либо индивидуальность меча.

Литература

1. Бертон. Р. Книга мечей. – М., 2005.
2. Бехайм В. Энциклопедия оружия и вооружения. – СПб., 1995.
3. Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. – М., 1974.
4. Окшот Э. Археология оружия. – М.: Эксмо, 2003.
5. Трубников Б. Оружие и вооружение. Определитель. – СПб., 2002.

Мінгазутдінов І.О.**ПРОБЛЕМА ПІВДЕННОГО ТИРОЛЮ В ІТАЛІЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ**

Розглядається проблема національного самовизначення німецькомовного населення Півночі Італії, яка протягом багатьох десятиліть становить собою дестабілізуючий фактор в італійській політиці.

Італія є місцем проживання 14 лінгвістичних меншин, які складають 7% всього населення держави. Деякі з них є представниками автохтонного населення, інші - абсорбовані з прилеглих європейських мовних зон. Італійська конституція захищає права мовних меншин, притому деяким з них надані спеціальні права через регіональні або провінційні нормативні акти, згідно з якими їхня мова використовується офіційно наряду з італійською в місцях компактного проживання. Хоча Італія формально, за конституцією, була децентралізована після 1945 р., лише наприкінці 70-х рр. італійському уряду вдалося остаточно запровадити законодавство, згідно з яким утворювалися регіони і провінції, а також відповідні місцеві законодавчі органи - асамблеї. П'ять з 19 регіонів, в яких проживають етномовні меншини або які мають особливі географічні умови (Фріулі-Венеція Джулія, Валь д'Аоста, Південний Тироль, Сардинія, Сицилія), мають спеціальний автономний статус з широкими законодавчими й адміністративними правами. Останні конституційні реформи ще більше посилили місцеву владу в регіонах [1].

У випадку Південного Тиролю, гористої тримовної частини Північної Італії, де 2/3 складають німецькомовні, близько 30% - італійці та 4 % - ладіни, особливий автономний статут 1972 р. та його модифікований варіант 2001 р. надають широкомасштабну законодавчу й адміністративну владу провінції, а вплив центрального уряду значною мірою і в багатьох принципових аспектах зменшився порівняно з найпершим автономним статутом 1948 р. Конституційний статус провінції зараз є фактично адекватним тому, що має суб'єкт федерації, який передбачає серед всього іншого захист вільного розвитку всіх трьох етнічних груп. Запроваджена в 1972 р. домовленість щодо поділу влади (і яка є чинною і розвивається) передбачає 4 основних принципи співіснування: велика коаліція (за участі принаймні однієї німецької та однієї італійської партії в регіональному та провінційному урядах), сегментована автономія (у культурному секторі), пропорційність (у виборчій системі та державному секторі, держслужбі) та право вето меншості.

Із самого початку варто чітко визначитися зі змістом тих географічних понять, про які вже згадувалося. Отже, Тироль є адміністративно-територіальною одиницею («землею») у складі Австрії; водночас Південний Тироль - це автономна провінція у складі Італії, з німецькомовною більшістю населення (офіційно вона має назву Альта-Адидже / Південний Тироль). Інколи застосовується також назва Провінція Больцано - за назвою південнотирольської столиці м.Больцано. І, нарешті, в складі Італії існує регіон Трентино-Альта-Адидже (або Трентино-Південний Тироль), до якого входить, крім самого Південного Тиролю, ще й провінція Трентино з італійськомовною більшістю, яка належала Австро-Угорщині до 1918 р.

Починаючи з XIV століття, територія сьогоденішнього регіону Трентино-Альта-Адидже, являла собою єдине ціле разом з іншими частинами Тиролю, будучи частиною Габсбурзької імперії. Протягом усього цього періоду, принаймні,

до початку ХХ століття, не відбувалося скільки-небудь значних змін у мовних та етнічних пропорціях, властивим двом складовим частинам регіону. З одного боку - Південний Тироль, де до 1910 р. поряд з 220 тис. німецькомовного населення і з 10 тис. ладинів проживало не більш 7 тис. італійців. З іншого боку – Трентино, з відносно більшістю італійців. Після створення в 1800 р. Італійської держави великим впливом у Трентино став користуватися т.зв. «ірредентистський рух», який виступав за приєднання провінції до Італії [2].

Цей рух досяг своєї головної мети після закінчення Першої світової війни. У 1919 р., з підписанням Сен-Жерменського мирного договору, як Трентино, так і Південний Тироль відійшли від колишньої Австро-Угорщини до Італії. Це рішення дало можливість італійськомовному населенню Трентино реалізувати своє право на самовизначення, але водночас фактично позбавило цього ж права німецькомовних південнотирольців. Більш того, після того, як у 1922 р. до влади в Італії прийшли фашисти, німецькомовне населення стало зазнавати відвертого утиску, воно піддавалося масованій політиці денаціоналізації і, відповідно, посиленням спробам італізації. Те, що тут відбувалося, навряд чи можна назвати “етнічними чистками”, проте широкого поширення набула заборона діяльності південнотирольських політичних і культурних організацій, а також використання німецької мови і німецької топоніміки, південнотирольці поступово усувалися від відповідальних громадських посад, які заступалися натомість етнічними італійцями. Офіційний Рим усіяко заохочував широкомасштабне заселення Південного Тиролю італійцями з інших регіонів Італії. Кульмінаційним моментом в цей період стала угода між А.Гітлером та Б.Муссоліні 1939 р. щодо статусу регіону, яка фактично поставила південнотирольцев перед вибором: або емігрувати до Німеччини, або цілком підкоритися політиці денаціоналізації, що дедалі проводилася італійською державою [3]. Результатом стала істотна зміна етнічного складу Південного Тиролю: станом на 1943 р. в провінції, крім 176 тис. етнічних німців проживало вже 105 тис. італійців [4]. Лише наприкінці Другої світової війни становище стало потрохи змінюватися. Хоча в травні 1946 р. на зустрічі міністрів закордонних справ держав-переможниць було прийнято принципове рішення про відмову у включенні Південного Тиролю до складу Австрії, у вересні того ж року, з ініціативи союзників, міністр закордонних справ Австрії Г.Грубер і прем'єр-міністр Італії А.Де Гаспері підписали Паризьку угоду, відповідно до якої Південний Тироль набував мовної, культурної, політичної та економічної автономії в межах італійської держави [5].

Втім Паризька угода лише ознаменувала початок надзвичайно тривалого і складного руху провінції до повноцінної автономії. Другим кроком на цьому шляху стало прийняття в 1948 р. першого Автономного Статуту для Регіону Трентино-Південний Тироль, утвореного як окрема адміністративно-територіальна одиниця в рамках італійської держави [6]. Але в зв'язку з тим, що італійці становили більшість і в нововиділеному регіоні, статуту не удалось забезпечити необхідні гарантії південнотирольської автономії та прав її німецькомовної більшості. Це рештою призвело до серйозного конфлікту між цією етнічною групою та центральним урядом у Римі (причому конфлікт не обмежився лише правовим рівнем). Протягом 60-х рр. регіон став місцем цілої низки терористичних актів, спрямованих проти італійських державних інститутів (у тому числі це стосувалося використання загальноіталійської символіки на території Південного Тиролю). Більш того, згодом конфлікт перекинувся і за межі національних кордонів Італії. У 1959 р. міністр закордонних справ Австрії Б.Крайський навіть виніс проблему Південного Тиролю на обговорення Генеральної Асамблеї ООН. З цього приводу були прийняті дві резолюції ГА

ООН (відповідно, у 1960 та 1961 рр.), які закликали Австрію та Італію “до переговорів з метою розв’язання всіх протиріч, що виникли в ході реалізації пунктів Паризької угоди” [7].

Тільки в 1969 р., з прийняттям так званого “пакета”, який містив 137 пунктів щодо запровадження автономії Південного Тиролю (як це, власне, пропонувалося в резолюціях ООН) [8], і внесенням змін до Статуту провінції в 1972 р. [9], було знайдено задовільне рішення, принаймні, у тій частині, що стосувалася принципів визначення правового статусу Південного Тиролю в межах італійської держави [10]. Ключовим заходом, який обумовлював автономію Південного Тиролю, стала передача законодавчих та адміністративних повноважень, що вони до того перебували в компетенції загальнодержавного уряду Трентино-Альто-Адидже, двом окремим провінціям – складникам регіону, а саме – Больцано (або Південний Тироль) та Тренто. Значну частину цих прав було надано населенню провінції Больцано, дві третини якого наразі складають німецькомовні громадяни [11]. Втім знадобилося ще 20 років, аби згадані регулюючі механізми набули більш конкретної юридичної форми, такої, що дійсно перетворювала їх на практичну реальність. Внаслідок важких і тривалих переговорів між представниками німецькомовних південнотирольців з центральним урядом Італії, автономія Південного Тиролю поступово отримала нинішню конкретну форму – у вигляді системи заходів (вони викладені на 500 сторінках), які регулюють співіснування етнічних груп у провінції. Фактично лише в 1992 р., після прийняття австрійським урядом спеціальної “Декларації про вичерпання конфлікту”, процес його врегулювання реально наблизився до позитивного завершення. В акті австрійського уряду проголошувалося, що протиріччя між Австрією та Італією з приводу виконання рішень Паризької угоди розв’язані. Це стало також і певним міжнародно-правовим актом, за допомогою якого представники Південного Тиролю недвозначно заявили на весь світ про своє задоволення станом і формою вирішення конфлікту [12].

Проте на практиці прийняття згаданого вище «пакета» аж ніяк не означало, що всі проблеми спільного проживання італійців і південнотирольців були розв’язані остаточно. Деякі з них продовжували існувати. Серед них, зокрема, можна назвати проблему міжнародного визначення автономії Південного Тиролю, неоднозначні взаємини південнотирольців та італійського уряду, відносини між німецькомовним населенням та італійцями всередині Больцано тощо.

Тим не менш, реалізація статуту автономії призвела до реального послаблення гостроти конфлікту (багато хто вважав, що й навіть до припинення конфлікту як такого), що стало безпрецедентним випадком в історії Південного Тиролю. Варто зупинитися на конкретних правових заходах, які змогли успішно посприяти досягненню повноцінного “мирного співіснування” у Південному Тиролі.

Складнощі, що вони регулярно виникали при безпосередній реалізації автономного статуту Південного Тиролю, на перший погляд, лише всіляко відтягували процес розв’язання проблеми. Проте, з іншого боку, те, що даний процес дійсно виявився довгим, зумовлювалося постійним копіним пошуком якомога більш розгорнутих та всебічно опрацьованих заходів, спрямованих на вирішення конкретних питань південнотирольського конфлікту. Зрештою прийняті рішення сприяли більш чіткому й детальному регулюванню кожного сектора етнічного, політичного і культурного життя Південного Тиролю на різних рівнях – від найзагальнішого до кожної окремої норми. Настільки ж чітко статут

Історичні науки

визначив контрольні заходи, що повинні бути застосовані у випадку порушення однією із сторін тих правил, що регулюють міжетнічні відносини в кожній з відповідних сфер. Завдяки цьому, ситуація в Південному Тиролі стала характеризуватися надійною правовою захищеністю всіх жителів провінції, як етнічних німців, так і італійців.

Якщо розглядати ці норми в цілому, можна помітити наступне. Статут був покликаний встановити баланс між двома чинниками: з одного боку - прагненням німецької етнічної меншості в Італії до незалежності, його вимогами підтримання певної "дистанції" щодо італійської більшості, а з іншого боку, - тією історичною реальністю, коли обидві етнічні групи опинилися в єдиному політичному, економічному та культурному утворенні, що прирікало їх на зближення. У принциповому плані механізми розв'язання конфлікту стосувалися двох аспектів: по-перше, відносин між самою провінцією Больцано та італійською державою; по-друге, відносин між німецько- та італійськомовною групами, що проживають на території провінції.

Щодо першого аспекту, Автономний статут надавав провінції Больцано широкі права на самоврядування в законодавчих, адміністративних і, певною мірою, судово-правових питаннях. Так, що стосується законодавчої влади, взаємини провінції та центрального уряду регулювались на основі розмежування трьох різних сфер компетенцій: первинні повноваження, які надають провінції Больцано ексклюзивні дискреційні права; вторинні повноваження, поділені між провінцією та центральним урядом; третинні повноваження, що наділяють провінцію правом доповнювати конкретними уточненнями закони, прийняті на національному рівні.

Провінція Больцано набувала виняткових (т.зв. "первинних") повноважень з більшості економічних, політичних та культурних питань. Це, зокрема, стосується таких сфер як народні промисли, туризм і готельний бізнес, сільське і лісове господарство, гірська промисловість, будівництво житла, соціальне забезпечення і допомога, топоніміка, дошкільне виховання, професійне навчання. Вторинні повноваження, що знаходилися в розпорядженні провінції, поширювалися на такі сфери як торгівля і підприємництво, заохочення розвитку промисловості, охорона здоров'я і санітарна служба, початкова та середня освіта. Проте в питаннях зовнішньої політики, проблем армії, судово-правової системи, поштової служби, телекомунікацій, частково - податкової системи, провінція мала повноваження лише вносити неprincipiові доповнення до чітких і непорушних норм, запропонованих центральним урядом.

Ці широкі і деталізовані повноваження провінції доповнювалися настільки ж докладними положеннями, стосовно фінансових основ автономії. По-перше, у провінції залишалось майже 90% усіх податків, зібраних на її території. По-друге, доходи провінції поповнювалися з державної скарбниці. Важливим при цьому було не тільки те, що провінція цілком розпоряджалася своїми доходами; варто звернути увагу, що дохідна частина бюджету Південного Тиролю з розрахунку на душу населення втричі перевищувала відповідні показники сусідніх регіонів.

За деякими винятками, виконавчі повноваження провінції виникали безпосередньо з описаної вище законодавчої бази і, отже, поширювалися на те ж саме широке коло питань. Однак судово-правові питання залишалися в компетенції центральних органів (крім адміністративних справ, які є прерогативою автономного відділення Регіонального суду з адміністративних справ).

Визначивши, таким чином, межі повноважень, які мають провінція Больцано та органи італійської держави, Статут містив подальші механізми

розв'язання можливих конфліктів між двома рівнями влади. Так, в разі, якщо закони провінції (і регіону, загалом) та закони Італійської Республіки вступали у протиріччя, воно повинно вирішуватися Конституційним Судом. До речі, незважаючи на досягнутий рівень правової регуляції, конфлікти щодо компетенційних рамок можуть виникати і сьогодні. Це відбувається, серед усього іншого, через прагнення центрального уряду в Римі дедалі жорстко спрямовувати та регулювати діяльність регіонів зі спеціальним статусом “у тім, що стосується проблем загальнонаціонального характеру” (дефініція, яка фактично наділяє центральний уряд широкими додатковими можливостями вигідного для себе тлумачення правових норм).

Зважаючи на те, що постанови Конституційного Суду зі спірних інтерпретацій є завжди рішеннями, прийнятими ним як одним з центральних органів італійської держави, виникала доцільність певної міжнародної протекції щодо автономії Південного Тиролю.

Що стосується другого аспекту, тобто спільного проживання італійців і німецькомовних південнотирольцев у провінції Больцано, механізми правової регуляції настільки ж чітко і докладно передбачали захист інтересів обох етнічних груп на основі цілої низки правил, що забезпечували кадрову ротацію та етнічний паритет. Зокрема, правила етнічної ротації поширювалися – за винятком посади президента Виконавчої Ради провінції – на всі посади у владних структурах провінції та регіону, в цілому. Правила етнічного паритету втілювалися, зокрема, у рівноцінному використанні німецької та італійської мов в якості офіційних (і лише в армії використовується виключно італійська). Правила етнічної домірності стосувалися також кадрового складу соціальних служб, а щодо органів влади – Виконавчої Ради провінції.

Ці механізми правової регуляції, метою яких було гарантоване дотримання інтересів обох етнічних груп у рамках загальних інститутів, доповнювалися цілою системою засад, переважно культурного характеру, диференційованих за етнічною ознакою. У системі освіти такий паралелізм проявився не тільки в наявності німецьких та італійських шкіл з навчанням рідною мовою (з обов'язковим чи факультативним вивченням другої мови), а також і в наявності рівнобіжних структур у департаментах шкільної освіти.

Аби уникнути “мажоритації” парламентської меншості (яка формується зазвичай за етнічним напрямком) у законодавчих, адміністративних і бюджетних питаннях, Статут передбачав контрольну і гарантійну систему, працюючу на різних рівнях: диференційоване голосування за етнічним критерієм; створення комітетів, представлених у рівних пропорціях обома етнічними групами і покликаних вирішувати виникаючі протиріччя; звернення до названого вище Автономного відділення Регіонального суду з адміністративних справ; звернення до Конституційного суду як останньої інстанції, принаймні, з проблем загальнодержавного характеру тощо.

Втім, незважаючи на свій безсумнівний успіх, Статут страждав на декілька досить серйозних недоліків. По-перше, навіть надання широких прав на внутрішнє самовизначення Південного Тиролю в складі Італії не забезпечило остаточне вирішення основних проблем – у провінції все ще гостро відчутним залишалось прагнення до самовизначення поза рамками італійської держави. Відносної стабілізації міжетнічних взаємин було фактично досягнуто ціною збереження глибокої етнічної сегрегації. Ситуація в даному разі виглядала радше як “проживання поруч”, ніж “проживання разом”. Крім того, не знайшлося можливості адекватно врахувати інтереси третьої, самої нечисленної етнічної групи провінції, а саме - згадуваних на початку статті ладинів [13].

Історичні науки

Ситуацію було помітно покращено з прийняттям 16 лютого 2001 р. т.зв. "реформованого Автономного статуту", який став третім основоположним документом, регулюючим питання життєдіяльності провінції після Другої світової війни. Згідно з ним, статус та повноваження провінцій Трентино та Південний Тироль було значно підвищено, і вони наразі вже не є суб'єктами, підпорядкованими регіону Трентино-Південний Тироль, крім того, маючи більше нього законодавчих та виконавчих прав.

Принципово важливе також те, що, на відміну від попереднього Автономного статуту, нинішній визнає міжнародно гарантовану автономію Південного Тиролю, таким чином ще жорсткіше обумовлюючи його автономний статус.

Виборче законодавство сьогодні перебуває в компетенції провінцій, які, зокрема, самі мають право визначати, прямим чи непрямым шляхом має обиратися президент провінційного уряду. При цьому дане законодавство вже не потребує схвалення урядовим комісаром. Поправки й доповнення до Автономного статуту розробляються на суто провінційному рівні, без втручання в цей процес регіону [14].

Втім намагання позбавитися все ще існуючих невирішеностей залишаються наразі доволі відчутним. Так, останнім часом у Південному Тиролі все більш пильна увага приділяється проблемі ладинів і забезпеченню їхніх прав як окремої етнічної групи. Представництво ладинів в управлінні регіональною та провінційною асамблеями, регіональному уряді є частиною офіційної домовленості про розподіл влади. Що ж стосується взаємин двох основних етнічних груп, то й тут відбуваються зміни: молодим південнотирольцям вже не доводиться відчувати на собі прояви характерного колись етнокультурного протистояння, адже нове покоління зростає в атмосфері прогресуючого поліпшення етнічних взаємин. Відповідно, намічається тенденція до зникнення колишніх "кордонів" між двома групами. І, нарешті, в контексті побудови "Європи регіонів" існує проект створення міждержавного "Європейського Регіону Тироль", до складу якого мають увійти австрійський Тироль та італійські провінції Південний Тироль і Трентино. Цей проект може стати остаточним вирішенням проблеми самовизначення південнотирольців.

Насамкінець даного розділу хотілося б звернути увагу також на наступне. У багатьох роботах, так чи інакше присвячених міжетнічним проблемам в Італії, досить часто згадується про діяльність т.зв. «Ліги Півночі» (*Lega Nord per l'Indipendenza della Padania*). З нашої точки зору, це є не зовсім вірним, адже ця організація, яка виступає за відділення від Італії північних областей і утворення самостійної держави («Республіки Паданія»), не має чітко вираженого етнічного забарвлення, а її постійний лідер Умберто Боссі ніколи не був «етнічним націоналістом».

Уперше про сепаратистські сили, що невдовзі об'єдналися у згадану Лігу, стало широко відомо у 1987 р., коли на політичній арені Італії з'явилися регіональні об'єднання – місцеві ліги. Первісно їм вдалося у своїй сукупності зібрати лише 1,8% голосів на національних виборах, і начебто ніщо не передвіщало перетворення їх на доволі впливову політичну силу. На думку британських дослідників А.Ченто Булл та М.Гілберта, Ліга зародилася передовсім як рух опору, породжений неефективною політичною системою в країні [15]. Разом з тим, керівництво Ліги дійсно використовувало певну етнічну риторичку, спираючись на початковому етапі на фольклорно-культурні осередки в деяких провінціях і граючи на національних почуттях місцевих житлів, передовсім, ломбардійців (приміром, запустивши в обіг гасло захисту

«національного діалекту») та п'ємонтців. До речі, рівень електоральної підтримки Ліги в цих провінціях сягає наразі 17-20%.

Найбільш радикальна частина Ліги Півночі взагалі ж була готова із самого початку порушити питання про виділення з італійської держави відповідних регіонів і проголошення незалежної «Республіки Паданія». Лігістська аргументація почасти відображала культурно-історичний поділ Італії на північан, що тяжіють до кельто-німецької традиції, та південців-романців. Але водночас члені Ліги озвучували й цілком прагматичну тезу про небажання працюючих жителів Півночі утримувати «ледарів» з Півдня та «корумпованих римських бюрократів».

Інша улюблена тема сепаратистської ідеології жителів півночі, що ріднила їх, зокрема, з фламандськими націоналістами, стосувалася проблеми імміграції. Лігісти звертали увагу на губельний вплив «чужинців» для суспільства і порушували питання про необхідність ужорсточення імміграційного законодавства і примусової екстрадиції небажаних елементів. У цьому питанні Ліга Півночі знайшло розуміння у партнерів по коаліції 90-х - початку 2000-х років – правого популіста Сільвіо Берлусконі та колишнього неофашиста, лідера Національного альянсу Джанфранко Фіні. Останні, відмежовуючись від ультрасепаратизму Ліги Півночі, солідаризувалися з нею в питанні про імміграцію. Відповідні законодавчі акти були прийняті в період правління правої коаліції.

Програвши «лобову атаку» на підвалини італійської держави, Ліга Півночі заручилася підтримкою однодумців, запропонувавши амбіційну програму деволюції. Суть проекту закону, винесеного на загальноіталійський референдум в 2006 р., полягала у передачі регіонам основних функцій законодавчої влади, у розвитку місцевого самоврядування, що позбавляло центральну владу важливих державних важелів. Однак дві третини учасників референдуму відкинули цю новачку, продемонструвавши несприйняття сепаратистських замірів.

Література

1. Wolff S. Disputed Territories. The Transnational Dynamics of Ethnic Conflict Settlement. – N.Y., Oxford. – 2003; Boeckler S. The South Tyrol: 75 Years of Ethnic Conflict And Peaceful Coexistence // Minorities In the Federal Republic of Yugoslavia. – Belgrade, 1995; Alcock A. The History of the South Tyrol Question. – London, 1970; Cole J., Wolf E. The Hidden Frontier. – N.Y., London, 1974; Peterlini O. Autonomie und Minderheitenschutz in Trentino-Südtirol. – Vienna, 1997.
2. Boeckler S. Op.cit. – P.189.
3. Cole J., Wolf E. Op.cit. – P.57.
4. Близько 75 тис. німецькомовних південнотирольцев залишили провінцію в 1939-1944 рр.
5. Alcock A. Op.cit. – P.190.
6. У 1918-1948 рр. регіон Трентино-Альто-Адидже (Трієнт-Зюд Тироль) був адміністративно поглинений великою провінцією Венеція-Тридентина з переважною більшістю італомовного населення.
7. Alcock A. Op.cit. – P.320.
8. Peterlini O. Op.cit. – S.115.
9. Wolff S. Op.cit. – P.141-142.
10. “Пакет” заходів для реалізації Статусу автономії розроблявся в 1961-1964 рр. спеціально створеною Комісією. У 1969 р. він був схвалений італійським і австрійським парламентами. З 1972 р. почався процес т.зв. імплементації заходів, передбачених “пакетом”, який вважається таким, що успішно завершений до 1992 р.
11. Наразі населення провінції складається з 68% німецькомовних громадян, 28% - італомовних та 4% ладинів, що говорять на ретороманській мові;

12. Boeckler S. Op.cit. – P.205.
13. Wolff S. Op.cit. – P.147.
14. Ibidem. – P.147-148.
15. Див.: Cento Bull A., Gilbert M. The Lega Nord and the Northern Question in Italian Politics. – N.Y., 2001. – P.42.

ББК 65.9. (4 Укр) 08+63.3. (4 Укр) 61

Онiпко Т.В.

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ РИНОК: ДОСВІД 20 -х рр. ХХ ст.

Протягом 20-х рр. ХХ ст. споживча кооперація України здобула визнання Міжнародним Кооперативним Альянсом та зайняла міцні позиції у міжнародній торгівлі. Завдяки державній підтримці та власній господарській підприємливості кооператори змогли пробити дорогу українським товарам на зовнішні ринки, налагодити взаємовигідні експортно-імпортні операції з багатьма країнами.

У сучасних умовах Україна намагається вийти на європейський та світовий ринки, віднайти і зайняти в них достойну нішу. Безумовно, це стосується і системи споживчої кооперації, яка має чималий досвід зовнішньоекономічної діяльності. У цьому контексті покажемо налагодження вітчизняними кооператорами міжнародних торговельних зв'язків у період радикальних реформ, викликаних переходом до нової економічної політики. Як свідчить історичний досвід, протягом 1920-х рр. споживча кооперація України змогла посісти помітне місце в європейській торгівлі.

Певний матеріал про закордонну діяльність споживчої кооперації РСФРР та УСРР міститься в публікаціях, що вийшли в 20-х- на початку 30-х рр. ХХ ст. Переважно це були брошури і статті, написані працівниками кооперації та економістами на основі статистичних збірників та звітів. Значну роль серед них відіграють праці Е.Вар'яша [1]. З партійно-класових позицій розглядали міжнародну діяльність центральної спілки споживчих товариств України – Вукооспілки (ВУКС) відомі популяризатори кооперативного руху С.Зарудний та В. Целларіус [2]. Серед науковців 60-80-х рр., які вивчали надбання кооперації у міжнародній співпраці, слід назвати російських радянських авторів Я.А. Кістанова, О.І. Крашеніннікова та К.І. Вахітова, а також дослідників з діаспори США О. Прицака, І.Витановича та ін. Наукову цінність мають сучасні розвідки М.А. Журби, присвячені міжнародним зв'язкам споживчої та сільськогосподарської кооперації в 1920-ті рр. [3]. У цілому, питання зовнішньоекономічної діяльності системи споживчої кооперації України в період непу до сьогодні не було предметом спеціального дослідження ні вітчизняних істориків, ні економістів. Метою даної статті є спроба окреслити основні напрямки зовнішньоекономічної діяльності Вукооспілки у період непу. Об'єктивне вивчення та використання позитивних аспектів набутого зовнішньоекономічного досвіду споживчої кооперації в минулому, на нашу думку, має стати запорукою її досягнень у нинішніх міжнародних експортно-імпортних операціях.

Взаємодію з міжнародним кооперативним рухом у кінці ХІХ ст. започаткували піонери української споживчої кооперації Микола Балін, Віктор Козлов, Микола Зібер та ін. Активно співпрацював з Міжнародним Кооперативним Альянсом (МКА) кооператор з Херсонщини Микола Левитський. Українські кооператори намагалися налагоджувати торговельні контакти, брали

участь у кооперативних конгресах і конференціях різних країн, навіть проектували створення міжнародного кооперативного університету та видання кооперативної енциклопедії тощо.

Протягом 1917-1920 рр., у часи визвольних змагань українського народу за незалежність, було створено Всеукраїнську кооперативну спілку Дніпросоюз, яка не лише оголосила про свій вступ до МКА, але і розпочала зовнішньоекономічну діяльність, налагодивши ділові відносини з кооператорами Фінляндії, Швеції, Німеччини, Австрії, Румунії, Болгарії та інших європейських країн.

Відбудова економічного життя України в 1920-ті рр. вимагала виходу на європейський ринок. Неп загострив проблему створення закордонного представництва споживчої кооперації України. Це було не випадково, адже через кооперативну торгівлю партійно-державне керівництво республіки сподівалось вийти на закордонні ринки для проведення експортно-імпорتنих операцій. У перші роки непу встановити торговельні контакти із Заходом було непросто, оскільки Міжнародний Кооперативний Альянс (МКА) спочатку не визнавав Вукоопспілку (Центральну спілку споживчих товариств України). Справа в тому, що колишні члени правління Центроспілки Росії Зельгейм і Ленська претендували на представництво кооперації всієї колишньої Російської імперії в МКА. Беручи до уваги цю обставину, у січні 1920 р. кооператори України надіслали протест до Верховної Ради Антанти протест і заявили, що українська кооперація має законне право на представництво в Міжнародному Кооперативному Альянсі [4, 38-39].

Чим пояснити вперте намагання вітчизняних кооператорів домогтися членства в МКА? На думку дослідника кооперативного руху в 1920-ті рр. Віктора Целларіуса, відновлення повноцінної участі української кооперації в загальносвітових, зокрема, європейських процесах, мало ґрунтуватися на вагомих концептуальних засадах діяльності міжнародних центрів, серед яких важливе і безумовно, чільне місце займав Міжнародний Кооперативний Альянс – уже на той час досить впливова економічна світова організація [5, 12]. У такому разі йшлося про економічні причини. Проте вважаємо, що намагання як керівництва споживчої кооперації, так і керівництва УСРР вийти на європейські ринки було продиктоване не лише економічними, але значною мірою і політичними та ідеологічними причинами, передусім прагненням вплинути на розгортання революційної боротьби в Європі та світі.

Від імені Української СРР представники Вукоопспілки проводили активні переговори з представництвом МКА в Парижі та Берліні, а також надсилали своїх представників до Лондона, які мали задекларувати її бажання брати участь у засіданнях та конференціях на правах рівноправного члена. При цьому споживча кооперація України намагалася розв'язати подвійне завдання: домогтися визнання на міжнародній арені й організувати участь у міжнародній торгівлі.

Однак цьому заважали дві обставини. По-перше, Центроспілка намагалася зберегти своє лідерство у міжнародних відносинах. У резолюції зборів уповноважених Центроспілки Росії (липень 1921 р.) говорилось: «У відносинах із закордоном споживча кооперація виступає лише в особі Центроспілки» [6, 7]. По-друге, кооператори-емігранти (колишні діячі Дніпросоюзу) представляли Вукоопспілку в МКА, не маючи на це офіційних повноважень уряду УСРР. Як бачимо, ситуація була непроста. Для того, щоб налагодити зовнішньоекономічні зв'язки з УСРР, європейським кооператорам потрібно було визнати нову владу і законність створення більшовиками Вукоопспілки у червні 1920 р.

Зауважимо: наполеглива діяльність Вукоопспілки щодо визнання її в Європі почалася з перших днів існування. Так, у серпні 1921 р. I з'їзд уповноважених Вукоопспілки ухвалив рішення про бажання вступити до складу МКА [7, 126]. У березні 1922 р. президія правління Вукоопспілки ухвалила рішення знову порушити клопотання про визнання її членом МКА [8, 72]. Улітку 1922 р. друга сесія Вукоопспілки прийняла спеціальну резолюцію про вступ до Міжнародного Кооперативного Альянсу [9]. II з'їзд уповноважених Вукоопспілки у грудні 1922 р. знову розглянув питання про вступ української кооперації до МКА. Делегати зібрання висловили сподівання, що «кооперація України буде боротися за активну міжнародну політику, проникати у найвідділеніші куточки світу» [10, 16].

Нарешті, після тривалих спроб, у січні 1923 р. на засіданні виконкому МКА, яке відбувалося у Генті, Вукоопспілку було прийнято до складу цієї організації [11, 24]. Завдяки наполегливій діяльності Вукоопспілки вдалося встановити зв'язки з міжнародним кооперативним рухом і стати членом МКА. Проте зовнішньоекономічна діяльність Вукоопспілки відразу потрапила під контроль партійних і державних органів. При ЦК КП/б/У була створена постійно діюча комісія з п'яти осіб, яка намагалася координувати міжнародні зв'язки кооператорів [12, 13]. У багатьох випадках, налагоджуючи ділові контакти за кордоном, Вукоопспілки доводилось виконувати вказівки керівництва України, що, безперечно, обмежувало її господарську самостійність.

Із переходом до непу Вукоопспілка почала відроджувати експортно-імпорتنі операції. Українські кооператори підтримували торговельні контакти з кооператорами та підприємцями ряду європейських країн, американськими колегами. На початку 1921 р. Вукоопспілка почала здійснювати вивіз експортних товарів та сировини, хоча через неврожай експорт носив випадковий характер і формувався за рахунок старих запасів кооперативних організацій. Тоді Вукоопспілка вивозила не тільки таку сировину, як шкіра, кишки, але намагалася збути за кордон деякі запаси старого паркету, що був на її лісозаготівельних підприємствах. Для здійснення цих торговельних операцій ВУКС організувала власне представництво в Празі, до якого з Харкова декілька разів виїжджала делегація українських кооператорів. У лютому 1921 р. правління Вукоопспілки домовилося про торговельні зв'язки з румунськими кооператорами, які зобов'язувалися реалізувати українські товари на європейських ринках [13, 28].

Неврожай та голод 1921 р., який охопив південні райони України, потребували допомоги української кооперації. Держава всіляко намагалася використовувати закордонні операції Вукоопспілки для допомоги голодуючому населенню. Щоб повніше залучити та використати Вукоопспілку для заготівель експортної сировини, керівництво республіки прийняло ряд рішень. Так, шоста конференція КП/б/У у грудні 1921 р. наголосила на тому, що споживча кооперація «повинна взяти на селі всі ресурси, розбудити всі можливості заготівлі для експорту промислової сировини». Згідно з рішеннями конференції, кооперації надали відкритий вихід на зовнішній ринок, щоправда, у контакт з Народним комісаріатом зовнішньої торгівлі (НКЗТ) [14, 200].

У 1921 р. ВУКС отримала від держави для розвитку своїх експортно-імпорتنих операцій кредит експортної сировини на суму 100 тис. крб. золотом [15, 51]. У листопаді 1921 р. вийшла постанова ВУЦВК та Української Економічної Ради (УЕР) «Про державну заготівлю сировини», в якій зазначалось, що Українська Економічна Рада та Народний комісаріат зовнішньої торгівлі повинні здійснювати експортні заготівлі переважно через ВУКС та місцеві губспоживспілки [16, 844].

Урядова комісія з надання допомоги голодуючим доручила Вукоопспілці з'ясувати можливості придбання за кордоном хліба. Оскільки держава забрала в кооперації частину товарних запасів, Вукоопспілка вивозила за кордон те, що залишилось і мало цінність на європейських ринках. Це були вироби народних промислів та лікарські трави. За обсягом експорту лікарських рослин Україна займала одне з перших місць серед європейських країн. Найважливішими ринками збуту були Гамбург та Лейпціг. Протягом 1921 р. найбільше їх здали Полтавська губспоживспілка – 1576 пудів і Кременчуцька – 1830 пудів [17]. Унаслідок експортних операцій делегація ВУКС, що виїхала за кордон у грудні 1921 р., закупила в Німеччині та Польщі значну кількість хліба для голодуючих [18, 55].

Розвиток сільського господарства вимагав зміни політики експорту та переходу на шлях поступового залучення до зовнішньої торгівлі основних галузей сільського господарства. У січні 1922 р. правління ВУКС почало переговори з державними органами влади про надання кооперації ширших прав на заготівлю і збут експортної сировини. У результаті Вукоопспілка змогла повніше задовольняти потреби селянських господарств у реманенті, дрібних кустарів – у сировині, яку можна було придбати лише за кордоном. Реалізуючи сільськогосподарські продукти, кооперація закупляла у зарубіжних кооператорів предмети першої необхідності: мануфактуру, галантерею, взуття, залізо, цвяхи тощо [19, 3]. У березні 1922 р. Українська Економічна Рада прийняла постанову про експортно-імпорتنу діяльність Вукоопспілки, згідно з якою торговельні операції за кордоном ВУКС могла проводити через апарат НКЗТ на комісійних началах [20, 214-215].

Щоб розширити експортно-імпорتنу діяльність, Вукоопспілці потрібно було забезпечити наявність якісної експортної сировини. Спочатку для цього на засіданні президії правління Вукоопспілки у березні 1922 р. було прийнято рішення надати експортно-імпортному відділу 1 млн. крб. з метою приведення в задовільний стан експортної сировини. А в червні 1922 р. вийшла постанова РНК УСРР „Про вільну скупку, продаж та вичинку хутра”, відповідно до якої ВУКС надавалося право реалізувати за кордоном заготовлену хутросировину, на яку був великий попит [21, 454]. У другій половині 1922 р. українські кооператори вивозили за кордон олію, шкіри, пух, перо, мінеральні добрива, соду, вапно, купорос, кислоти тощо. У цей час заготовлені кооператорами вироби з дерева, кераміка та вишивка майстрів Полтавщини, Київщини, Волині, Поділля експонувалися на кооперативних виставках у Лейпцігу, Празі, Лондоні.

На виручені кошти Вукоопспілка закупляла товари для задоволення потреб селян, зокрема пайовиків. Та оскільки зароблених грошей у Вукоопспілці було недостатньо, остання домовлялась із зарубіжними кооператорами про кредити. Так, між Вукоопспілкою і чеською кооперацією в січні 1922 р. була укладена угода про надання ВУКС кредиту на суму 10 млн. крон та спорудження в Україні заводу сухих дубильних екстрактів [22]. Вукоопспілка отримала пропозицію німецьких кооператорів, які на умові 6-ти місячного кредиту продали ВУКС 10 тис. плугів, а також партію пилок і сокир [23].

У листопаді 1922 р. вийшла постанова Української Економічної Народи „Про експортну та імпорتنу роботу української кооперації”, в якій зазначалося, що кооперативні організації на місцях отримували право співпрацювати з Міжнародним товариством оптових закупівель, а також із закордонними приватними фірмами. Проте контроль держави виявився в тому, що Головний Кооперативний Комітет та НКЗТ мали визначати ті кооперативні організації, які отримували право виходу на закордонні ринки [24, 10-11].

Навесні 1923 р. експортно-імпортні операції української кооперації у зв'язку із стабілізацією економічного життя в Україні значно активізувалися. Цьому сприяв ряд прийнятих керівництвом республіки рішень, за якими споживча кооперація отримувала податкові пільги і спеціальні залізничні тарифи для експорту вантажів за кордон [25, 260]. У 1923 р. Вукоопспілка розпочала вивезення за кордон хліба – основної статті експорту України. Однак перешкодою на шляху самостійних експортно-імпортних операцій та вивозу збіжжя на закордонні ринки були не визначені до кінця взаємовідносини Вукоопспілки з державними структурами СРСР [26, 85-86].

Відкривши в Берліні самостійне представництво, Вукоопспілка активізувала вивіз зернових за кордон. Близько 1 тис. кооперативних товариств займалися хлібозаготівлями для експорту. Протягом 1923 р. ВУКС вивезла за кордон 13 млн. пудів хліба. Відновлення хлібного експорту мала надзвичайно велике значення для відбудови народного господарства України. Наступного року Вукоопспілка заготовила для експорту понад 100 млн. пудів зерна – половину від загальносоюзного плану [27].

З 1923 р. Вукоопспілка почала вивіз яєць за кордон. Першими ринками збуту цього продукту стали Данціг та Рига. Так, Полтавська райспоживспілка заготовила навесні 1923 р. 15 вагонів яєць для експорту, восени того ж року – 1, восени 1924 р. – ще 8 [28, 31]. 11 вересня 1923 р. завідувач загальнокооперативним відділом ВУКС на засіданні правління доповідав, що „ячна кампанія” в Польщі та Прибалтиці проведена успішно [29, 65-66]. Усього ж за період із січня до серпня 1924 р. Вукоопспілка екпортувала за кордон 214 вагонів яєць.

Вукоопспілка провела активну заготівлю на експорт живої та битої птиці, продукції тваринництва. З метою сприяння експорту м'яса, птиці та яєць у 1924 р. у складі Вукоопспілки був створений спеціальний орган – „Коопптах”. Він мав 12 складів для яєць, 12 птахокомбінатів, зразкову птахоферму, дві селекційні станції та зоотехнічну ветеринарну лабораторію. За виручені від продажу яєць кошти ВУКС змогла у 1923-1924 рр. закупити за кордоном товарів на суму 90,3 тис. крб. Серед них були не лише промислові вироби, але і фрукти та овочі [30, 55]. У 1926 р. „Коопптах” заготував 1200 вагонів яєць, що складало 70% усієї заготівлі яєць в Україні [31, 51].

Для підвищення зацікавленості селян у встановленні через споживчу кооперацію зв'язків із зарубіжними ринками у 1924-1925 рр. було скасовано мито на більшість сільськогосподарських товарів, переглянуто і зменшено залізничні тарифи тощо. Водночас встановили державний контроль за якістю хліба, яєць, щетини, кінського волосу, прядива, м'ясопродуктів.

Участь споживчої кооперації в експорті рослинної сировини зросла в 1924-1925 рр. у 6 разів порівняно з початком 1920-х рр. Загальна сума експортних операцій у 1924-1925 рр. збільшилася порівняно з попереднім роком на 34,6 відсотка і складала 139,8 тис. крб. (згідно з грошовою реформою 1 крб. зразка 1923 р. дорівнював 100 крб. зразка 1922 р.). Основне місце в експорті займали олійне насіння – 50,6 % і хлібопродукти – 41,6 %. Якість українських товарів дозволила Вукоопспілці реалізувати їх на 22 зарубіжних ринках [32, 10]. Протягом 1924-1925 рр. українські кооператори закупили за кордоном товарів на суму 128,3 тис. крб. Як бачимо, сума експортованої продукції споживчої кооперації почала перевищувати суму імпорту. Серед закуплених товарів 59,3 % припадало на бакалійні товари; 17,8 % – на шкіряне взуття; 14,9 % – на галантерею та трикотаж і 7,9 % – на машини та металогосподарські товари тощо [33, 45].

Особливу увагу кооператори приділяли вирішенню таких питань, як встановлення цін на експортну продукцію, котра в змозі конкурувати на світовому ринку. Виконання цього завдання вимагало здешевлення операцій щодо зовнішньої торгівлі, особливо шляхом зниження накладних та організаційних витрат [34, 369]. Необхідно було домогтися рентабельності зовнішніх та внутрішніх операцій кооперативних організацій [35, 420]. У зв'язку з цим Перша Всеукраїнська конференція КП/б/У у жовтні 1926 р. накреслила завдання більш повного імпорту устаткування при одночасному розширенні експорту сировини та напівфабрикатів. Разом з тим Вукоопспілці потрібно було досягти отримання активного сальдо в зовнішній торгівлі [36, 441]. Десятий з'їзд КП/б/У (листопад 1927 р.) наголосив на необхідності термінового розширення експортної номенклатури [37, 516].

У 1925-1926 рр. зріс вивіз м'яса та м'ясопродуктів, відбулося розширення м'ясоекспортної номенклатури. Крім свиней і великої рогатої худоби в живій вазі, українські кооператори на зарубіжні ринки постачали заморожені туші та окости [38, 3]. Крім цього, великим попитом за кордоном користувалися прядиво, тютюн, коноплі, хміль, патока, цукор тощо. З 1927-1928 рр. значну роль в експорті почали відігравати вершкове масло, ковбасні вироби, городина та садовина. У 1928-1929 рр. ці продукти посідали вже 83% усього експорту. Україна була одним із найбільших постачальників лісу на європейські ринки, експортувала дуб, вільху, осіку, а також дошки, шпали тощо. Їх купували англійські, французькі, німецькі, бельгійські, голландські підприємці.

Експортні торговельні операції Вукоопспілки в кінці 1920-х рр. набули великого значення для поповнення державного бюджету. Якщо в 1923 р. їх сума складала 690 тис. крб., у 1926-1927 рр. – 13 млн. 047 тис. крб., то в 1928-1929 рр. – 4 млн. 552 тис. крб. Асортимент товарів, які Вукоопспілка закуповувала за кордоном, з роками змінювався. Спочатку це була мануфактура, у 1923-1925 рр. – бакалійно-колоніальні товари, 1925-1926 рр. – мануфактура, 1926-1927 рр. – металотовари, машини, інструменти, 1927-1928 рр. – бакалія і галантерея, 1928-1929 рр. – галантерея.

Вукоопспілка у роки непу, конкуруючи з приватною торгівлею, намагалася заявити про себе під час роботи міжнародних ярмарків, зокрема у Ліоні, Лейпцігу, Празі, Кенігсберзі, Франкфурті, Мілані. У Києві регулярно проходили контрактові ярмарки, на які привозили свої товари кооператори Польщі, Австрії, Німеччини, Чехословаччини, Естонії, Голландії та інших країн [39, 46-47]. Це було хороша нагода для українських кооператорів не лише здійснити операції з продажу та закупівлі товарів, але й розширити ділові зв'язки на майбутнє.

Таким чином, обсяг експортно-імпортних операцій української кооперації з кожним роком усе більше зростав. Так, у 1925-26 році експорт становив 7,9 млн тонн, а імпорт – 1,5 млн тонн, тобто товарооборот досяг 9,4 млн тонн вантажів [40, 13]. До 1927 р. на ринках Європи споживча кооперація розширила свою нішу: її експорт від початку запровадження нової економічної політики збільшився втричі і досяг 175 млн крб. [41, 33]. Вітчизняним кооператорам удалося відкрити дорогу українським товарам на зовнішні ринки і налагодити товарооборот з країнами Європи та Азії. У зв'язку з цим зазначимо, що цілком поділяємо точку зору одного із сучасних дослідників кооперативного руху: експорт, економічно дуже вигідний для українського селянства, був одночасно економічно вигідним для держави, слугуючи важливим джерелом формування бюджету УСРР [42, 263]. Крім цього, експортно-імпортні поставки споживчої кооперації до Європи суттєво сприяли проведенню широкомасштабної програми індустріалізації країни.

Історичні науки

Варто зазначити, що у експортно-імпортних операціях споживчої кооперації України протягом 1920-х років існував ряд недоліків. Не секрет, що зовнішньоекономічна діяльність Вукоопспілки багато в чому регламентувалася як партійними та державними органами, так і Центроспілкою СРСР. Давалася взнаки відсутність відповідного стандарту експортного товару та знання ринків споживання й експорту, неналагодженість переробних підприємств, недостатня кількість висококваліфікованих спеціалістів для виготовлення експортних товарів, слабка організація торговельного механізму експорту: прийому, зберігання, оцінки, сортування, обробки, переробки тощо.

Нині, враховуючи досягнення та прорахунки зовнішньоекономічної діяльності споживчої кооперації України, можемо констатувати, що протягом 1920-х рр. Вукоопспілці вдалося не лише домогтися її визнання МКА, але й зайняти міцні позиції в міжнародній торгівлі. Ретроспектива специфіки відносин між вітчизняними та закордонними кооперативними центрами, на нашу думку, має стати предметом спеціального дослідження вчених, адже сучасна Україна бажає ввійти до складу реформованої об'єднаної Європи, більше того: з цього бажання має логічно випливати тісна співпраця з головними економічними, політичними і кооперативними загальноєвропейськими центрами та організаціями. Враховуючи нинішню складність проблеми експорту України, слід акцентувати увагу на досвіді кооперативних організацій періоду непу, коли в умовах гострої конкуренції на внутрішньому та зовнішньому ринках систематично відбувалося розширення експортної номенклатури та її реалізації на європейських ринках. До того ж підтримка аграрного виробництва та розширення переробної галузі споживчої кооперації, продукція якої традиційно користувалася попитом у європейців, може дати нові робочі місця.

Література

1. Экспортные ресурсы Украины. – Харьков, 1923. – 244 с.; Зовнішня торгівля УСРР та її ближчі перспективи. – Харків, 1924. – 42 с.; Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 1925/26 году. – Харьков, 1925. – 23 с.; Варьяш Э. Международное кооперативное движение и советская кооперация. – М., 1926. – 98 с.
2. Зарудний С. Кооперативний інтернаціонал. – Харків, 1927; Целларіус В. Міжнародний кооперативний день та завдання радянської кооперації. – Х., 1930.
3. Журба М.А. Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний альянс (20-ті рр. ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – №1. – С. 61-73; Його ж. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922-1927 роках [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2006. – N 1. www.nbuv.gov.ua.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф.296. – Оп.1. – Спр 379. – Арк. 38-39.
5. Целларіус В. Міжнародний кооперативний день та завдання радянської кооперації. – Харків, 1930. – С. 12.
6. Второй съезд уполномоченных Центросоюза. 1923 июля 1921 г. // Союз потребителей. – 1921. – №14-15. – С.7.
7. ЦДАВО України. – Ф.296. – Оп.1 – Спр. 131. – Арк. 126.
8. Там само. – Спр. 1074. – Арк. 72.
9. Вісті ВУЦВК. – 1922. – 1 липня.
10. Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза „Вукоопспилка». 4-8 декабря 1922 года. Стенограф. Отчет. Резолюции. – Харьков, 1922. – С.16.
11. Материалы ко второму собранию уполномоченных Вукоопспилки. Вып. 2. Отчёт и план деятельности организационного отдела. Отчёт общекооперативного отдела. – Харьков, 1922. – С. 24.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф.29. – Оп.1. – Спр. 2279. – Арк.13.

13. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.86. – Арк. 28.
14. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2 томах. Т.1. – К.: Политиздат Украины, 1976. – С.200.
15. ЦДАВО України. – Ф. 2.– Оп 2.– Спр. 6.– Арк.51.
16. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Харків, 1921. – № 24. – С.844.
17. Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1921. – 16 ноября.
18. Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка». – С.55.
19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1291. – Арк. 3.
20. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – № 13. – С. 214-215.
21. Там само. – 1922. – № 27. – С.454.
22. Коммунист. – 1922. – 13 января.
23. Вісті ВУЦВК. – 1922.– 23 травня.
24. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1923. – № 1. – С. 10-11.
25. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях...– Т.1. – С.260.
26. ЦДАВО України. – Ф.296. – Оп.6.– Спр.3. – Арк. 85-86.
27. Продовольственная газета. – 1923. – 10 июля.
28. Державний архів Полтавської області .– Ф.Р-363. – Оп.1. – Спр. 327. – Арк. 31.
29. ЦДАВО України. – Ф.296. – Оп.6. – Спр. 3. – Арк. 65-66.
30. Там само. – Арк.55.
31. Кооператор Харьковщины. – 2006. – № 3 (7). – С. 51.
32. Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 1925/26 году. – Харьков, 1925. – С.10.
33. Споживча кооперація Української РСР. 1917- 1967. – К.: Экономика, 1967. – С.45.
34. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях...– Т.1. – С.369.
35. Там само. – С.420.
36. Там само. – С.441.
37. Там само. – С.516.
38. Экспортные ресурсы Украины. – Харьков, 1923. – С.3.
39. ЦДАВО України. – Ф.296. – Оп.6. – Спр.3. – Арк. 46-47.
40. Внешняя торговля СССР за 1928-1940 гг.: Стат. Обзор.– М., 1960. – С.13.
41. Кооператор Харьковщины. – 2006. – № 3 (7). – С. 33.
42. Раку Ю.Г. Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу // Український селянин. – 2008. – № 11. – С.263.

УДК 94(477):62+316.722

Орешкіна М.О.
ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ БІБЛІОТЕК В
УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядається питання трансформації соціальної функції бібліотек України. У результаті спрямованого впливу з боку правлячих кіл відбувалась підміна соціальної функції бібліотек на функцію ідеологічну, повністю чужу для них і таку, яка заважала їхньому історичному розвитку, в період панування в Україні тоталітарного режиму.

На думку видатного українського бібліотекознавця Н.Я. Фрідьєвої, найголовнішою ознакою бібліотек є їхня соціальна функція. Оскільки бібліотеки є соціальними інститутами, то вони мають характерні ознаки, котрі відрізняють їх від інших соціальних інститутів. Ця тема, починаючи з 30-х рр. ХХ ст., найбільш глибоко розроблялася Н.Я. Фрідьєвою. Вона дала визначення бібліотеці, котре

Історичні науки

зараз стало класичним. Бібліотека, згідно з її формулюванням, є „цілісним об'єктом, котрий являє собою явище духовного життя суспільства, нерозривно пов'язаного з культурою людства, одним з її найголовніших компонентів” [1, с. 22-23]. У зв'язку з цим вивчення в історичному аспекті соціальних функцій бібліотек є актуальним на сьогодні.

Аналіз публікацій доводить, що значний внесок у розвиток бібліотечної науки в Україні в багатьох її аспектах зробив видатний учений Д.І. Балака, котрий повернувся до України в 1921 р. Зокрема, він заснував такий науковий напрямок, як вивчення читача, без чого, власне кажучи, неможлива ефективна робота бібліотек. Тобто бібліотеки без цілеспрямованої соціальної та педагогічної роботи з читачем, котра складається з бібліографії, бібліотекономії, бібліопсихології, бібліосоціології та критичної методики читання, виконати свої функції повною мірою не здатні. Сам науковець приділяв багато уваги розвитку бібліотечної психології, основи якої заклав Микола Рубакін [2]. Значний внесок у становлення бібліотечної справи та бібліотекознавства як науки в Україні зробили, окрім Д.А. Балаки, такі видатні вчені, як Л.Б. Хавкіна, І.С. Вугман, М.А. Годкевич [3]. Керівництво правлячої партії в 1928 р. також ставило перед бібліотеками завдання з вивчення читача [4, с. 186-188]. Таким чином, ці підходи в роботі бібліотек узаконювались владою.

Метою статті є вивчення в історичному аспекті засобів, котрими бібліотеки впливали на читачів та згідно з цим проводили необхідне їм вивчення читачів з метою як спрямованого впливу на них, так і більш повного задоволення потреб читачів.

Необхідно зазначити, що актуальність вивчення читача збільшується у зв'язку з побудовою централізованих бібліотечних систем, що було первинним завданням бібліотек радянського періоду. Тому й не дивно, що першим на необхідність створення колективного органу з керівництва та координації роботи бібліотек вказав видатний західноєвропейський бібліотекознавець зі світовим ім'ям, бібліограф і психолог Микола Олександрович Рубакін (1862-1946), котрий емігрував до Швейцарії в 1907 р. [5, с. 15-18]. Конкретні ідеї саме цього вченого й використовувались згодом при створенні централізованих бібліотечних систем в Україні. Таким чином, бібліотечна галузь України споконвічно базувалася на найкращих досягненнях західноєвропейської бібліотечної науки. А розробки цього вченого з психології читання, керівництва читанням, вивченням читача, створені здебільшого в 20-40-ві рр. ХХ ст., доповнені та розширені українськими науковцями, активно застосовувались у довоєнні та післявоєнні роки. Застосовуються вони в Україні й зараз, оскільки не втратили своєї актуальності [6; 7, с. 180-191; 8, с. 14-18]. У той же час керівництво читанням в умовах СРСР перетворилось на форму ідеологічної обробки працюючих мас [9]. Бібліопсихологія, як наука, вивчає психологію книжкової справи загалом і є синтетичною наукою на основі філософії, літературознавства, естетики та психології. У подальшому українські адепти цієї наукової течії не тільки розвинули, але й сформулювали інші течії, зокрема, у формі бібліотерапії [10, с. 88-94].

Застосування психології в бібліотекознавстві широко використовувалось у республіці в 20 – 30 рр. ХХ ст. Згодом, у 30-ті рр. цю перспективну течію було повністю знищено за класовими ознаками, а послідовники цієї течії репресовані. Психологічний підхід у роботі бібліотек почав відроджуватися в 60-ті рр., та повною мірою відродився тільки в 70-ті рр. ХХ ст. [11, с. 24-26]. Таким чином, активно розпочата робота з розвитку соціальної функції бібліотек була згорнута та замінена функцією ідеологічною. Як зазначав доктор історичних наук

Л.М.Новохатько, у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. у культурній політиці України превалювали принципи централізації й уніфікації, як засоби досягнення „єдності” духовного життя народів і нівелювання культур національних меншостей. Одночасно здійснювався „культурний стрибок”, змістом якого була ліквідація фактичної нерівності націй радянської країни, форсоване створення національної культури за формою та соціалістичної за змістом. В основі всіх перебудов було покладено „класовий підхід” [12]. Далі дослідник пише, що негативним моментом прискореного переходу до соціалізму виявився екстенсивний шлях розвитку культури, оскільки він базувався на адміністративно-командних методах. Утилітарне тлумачення перебудов нівелювало головне – духовний зміст, що особливо негативно позначалося на національних культурах, їхніх традиціях та особливостях. Одночасно формувалась система тотального керівництва культурою (відповідно й бібліотеками), а також освітою, наукою та літературно-художнім життям. Монопартійна політична система, котру увінчувала ВКП(б), призвела до створення унітарної держави тоталітарного типу в Україні, основні принципи якої відповідали змісту більшовицької моделі соціалізму. Культурна революція, як складова частина соціалістичного будівництва, не виконавши своїх завдань, здійснила завдання політичні – були зруйновані основи духовного життя українського народу, котрі формувалися сторіччями. Замість них народу були запропоновані „класові цінності” соціалістичної культури. Як показав у своїх дослідженнях доктор історичних наук Я.І. Мандрик, тотальний контроль над усіма видами суспільної діяльності, інтенсивний терор і репресії в 20 – 30-ті рр. минулого століття призвели до духовного спустошення та занепаду загальнолюдських цінностей. У культурній сфері також превалював тоталітарний підхід до її керівництва та пріоритетний вплив комуністичної ідеології на духовне життя народу. Розвиток освіти та соціалістичної культури, котрі слугували індустріалізації країни, не здатні були компенсувати ту шкоду, яка була нанесена ментальності та топосу народу [13].

Таким чином, у республіці була встановлена диктатура пролетарської ідеології в культурній сфері. А на початку 30-х рр. ХХ ст. було встановлено жорстокий контроль у галузі культури [14, с. 95-102], у тому числі й у бібліотечній справі республіки.

Відповідно, у період між 30-ми та 40-ми рр. ХХ ст., розробка наукових основ бібліотекознавства, бібліотечного будівництва почала базуватися на інших принципах, ніж безпосередньо в післяреволюційний час, котрі узагальнено почали називати „ленінськими”. Бібліотечна галузь України тепер розглядалася як складова частина радянського бібліотекознавства та бібліотечної справи. Розроблені в ті роки принципи, форми та методи науково-методичної та дослідницької роботи в галузі бібліотекознавства в наступні роки знайшли подальший розвиток у працях українських бібліотекознавців і практичне застосування в діяльності бібліотек УРСР [15, с. 101-110]. Те, що віддаляло бібліотечну справу України від світових стандартів, робило її більш примітивною, однак саме такою, яка була потрібна правлячій еліті того часу. Той факт, що бібліотеки УРСР вже в середині 30-х рр. ХХ ст. перетворилися в значній мірі на ідеологічні організації, підтверджує в своїх дослідженнях і доктор історичних наук, професор Л.А. Дубровіна [16, с. 4-17].

Однак практика потребувала відродження раціональних, науково-обґрунтованих підходів у бібліотечній справі. Тому після війни почали виходити у світ нові праці з книговидавництва, бібліографії та бібліотекознавства. Особливо посилювався цей процес з середини 50-х рр. ХХ ст., коли актуалізувалась робота,

Історичні науки

пов'язана з систематизацією наукових досліджень у бібліотечній галузі, зокрема, у книгознавстві.

Проте одночасно зі встановленням та активізацією бібліотечної справи посилювалась ідеологічна боротьба за чистоту марксистсько-ленінської теорії, котру очолювала Комуністична партія. Отже, посилювався партійний контроль і за діяльністю бібліотек та інших закладів культури, а також за діяльністю учбових закладів, котрі готували кадри бібліотечних працівників [17, с. 5-6; 18, с. 117-133]. Цьому слугували й бібліотечні комісії, створені у кожній республіці, у тому числі й в Україні. З метою координації діяльності республіканських комісій з бібліотечної роботи, а також керівництва розробкою основних науково-методичних і організаційних питань бібліотечної роботи у вищих і середніх спеціальних учбових закладах, у 1959 р. при Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти СРСР була створена Центральна науково-методична комісія (ЦНМК), до складу якої входили керівники бібліотек вищих і середніх спеціальних учбових закладів, а також спеціалісти-бібліотекознавці та бібліографи, учені інших галузей знання [19, с. 168-169]. Таким чином, тиск на республіканські бібліотечні системи посилювався, тоталітарна система здійснила черговий крок на шляху до пригнічення будь-якого, навіть здорового та раціонального, інакомислення.

9 січня 1960 р. з „високих трибун” була оголошена в цілому негативна оцінка ідейно-виховної роботи, котра проводилася в країні; зазначалося, що бібліотеки та інші культурно-освітні заклади мало задіяні в цьому процесі [20, с. 125-145].

У лютому 1960 р. відбувся XXI з'їзд Комуністичної партії України. У доповіді Першого секретаря партійної організації республіки та де-факто першої особи республіки, котрим на той час був М.В. Підгорний, ставилося завдання, як Міністерству культури, так і всім **ідеологічним** закладам, посилювати ведення атеїстичної пропаганди серед населення. Міністерство культури підлягало критиці за те, що повинно було піклуватися про те, щоб усі культурно-освітні заклади (відповідно й бібліотеки) не перетворилися на справжні центри агітаційно-пропагандистської роботи, оскільки не мали якісно підготовлених фахівців. У ролі приклада наводився той факт, що з 17 тисяч керівників сільських клубів України половина не мали навіть середньої освіти. Основним же завданням на „ідеологічному фронті” намічалася святкування 90-сторіччя з дня народження „вождя світового пролетаріату” [21, с. 8-58]. Відповідно, усе це стосувалося й бібліотек республіки.

Виходячи з вищезазначеного, з метою посилення ефективності роботи, випливало важливе завдання бібліотек – відродження вивчення читача, в першу чергу його психології та типології, а в другу – його потреб і схильностей, тобто мова йшла про вивчення як безпосередньо самого читача, так і його оточення. Про це у свій час неодноразово зауважував академік АН УРСР О.І. Білецький (1884-1961), зокрема в своїй розвідці „Шевченко та західноєвропейська література” (1939), а також статтях, присвячених Панасу Мирному (1954) та І.С. Нечую-Левицькому (1956). У січні 1962 р. у своїй доповіді на Пленумі радянських письменників України О.Т. Гончар (1918-1995), який на той час обіймав посаду голови СП УРСР, зазначав, що вивчення читача – це проблема, котра залишилась не вирішеною [22, с. 53-65].

Таким чином, потреба в подібного роду вивченні виникла в силу необхідності збільшення ефективності роботи бібліотек у першу чергу як ідеологічних закладів, а потім і як безпосередньо бібліотек як таких. Це було важливо й в силу того, що бібліотеки на той час прагнули самі формувати свого читача, допомагаючи йому через індивідуальні плани читання збільшувати свою

виробничу кваліфікацію, що особливо стосувалося молоді, як робітничої, так і студентської [23, с. 66-73; 24, с. 113-117]. Це було важливо за двома причинами: по-перше, бібліотеки виконували свою псевдосоціалістичну – ідеологічну функцію, а по-друге, вони напрацьовували свою клієнтуру, тобто читачів, оскільки ефективність їхньої роботи оцінювалася відвідуваністю та книгообігом (читаністю).

Доцільно розглянути наступний приклад. У 60-ті рр. ХХ ст. в українському селі зміни в структурі населення, коли з'явилося більше кваліфікованих спеціалістів середньої керуючої ланки, спричинили й ряд змін у бібліотечному обслуговуванні. Оскільки виникла необхідність у розробці такого питання як організація диференційованого обслуговування та класифікації читачів за групами. А в залежності від групового складу читачів знаходилося комплектування книжкових фондів певної спрямованості. Соціологічні дослідження в Україні в цьому аспекті проводились на підставі анкети, розробленої Державною республіканською бібліотекою імені КПРС. Такі дослідження були проведені в Донецькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Полтавській, Черкаській та інших областях [25, с. 53-68]. Дослідження, здійснені Дніпропетровською обласною бібліотекою, показали, що в середньому в селі Калинівка Солонянського району з 761 дорослого мешканця тільки 322 (42 %) користуються бібліотекою, а 439 (58 %) – ні. До того ж серед осіб, котрі опинилися поза бібліотечним обслуговуванням, значна кількість тих, хто обіймає сільськогосподарські спеціальності: механізатори (36 осіб) та тваринники (39 осіб) [26, с. 7-15]. Виходячи з подібних досліджень, Донецькій обласній бібліотеці було запропоновано розбивку читачів на групи: а) група працівників сільського господарства, котрі не читають книг за спеціальністю; б) група працівників, котрі цікавляться спеціальною літературою, проте читають її без визначеної послідовності [27]. В остаточному підсумку ставилася мета залучити до вивчення спеціальної літератури всі основні групи кваліфікованих працівників села, зокрема, у першу чергу механізаторів. Одночасно в республіці вирішувалося питання найбільш точної адресації сільськогосподарської книги за методом „Кожній книзі – своя адреса”. Зокрема, за цим методом у Львівській області, котра за рядом показників бібліотечної роботи займала передові позиції в республіці, працювало у другій половині 60-х рр. ХХ століття 537 з 1025 сільських бібліотек (більше 50 %). Ці підходи привносили позитивні результати. За підсумками 1966 р. видача літератури збільшилась у сільських бібліотеках України на 1042 тисячі екземплярів. Однак досягнуто це було не за рахунок збільшення читаності, а за рахунок збільшення кількості читачів. Зокрема, в бібліотеках Сумської області в 1966 р. кількість читачів збільшилась на 57852, а книговидання – на 41900 екземплярів; в Одеській області відповідно 12831 та 9000. Середня ж читаність сільськогосподарської літератури залишилась незмінною й по Україні; за 1965 – 1966 рр. вона складала 1,2 книги. Однак деякі області, такі як Чернівецька (читаність 0,7) та Кіровоградська (0,8) за цим показником відставали від інших областей УРСР [25].

Суспільна функція збирання та зберігання багатств писемності та книг була властива бібліотекам усіх часів і народів. Це питання розробляв свого часу, як практично, так і теоретично, знаний учений, бібліограф і бібліотекар Микола Іванович Петров (1840 – 1921), котрий залишив після себе 400 наукових праць [28]. Це була і є **фундаментальна** функція бібліотек, оскільки саме вона забезпечує спадкоємність культур. На основі пануючого на той час марксистсько-ленінського вчення про духовну культуру суспільства, котра розумілася з точки зору матеріалізму, були визначені наступні закономірності історичного розвитку

Історичні науки

бібліотеки, як явища, у часі: а) бібліотека, як духовна цінність культури суспільства, створювалась у процесі суспільно-історичної практики (діяльності людей); б) вона є історичним явищем, і її зміст, характер і роль у суспільстві залежить від історично-конкретної форми матеріального виробництва, від характеру суспільних відносин – кожному суспільному устрою відповідає своя культура; в) у всіх класово-антагоністичних суспільствах культура має класовий підхід, включаючи ідеологію культури; г) зміна історичних епох спричиняє й зміну характеру культури, її значущість та ідеологію. Суспільні функції бібліотек також змінюються зі зміною суспільно-історичних епох. Пануюча культура: феодальна, буржуазна, соціалістична по-різному впливає на суспільні функції бібліотек; д) Жовтнева революція, котра знищила експлуататорські класи, у процесі культурної революції та побудови комуністичного суспільства створює нову соціалістичну бібліотеку; отже, суспільні функції радянських бібліотек мають зовсім інший характер [1].

Дійсно, усе відбувалося саме таким чином. Бібліотеки України згорнули з магістрального шляху розвитку бібліотек цивілізованого світу та перетворились на ідеологічні заклади, основним завданням котрих стала, на шкоду їхньої основної функції, пропаганда ідей комунізму.

Таким чином, в основу функціонування бібліотек були покладені прийняті на той період принципи „партійності”. Бібліотечна справа стала в повній мірі державною справою з усіма як позитивними, так і негативними наслідками.

Можна констатувати, що хоча в республіці й були всі необхідні та достатні умови для розвитку соціальних функцій бібліотек, однак ці функції розвивалися слабо через те, що були підмінені функцією ідеологічною, чи як її ще маскували – суспільною функцією. У силу чого й дослідження читача потерпало від односторонніх підходів та було спрямоване в першу чергу на створення читача ідеологічно „підкованого” чи, іншими словами, „будівельника комуністичного завтра”. Таким чином, відбувалась підміна понять „соціальний” на „ідеологічний” і „суспільний”. У результаті ефективність роботи бібліотек могла тільки падати, оскільки вони займались справою, яка була їм зовсім не властива.

Література

1. Фрідьева Н.Я. Про питання про бібліотекознавство як науку / Н.Я. Фрідьева // Бібліотекознавство і бібліографія. - Вип.11.- Міжвідомчий республіканський збірник. - Х.: Вища школа, 1971. - С.15-23.
2. Косяк С.М. Проблема вивчення читача з погляду Д.А.Балики / С.М. Косяк // Наукові праці НБУВ. - Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. - Вип.1. - К., 1998. - С.156-163.
3. Столяров Ю.М. Внесок бібліотекознавців УРСР у розвиток радянського бібліотекознавства / Ю.М. Столяров // Бібліотекознавство і бібліографія. - Міжвідомчий республіканський науково-методичний збірник. - Вип.20. - Х.: Вища школа, 1980. - С.90-95.
4. Об обслуговуванні книгой массового читателя. Из постановления ЦК ВКП(б) 28 декабря 1928 г. (Источник: „Справочник партийного работника”. - Вып.VII.- Ч.1. - С.400-401) / КПСС о культуре, просвещении и науке. Сборник документов. - М.: Изд-во политической литературы, 1963. - С.186-188.
5. Романеско Ж. Теорія бібліологічної психології М.О.Рубакіна / Ж. Романеско // Бібліотечний вісник. - 2008. - № 4. - С.15-18.
6. Новальська Т.В. Вивчення читача в українському бібліотекознавстві (друга половина XIX – початок XXI століття) [Текст] / Т.В. Новальська. - Автореф.дис... д-ра іст. наук. - К., 2007. - 40 с.
7. Леонтьєва Л. Маніпулювання: проблеми дослідження / Л. Леонтьєва // Вісник Львівського університету. Філософські науки. - 2004. - Вип.6. - С.180-191.
8. Романченко Ж. Теорія бібліотечної психології М.О.Рубакіна / Ж. Романченко // Бібліотечний вісник. - 2008. - № 4. - С. 14-18.

9. Драган Р.А. Библиотековеды Украины о развитии библиотечного дела 1917-1921 гг. / Р.А. Драган [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://libconfns.narod.ru/1998/8s/8s_p11.html. - Заголовок с экрана.
10. Клименюк Н.В. Виховання гуманних якостей у студентів засобами бібліотерапії / Н.В. Клименюк // Педагогічні науки. - Вип.15.- К.: КМА, 2003.- С.88-94.
11. Гич Г. Проблема соціальної установки в українському бібліотекознавстві / Г.Гич // Бібліотечна планета. - 2000.- №1.- С.24-26.
12. Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави/ Л.М. Новохатько. - Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01: Київський ун-т ім. Т.Шевченка. - К., 1999. - 43 с.
13. Мандрик Я.І. Політика радянської держави у сфері культури в українському селі (кінець 20-х – 30-ти роки).- Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Я.І. Мандрик. - НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознав. - Л., 2006.- 33 с.
14. Шипович М.А. З історії культурного життя в Україні / М.А. Шипович // Український історичний журнал. - 2000. - №1. - С.95-102.
15. Одинока Л.П. Деякі проблеми організації науково-методичної бібліотекознавчої роботи в УРСР (1917-1925 рр.)/ Л.П. Одинока // Бібліотекознавство та бібліографія. - Республіканський міжвідомчий науково-методичний збірник. - Вип.19.- Х.: Вища школа, 1979.- С.101-110.
16. Дубровіна Л.А. Всенародна бібліотека України під час реорганізації її діяльності в 1929-1943 рр. / Л.А. Дубровіна // Наукові праці НБУВ.- Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. – Вип.1. - К., 1998.- С.4-17.
17. Абрамов К.И. „Белые пятна” советской истории библиотечного дела/ К.И. Абрамов// Библиотека в контексте истории.- Тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Москва, 8-10 июня, 1995 г.- М., 1995.- С.5-6.
18. Абрамов К.И. Советская библиотечная цензура: Реальность и мифы/ К.И. Абрамов// Материалы науч. конф. - Москва, 8-10 июня 1997 г.- М., 1997.- С.117-133.
19. Кірюхин М. Пленум Центральної науково-методичної бібліотечної комісії / М. Кірюхин // Бібліотекознавство та бібліографія. - Міжвідомчий республіканський збірник. - Вип.11.- Х.: Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1971. - С.168-169.
20. О задачах партийной пропаганды в современных условиях. Постановление ЦК КПСС 9 января 1960 г. (Источник: „О задачах партийной пропаганды в современных условиях”. - Госполитиздат, 1960)/ КПСС о культуре, просвещении и науке. Сборник документов.- М.: Изд-во политической литературы, 1963.- С.125-145.
21. Отчёт Центрального Комитета КП Украины XXI съезду Коммунистической партии Украины. Доклад Первого секретаря Центрального Комитета КП Украины товарища Подгорного 16 февраля 1960 года/ XXI съезд Коммунистической партии Украины 16-19 февраля 1960 года. Материалы съезда.- К. : Гос. изд-во политической литературы УССР, 1960.- С.8-58.
22. Каганов І.Я. Питання вивчення читача в працях О.І.Білецького / І.Я. Каганов // Бібліотекознавство та бібліографія. - Зб. статей. - Вип.1.- Х.: Ред.-вид. відділ Книжкової палати УРСР, 1964.- С.53-65.
23. Красножон Є.М. Бібліотеки на допомогу підвищення кваліфікації молодих робітників / Є.М. Красножон // Бібліотекознавство та бібліографія.-Зб. статей. - Вип.1.- Х.: Ред.-вид. відділ Книжкової палати УРСР, 1964.- С.66-73.
24. Мацегора Л.М. Керівництво читанням в бібліотеці вищого навчального закладу / Л.М. Мацегора // Бібліотекознавство та бібліографія.-Зб. статей. - Вип.1. - Х. : Ред.-вид. відділ Книжкової палати УРСР, 1964. - С.113-117.
25. Гімальдінова З.В. Деякі питання диференційованого обслуговування працівників сільського господарства в масових бібліотеках (За матеріалами сільських бібліотек України) / З.В. Гімальдінова // Бібліотекознавство та бібліографія.- Міжвідомчий республіканський збірник. - Вип.7. - Х. : Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1969.- С.53-68.
26. Дробишевська Є. Вивчення культурних потреб ті читацьких інтересів жителів колгоспного села (Досвід конкретно-соціологічного дослідження) / Є. Дробишевська, Семашко О. // Бібліотекознавство та бібліографія. - Міжвідомчий республіканський збірник. - Вип.6.- Х.: Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1968. - С.7-15.

Історичні науки

27. Работа массовых библиотек в помощь сельскохозяйственному производству в свете решений XXIII съезда КПСС и XXIII съезда КП Украины. (Методические и библиографические материалы в помощь библиотекарям области). - Вып.1.- Донецк: Донецкая областная библиотека, 1966. - 78 с.

28. Сохань С.В. Біліотечно-археографічна діяльність М.І.Петрова (1840-1921) / С.В. Сохань. - Автореф. дис. ... канд. історик. наук: 07.00.08.- Нац. б-ка ім. В.І.Вернадського, К., 2003.- 19 с.

Пекарчук В.М.
ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВЧО-РОЗПОРЯДЧИХ
ІНСТИТУЦІЙ УКРАЇНИ (90-ті роки ХХ століття – 2005 рік)

Досліджено генезис і форми діяльності законодавчо-розпорядчих інституцій в незалежній Україні до 2005 року.

З прийняттям Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 року) почався процес розбудови законодавчої та виконавчої гілок влади в Україні, заснований на демократичних засадах з урахуванням досвіду зарубіжного конституціоналізму. Вектор державотворення був спрямований на утвердження президентсько-парламентської республіки і незалежності гілок державної влади.

Поступово протягом 90-х років ХХ століття президентські структури стали домінуючими в центрі та на місцях. При цьому набула чинності певна обмеженість повноважень Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, послабилася роль місцевого самоврядування тощо.

Дослідження генезису і форм діяльності законодавчо-розпорядчих інституцій в Україні у 90-х рр. ХХ століття – до 2005 року, що включає критичне осмислення досвіду розбудови державних органів влади України, розкриття особливостей функціонування органів влади, аналіз прояву дії позитивних і негативних чинників у державотворенні, сприятиме об'єктивному висвітленню історії сучасних владних інституцій і обґрунтуванню рекомендацій щодо усунення негативних рис в їх діяльності, які позначаються на розвитку народовладдя в Україні.

Зауважимо, що деякі аспекти означених проблем знайшли своє відображення у низці праць вітчизняних авторів, серед яких на особливу увагу заслуговують доробки А. Блохіна [1], В. Литвина [2], Ф. Рудича [3], Л. Шкляра [4], колективна монографія вчених Інституту історії України Національної Академії Наук України та ряду вузів [5] тощо.

Метою даної статті є аналіз суті, напрямів, етапів зміни структури, форм і методів функціонування органів законодавчої та виконавчої гілок влади.

Президентство в Україні, як державний та конституційно-правовий інститут суверенної України – еволюціонував від найвищої посадової особи української держави (1991 рік) та глави виконавчої влади, із закладенням організаційно-правового поля для формування президентсько-парламентської республіки (1991-1995 роки), до поєднання в собі законодавчих, виконавчих, контролюючих функцій та наближенням до президентської республіки (1995-1996 роки). І далі (з 1996 року – по теперішній час), із прийняттям нової Конституції України – до деякого послаблення власного статусу та одночасного закріплення значної кількості міжвідомчих компетенцій, що дало змогу залишитись центром вітчизняного владного механізму.

Протягом 90-х років парламентські вибори в Україні проводилися чотири рази: у березні 1990 року і, вже в умовах незалежності, у травні 1994 року та березні 1998 року, березні 2002 року. Всі вони проходили за іншою, ніж у радянські часи, системою. Перші вибори здійснювалися на мажоритарній основі, коли один депутатський мандат виборювали декілька претендентів. Правовою основою проведення всіх виборів послужили закони про вибори народних депутатів, що приймалися Верховною Радою різних скликань у 1989, 1993 і 1997 роках. Їх зміст та особливості стали значним кроком у розвитку виборчої системи.

Історичні науки

Водночас у діяльності Верховної Ради протягом періоду, що досліджується, проявлялися моменти, які не сприяли справді ефективній діяльності її структур.

По-перше, по суті, масовим став перехід депутатів із фракцій у фракцію. У 2001-2004 роках так зробили понад 100 депутатів, обраних за певними партійними списками. Це не тільки послабило певні фракції та депутатські групи, а й призвело до ліквідації ряду з них. У той же час сформувалися фракції, депутатські групи, до складу яких ввійшли депутати, обрані за списками різних політичних партій.

По-друге, у складі Верховної Ради, по суті, не сформувалася стабільна більшість, що не сприяло її ефективній діяльності – оперативно приймати нові закони, контролювати діяльність органів виконавчої влади, домагатися неухильного виконання прийнятих законів.

По-третє, не визначені статус і форми функціонування парламентської опозиції. Лише фракція комуністів виступає проти існуючої влади, незалежно від того, хто є президентом, очолює уряд, місцеві органи державної влади. Фракції інших політичних партій протягом певного часу змінюють ставлення і тактику дій стосовно органів державної влади. Таке становище зумовлено тим, що й досі не прийнято Закону про опозицію, в тому числі про форми поведінки її представників у Верховній Раді та регіональних представницьких органах.

По-четверте, не всі парламентські комітети діють ефективно, ряд із них малочисельні.

По-п'яте, не всі депутати Верховної Ради беруть активну участь у діяльності комітетів, розробці та обговоренні проектів законів, виступають на засіданнях секцій, комітетів, парламентських слухань.

У зв'язку з тим, що в Україні у складі СРСР не було самостійно функціонуючої системи державного управління, проблеми її розбудови були визнані пріоритетними, по суті, відразу після набуття суверенності.

Декларація про державний суверенітет України (липень 1990 року) проголосила, що «Українська РСР є самостійною у вирішенні питань свого державного життя» [6].

Важливими щодо суті статуту України як суверенної держави є положення Закону «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР» (жовтень 1990 року) про те, що «організація і діяльність держави будуються на засадах виборності всіх органів державної влади, підзвітності їх народові, відповідальності кожного державного органу і службових осіб за доручену справу, обов'язковості рішень вищих органів для нижчих згідно з розподілом їх повноважень» [7].

Згідно з Конституцією України 1996 року Кабінет Міністрів є вищим органом в системі виконавчої влади України. До його складу входять прем'єр-міністр України, перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єри, міністри. Прем'єр-міністр призначається Президентом України за згодою більше половини конституційного складу Верховної Ради України. Персональний склад Кабінету Міністрів України призначає Президент України за поданням прем'єр-міністра України.

Кабінет Міністрів України наділений широкими повноваженнями. По-перше, він має забезпечувати державний суверенітет і економічну самостійність України. По-друге, він зобов'язаний вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина. По-третє, Кабінет Міністрів України наділений такими функціями: а) проводити фінансову, грошову, цінову, інвестиційну та податкову політику; б) розробляти і здійснювати загальнодержавні програми економічного,

науково-технічного, соціального і культурного розвитку України; в) складати і забезпечувати виконання Державного бюджету України; г) здійснювати заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки; д) організовувати здійснення зовнішньоекономічної діяльності України.

Виконавчу владу в областях і районах здійснюють місцеві державні адміністрації. Голови цих адміністрацій призначаються і звільняються з посад Президентом України за поданням прем'єр-міністра.

Створення адміністрації Президента України (АПУ) у грудні 1991 року породило не тільки паралелізм у структурі виконавчої влади, а й призвело до суттєвого звуження самостійності діяльності Кабінету Міністрів та його повноважень як вищого органу виконавчої влади в Україні [8].

Адміністрація Президента України не передбачена Конституцією як окремий суб'єкт влади, вона підпадає під дію ст. 106 п. 28 Конституції України про право Президента формувати консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті.

З моменту створення структура та повноваження адміністрації Президента України неодноразово змінювалися відповідно до поглядів глави держави на її роль та місце у системі органів виконавчої влади. Окремо слід зазначити, що з кожним роком посилюється тенденція до створення паралельних структур в адміністрації Президента України до тих, які існують, наприклад, при Кабінеті Міністрів України, міністерствах тощо. Окрім зрушень у структурі, функціях та моделі прийняття рішень, змінювалися чисельність та розподіл владних повноважень.

Указ Л. Кучми «Про заходи щодо удосконалення діяльності адміністрації Президента України» від 20 серпня 2002 року фактично закріпив зміни, що відбулися в структурі АПУ з 2000 року по червень 2002 року. У червні 2002 року склад АПУ поповнився посадами радника Президента України – директора Національного інституту стратегічних досліджень та Першого помічника глави держави. В липні відбулася реорганізація Головного управління з питань діяльності військових формувань та правоохоронних органів і Управління інформації та зв'язків з громадськістю. До складу адміністрації Президента ввійшли 8 головних управлінь з 14 управліннями в їхньому складі, 9 окремих управлінь, Група радників, помічників, наукових консультантів та референтів Президента України, постійні представники Президента України, Секретаріат адміністрації Президента та Секретаріат Національної Ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування.

У 2004 році, згідно зі штатним розкладом адміністрації Президента, в ній нараховувалося 619 штатних одиниць (без врахування кадрів, які працювали на громадських засадах). Це майже вдвічі більше, ніж кількість штатних одиниць ЦК Компартії УРСР у 1980-х роках.

Завдяки приходу на керівні посади діючих політиків – В. Медведчука, В. Хорошковського та інших, було посилено публічну складову політичного стилю адміністрації Президента. Головним завданням діяльності нового складу адміністрації Президента стало перетворення її на орган, здатний виробляти і забезпечувати ключові політичні рішення в країні.

Спроби надати АПУ нового іміджу зовсім не означали втрати старих, набутих за попередніх керівників, звичок. Ефективність попередніх глав адміністрації оцінювалася Президентом, насамперед, за здатністю силового «протискання» необхідних йому рішень через парламент, а точніше, за спроможністю формувати засобами силових та фіскальних органів влади,

підпорядкованих Президенту, гранично необхідного тиску на Верховну Раду, конкретних депутатів, на органи місцевого самоврядування, суддів, бізнесменів тощо. Показово, що після призначення В. Медведчука указом Президента від 12 червня 2002 року, опозиційні фракції парламенту неодноразово звинувачували адміністрацію Президента в тиску на депутатів з метою створення у Верховній Раді пропрезидентської більшості. Лише за період літніх парламентських канікул кілька десятків народних депутатів оприлюднили в той чи інший спосіб інформацію про податкові перевірки або навіть відкриття кримінальних справ з метою тиску на їхню позицію.

Обрання Президентом України В.А. Ющенка природно призвело до ряду кардинальних змін у державному устрої України. Вже здійснюються заходи щодо реформування і вдосконалення форм діяльності органів центральної виконавчої влади України. Це зумовлено не тільки програмними цілями нової влади, а й принципами Закону Верховної Ради України про конституційну реформу [9].

Побудова будь-якої системи влади вимагає передусім визначення чіткої мети для чого вона потрібна. Це визначається відповідно до двох головних принципів. Перший – головною умовою функціонування державної системи має бути дотримання гарантій на забезпечення конституційних свобод, без чого немає руху, немає творення. Другий полягає в тому, що суспільство має однаково служити усім членам громади, чи то на рівні населеного пункту, чи держави загалом. Дотримання вказаних принципів дасть можливість зосередити функції державної влади на забезпеченні дотримання конституційних свобод.

Існує специфічний порядок призначення уряду та інших центральних органів виконавчої влади.

Конституцією встановлено, що Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраним Президентом України. Прем'єр-міністр, інші члени уряду мають право заявити Президентові України про свою відставку. Відставка Прем'єр-міністра має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України. Конституцією також встановлено, що прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів України має наслідком відставку Кабінету Міністрів України [10].

Від часу прийняття Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 року) до обрання Президентом В. Ющенка склад керівництва Кабінету Міністрів України змінювався дуже часто. Більшість урядів діяли короткостроково.

Уряд В. Януковича був при владі понад два роки. Будучи Прем'єр-міністром, В. Янукович висунув свою кандидатуру на посаду Президента України. При цьому він у відпустку, як це передбачено законодавством, не пішов. Лише після другого туру голосування він подав заяву про відставку. Після тривалих подій, пов'язаних із прагненням сфальсифікувати результати виборів, Центральна виборча комісія проголосила про обрання Президентом України В.А. Ющенка. Відповідно до Конституції уряд пішов у відставку. За поданням Президента Верховна Рада дала згоду на призначення Прем'єр-міністром Ю.В. Тимошенко. За її представленням Президент підписав Укази про призначення членів уряду. При цьому були враховані домовленості про квоти для політичних партій, які підтримували В. Ющенка під час виборчої кампанії.

Довіра уряду Ю. Тимошенко була підтверджена голосуванням за зміни до Державного бюджету 2005 року, в якому значно збільшені витрати на соціальну частину (за це проголосували 374 народних депутати).

Однак, у складі уряду з початком його функціонування не була створена ділова обстановка. До того ж виникло протиборство між Урядом, Державним

секретаріатом і Радою національної оборони та безпеки. Воно призвело до незлагодженості дій керівників указаних структур із Президентом України, і в кінцевому рахунку, до прийняття рішення Глави держави про відставку уряду Ю. Тимошенко, усунення з відповідних посад О. Зінченка і П. Порошенка. Склад Кабінету Міністрів України, який очолив Єхануров Ю.І., було оновлено на третину.

В Указі Президента України від 8 лютого 2005 року йдеться про організацію діяльності Ради національної безпеки і оборони. До компетенції Секретаріату передані функції внесення пропозицій щодо кандидатур на посади суддів, членів Вищої Ради юстиції та членів Вищої кваліфікаційної комісії судів України; погодження пропозицій щодо кандидатур керівників правоохоронних органів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя і погодження проектів Указів Президента про присвоєння вищих військових, спеціальних звань та класних чинів.

Змінено статус і значно звужені повноваження Секретаріату Президента України та Апарату Ради національної безпеки і оборони України. Відповідно до Указу Президента України від 22 вересня 2005 року «Про деякі питання діяльності Секретаріату Президента України» здійснені заходи щодо впорядкування його структури, усунення дублювання виконуваних його структурами функцій та оптимізації складу його керівництва [11]. Була ліквідована посада Першого помічника Президента України.

Указом Президента України від 14 жовтня 2005 року «Про створення Секретаріату Президента України» визначено, що секретаріат є допоміжним органом щодо забезпечення здійснення главою держави його повноважень [12].

Секретаріат Президента України покликаний забезпечувати взаємодію Секретаріату з консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами і службами, що створені Президентом. Головою Секретаріату призначений Рибачук Олег Борисович, Першим заступником – Васюник Іван Васильович, заступником – Постійний представник Президента України в Автономній Республіці Крим Куліш Володимир Іванович.

14 жовтня 2005 року видано Указ Президента України «Питання Апарату Ради Національної безпеки і оборони України» [13], яким затверджені Положення про апарат і Положення про Структуру Ради Національної безпеки і оборони України (РНБО України).

Підкреслено, що апарат Ради національної безпеки і оборони України є державним органом, який здійснює поточне інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення діяльності Ради національної безпеки і оборони України. Відповідно визначена і структура РНБО України, яка включає крім секретаря і його служби, першого і чотирьох його заступників, а також: а) департаменти – з питань воєнної безпеки і оборони України; зовнішньополітичних аспектів національної безпеки; з питань економічної, соціальної та економічної безпеки; з питань державної безпеки; організаційно-технічного забезпечення; б) управління стратегічних розробок і контрольного управління; в) служби – забезпечення діяльності Комітету з питань розвідки; по зв'язках із громадськістю; юридична.

У досліджуваний період можна виділити п'ять етапів державотворення.

Перший, з моменту прийняття Декларації про державний суверенітет (липень 1990 року) до прийняття Акту про незалежність України (серпень 1991 року), коли було прийнято ряд законодавчих і нормативних актів щодо реформування політичної і економічної систем, проблем державотворення (визначення статусу державних інституцій суверенної України), і здійснені

Історичні науки

заходи, спрямовані на перебудову структури Верховної Ради і центральних органів виконавчої влади України (Кабінету Міністрів, міністерств, державних комітетів).

Другий етап охоплював 1992 – першу половину 1996 року, коли були прийняті законодавчі та нормативні акти з проблем державотворення та здійснені заходи щодо структури та форм діяльності усіх органів представницької та виконавчої влади з урахуванням перетворення України у президентсько-парламентську республіку (звуження повноважень Верховної Ради, ліквідація її Президії; створення Адміністрації Президента, наділеної широкими повноваженнями, в тому числі такими, які належали Кабінету Міністрів України, впровадження інституту обласних, місцевих і районних державних адміністрацій; ліквідація у складі місцевих рад структур, які були наділені функціями виконавчого характеру).

Третій етап – з моменту прийняття у червні 1996 року нової Конституції до кінця 90-х років ХХ століття. Була впроваджена мажоритарно-пропорційна виборча система, що дало можливість політичним партіям, рухам, громадським організаціям на основі списків висувати своїх кандидатів для обрання до Верховної Ради та регіональних представницьких органів і рекомендувати своїх представників для обрання в мажоритарних округах. Застосування вказаної виборчої системи сприяло більш цілеспрямованій структуризації Верховної Ради, обласних, міських, районних рад. Однак, це не призвело до ефективного здійснення заходів Верховної Ради та регіональних представницьких органів у формуванні структур виконавчої влади. Особисто Президент України, його Адміністрація комплектували склад уряду, міністерств, державних комітетів, обласних, міських, районних державних адміністрацій. Це забезпечувало представництво в указаних структурах тільки осіб, які були членами пропрезидентських політичних партій, політичних сил, які займали керівні посади у складі Адміністрації Президента України. Верховна Рада, по суті, була позбавлена можливості впливати на діяльність, контролювати дії усіх ланок органів виконавчої влади.

Четвертий етап охоплював 2000-2004 роки, коли посилювалося протиставлення між гілками влади, по суті, встановилася диктатура Президента і його команди, в тому числі так званої більшості у складі Верховної Ради України та значної кількості представницьких органів у регіонах.

П'ятий етап розпочався з моменту обрання Президентом України В. Ющенка. Вже в перші місяці його президентства проводилася заміна голів та відповідальних працівників обласних і районних державних адміністрацій. Основним завданням державотворення стало здійснення адміністративної реформи, яка спрямована на перетворення України з президентсько-парламентської у парламентсько-президентську державу, підвищення ролі законодавчої і виконавчої гілок влади у вирішенні проблем суспільно-політичного й соціально-економічного розвитку України, розширення повноважень уряду, особливо Прем'єр-міністра.

Отже, у досліджуваний період неодноразово змінювалася структура державної виконавчої влади в Україні. Це породжувало негативні моменти в їх діяльності. Заходи, здійснювані після обрання В. Ющенка Президентом України, в цілому спрямовані на забезпечення можливості оперативно і самостійно, більш ефективно діяти уряду як вищому органу виконавчої влади в Україні. Незважаючи на недосконалість структури та нецілковиту ефективність діяльності, органи державної влади виступають важливим елементом механізму держави і представляють собою відносно самостійну частину держави, що

наділена певними повноваженнями, має певні завдання і функції, виступає представником держави з цих питань, діє на підставі Конституції та відповідних законів України.

Конкретно-історичний аналіз свідчить, що найголовнішою суспільно-політичною проблемою України за роки незалежності залишалася відсутність науково обґрунтованої концепції державотворення, яка враховувала б принципи народовладдя і демократизму. Саме цей вкрай несприятливий фактор, залишаючись невизначеним, призводив до виникнення, по суті, все нових і нових проблем в усіх сферах життя і особливо у функціонуванні центральних органів законодавчої та виконавчої влади, взаємовідносинах між ними. Це сприяло й тому, що вищі посадові особи, насамперед Президент, у вирішенні питань державотворення виявляли суб'єктивізм, що стало суттєвою причиною протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади. Це особливо виявлялося в період президентства Л.Д. Кучми, коли, по суті, відбувалося поступове повернення до командно-адміністративної системи. Це у значній мірі виявилось у передачі ряду повноважень Верховною Радою України на користь Президента та Кабінету Міністрів України. Депутатами обирались прихильники різних ідеологічних спрямувань, представники різноманітних політичних партій (об'єднань) та громадських організацій. Серед народних депутатів різко зменшилася кількість представників робітничого класу і селянства. Значно зросла чисельність представників інтелігенції, які виступали за утвердження принципів українських націоналістів у суспільно-політичному житті держави. З другої половини 90-х років ХХ століття серед депутатів парламенту домінують професіонали-політики та представники промислового капіталу.

Предметом подальших наукових розвідок з даної проблематики можуть стати питання взаємовідносин законодавчої та виконавчої гілок влади в Україні та пошуку ефективних механізмів стримувань і противаг у владній системі.

Література

1. Блохін А. Україна у ХХ столітті: документи та матеріали / А. Блохін. – К., 2000.
2. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / НАН України. Інститут історії України / В.М. Литвин. – К., 2001.
3. Рудич М.Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз / М.Ф. Рудич // Український історичний журнал. – 1994. – № 2-3. – С. 51-65.
4. Шкляр Л.Є. Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України / Л.Є. Шкляр. – К., 1996. – 40 с.
5. Історія України: Нове бачення / За ред. Смоля В.А. (кер. авт. кол.), Кульчицький С.В., Реєнт О.П. та ін. – К., 2000.
6. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Українською РСР 16 липень 1990 р. № 66-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
7. Пекарчук В.М. Теоретико-методологічні та правові підходи до етапів становлення центральних органів виконавчої влади незалежної України / В.М. Пекарчук // Втілення інноваційних технологій у сучасне виробництво. Матеріали методологічного семінару 23-24 листопада 2004 р. – Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2005. – С. 32 – 36. – С. 33.
8. Пекарчук В. До питання про визначення етапів становлення центральних органів виконавчої влади України (90-і роки ХХ ст.) / В. Пекарчук // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. Вип. 17. – К., – 2004. – С. 153 – 159. – С. 155.
9. Пекарчук В.М. Становлення державної виконавчої влади в Україні (1991 – 2005 рр.) / В.М. Пекарчук // Історичні записки: збірник наукових праць. Вип. 7. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – С. 163 – 171. – С. 166.
10. Конституція України. Офіційне видання Верховної Ради України. - К., 1996. – С. 34-35

Історичні науки

11. Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року»: Закон України // Урядовий кур'єр. – 2004. – 10 грудня. - № 236.
12. Про створення Секретаріату Президента України: Указ Президента України від 14 жовтня 2005 року. № 1445/2005 // Урядовий кур'єр. – 2005. – 18 жовтня.
13. Питання Апарату Ради Національної безпеки і оборони України: Указ Президента України від 14 жовтня 2005 року // Урядовий кур'єр. – 2005. – 20 жовтня.

УДК 378.4:94(477.61) «1920/1960»

Петренко А.Е., Корчанова Ю.А.
ИЗ ИСТОРИИ ЛУГАНСКОГО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО И
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТОВ В ПЕРИОД
ТОТАЛИТАРИЗМА (1920-1952)

В статье рассмотрены условия работы, социально-психологический климат коллектива преподавателей Луганского СХИ и педагогического института в тоталитарный период (1920-1952).

«Ученые никогда не пользовались у нас особым уважением и популярностью, и если они были политически индифферентистами, то сама наука их считалась не настоящей»

Бердяев Н.А. (1874-1948) [1].

Судьбы отдельных ученых в тоталитарном государстве довольно широко освещены публицистами, писателями, художниками, кинематографистами. Многочисленна и их биографистика. К сожалению, в подобного рода проблемах наша аграрная наука чувствует себя крайне неуверенно. Так на сегодняшний день пока отсутствуют исследования результативности таких микросоциумов как профессорско-преподавательский коллектив вузов, исследовательская группа в тоталитарный период. Правда, историография этой проблематики в среде украинских ученых-аграриев фрагментарно присутствуют в работах [2, 3, 4]. Фундаментальный труд по указанным вопросам пока отсутствует.

В данной статье нами предпринята попытка восполнить существующий пробел, хотя бы частично на примере отдельных личностей такого микросоциума как преподавательский коллектив Луганского СХИ.

Тоталитарное государство всегда стремится уничтожить всякие разграничения между целями и интересами конкретного индивидуума с одной стороны и государства с другой. Идеалом такого государства является полное уничтожение индивидуальности, нивелировка отдельной личности и создание коллективной личности – народа, нации, партии и т.д. Такую идею государство может реализовать, но не на длительный период. Скажем, взгляд на марксистскую историю техники в таком государстве очерчивается следующей установкой: «Если капиталистическая техника была орудием наступления на рабочий класс, то советская техника в руках пролетариата является орудием наступления на капиталистические элементы города и деревни» [5]. В другом тоталитарном государстве философия техники основывалась на следующей лапидарной триаде: «... техника – движущая сила истории, немецкий дух – движущая сила техники, Бог – вдохновитель немецкого духа» [6]. В 1932 г. состоялась дискуссия «О социалистической теории машин», проведенная газетой «Техника» [7].

Рассмотрим какова же была социально-психологическая среда в таком микросоциуме как преподавательский коллектив Луганского сельскохозяйственного института.

И хотя мы рассматриваем поставленную проблему на примере отдельных преподавателей их труд все же носит характер имманентной коллективности, что вполне может быть предметом историко-научных исследований.

Время революции гражданской войны, а также голода характеризовалось большими потерями населения. С 1917 по 1921 убыль населения составила 13млн. человек [8]. Прием в с.х. вузы в 1921-1928 г.г. осуществлялся в основном за счет так называемых тысячников, т.е. демобилизованных красноармейцев, крестьян, которые получили путевки – направления комбедов. Большинство из них не имели даже семилетнего образования. Доминировали среди поступающих коммунисты и комсомольцы [9].

С января 1920 по август 1920 Луганск был центром Донецкой губернии. В августе 1920 центр губернии был перенесен в г. Бахмут. В 1925 Донецкая губерния была ликвидирована [10]. В апреле 1920 по инициативе Донецкого губернского отдела народного образования на производственном совещании было принято решение об образовании Луганского техникума полеводства им. профессора К.А. Тимирязева [11]. Первому управляющему техникумом Кузьме Филипповичу Ковалеву было поручено составить проект организации этого учебного заведения. Заведующим техникумом до Ковалева с 1920 по 1923 был агроном Киктев П.М. Ковалев К.Ф. окончил Петроградский СХИ в 1915, работал в Департаменте земледелия, а затем с 1918 по 1920 работал преподавателем первой мужской гимназии и железнодорожного училища г. Луганска. С 1923 по 1925 был директором Луганского с.х. техникума. С 1929 по 1945 работал преподавателем Полтавского и Ивановского СХИ [12].

Ввиду отсутствия контингента поступающих в техникум в 1921/22 уч. году по решению Луганского УОНО от вступительных экзаменов освобождались окончившие профсоюзные с.х. школы и прочие профессиональные школы, имеющие образовательный ценз 5-6 классов принимались по коллоквиуму в пределах минимума. Преимущества при приеме отдавались кандидатам командированным от Всеработлеса и другими профсоюзами. В техникум были откомандированы преподаватели из закрывшихся учебных заведений городов нашей губернии и других губерний. Только 15 апреля 1922 техникум был открыт при 11 преподавателях и 75^и студентах на участке бывшего помещика Л.В. Голубева. Учебное хозяйство техникума начиналось с одной пары быков и четырех коров, позже были приобретены 6 лошадей. Участок земли, принадлежащий техникуму, составлял 161 десятина. В 1923 в собственности техникума перешел один трактор, который за световой день вспахивал всего одну десятину. Лаборатории в техникуме отсутствовали вплоть до 1925, а до этого студенты пользовались городским физическим кабинетом. Физическая, химическая и зоотехническая лаборатории были оснащены при Ковалеве в 1925. С 15.10.1924 по 17.10.1924 в техникуме проходил окружной агрономический съезд, где принимали деятельные участия, как педагогический персонал, так и студенты. В повестке дня съезда стоял вопрос: «Внедрение в селянскую массу достижений опытного дела» [13].

08.10.1925 Губернская комиссия отдела народного образования подвергла обследованию техникум за период с 25.03 по 30.12.1925. В своем постановлении она отметила: «Большие достижения с.х. техникума выразившиеся по сравнению с положением его в июне 1924 в следующем». Далее следуют 9 пунктов касающиеся той огромной работы, которая была проведена в техникуме

Історичні науки

по его оснащению, пропаганде аграрных знаний среди населения, повышению качества учебы, возрастанию политической активности студентов. Ячейка ЛКСМУ насчитывала в это время 31 человек, а еще в июне-июле комсомольцев не было [14].

В 1923-25 г.г. на первом курсе вводятся социально-экономические науки – политэкономия, история классовой борьбы, исторический материализм [15]. В 1925 социально-экономические дисциплины в техникуме еще не читались, что, конечно, ставилось в вину К.Ф. Ковалеву. В докладной записке по обследованию техникума отмечалось: «...обращает на себя внимание отсутствие при Техникуме Политуполномоченного, что ни в коем случае нельзя признать нормальным, т.к. цикл социально-экономических наук до сих пор не читался и если бы предположить перенесение на третий курс чтение цикла социально-экономических наук, то вряд ли представляется возможным пройти полностью этот цикл, что грозит студентам остаться политически безграмотными [16], но кроме уже сказанного есть и другая сторона не менее важная, которая особенно тяготит студентов техникума, это то обстоятельство, что Управляющий техникума гражданин Ковалев (был С. – Д., которого и теперь частенько трепает ГПУ) совершенно обезличивает комитет техникума, с которым в большинстве вопросов не согласовывается и разрешается единолично» [17]. Студенты техникума требовали чтобы Ковалева сняли с должности «как бывшего меньшевика и не желающего считаться ни с Правлением ни с Комитетом Техникума» [18]. Заканчивается докладная записка следующими выводами, что, не смотря на то, что Ковалев представляет собой несомненную ценность как хозяйственник, проделавший огромную работу по восстановлению техникума, все же целесообразно его как практического хозяйственника перевести в другое высшее учебное заведение, где уже имеется Политуполномоченный. Эту рекомендацию авторы докладной записки (Леонтович, Чунтулов, Примак) адресуют Главпрофобру.

Резюмируя сказанное, можно сделать вывод, что политическая ориентация Ковалева не устраивала идеологию большевизма. В 1924 меньшевизм как организованная политическая сила прекратил свое существование на территории СССР [19]. Вступало в силу партийное руководство жизнью. Всех кто имел другую политическую ориентацию, ожидало подсиживание, аппаратное смещение, коварство. Все, кто не мыслил «по-ленински» назывались: «агентами буржуазии, международного империализма, социал-предателями, предателями рабочего класса». К меньшевикам Ленин применял метафору «агенты буржуазии» [20]. Представители старой интеллигенции, каким был Ковалев, еще больше отщеснялись от участия в руководстве в разных сферах общества, на них усиливались гонения. Под прессом идеологического давления К.Ф. Ковалев в 1925 добровольно покидает стены Луганского с.х. института, т.к. вокруг него была организована атмосфера травли.

Второй жертвой сталинского режима стал директор Ворошиловградского СХИ Ажиппо Иван Семенович, 1896г.р., с. Верхнее, Лисичанского района, член ВКП(б), украинец, образование среднее. Его руководство институтом приходится на 1930-1932г.г. и повторно на 1937-1938г.г. 13.08.1938 Ажиппо И.С. был осужден за якобы участие в троцкистской террористической организации военным трибуналом Харьковского военного округа на 20 лет лишения свободы, без конфискации имущества за отсутствием такового. Ему вменялось: создание повстанческой группы в институте, заражение рогатого скота Учхоза туберкулезом, непризнание учения академика Лысенко Т.Д. (1898-1976) по

вопросу скрещивания зерновых [21]. Сталин напрямую связывался с Лысенко. Так один из трубадуров лысенковщины Г.Фиш писал: «...и только теперь, когда своим гениальным провидением товарищ Сталин разглядел возможности этой пшеницы и предложил академику Лысенко заняться ею» [22]. Будучи заведующим горземотделом Ажиппо якобы давал установку на ликвидацию 12 колхозов. Кроме того, в обвинительном заключении было сказано: «Искривляя положение о дифференциации стипендии, в зависимости от успеваемости, И.С. Ажиппо, студентам 3-х и 4-х курсов не выдавал стипендии, т.к. эти студенты имели двухгодичные и годичные задолженности по дисциплинам. В результате 9 студентов – шеститысячников оставили учебу» [23]. В 1940 за недоказанностью улик Ажиппо И.С. был освобожден из-под стражи [24].

В 1933 г. был арестован директор пединститута Цыкин К. Более 250-ти человек профессоров, доцентов, преподавателей, студентов ЛГПИ были репрессированы в 20-40-х годах. Профессор Костюк Г.О. (1902-2002) в 1934 работал в ЛГПИ. Пять лет просидел в тюрьме в Воркуте за правотроцкистский уклон [25].

С 1938 по 1941 г.г. в ЛСХИ работал известный фитопатолог профессор Уткин М.С. в должности заведующего кафедрой защиты растений. В 1937 г. его уволили из Воронежского СХИ за «замалчивание работ Мичурина и Лысенко». В газете «За кадры» от 11.01.1937г. отмечалось: «Все эти высказывания Уткина носили явно антисоветский характер ... Таким врагам, как Уткин не место в Советском вузе». Содержание газетной статьи было направлено в ВАК руководством Воронежского СХИ.

В том же самом 1938 был осужден к расстрелу ректор Луганского педагогического института Ажажа Е.Г., 1903г.р., с. Авдеевка, Донецкой обл., член КПСС с 1928 по 1938, образование высшее. Только в 1957 он был реабилитирован.

Непростыми были годы работы в Луганском СХИ известного ученого профессора Луцкого П.И. (1901-2001), ученика, академика Соколовского А.Н. (1884-1959). Луцкий П.И. с 1944 по 1948 работал директором Ворошиловградского СХИ. С 1929 по 1933 он работал в должности зам. директора по научной и учебной работе. В 1941 вместе с институтом был эвакуирован в г. Ленинабад, Таджикский СХИ. Пребывая, в должности директора Ворошиловградского СХИ Луцкий П.И. свой организаторский талант, энергию направлял на восстановление института, возобновление научных исследований, организацию учебного процесса. Он внес весомый вклад в развитие научных исследований почв Донбасса, всегда был скромным, открытым для всех, щедро помогал коллегам и ценил их уважение. Родина высоко оценила заслуги Павла Ивановича, наградив орденами «Знак почета», медалями «За доблестный труд», «За победу над Германией в 1941-1945 г.г.»

Во вступлении мы уже говорили, что идеология тоталитарного государства является неотъемлемой частью развития экономики, науки и техники. Эта идеология всеми доступными ей пропагандистскими средствами стремится ускорить это «развитие». Вот наглядный пример такого «ускорения». 29.01.1945 состоялось заседание бюро Ворошиловградского обкома КП(б)У под председательством первого секретаря Гаевого А.И. (1907 - 1962), который руководил областью с 1940 по 1951. Слушался вопрос «О работе Ворошиловградского сельскохозяйственного института». В протоколе №110 отмечалось: «Профессорско-преподавательский коллектив института еще недостаточно активно участвует в деле быстрого восстановления сельского хозяйства области». Директор сельскохозяйственного института т. Луцкий П.И.

Історичні науки

не уделити должного внимания перестройке работы института, не организовал и не направил профессорско-преподавательский коллектив на решение поставленных перед институтом задач, вытекающих из доклада т. Сталина «О 27 годовщине Великой октябрьской социалистической революции». В своей практической работе допускал не тактичное отношение к ведущей части научных сотрудников института».

С 1938 по 1939 институт возглавлял профессор Скороход В.Г. (1889 - 1966) – многогранная, яркая личность, внесшая большой вклад в развитие аграрного комплекса и образования Донбасса. В постановляющей части протокола №110 отмечалось:

1. «Зав. учебной частью сельскохозяйственного института профессора Скорохода, как не обеспечивающего руководства, от работы зав. учебной частью освободить.

2. Утвердить профессора Белецкого П.М. зав. учебной частью.

3. Обратит внимание профессора сельскохозяйственного института Луцкого на наличие серьезных недостатков в работе сельскохозяйственного института и обязать в ближайшее время полностью устранить их» [27].

В 1949 Луцкий П.И. по неизвестным нам причинам был освобожден от занимаемой должности, заведующего кафедрой почвоведения приказом начальника главка с.х. вузов. На замещение его вакантной должности был объявлен конкурс, удержаны деньги за три тонны угля и утерянные журналы. В политической индифферентности П.И. Луцкого вряд ли можно было сомневаться. Вот что он пишет в своем «жизнеописании»: «Будучи студентом 1-го курса (1920), работаю в кружке комсомола, но сильное шовинистически-петлюровские окружение отвлекает меня от работы в комсомоле. Националистический «дух» в институте, дружба с шовинистически настроенными элементами, могли бы меня толкнуть в лагерь петлюровцев, однако я понял гибельность этого пути и в 1927 уехал в Донбасс, надеясь в пролетарском регионе найти здоровую атмосферу для работы» [28].

С 1949 по 1952 кафедрой почвоведения Ворошиловградского СХИ заведовал профессор, доктор с.х. наук Сидери Д.И. 1887 г.р., г.Аккерман, Бессарабской губернии. В 1911 он окончил Одесский университет, с 1923 по 1926 работал заведующим учебной частью и преподавателем Мигеевского с.х. техникума, Одесской области, который был в ведении Укрнаркомпроса. В 1937 защитил докторскую диссертацию оппонентами по которой были: академик Вернадский В.И. (1863-1945), академик Соколовский А.Н. (1884-1959), академик Курнаков Н.С. (1860-1941), профессор Младзиевский [29]. В 1936 Сидери Д.И. опубликовал статью под названием: «Методика испытания качественных показателей работы почвообрабатывающих машин и орудий». Она была опубликована в сборнике «Теория, конструкция и производство с.х. машин» под редакцией почетного академика АН СССР и академика ВАСХНИЛ Горячкина В.П. (1868-1935). Тесная дружба связывала Сидери Д.И. с известным ботаником, профессором Козо-Полянским Б.М. (1890-1957). В книге Вершинина П.В. «Основы агрофизики», изданной в 1959 под редакцией академика А.Ф. Иоффе (1880-1960), имеются ссылки на работы Сидери Д.И. С 1937 по 1949 Сидери возглавлял кафедру почвоведения Воронежского СХИ. В 1949 в порядке перевода он становится заведующим аналогичной кафедры в Ворошиловградском СХИ, которой заведовал по 1952г. На момент начала работы в Ворошиловградском СХИ Сидери Д.И. уже опубликовал 36 статей в ведущих научных журналах, в т.ч. и в «Известиях» ВАСХНИЛ. В это время директор института (1948-1956) Войта С.К. 1904г.р. еще не имел ученой степени

и звания. В 1951 он защитил кандидатскую диссертацию на тему «Колхоз Новая жизнь» Старобельского р-на и перспективы его развития. В 1952 ВАК утвердил Войту С.К. в звании доцента по кафедре экономика и организация. На этот момент им было опубликовано 6 статей. В 1950 руководство Ворошиловградского СХИ в общественно- производственной характеристике на Сидери Д.И. отмечает: «В течение пребывания в институте т. Сидери проявил себя с положительной стороны: добросовестно относится к своим обязанностям, посещает марксистко-ленинский семинар, излагает лекционный материал содержательно, участвует в общественной жизни института и руководит научным студенческим кружком. Сидери ведет НИР по вопросу о развитии микоризы в зависимости от тех или иных почвенных условий». В аналогичной характеристике на этого ученого, но уже данной руководством Воронежского СХИ отмечается «В педагогической и научной работе Сидери Д.И. находится в плену буржуазных реакционных теорий в области почвоведения и придерживается порочных установившихся у него космополитических взглядов». Как видим идеологическая бдительность руководства института на лицо, как и политическая «слепота» характеризуемого.

В 1949 слово «космополитизм», имеющее различное содержание в разные времена стало звучать политическим обвинением. Была объявлена война «космополитизму» в науке, прокатившаяся по ряду дисциплин. В Ленинграде исчезла улица Эдисона. Газеты понимали русский приоритет и бичевали безродных космополитов. Кампании космополитизма предшествовала знаменитая августовская сессия ВАСХНИЛ 1948г. Лидером ее был академик АН СССР, академик ВАСХНИЛ Т.Д.Лысенко (1898-1976), не защищавший ни кандидатской, ни докторской диссертаций [30]. Космополитизм был вредным уклоном, выразившим собою идеи «низкопоклонства перед Западом». Запрет на контакты и вступление в брак советских граждан с иностранцами стал первой антикосмополитической мерой [31]. В характеристике на Сидери, данной руководством Воронежского СХИ, следует текст: «Игнорируя линию партии и правительства в вопросах науки и с.х. производства Сидери Д.И. на протяжении всего лекционного курса не освещал исторических решений августовской сессии ВАСХНИЛ и сталинского плана преобразования природы, избегая при изложении даже употребление слов – «Сталинский план преобразования природы». Заканчивается характеристика следующим: «Руководство института, оценив работу Сидери Д.И., правильно сделало вывод, что дальнейшее использование его в вузах Советского Союза вредно, и носить ученую степень доктора с.х. наук он не достоин. Мы считаем, что Сидери Д.И. должен быть лишен ученой степени доктора с.х. наук и выдавать диплом доктора с.х. наук Сидери Д.И. не следует». Недостатки, приведенные в характеристике, явно указывали на отсутствие советского патриотизма у Сидери Д.И. Это была проба на излом принципиального ученого. Такая характеристика, по словам начальника Главсельхозвузов Симонова И.Н., «объясняется неправильным отношением к Сидери Д.И. со стороны руководства Воронежского СХИ». Сам же Симонов И.Н. характеризует Сидери Д.И. с положительной стороны.

30.05.1952 в адрес заместителя министра ВО СССР т. Рубанова А.Н. под грифом «секретно» была отправлена докладная записка от руководства Ворошиловградского СХИ. Аналогичный текст этой записки был адресован т. Жеребцову П.И. в ЦК ВКП(б), в ней говорилось: «Не смотря на то, что Сидери предъявил нам копию положительного отзыва о его работе академика Лысенко Т.Д., он над повышением своего идейно-политического делового уровня не работает. Совершенно игнорирует работу марксистко-ленинского

ідеологічного семінара, допускає елементи преклонення перед авторитетом іноземних учених, справедливую і деловую критику його роботи і поведіння расцениває як клевету і реагує на неї не як радянський учений». І далі повідомляється, що при погодженні кандидатів для представлення к державним нагородам наукових працівників інституту за багаторічну і безупірну роботу, кандидатура професора Сидери Д.І. органами Госбезпеки відхилена. Далішнє перебування Сидери Д.І. в колективі інституту не тільки неможливо, але і шкідливо, так вважають директор інституту Войта С.К. і секретар парткома Савенко Г.В. зв'язи з цим вони просять заступника міністра звільнити Сидери від зайнятої посади шляхом оголошення конкурсу, або ж шляхом об'єднання кафедри ґрунтознавства і агрохімії з кафедрою загальної землеробства, призначив заступником об'єднаної кафедри доктора с.х. наук Лубовського Н.П. 22.09.1952 була направлена подібна докладна записка в ВАК, з проханням повернути ходатайство інституту про присвоєння Сидери Д.І. вченого звання професора; переглянути своє рішення про присудження Сидери Д.І. вченого звання професора. В стосунку керівництва аспірантами в записці сказано: «Становлення спроб аспірантів кафедри ґрунтознавства т.т. Золотун В.П. і Сильченко Н.Ф. не може забезпечити отримання необхідних експериментальних даних для підготовки ними кандидатських дисертаційних робіт». В результаті Золотун В.П. став доктором с.х. наук, професором, заступником кафедри ґрунтознавства Херсонського СХІ, а Сильченко Н.Ф. – кандидатом с.х. наук. В 1952 Сидери був звільнений від зайнятої посади в зв'язі з укрупненням кафедри і за преклонення перед іноземною наукою, методологічні помилки в науковій роботі, нежиттєвість в колективі і як не забезпечивши керівництво кафедрою. Такого було рішення Вченого ради інституту. В цьому ж році асистент кафедри ботаніки Юркевич І.В. була звільнена від роботи «в зв'язі з переутвердженням штатів і як колишньої на окупованій території», асистент кафедри меліорації Виноградський Ф.П. був звільнений за недостойні радянського вузьовського працівника поступки, кандидат хімічних наук Макаров Д.П. звільнений від роботи як не забезпечивши навчального процесу, асистент кафедри лісівництва Т.Киселев звільнений за пристрастіє к алкоголю [32]. 22.09.1952 на ім'я т. Рубанова А.М. заступника Міністра ВО СРСР була направлена вторично докладна записка, в якій керівництво інституту просило: «Змінити формулювання наказу про причини звільнення Сидери Д.І., приведя її в відповідність з рішенням Ради нашого інституту». 14.11.1952 керівництво інституту направляє уже знайомому нам докладну записку на ім'я міністра ВО СРСР т. Столетова В.Н. В ній вказувалося, що комісія міністерства неправильно оцінила поведінку керівництва ВСХІ, вказав йому на «необ'єктивність і тенденційність» членів Ради інституту в стосунку методів роботи Сидери Д.І. Крім цього в записці говорилося, що Сидери Д.І. преклоняється перед буржуазною наукою, ігнорує мичуринське вчення, не бажає вивчати марксистсько-ленінську теорію. «Другі ж критичні зауваження комісії в наш адрес ми приймаємо як абсолютно правильні». Так закінчувалася докладна записка на ім'я міністра.

Слід відзначити, що Сидери Д.І. 27.02.1952 зробив доповідь на Технічній Раді Міністерства Лісового господарства на тему: «Зміцнення умов зростання дуба в захисному лісорозведенні степних і напівпустельних районів СРСР шляхом зміни діяльності ризосферних мікроорганізмів з метою поліпшення розвитку симбіотических властивостей мікоризи». Тема доповіді

была признана актуальной, а автору было рекомендовано уточнить методику закладки опыта.

Даже после ухода Сидери из института клеймо «космополита» и «фальсификатора» науки его преследовало. 27.09.1952 редактору журнала «Лес и степь» было направлено письмо от руководства института, в котором говорилось: «Коллектив института возмущен появлением на страницах журнала «Лес и степь» статьи проф. Сидери Д.И. и аспиранта Золотун В.П. – «Об улучшении условий роста дуба на смытых почвах Запорожья» (журнал №8 1952). В статье ведется речь о работах ВСХИ и, по нашему мнению, для ее опубликования, естественно, необходимо было разрешение руководства института». Редакция, по нашему мнению, сделала большую ошибку, поместив статью на страницах своего журнала».

На работы, проводимые Сидери Д.И., обращал внимание директор института леса АН СССР, академик Сукачев В.Н. (1880-1967), работавший на Деркульском участке [33] нашей области в 1948 и побывавший в Кременском лесхоззаге в начале 50-х годов. Саму науку биогеоценологию, основателем которой является акад. Сукачев В.Н., Лысенко Т.Д. называл «метафизической и антинаучной» [34]. С 28.10. по 30.10.1952 институт леса проводил широкое совещание по проблемам круговорота минеральных веществ в древесных породах и применения минеральных удобрений при выращивании сеянцев лесных пород. Этой же проблемой занимался профессор Сидери Д.И. В адрес института пришло письмо с просьбой поделиться опытом по указанной тематике.

За период работы Сидери Д.И. в Ворошиловградском СХИ на него были направлены докладные записки в: Артемовский райком ВКП(б); Ворошиловградский Горком КП(б) Украины; Сталинский обком КП(б)У; в Управление по делам Высшей школы при совете министров СССР; Министерство лесного хозяйства СССР.

Из изложенного явствует, что влияние идеологического пресса проникало во все слои общества, в том числе и в сферу аграрного образования. Начиная с 16.08.1948 ЦК ВКП(б) принял постановление «О состоянии преподавания биологических наук и меры по укреплению биологических кафедр в вузах». Было рекомендовано «очистить кафедры от «менделистов». Многие антимичуринцы были отстранены от работы. Постановлением президиума АН СССР от 24-26 августа 1948 учение Лысенко Т.Д. признавалось естественно научной базой диалектического материализма. 23 августа 1948 министр ВО СССР В.Кафтанов издал указ об очищении биологических кафедр от «менделистов». Тогда более 3 тыс. выдающихся и принципиальных ученых лишились работы. И хотя эпоха лысенковщины закончилась в 1966, но ее отголоски ощущались вплоть до 1986. В программе КПСС (1972) было сказано: «Быстро и глубже развивать мичуринское направление в биологической науке, которая исходит из того, что условия жизни являются основными в развитии органического мира». Формально эта Программа действовала до 1986 [35].

В тоталитарном государстве существует монополия на духовную жизнь каждого члена общества. Не исключением явились и некоторые преподаватели Ворошиловградского с.х. института. Командное образование вынудило этих людей покинуть стены института, не принявших политическую доктрину этого государства.

Литература

1. Седов Л. И жрец, и жнец... К вопросу о корнях культа Вождя. В книге «Осмыслить культ Сталина» - М.: Прогресс, 1989. – С.445.
2. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. - К.: «Знання», 2000. – 342с.

Історичні науки

3. Мельничук Д.О., Беренштейн Л.Ю., Зубець М.В., Коломієць С.С. Історія аграрної освіти України. –К.: «Арістей», 2006. – 212с.
4. Вергунов В.А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. – К.: Аграрна наука, 2008. – 563с.
5. Зворыкин А.А. Основные вопросы преподавания и изучения истории техники. История техники. Вып. 1 – М.: ОНТИ, 1935. – С. 9.
6. Там же.- С.7.
7. Милонов Ю.К. Этюды по истории кинематики механизмов. – М.: ОНТИ НКТП СССР, 1936. – С.172.
8. Поляков Ю.А. Историческая наука: люди и проблемы. М.: РОСС ПЭН, 1999. – С.29-31.
9. Мельничук Д.О., Беренштейн Л.Ю., Зубець М.В., Коломієць С.С. Історія аграрної освіти України. –К.: «Арістей», 2006. – С.79.
10. Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. Из истории пчеловодства Донбасса. Историчні записки. Збірник наукових праць СНУ ім.В.Даля. Луганськ: СНУ, 2008. – С.134.
11. ГАЛО. Ф. Р – 392, оп. 1 ед. 31, л.л. 1,11,21.
12. Лукьянец А.М., Петренко А.Е. Ученые-аграрии Луганщины. Луганск: Книжковий світ. 2001. – С.44.
13. ГАЛО. Ф. Р-484, оп. 1. ед. 234, л. 1 об.Протоколы объединенного заседания Упрофобра, Луганского УОНО от 27 августа 1921 по вопросу «О положении Луганского сельскохозяйственного техникума им.проф. Тимирязева.
14. З віку у вік! Луганський національний аграрний університет. К.: «Арістей», 2006. – С.83.
15. Мельничук Д.О., Беренштейн Л.Ю., Зубець М.В., Коломієць С.С. Історія аграрної освіти України. –К.: «Арістей», 2006. – С.80.
16. ГАЛО Ф. Р – 392, оп. 1, док.31, л.л. 20-24. Докладная записка о результатах обследования Луганской опытной станции, Луганского с.х. техникума, метеостанции. 20.02.1925-15.05.1925.
17. Там же. - С.28.
18. Там же. - С.28-30.
19. СЭС. Большевик. М.: «СЭ», 1991.
20. Синявский А. Сталин – герой и художник сталинской эпохи. В кн. «Осмыслить культ Сталина». М.: Прогресс, 1989, С.116.
21. Дело №00527-1939. Совершенно секретно. Фонд музея истории и культуры г. Луганска.
22. Сойфер В. Горький плод. Ж. Огонёк, № 2, 1988.
23. Лукьянец А.М., Петренко А.Е. Ученые-аграрии Луганщины. Луганск: Книжковий світ. 2001. – С.44-45.
24. Реабілітовані історією. Луганська область. У трьох книгах. Кн. 1 – Луганськ: ВАТ «Луганська обласна друкарня», 2008 - С.128.
25. Журнал „Бахмутський шлях”, №5, 1998.
26. Архив ЛНАУ, личное дело № 226 проф. Уткина М.С (1938-1941).
27. ГАЛО, Ф. П – 179, оп. 1, д. 520(49), л.л. 10 – 13. Протокол № 110 заседания бюро обкома КП(б)У. О работе Ворошиловградского сельскохозяйственного института.
28. Личное дело Луцкого П.И. Архив ЛНАУ.
29. ГАЛО Ф. Р- 842. оп. 1 д. 145. Личное дело профессора Сидери Д.И. (1949-1952)
30. Вакулук П. Лисенківщина. Лісовий і мисливський журнал, № 3, 2008. – С.20
31. Верт Н. История советского государства. М.: «Весь мир», 2003 – С.344-345.
32. ГАЛО Ф. Р – 842 оп.1 д. 147, л.86 Справка о движении научно-педагогических кадров Ворошиловградского СХИ за 1950-1952.
33. Лавренко Е.М. С академиком В.Н. Сукачевым по лесостепи и степи русской равнины. Владимир Николаевич Сукачев. (Очерки, воспоминания современников), Л.: «Наука», 1986. - С.111.
34. Сукачев В.Н. О некоторых теоретических основах НИР по полесозащитному лесоразведению // Лесное хозяйство, №6, 1952. – С.20.
35. Вакулук П. Лисенківщина. Лісовий і мисливський журнал, № 3, 2008. – С.21.

УДК 9 (Укр)

Пенькова Н.С.

**СІМЕЙНИЙ УКЛАД ГОРОДЯН НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті висвітлюються особливості формування сімейного укладу різних категорій міського населення Наддніпрянської України на рубежі ХІХ-ХХ ст.

Посилення в останні роки уваги істориків до сімейної проблематики обумовлене важливістю родини в історії суспільства, оскільки виконуючи специфічні функції по народженню, утримуванню й соціалізації нових поколінь, родина відображає зміни, що відбуваються в суспільстві й разом з тим змінюється сама з усіма своїми відносинами й історично сформованими порядками. Актуальність вивчення сімейних відносин обумовлена тим, що структура сімейних відносин дозволяє виявити механізм взаємодії й взаємовпливу родини й суспільного середовища, у якій вона формується у історичному контексті.

Проблемам міської родини була присвячена величезна кількість науково-публіцистичних робіт правознавців, істориків, етнографів, філософів рубежу ХІХ – ХХ ст. Із численних робіт правознавців виділяються праці А.І. Загоровського [1-2]. Проблеми соціальної історії родини вперше були на серйозному для того часу науковому рівні поставлені в роботі відомого соціолога П.А. Сорокіна [3-4]. У цілому для дореволюційної історіографії був характерний суцільно описовий і публіцистичний ухил. Дослідники проводили різні статистичні обстеження, але осмислення фактів, що накопичуються, повною мірою не проводилося. Методологія робіт не передбачала глибокого аналізу взаємозв'язку родини й суспільного середовища.

Серед наукової літератури, необхідні для розкриття теми, велике значення мають роботи з історії міст України. [5-6] Вивчення міст – одна з найважливіших проблем історичної науки. І хоча значення містознавчої проблематики має давнє визнання, однак дотепер багато аспектів історії міст, як Російської Імперії в цілому, так і України зокрема, залишаються вивченими не в повній мірі.

Населення міст, сімейні аспекти міського побуту вивчалося також етнографами. Так наприклад, М.Г. Рабинович [7-8] серед інших питань розглянув форми родин, що існували серед міського населення, Л.А. Анохіна й М.Н. Шмельова [9] розглянули особливості сімейного побуту городян. Г.В. Жирнова [10] звернула увагу на специфіку весільних обрядів городян, а також зупинилася на вікових характеристиках вступу до шлюбу і різницю у віці подружжя в середовищі міських станів. Видавалися збірники статей, присвячені опису сімейного й суспільного побуту, на які не можливо не звернути увагу [11].

Потрібно відзначити, що дотепер істориками приділялася увага процесам формуванню класів, залишаючи в тіні станову специфіку населення. Найбільш дослідженими були стани дворян і селян. В останні десятиліття інтенсивно приділяють увагу купецтву [12]. У той же час деякі значні шари міського населення (міщанство, військові, інтелігенція) довгі роки опинялися поза увагою дослідників і тільки починають ставати предметами спеціального вивчення, у тому числі й на матеріалах України.

Предметом статті є характерні особливості формування сімейного укладу різних категорій міського населення Наддніпрянської України на рубежі ХІХ-ХХ ст.

Мета роботи полягає у дослідженні взаємин усередині родини, що дозволяє вивчити сімейний уклад городян Наддніпрянської України на рубежі

Історичні науки

XIX-XX ст., що включає правові, демографічні, економічні, міжособистісні зв'язки, а також шлюбні традиції як основу формування родини.

Протягом сторіч родина являється ланкою суспільства за допомогою якого зберігаються й передаються культура народу, його національні традиції й менталітет. Родина – мікро модель великого суспільства. За образом і подобою міжособистих сімейних відносин людина моделює соціальні, економічні й політичні відносини в суспільстві.

Родина розуміється нами як соціальний осередок суспільства, що поєднує людей, які проживають спільно, зв'язані відносинами, які виникають при організації їхнього спільного побуту (сімейного домогосподарства).

Великі реформи 60-70-х рр. XIX ст. обумовили значні зміни у всіх сферах життя суспільства. У цей час постійно збільшувався вплив населення в міста, змінювались економічні, правові, соціокультурні основи життєдіяльності населення України, що не могло не позначитися й на сімейних відносинах. Однак потрібно враховувати традиційність сімейних відносин, що склалися здавна.

Дослідження сімейних відносин викликає значний інтерес, оскільки відносини в родині й у суспільстві в цілому перебувають у тісній взаємодії й обумовлюють один одного. Можна погодитись з висловом Б.Н. Миронова, що «по родині можна судити про суспільство й навпаки» [13].

У свій час вчені відносили сімейно-шлюбні відносини до числа найбільш стійких, консервативних, покликаних і здатних підтримувати й цементувати за допомогою традицій і звичаїв суспільні відносини.

На рубежі XIX-XX ст. сфера сімейних взаємовідносин у силу своєї специфіки в найменшому ступені була піддана регламентації з боку церкви й держави. Взаємні права й обов'язки подружжя, батьків і дітей були зведені у Своді законів Російської імперії до декількох норм [14], які не вичерпували всього різноманіття сімейного побуту. Така обмеженість законодавчих правил, повинна була б давати значну свободу в розвитку системи внутрішньо сімейних взаємовідносин. Однак саме сфера особистих взаємовідносин між членами родини виявляється в значній мірі консервативною. Вивчення сімейного побуту дає можливість визначити стабільність традицій у сімейних взаєминах.

Домінуючі зразки сімейного життя в дореволюційній Російській імперії давала патріархальна селянська родина і її внутрішній лад накладав відбиток на сімейне життя груп городян, які більш піддалися перетворенню, оскільки, по-перше, міста, особливо в післяреформений період, зазнавали постійний вплив населення із села, який ніс із собою селянські сімейні традиції й, по-друге, більшість провінційних міст по укладу життя й заняттям жителів мало чим відрізнялися від сіл.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у родинях городян відбувалися значні зміни в сталому побутовому порядку, змінювалися ролі окремих членів родини. Розвиток сімейного ладу в цілому йшов по шляху пом'якшення авторитарності. Однак традиційність, стійка патріархальність усередині родини перешкодили завершенню цього процесу демократизації внутрісімейних відносин, навіть серед привілейованих станів їхня патріархально-авторитарна основа не була серйозно підірвана й в основних рисах збереглася до 1917 р.

Криза патріархальних сімейних цінностей торкалася тільки невеликого прошарку дворянства, буржуазії й інтелігенції, а в купецьких і міщанських родинях, не говорячи вже про селянство патріархально-авторитарні відносини, залишалися пануючими.

Стійкість патріархальних традицій, ступінь авторитарності внутрішнього ладу родини багато в чому визначалися соціальним і майновим становищем родини і її складом [15].

Навіть наприкінці XIX – на початку XX ст. селянська родина усе ще залишалася головним охоронцем приватних і суспільних відносин. Однак викликані змінами протиріччя післяреформеного соціального суспільства під впливом капіталізації, не могли не відгукнутися на традиційній родині. З кожним роком зростало прагнення народу віками вироблену форму великої родини з патріархальним ладом, замінити новою, котра давала б і великий простір ініціативі окремої особі, і можливість самостійного, незалежного існування. Зростало прагнення замінити велику родину малою [16].

Тенденція до дроблення родин і спрощенню їх структури у містах була виражена по-різному у різних груп населення й багато в чому залежала від економічного становища, характеру занять, образу життя, соціального стану, конфесіональних аспектів, побутових традицій цих груп.

Рід занять із домашнім побутом мав тісний зв'язок [16]. Для кожної соціально-побутової групи городян було характерне своє коло занять, що визначало і рівень прибутків (економічне становище).

При вивченні сімейного побуту й традицій кількісний склад родини є одним з найважливіших показників збереження стабільності патріархальних традицій. Чисельність і структуру родини можна визначити залежно від її станової належності, хоча й становий лад суспільства похитнувся, але все ще зберігав свої позиції на рубежі XIX-XX ст. Поширеність великих і малих типів родин серед різних станів мала свої особливості.

Дворянам і чиновникам була характерна перевага простих (малих) родин. Це також визначалося умовами життя. Дворяни після зарахування у 16-18 років на державну службу рано залишали батьківські родини. Необхідність отримання освіти також приводила до раннього відділення дітей від батьківської родини. Згідно тому, що чиновники пізно одружувалися, то за короткий період сімейного життя, їхні родини, у більшості випадків, не встигали розростися до складних (великих) форм.

Чиновники нижчих рангів, вчителі, медики, переписувачі, півчі, актори, музиканти, художники належали до людей, які жили на мізерний заробіток. Заняття цієї групи городян були практично цілком відділені від сфери сімейного життя. Саме серед інтелігенції найбільшою мірою був розвинений міський спосіб життя.

Заробітки більшості чиновників і службовців були незначними. Більшість чиновників, маючи дуже низькі заробітки, тільки-но зводила кінці з кінцями. У силу зайнятості на підприємстві в них спостерігався значний відрив роботи від сфери побуту.

Матеріальне становище викладачів не було високим, і помітно відрізнялося від професорського. За сукупністю прибутків університетську професуру можна було порівняти з верхівкою губернської адміністрації. Інші ж були змушені шукати приробітки. Для вчителів, які служили в різних навчальних закладах, розповсюдженим приробітком були приватні уроки. Втім, серед міських вчителів розповсюджений звичай тримати квартирантів (приїжджих школярів і гімназистів). Це, як правило, означало не тільки утримання квартирантів, але й контроль за їхнім навчанням, тобто педагог включався в професійну діяльність у домашніх умовах [17].

Серед духовного стану переважав тип малої родини. Це пояснюється умовами життя духовного стану. Кількість церковно- і священнослужителів була

Історичні науки

строго обмежена штатами церков, які в другій половині XIX ст. постійно скорочувалися. Успадкувати від батька штатне місце мав шанси тільки один син, інші ж члени родини змушені були шукати можливість улаштуватися десь на стороні.

Духівництво, яке становило одну із найменших за чисельністю станових і професійних груп, мали невисокі прибутки. Хоча одержуваною платнею їхні прибутки не обмежувалися. Більшість духівництва отримувала основний прибуток безпосередньо від пастви за виконання обрядів – вінчання, відспівування, хрещення та ін. Крім того, звичайною була практика прийому причту до днів найважливіших релігійних свят. Обходи будинків парафіяльним духівництвом мали давню традицію. Відвідування будинків парафіян у дні релігійних свят супроводжувалися частуванням і грошовим підношенням [18]. Прибутки членів причту помітно відрізнялися, тому що вони ділилися між священиком, дяконом і всіма паламарями в пропорції 4:2:1 [29]. Однак ці прибутки були аж ніяк не гарантовані, а ще й пов'язані із приниженнями та сильно розрізнялися залежно від місцевих умов.

У військовому стані розподіл родин за типами був подібний міщанському. Солдати, які призивалися на службу, відривалися від родин своїх батьків, залишали місця свого народження й згодом створювали прості родини. Пізній вік вступу до шлюбу у солдатів, так само, як у чиновників, не дозволяв їхнім родинам розростися до складних форм.

Відставні військові були досить близькі за характером занять і матеріальним становищем до міщан. Нижні чини, що вийшли у відставку, вважалися особисто вільними людьми, вони могли записатися до будь-якого податкового стану із правом на пенсійне забезпечення. Нерідко відставні продовжували службу у свого офіцера в якості найманого робітника (кучери, слуги) або шукали подібну роботу в місті. Деякі ставали вчителями й вчили дітей незаможних родин елементарної грамотності, тому що її рівень в армії перевищував середній по країні. У цілому заняття найбільш численних в 1860-1880-х рр. категорій військових – відставних і безстрокововідпускних солдат – мало відрізнялися від занять основної маси городян. Солдати займалися ремеслами, промислами, поденною роботою, дрібною торгівлею та ін. Значна частина військових, які жили у містах, були домовласниками, що також зближало їх з іншими городянами. Близькість умов життя більшості з військових, які проживали в містах, визначила те, що наприкінці XIX ст. залишки військового стану розчинилися серед основної маси городян (насамперед серед міщанства). Головним чином, розміри грошового забезпечення нижніх чинів були невеликими. Низький рівень прибутків і тяжкі умови служби не дозволяли солдатам обзавестися родиною.

Найбільша поширеність родин складних типів відзначена у купецького стану. Очевидно, що зростання людності купецької родини наприкінці 1860 – початку 1880-х рр. пов'язане із процесами оновлюваності стану. Нова генерація купців, яка прираховувалася до стану в ці роки, принесла традиції інших соціальних груп, зокрема селянства, що в остаточному підсумку й привело до збільшення купецьких родин. Реформи оподаткування кінця XIX ст. зробили гільдійські станові привілеї фікцією, і тому на початку XX ст. вплив у стан практично припинився, чисельність купецтва швидко скоротилася, у результаті чого виникла демографічна криза в стані, що відзначилося в падінні кількості великої купецької родини на початку XX ст. [12].

У купецькому середовищі головним заняттям була торгівля, але й вона мала сімейний характер. У торгівлі та її організації брав участь не тільки сам

купець, а й члени його родини (найчастіше дружина й старші сини). Це було необхідністю, тому що специфіка купецької праці й виконання суспільних служб вимагали періодичних від'їздів голови родини. Під час його відсутності, старший у родині чоловік, або дружина купця брали керівництво виконання домашніх і торговельних справ на себе. Однак упоратися з усіма справами тільки силами членів родини мало кому вдавалося, і більшість торговців використовували найманих робітників (прикажчиків, крамничних оглядальників тощо).

Для міщан була характерна також більша доля розширених і складних родин, ніж для більшості інших станів, які проживали в містах, цьому сприяв більш ранній вік вступу до шлюбу, необхідність сімейної кооперації у ремісників деяких спеціальностей.

Заняття міщанства були надзвичайно різноманітні, як і рівень їхнього матеріального добробуту. Більшість із них були грамотні. Міщани займалися ремеслом, дрібною торгівлею, візництвом, утримуванням постійних дворів, харчевень, трактирів, домашнім господарством (скотарство, городництво, заготівля сіна), служили в купців прикажчиками, довіреними, працювали за наймом на торговельних складах, мануфактурах.

Істориками відзначено, що із середини XIX ст. відбувалося деяке збільшення стабільності занять міщан і зріст питомої ваги промислових робіт. До 70 % міщан існували за рахунок продажу своєї робочої сили, працюючи чорноробами, прислугою, ремісниками-кустарями тощо. [20].

Окремою економічною групою міщан були люди, які мали професію, більш-менш постійне заняття, але вони також перебували в залежності: прикажчики, кваліфіковані ремісники, які працювали на чужих підприємствах. Міщани становили більшість серед міських ремісників.

Вищим за майновим становищем вважався прошарок міщан, які господарювали у дрібних промислових закладах, крамничках, річкових кораблях. Протягом усього часу свого існування міщанство було одним з основних джерел поповнення купецького стану [21]. Деякі міщани ставали великими підприємцями, не залишаючи свого стану. Особливо це характерно для початку XX ст., коли після прийняття Положення про промисловий податок 1898 р. запис у гільдії став обов'язковим.

Таким чином, у середовищі купецтва й міщанства виробництво розглядалося як частина домашнього господарства, у якому брали участь всі члени родини. Наприкінці XIX – на початку XX ст. професійна праця ще була слабо відділена від побуту родини. Виробнича праця була з'єднана з господарською і була її частиною.

На чисельність селянської родини впливав традиційний общинний спосіб життя селян, оскільки їхні економічні можливості залежали від ресурсів фізичної праці сімейного осередку. Характер розподілу родин за типами серед селян, які проживали в містах був досить близьким до міщанського, що пояснюється подібністю умов та образу їхнього життя, а також тим, що міщанство зазнавало постійний вплив з боку насамперед селянського населення, яке перебиралося до міст.

На постійне проживання в місті осідали селяни-переселенці, біднота, яка шукала заробітку, сільські ремісники. Саме з середовища селянства поповнювався міщанський стан. Інша частина селянського стану йшла в наймані робітники з низькою заробітною платою. На початку XX ст. селянство стало одним із джерел формування міського пролетаріату – робітників на заводах і фабриках, поденників, чорноробів, прислуги, візників тощо.

Суміщення роботи й домашніх справ у різних групах міського населення по-різному відображалось на повсякденному побутовому укладі родини. У цілому розвиток професійних занять відбувався шляхом відокремлення їх від будинку й домашнього життя: щодня на тривалий час для заробітку йшли члени родини, які вже могли працювати, насамперед це стосувалося чоловіків. Для сімейного господарства в них залишалось небагато часу. Жінкам призначалась в першу чергу роль домогосподарки й матері. Більшість жінок, які після вступу до шлюбу або народження дітей продовжували працювати, робили це вимушено, з господарської необхідності, хоча звичайно воліли залишатися вдома. Головною причиною, що спонукувала жінок шукати роботу, це низький заробіток чоловіка. Жінки, які мали дітей, намагалися знайти заробіток, які могли би сумістити зі справами по дому. Професії швачок, вишивальниць, праль та ін. були найпоширеніші серед замужніх жінок і вдів. Відділення робочої сфери від сімейного побуту являлося одним з наслідків урбанізації, при якому родина перестала бути основним виробничим осередком для городян [22].

Найбільш визначальні зміни відбувалися в родинах міських промислових робітників. Норови міських фабричних робітників були більш розкутішими. Однак низька оплата праці, погані житлові умови, невисокий рівень освіти й культури негативно діяли на пролетарську родину. Складні умови життя сприяли порушенню сімейних відносин і побуту, і найчастіше шлюб перетворювався у фікцію. Формування пролетарських верств у містах прискорювало процеси дроблення й нуклеарізації родин. З розвитком капіталістичних відносин тенденції до відділення нових родин від батьківських посилювалися. Серед городян збільшення числа простих родин в 1-2 покоління, що склалися з подружжя з дітьми або без дітей, у більшості міст цей процес безпосередньо пов'язаний з розвитком у них промисловості й з формуванням робочих кадрів значною мірою за рахунок мігрантів із села, заробітчан. Із села, як правило, йшли молоді люди, які не мали родини, або ті, які нещодавно одружилися [23].

Крім того, зростання промисловості, збільшення в процесі соціального розшарування числа родин, які бідували у заробітках всіх її дорослих членів і навіть підлітків, приводили до конфліктів в авторитарній родині, руйнуючи ґрунт, на якій базувалась патріархальний побут.

Від розміру заробітної плати батька сімейства залежало в цілому, чи здатна працювати його дружина. До сімейного бюджету додавалися заробітки вже працюючих дітей, але тих, які ще жили у рідному будинку. В силу чого для більшості робочих родин була характерно «трудова перенапряга всіх її членів», що виражалось у широкому залученні жінок і дітей до пошуків додаткових джерел прибутку. Подібне становище було характерно для значної частини міського населення України, насамперед для робітників і ремісників. Дружини в таких незаможних родинах, як правило, припрацьовували будь-якою працею: шиттям, пранням, в'язанням рукавиць тощо. А діти у таких родинах, в основному хлопчики, починали в тій або іншій формі трудитися вже з 12, а то й з 10 років.

Збільшення кількості залучених жінок і дітей до праці поза домом, збільшення їх внеску до сімейного бюджету сприяли зміні звичних внутрішньо сімейних відносин. Як справедливо писав сучасник, «працею завойовує собі жінка своє становище в родині» [24]. Орієнтація на діяльність поза родину приводила також до того, що багатодітність почала втрачати своє економічне значення.

Згодом, зі збільшенням участі жінок у професійній діяльності, підвищенням їхнього рівня освіти, розвитком культури в містах, старий патріархальний порядок матримоніальної поведінки став порушуватися.

Все це вже на початку ХХ ст. відобразилося в зміні соціально-економічного статусу чоловіків і поклало корінь кризі патерналістських сімейних цінностей. Багато сучасників [25-26] зі схваленням ставилися до того, що жінки з міських станів самі прагнули придбати собі більше самостійне становище не тільки в родині, але й у суспільстві. Вони боролися за працю, намагалися полегшити турботи про них батьків, братів, чоловіків, і тим завоювали собі незалежність. Зміни в родині мали різноманітні й часом суперечливі наслідки. Що в першу чергу, стосувалося статусних становищ членів родини. Чільне становище чоловіка як голови родини перестало бути таким вже безумовним – завойована жінкою в суспільній свідомості свобода, переносилася нею й на сімейні відносини. Тим самим, обопільність привілеїв і обов'язків повідомляє індивідуальній родині зовсім новий характер: вона стає союзом між рівноправними особами [27].

Важливим критерієм у відході від патріархальних цінностей з'явилося поширення в середовищі городян змішаних у становому, національному й віросповідальному відношенні шлюбів, що стали в післяреформений час вже побутовим явищем. Практично вільно одружувалися один з одним східні слов'яни – росіяни, білоруси й українці. Серед дворян і чиновників розповсюдженими були шлюби лютеран із православними. Поляки-католики, у силу переваги чоловіків у своїй національній групі, у масовому порядку одружувалися з православними. У шлюби із православними вступали також старообрядники й навіть євреї, щоправда, в останньому випадку був потрібний перехід у християнство. Такі шлюби з'явилися визначальним фактором у формуванні єдиної міської культури, міського побуту життя й сприяли разом з тим більш швидкому розкладанню патріархальних традицій. Національно-конфесійна структурна розбіжність із часом мала тенденцію до згладжування, що свідчить про зближення способу життя городян різних конфесій.

Таким чином, дослідження укладу міської родини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дозволяє зробити висновок про те, що під впливом різних факторів, таких як розвиток нових сфер діяльності, великий вплив населення до міст із села, збільшення нових соціальних груп, збільшення залученості жінок і дітей до трудового життя, і як наслідок, збільшення їхнього внеску в сімейний бюджет, сприяли зміні звичного сімейно-побутового порядку. Реформи другої половини ХІХ ст. обумовили значні зміни в становій структурі суспільства. Із дворянського стану під впливом майнової диференціації виокремлювалася нова соціально-професійна група – інтелігенція, у середовищі якої формувалися нові традиції, не зв'язані зі старими становими цінностями. Духівництво втрачало свою значимість та силу. Військовий стан розформовувався й розчинявся в інших станах. Селянство в умовах міського життя було найбільш підвладне змінам, пов'язаним зі зломом старих сімейно-побутових патріархальних традицій і з появою нових рис у свідомості городян та у їх побуті.

На нашу думку сімейний уклад потребує більш глибокого та детальнішого розгляду, тому, що родина є універсальним об'єктом дослідження, що у силу своєї багатогранності може служити рішенням проблем як загального, так і приватного характеру. В останні роки усе більше переважним стає розуміння родини як складного соціального організму, окремі елементи якого нерозривно зв'язані між собою, що робить актуальним її подальше дослідження.

Література

Історичні науки

1. Загоровский А.И. Личные и имущественные отношения между супругами / Загоровский А.И. // Русская мысль. – 1897. – № 1, 4.
2. Загоровский А.И. Курс семейного права / Загоровский А.И. – Одесса, 1902. – 460 с.
3. Сорокин П. Кризис современной семьи / Сорокин П. // Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни. – 1916. – № 2–3.
4. Сорокин П. Брак в старину / Сорокин П. – Рига, 1913. – С. 4.
5. Стёпкин В.П., Гергель В.И. Полная история Донецка. – Донецк: Алекс, 2008. – 560 с.
6. Багалея Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год) / Багалея Д.И., Миллер Д. П. – Харьков, 1912. Т. 2: XIX – нач. XX.
7. Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города / Рабинович М.Г. – М., 1978. – 328 с.
8. Рабинович М.Г. Этнографическое изучение города в России в конце XIX – начале XX в. / Рабинович М.Г. // Труды института этнографии. – 1971. – Т. 95. – 1971.
9. Анохина Л.А. Быт городского населения средней полосы РСФСР в прошлом и настоящем / Анохина Л.А., Шмелева М.Н. – М., 1977. 360 с.
10. Жирнова Г.В. Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем (по материалам городов средней полосы РСФСР) / Жирнова Г.В. – М., 1980. – С. 22–25.
11. Семейный и общественный быт // Русские. – М., 1989. – 336 с.
12. Гончаров Ю.М. Купеческая семья второй половины XIX – начала XX в. / Гончаров Ю.М. – М., 1999. – 244 с. (по материалам компьютерной базы данных купеческих семей Западной Сибири).
13. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. / Миронов Б.Н. – СПб., 1999. – Т. 1. – С. 236.
14. Свод законов Российской империи. СПб., 1899 (далее – СЗРИ) Т. X. Свод законов гражданских.
15. Будина О.Р. Город и народные традиции русских / Будина О.Р., Шмелева М.Н. – М., 1989. – С. 173.
16. Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX-начала XX века) / Безгин В.Б. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та. – 2004. – 304 с.
17. Будина О.Р. Город и народные традиции русских / Будина О.Р., Шмелева М.Н. – М., 1989. – С. 152–153.
18. Куприянов А.И. Русский город в первой половине XIX века: общественный быт и культура горожан Западной Сибири. / Куприянов А.И. – М., 1995. С. – 38.
19. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. / Миронов Б.Н. – СПб., 1999. Т. 1. – С. 108.
20. Сметанин С.И. Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России (1860 – 1861) / Сметанин С.И. // Исторические записки. – М., 1978. – Т. 102. – С. 166.
21. Иванов Л.М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России / Иванов Л.М. // Проблемы социально-экономической истории России. – М., 1971. – С. 336.
22. Семейный быт народов СССР. – М., 1990. – С. 49.
23. Крюкова С.С. Русская крестьянская семья во второй половине XIX в. / Крюкова С.С. – М., 1994. – С. 40.
24. Харламов И. Женщина в русской семье / Харламов И. // Русское богатство. – 1880. – № 4. – С. 76.
25. Желобовский А.И. Семья по воззрениям русского народа, выраженным в пословицах и других произведениях народно-поэтического творчества / Желобовский А.И. – Воронеж, 1892. – С. 63.
26. Сорокин П. Кризис современной семьи / Сорокин П. // Ежемесячный журнал. – 1916. – № 2. – С. 173.
27. Ковалевский М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности / Ковалевский М. – СПб., 1895. – С. 100, 108, 113.

УДК 57(09)

**Пилипчук О.Я.
АЛЕКСЕЙ НИКОЛАЕВИЧ СЕВЕРЦОВ (1866 – 1936) –
КРУПНЕЙШИЙ МОРФОЛОГ И ТЕОРЕТИК
ЗВОЛЮЦИОННОГО УЧЕНИЯ ХХ СТОЛЕТИЯ**

У статті висвітлюється життя та діяльність О.М. Северцова – архітектора сучасного еволюційного синтезу.

Ключові слова: еволюція, морфологія тварин, еволюційний процес, історія зоології, О.М. Северцов.

Основатель оригинального направления в биологии — эволюционной морфологии, дарвинист, академик АН СССР и АН УССР Алексей Николаевич Северцов по праву занимает одно из самых почетных мест в мировой науке. С его именем связана целая эпоха в развитии естествознания ХХ столетия и современного научного мировоззрения, эпоха в развитии эволюционной морфологии. Установленные им на основании

своих многочисленных и оригинальных работ, а равно и работ его учеников, морфологические закономерности эволюционного процесса внесли существенный вклад в дальнейшее развитие основных положений теории эволюции Ч.Дарвина.

А.Н. Северцов обладал огромными знаниями по общей биологии, зоологии, сравнительной анатомии, эволюционной морфологии, по вопросам происхождения наземных позвоночных животных. Работы А.Н. Северцова и его учеников значительно расширили и углубили наши представления о закономерностях эволюционного процесса. Научные идеи А.Н. Северцова отличались оригинальностью. Он выдвинул взгляды, которые коренным образом изменили существовавшие до него представления. В свете своих оригинальных убеждений он подверг критическому анализу старый, накопленный ранее научный материал и показал его в новом и более правильном освещении. Его научные работы, его идеи, теории и взгляды раскрыли перед биологами невиданные ранее широкие возможности.

"Автор учения об ароморфозах и идиоадаптациях, о типах филогенетических преобразований формы и функции, о роли исходной мультифункциональности в эволюции, наконец, автор теории морфобиологической эволюции и филэмбриогенеза, А.Н. Северцов получил заслуженное признание как ученый и учитель, который создал две весьма результативные научные школы морфологов-эволюционистов — "киевскую и московскую", — писал академик АН УССР В.Г. Касьяненко [1, С.84].

После опубликования А.Н. Северцовым основных работ: "Этюды по теории эволюции" (1912), "Современные задачи эволюционной теории" (1914), "Главные направления эволюционного процесса" (1925) и "Morphologische gesetzmässigkeiten der Evolution" (1931) — много биологических исследований как в нашей стране, так и за ее пределами развивались и развиваются в

Історичні науки

направлений высказанных им идей. И сегодня учение А.Н. Северцова продолжает влиять на развитие не только эволюционной морфологии, но также и на ряд других биологических дисциплин: эмбриологию, гистологию, эволюционную физиологию и антропологию, на разработку вопросов дарвинизма.

Алексей Николаевич Северцов родился 11 (23) сентября 1866 г. в Москве, в семье знаменитого натуралиста-зоолога, основателя русской экологии и зоогеографии, путешественника и исследователя Центральной Азии Николая Алексеевича Северцова, имя которого сегодня известно любому зоологу-систематику и зоогеографу. Он был предшественником и соратником знаменитых русских путешественников-географов: А.П. Федченко, Н.М. Пржевальского, П.К. Козлова и др. Взяв на вооружение от своего учителя К.Ф. Рулье эволюционный подход к зоологическому материалу, Н.А. Северцов стал эволюционистом. Однако до появления учения Ч. Дарвина он придерживался взглядов Жоффруа Сент-Илера, но в конечном результате пересмотрел свои убеждения и не только принял дарвинизм, но и стал его пропагандистом. Философский ум отца и стремление к исследованию природы оказали необычайное влияние на формирование характера сына.

Детство Алексея Северцова прошло в селе Петровка Воронежской губернии, у деда Алексея Петровича Северцова, подполковника, участника Бородинского сражения, в котором он потерял руку. Отец в это время путешествовал по Туркестану и Тянь-Шаню. Еще здесь, в селе, будущий ученый знакомится с зоологическими коллекциями отца, учится рисовать, стрелять, ездить верхом, заниматься плаванием и греблей.

Среднее образование А.Н. Северцов получил в известной московской частной гимназии Л.И. Поливанова, где учился с 1876 по 1885 годы. В старших классах гимназии Алексей обратил на себя внимание учителей и одноклассников своими незаурядными способностями. Большое влияние на него оказал профессор зоологии и археологии Московского университета С.А. Усов, большой знаток искусства, организатор так называемых «усовских чтений», где собирались известные ученые-историки, философы, математики и литераторы. Иногда здесь бывал и Л.Н. Толстой. Эти чтения оставили глубокий след в жизни Алексея Николаевича.

В 1885 г. А.Н. Северцов поступил на физико-математический факультет Московского университета. Во время занятий он серьезно изучал сравнительную анатомию и зоологию позвоночных, систематически слушал лекции на естественном отделении, интересовался физикой, и химией, и геологией, в частности выполнил задания по курсу количественного анализа. Еще на первом курсе А.Н. Северцов четко и окончательно определил научную деятельность как главную цель своей жизни и творчества. Среди блестящей плеяды профессоров факультета (К.А. Тимирязев, И.Н. Горожанкин, А.П. Богданов, Д.П. Зернов, А.П. Павлов, А.Г. Столетов, В.В. Марковников и др.), которые были гордостью и славой русской науки и оказали большое влияние на формирование научного мировоззрения А.Н. Северцова, его особенно привлекали лекции по зоологии М.А. Мензбира — ученика и товарища его отца. Сравнительный анатом, орнитолог, зоогеограф, убежденный дарвинист М.А. Мензбир читал лекции, которые отличались философским осмыслением проблем естествознания, раскрытием общих закономерностей исторического развития животного мира. Увлеченный лекциями этого ученого, Алексей Николаевич "пропадает" в кабинете сравнительной анатомии позвоночных животных. Здесь он вместе с П.П. Сушкиным (выдающимся учеником М.А. Мензбира, в будущем

известным орнитологом, анатомом, палеонтологом и зоогеографом) подготовил научную работу "Свод сведений по организации и систематике гимнофионов", (гимнофионы – отряд безногих амфибий, или червяг), которая была отмечена золотой медалью Московского университета в 1889 г. (работа осталась неопубликованной).

После окончания учебы в университете А.Н. Северцов сдал государственные экзамены лишь год спустя. Его оставили на кафедре сравнительной анатомии для подготовки к профессорской и педагогической деятельности. Вскоре, в 1892 г., в "Бюллетене Московского общества испытателей природы" была опубликована первая научная работа молодого ученого, посвященная развитию и строению черепа головастика обыкновенной чесночницы (бесхвостой амфибии). Анатомическое препарирование позволило ему проследить последовательные стадии развития черепа головастика и обнаружить ряд не известных ранее деталей. Еще в то время Алексей Николаевич впервые обратил внимание на то, что в ходе прогрессивной эволюции сохраняются многие признаки, которые были свойственны примитивно организованным предкам. Эту мысль он развил в последних своих работах.

В 1893 г., после успешной сдачи экзаменов, А.Н. Северцов был избран приват-доцентом Московского университета и начал читать лекции по сравнительной анатомии, а через два года защитил магистерскую диссертацию "Развитие затылочной области низших позвоночных в связи с вопросом о метамерии головы". Этой защите предшествовала экспедиция на Волгу, где молодым исследователем был собран, а затем изучен эмбриологический материал по рыбам (особенно стерляди). На основании полученных данных А.Н. создал наглядные диаграммы, схематически передающие ход эволюционного процесса. Этим методом стали позже пользоваться все исследователи метамерии.

По поводу магистерской диссертации А.Н. один из крупнейших анатомов того времени М. Фюрбрингер писал: "Одно это исследование А.Н. Северцова дало для решения вопроса о метамерии головы позвоночных больше, чем все исследования, произведенные до сих пор" [2, С.46]. Добавим, что эта работа вплотную привела Алексея Николаевича к детальному изучению филогенетических вопросов и поставила перед ним ряд важных вопросов эволюционной теории, которые ему пришлось решать в дальнейшей жизни. Для понимания явлений рекапитуляции большое значение имели его исследования метамерных образований затылочной области низших позвоночных, т.е. метамерных мышц, нервов и скелета. Метамерия головы как основная проблема сравнительной анатомии позвоночных решает вопрос о происхождении позвоночных животных.

Проблема метамерии в сравнительной анатомии и в эволюционной морфологии занимает особое место. Под этим понятием разумеют повторяемость одинакового строения различных частей тела, расположенных последовательно на продольной оси и носящих название метамеров или сегментов. Метамерное строение отчетливо проявляется у кольчатых червей, у насекомых и прочих беспозвоночных. У позвоночных животных наружная метамерия выражена слабо, но внутренняя хорошо сохраняется в ряде органов, — например, в наличии позвонков, спинномозговых нервов и пр. Чем выше организовано позвоночное животное, тем эта метамерия выражена слабее. Так, у рыб метамерное строение мускулатуры обнаруживается отчетливо, чего нельзя сказать о птицах и млекопитающих. Особенно слабо выражена метамерия в строении головы взрослых позвоночных животных, где в ряде

органов она совершенно утрачивается и сохраняется лишь в виде черепномозговых нервов, отчасти в костях лицевого, а также мозгового отделов, некоторых сосудов и т. д. Прослеживая формирование головы на разных этапах эмбрионального развития у низших позвоночных, и в частности её затылочной части, а также переднего отдела туловища, А. Н. Северцов показал те конкретные пути, по которым шла утрата метамерии головы, и этим дал возможность решить один из самых кардинальных вопросов развития позвоночных животных, а именно, их возникновение и первоначальные этапы их дальнейшего развития. С 1891 по 1901 г. появилось 10 работ А. Н. Северцова, посвященных разностороннему анализу этой проблемы, которые сразу же выдвинули его на первое место среди русских морфологов и определили особое направление русской сравнительной анатомии. Классические исследования сравнительных анатомов филогенетического направления германской школы (К. Гегенбауэр, М. Фюрбрингер и др.) представляли не что иное, как обычный морфологический анализ рядов отдельных систем органов. Работы А. Н. Северцова и его учеников отличаются широким комплексным подходом к изучению органа. При изучении развития скелета головы и конечностей одновременно изучается развитие и скелета мышц и нервов в их взаимоотношении друг к другу.

Большой помощью в таком комплексном изучении явилось широкое применение метода графических реконструкций, введенного А. Н. Северцовым в работы русских сравнительных анатомов. Этот метод является в настоящее время одним из основных методов исследования, принятых в современной эволюционной морфологии, и состоит в следующем. Исследуемый объект, какое-нибудь животное или отдельный орган, с помощью микротомы (особой бритвы, с помощью которой исследуемый объект разрезается на микроскопически тонкие пластинки), разрезается на целую серию последовательных срезов, которые затем фиксируются, окрашиваются и заделываются как обычные микроскопические препараты. Затем с помощью рисовального аппарата системы Аббе, пристраиваемого к обычному микроскопу, исследователь поочередно зарисовывает на одном и том же месте бумаги контуры изучаемого объекта со всей серии срезов, получая в результате «графическую реконструкцию» изучаемого объекта.

Основной особенностью исследований А. Н. Северцова является то, что он не ограничивался изучением только одной какой-либо стороны изучаемой проблемы, а подходил к её решению комплексно, всесторонне, а именно, сравнительно-анатомические данные он сопоставляет не только с данными эмбриологии, но также с данными о строении и функции органов у взрослых животных и, где возможно, с данными палеонтологии. В этом всестороннем подходе к вопросам эволюционной морфологии и состояло преимущество А. Н. Северцова перед другими морфологами старой школы. Такова общая характеристика работ А. Н. Северцова, которые позволили ему построить ряд новых сравнительно-анатомических теорий. В этих исследованиях он разработал теорию К. Гегенбауэра сегментации (метамерии) головы и черепа, построенную на акуловых рыбах, на других позвоночных: у круглоротых, осетровых рыб, амфибий и рептилий.

В 1908 г. А. Н. Северцов после ряда предварительных работ выпустил в свет большую монографию, посвященную теории происхождения пятипалых конечностей наземных позвоночных из многолучевых плавников рыб типа семипалой конечности. Позже А. Н. Северцов вернулся к теории происхождения конечностей и окончательно обосновал (1926, 1934 гг.) теорию происхождения

плавников рыб из боковых складок. Затем он разработал теорию Вильямсона и Гудрича о происхождении костных чешуй рыб, позволившую ему построить теорию происхождения костного черепа высших рыб. Как известно, осетровые рыбы имеют хрящекостный скелет, причём хрящевая основа его значительно преобладает, тогда как окостенелые элементы развиты крайне слабо. Череп у них также почти весь хрящевой и только снаружи покрыт небольшими тонкими кожными костями, очень похожими на костные пластинки ромбических чешуй, расположенных вдоль их туловища. Специальными исследованиями А. Н. Северцов показал, что костные пластинки черепа осетровых рыб, вернее их ископаемых предков, развились из костных ромбических чешуй, и этим выяснил происхождение костей черепа высших рыб. Это имело огромное значение в познании развития позвоночных (черепных) животных и их дальнейшей эволюции. Затем следует отметить цикл работ А. Н. Северцова, посвященный происхождению челюстного аппарата, жаберного скелета и органов дыхания, а также их сосудов у рыб.

Защите докторской диссертации предшествовало очень важное и знаменательное событие в жизни А.Н. Северцова. Желание углубить и дополнить знания по зоологии низших позвоночных а собрать материал для дальнейшей работы побуждает молодого ученого совершить двухгодичную зарубежную научную командировку (1896—1898 гг.). Сначала его местопребыванием стала небольшая зоологическая станция Парижского университета Баньюльс, которая расположена на границе Франции и Испании. Отсюда путь А.Н. лежал через Вилла-Франку (русскую биологическую станцию). Тут он собрал эмбриологический материал по развитию акул и скатов. Поздней осенью А.Н. Северцов приехал в Мюнхен, где прослушал курс лекций по гистологии у известного ученого Купфера и овладел искусством фиксации и окрашивания гистологических препаратов. Наряду с этим он проводил исследования по развитию хрящевого черепа акулы, сопоставляя его с развитием черепа осетровых рыб, а также миног. Большой удачей для молодого ученого стала возможность поработать на Неаполитанской биологической станции. Его приезд туда совпал с ее 25-летним юбилеем, собравшим многих гостей. Алексей Николаевич познакомился здесь с Гансом Дришем, Петером Майером и Антоном Дорном. Эволюционное значение принципа смены функций, выдвинутого А.Дорном, он ценил очень высоко.

После окончания работы на Неаполитанской биологической станции А.Н. Северцов приехал в Кельн, где в лаборатории Флеминга ознакомился со специальной цитологической техникой. Здесь он закончил исследование метамерии головы электрического ската, опубликованное позже в "Ученых записках Московского университета"[3]. Овладение гистологическими и цитологическими методами исследования, общение с выдающимися учеными, а также знакомство с фондами научных библиотек позволили А.Н. завершить докторскую диссертацию на тему "Очерки по истории развития головы позвоночных. 1. Метамерия головы электрического ската". В 1898 г., после возвращения в Россию, этот труд был им успешно защищен [4].

Опираясь на большой фактический материал, А.Н. раскрыл сущность противоречий между разными школами западноевропейских ученых и обосновал значение эмбриологического метода в морфологической науке. В своих построениях он использовал метод графической реконструкции. В диссертации дан четкий обзор истории вопроса о метамерии головы электрического ската и установлено существование процесса эволюции черепа позвоночных животных.

Історичні науки

В 1898 г. А.Н. Северцов переехал из Москвы в Юрьев (ныне Тарту), чтобы занять должность профессора на кафедре зоологии местного университета. Здесь он развернул широкую научно-исследовательскую и научно-организационную работу. Ему, в частности, принадлежит заслуга в организации лаборатории для практических занятий студентов. Ассистентом и первым помощником Алексея Николаевича стал М.М. Воскобойников (впоследствии профессор Киевского университета). В этот период особенно ярко проявился лекторский талант А.Н. Северцова. Его лекции охотно посещались студентами. Большой популярностью пользовались публичные лекции Алексея Николаевича. Особый интерес вызывали лекции на тему о происхождении человека и о наследственности. Много времени ушло на организацию лаборатории и учебного процесса (ученый читал семь курсов, в том числе зоологию, сравнительную анатомию, эмбриологию беспозвоночных).

В Юрьеве А.Н. Северцов прожил четыре года. Этот период его жизни был насыщен активной деятельностью. Много внимания уделял он проблеме соотносительного развития органов, теории корреляций. Основываясь на исследованиях развития черепа акулы, миноги и стерляди, А.Н. Северцов установил принцип соотносительных изменений органов. Он исследовал вопрос о коррелятивной связи органов при развитии, и в особенности о взаимодействии между черепом и головным мозгом.

В Юрьеве А.Н. провел еще два исследования: черепа, мозга и периферической нервной системы австралийской двудышащей рыбы (цератода), а также скелета, мускулатуры и нервов парных конечностей гекконов (семейство примитивных ящериц). Последняя работа положила начало циклу исследований о происхождении конечностей, которые А.Н. вел в течение более 30 лет.

Имя А.Н. Северцова приобретало все большую известность. Его пригласили в Киевский университет, и в 1902 г. он был избран заведующим кафедрой зоологии и сравнительной анатомии физико-математического факультета. Здесь он сближается с профессором А.А. Коротневым и своим учеником, студентом И.И. Шмальгаузенем. По приглашению А.Н. из Юрьева в Киев приехал в качестве старшего ассистента и М.М. Воскобойников.

Киевский период научно-педагогической деятельности А.Н. Северцова был одним из самых ярких и плодотворных. Более девяти лет Алексей Николаевич занимался сравнительно-анатомическими исследованиями. Именно в Киеве он разработал общепринятую теорию происхождения пятипалой конечности от 7—10-лучевой примитивно построенной и похожей на плавник конечности предковых форм. Здесь он впервые стал пользоваться палеонтологическими данными, изучая ископаемых земноводных и пресмыкающихся.

В это же время определилось направление его дальнейших исследований как морфолога-эволюциониста. Он накопил большой фактический материал, который послужил основой для дальнейших обобщений, особенно в вопросах коррелятивной зависимости развития всех органов и систем организма как единого целого, соотношения между онто- и филогенезом. А.Н. Северцов ставит вопрос об изучении закономерностей эволюционного процесса путем исследования филогенеза больших групп животных.

В Киеве свою основную энергию Алексей Николаевич направлял, как и ранее в Юрьеве, на исследовательскую деятельность, сопрягая ее с педагогической и общественной. Кроме нескольких курсов лекций в Киевском университете, он читал курс истории эволюционного учения на Высших женских

курсах. Принимал активное участие в делах университета, выступая всегда на стороне прогрессивной группы ученых. Неоднократно ему предлагали выдвинуть свою кандидатуру на должность ректора Киевского университета, однако А.Н. отказывался от этих предложений. Большой популярностью пользовались публичные лекции А.Н. Северцова, на прослушивание которых было трудно купить билеты. В Киевском обществе естествоиспытателей А.Н. не раз выступал с научными докладами о результатах своих исследований в области эволюционной морфологии и теоретических вопросов общей биологии. Вся деятельность ученого в Киеве обусловила совершенствование его материалистического мировоззрения.

Узнав, что в Московском университете освобождается должность заведующего кафедрой зоологии, Алексей Николаевич подал на конкурс и был избран в 1910 г. руководителем и профессором этой кафедры. Однако приехать в Москву он сумел только через год. С 1911 г. до конца жизни он был связан с Москвой. Обстоятельства этого перехода заслуживают особого внимания. Все дело в том, что в своей книге "Зубр" (Зубр: Повесть. — Л.: Сов. писатель, 1987) Даниил Гранин обвинил А.Н. Северцова в неблаговидном поступке — занятии кафедры зоологии в Московском университете как раз в то время, когда она стала свободной после ухода из университета М.А. Мензбира. Как известно, часть прогрессивных профессоров Московского университета покинула его в знак протеста против произвола царского правительства в отношении студентов. Среди этих профессоров был и Мензбир. Д. Гранин делает заключение, что А.Н. Северцов из-за своего поступка до конца жизни ходил с поникшей головой и не мог смотреть в глаза М.А. Мензбиру. Нас очень удивило написанное Граниным, ибо архивные данные свидетельствуют совершенно о другом. В личных фондах академика Северцова (Архив РАН, Москва) находятся документы, свидетельствующие о планомерной подготовке перехода ученого в Москву. К тому времени, когда группа профессоров покинула университет, А.Н. Северцов уже сдал свои дела в Киеве и "сидел на чемоданах". Мало того, Северцов беседовал с Мензбиром по вопросу о занятии кафедры. Было принято решение: чтобы кафедра не досталась какому-нибудь реакционному профессору, ее должен возглавить Алексей Николаевич.

В архиве Северцова мы обнаружили вырезку из московской газеты, в которой напечатан фельетон о первой лекции А.Н. Северцова в Московском университете. Оказалось, что вступительная лекция Алексея Николаевича посвящалась его предшественнику и учителю М.А. Мензбиру. Бульварная пресса немедленно ухватилась за этот эпизод. Автор фельетона развязно писал о Мензбire как о человеке, протягивавшем доверчивой молодежи (студентам) "камень вольнодумия" вместо "хлеба знаний". Писака просто злобствовал: «Вот этого-то "героя" и восхвалял в своей лекции проф. Северцов. Ему-то и воскурил фимиам, достойный какого-нибудь подпольного работника, а не профессора, и уместного где-нибудь в конспиративной квартире, но не на профессорской кафедре, перед слушателями-студентами...»[5].

В архиве ученого находятся и другие свидетельства того, как реакционная печать и особенно представители богословия понимали степень общественного влияния лектора-гражданина А.Н. Северцова на студенческую аудиторию. Все они боялись его и потому пытались всячески принизить его роль, но это не останавливало ученого-трибуна. Эволюционная теория давала ему "обширный освободительный материал", которым профессор не упускал случая воспользоваться. Естественно, что и тематика популярных лекций А.Н. Северцова была разнообразной. Среди чисто биологических лекций мы

встречаем и такие, которые затрагивали острейшие проблемы: "Психические способности как фактор прогрессивной эволюции", "Эволюция счастья в связи с вопросом об эволюции человека", "О будущем человека с биологической точки зрения", "Суеверия и их научное объяснение".

Как в Юрьеве и Киеве, так и в Москве Алексей Николаевич принимал активное участие в организации лаборатории сравнительной анатомии, практических занятий и чтении лекций. Ученый пригласил из Киева на должность ассистентов И.И. Шмальгаузена и М.Е. Макушка. Позже вместе с ним работали Б.С. Матвеев, С.Н. Боголюбский, В.В. Васнецов, С.Г. Крыжановский, А.А. Машковцев, С.В. Емельянов, Д.И. Филатов и др. Сформировалась так называемая школа морфологов, возглавленная А.Н. Северцовым.

Основным направлением деятельности этой школы было изучение проблем происхождения низших позвоночных, восстановление путей их филогенеза. Сам А.Н. возобновил начатые еще в Киеве исследования развития головы круглоротых (миног и миксин), обратив особое внимание на развитие черепа, висцерального скелета и мускулатуры, жаберных нервов и мешков. Подобные исследования проводились им и на акулорыбных. Накопленный материал был обобщен в монографии "Организация ближайших предков современных позвоночных" (1917) [6]. Между 1912 и 1917 гг. А.Н. Северцов выполнил еще ряд исследований. Предметом изучения служили конечности хамелеона, жабры и жаберные сосуды рыб, развитие висцерального скелета у эластобранхий. Наряду с этим его интересовали общие проблемы филогенеза и эволюции. Свои раздумья он подытожил в докладах "Об очередных задачах современной эволюционной теории" и "О происхождении позвоночных", прочитанных в 1913 г. на XIII съезде естествоиспытателей и врачей в Тбилиси.

Со временем обобщенные исследования А.Н. Северцова были помещены в книгу "Современные задачи эволюционной теории" (1914), которая была рассчитана на широкий круг читателей [7]. В этой работе он рассматривает ряд вопросов, а именно о корреляции, параллелизме, дивергентной и конвергентной эволюции, прогрессе и регрессе, монофилии и полифилии. Работы А.Н. Северцова "Эволюция и психика" (1922) [8] и "Главные направления эволюционного процесса" (1925) [9], как и ряд научных статей в журналах, с большой ясностью излагают самые трудные проблемы ввода читателя в круг современных запросов науки.

В течение 35-летней профессорской 45-летней научной деятельности А.Н. Северцов воспитал несколько поколений биологов. Он активно работал в отечественных и зарубежных научных обществах. В Обществе любителей естествознания, антропологии и этнографии он долгое время возглавлял зоологическое отделение, а после смерти Д.Н. Анучина был избран президентом Общества. В 1916 г. А.Н. Северцов основал "Русский зоологический журнал". Он внес весомый вклад в развитие энциклопедического дела в стране и был одним из тех, кто заложил научно-методические основы Большой советской энциклопедии, был редактором отдела зоологии. А.Н. Северцов принимал активное участие в организации I съезда зоологов, анатомов и гистологов, который состоялся в 1922 г. Вместе с И.И. Шмальгаузенем ученый провел очень большую работу по организации "Российского зоологического общества им. А.О. Ковалевского", которое начало свою деятельность в 1922 г. под названием "Ассоциация зоологов, анатомов и гистологов".

Высокий авторитет А.Н. Северцова как ведущего зоолога-эволюциониста способствовал избранию его действительным членом Российской академии наук (1920) и Всеукраинской академии наук (1925). Много внимания он уделял

общественной деятельности. В 1922 г. А.Н. организовал Научно-исследовательский институт зоологии и на протяжении семи лет руководил им, занимаясь вопросами высшего образования. Большая заслуга принадлежит ему в организации семинара по эволюционной морфологии, который сыграл важную роль в деле воспитания молодых ученых. На каждом заседании этого семинара делалось лишь по одному докладу (исключительно о собственных исследованиях докладчика), который всеми участниками разбирался весьма детально.

Зимой 1930 г. А.Н. Северцов организовал в стенах Института сравнительной анатомии Московского университета лабораторию эволюционной морфологии. После переезда в 1934 г. Академии наук из Ленинграда в Москву к этой лаборатории были присоединены Институт палеонтологии и Отделение беспозвоночных, которое выделилось из Лаборатории экспериментальной зоологии и морфологии АН СССР. Еще через три года произошла реорганизация. Институт палеонтологии выделился в самостоятельный институт, а к лаборатории присоединили сектор экспериментальной морфологии, которым руководил академик И.И. Шмальгаузен, и сектор эволюционной физиологии во главе с Х.С. Коштыянцем. Таким образом, было организовано учреждение, которое сегодня называется Институтом эволюционной морфологии и экологии животных им. А.Н. Северцова РАН.

Главным трудом А.Н. Северцова является книга "Морфологические закономерности эволюции", которая в законченном виде вышла в свет только в 1939 г. [10]. Однако подготовка ее к печати началась еще в 1930 г., в Италии. Именно сюда приехал А.Н. на XI Международный конгресс зоологов, который проходил в Падуе. Ученый выступил на съезде с двумя докладами: "О значении принципа субституции и некоторых других принципов в филогенезе" и "Рудиментация и полная редукция органов животных". Он также председательствовал на секции анатомии и эмбриологии. После напряженной работы на конгрессе А.Н. поселился в небольшом итальянском городке Сиене, что в центре Тосканской провинции, где и началась работа над подготовкой к печати книги "Морфологические закономерности эволюции", которая продолжалась несколько месяцев. Книга вышла на немецком языке в 1931 г. После возвращения в Москву ученый решил дополнить эту книгу новыми идеями, которые возникли у него во время работы над немецким изданием. Появилось множество вкладок и дополнений. Не обращая внимания на болезнь, Алексей Николаевич не оставлял научной работы. В 1934 г. он исследовал череп, осевой скелет и чешую на туловище нескольких видов осетровых рыб (стерляди, осетра, белуги). Результаты этих исследований он сообщил на морфологическом семинаре в своем последнем докладе "Исторический обзор и современное состояние вопроса об эволюции рыб".

В это же время А.Н. Северцов не останавливал своей общественной деятельности: разрабатывал план созыва в 1935 г. Ленинграде Международного съезда биологов-эволюционистов с намерением создать "Международное эволюционное общество". Однако завершить эти начинания ему не удалось. Неизлечимая болезнь почек приковала его к постели на длительное время, и 19 декабря 1936 г. А.Н. Северцов скончался.

Литература

1. Касьяненко В.Г. Значение киевского периода научной деятельности А.Н. Северцова и его «киевской школы» в развитии эволюционной морфологии: К столетию со дня рождения А.Н. Северцова // Вестн. зоологии. – 1967. - № 1. – С. 84-87.
2. Северцова Л.Б. Алексей Николаевич Северцов: Биограф. очерк // Северцов А.Н. Морфологические закономерности эволюции. – М.; Л., 1939. – С. 9-52.

Історичні науки

3. Северцов А.Н. Очерки по истории развития головы позвоночных: 1. Метамерия головы электрического ската // Учен. зап. Моск. ун-та. Отд. естеств.-ист. – 1900. – Вып. 15. – С. 1-120.
4. Северцов А.Н. Очерки по истории развития головы позвоночных: 1. Метамерия головы электрического ската. – М., 1898. – 120 с.
5. Архив РАН. Ф. 467. Оп. 1. Ед. хр. 275. Л. 33.
6. Северцов А.Н. Исследования об эволюции низших позвоночных: 2. Организация ближайших предков современных позвоночных // Рус. арх. анатомии, гистологии и эмбриологии. – 1917. – Т. 1, вып. 3. – С. 503-656.
7. Северцов А.Н. Современные задачи эволюционной теории. – М.: Биос, 1914. – 155 с.
8. Северцов А.Н. Эволюция и психика. – М.: Сабашниковы, 1922. – 54 с.
9. Северцов А.Н. Главные направления эволюционного процесса: (Прогресс, регресс и адаптация). – М., 1925. – 84 с.
10. Северцов А.Н. Морфологические закономерности эволюции. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 610 с.

УДК 94 (629.5)(477)

Рижова Н.О.

ФОРМУВАННЯ КАДРОВОГО СКЛАДУ СУДНОБУДІВНИХ ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНИ У ДОБУ ВІТРИЛЬНОГО ФЛОТУ (КІН. XVIII – ПОЧ. XIX ст.)

У статті проаналізовані основні напрямки формування кадрового потенціалу суднобудівних верфей України в період будівництва вітрильного флоту.

З огляду на інноваційне значення суднобудівної галузі в історії промислово-економічного розвитку України потрібно визнати, що складовою його константою стало формування кадрового складу, який накопичував значний досвід та знання. Саме тому науковці, дослідники історії суднобудування наголошують на важливості вивчення проблем формування кадрового потенціалу [1]. Автор даної статті прагне дослідити основні напрямки формування прошарку робітників із наголошенням на шляхах та особливостях вирішення проблеми.

Практична реалізація виробничих напрямів у адміралтействах України безпосередньо залежала від забезпечення їх необхідними кадрами. Згідно з наказом Катерини II про заснування Херсона (18 червня 1778 р.), склад міського населення формувався на основі пріоритетності суднобудівних кадрів: „Яке число визначається там на житло й скільки і якої майстерності людей потрібно як для побудови елінгів, так і для кораблів, що закладаються там на перший випадок” [2]. Джерела 70-х рр. XVIII ст. наповнені свідченнями про надзвичайну гостроту проблеми забезпечення Херсонського адміралтейства робочою силою [3]. Згідно з повідомленням І. Ганнібала (листопад 1778 р.), майстрові, надіслано „від військового департаменту”, не були знайомі зі специфікою суднобудівних робіт [4]. Відсутність необхідних фахівців, що знаються на суднобудівних процесах, ставила під сумнів можливість реалізації імперських планів щодо швидкого зведення елінгів і суден. Так, восени 1778 р. Херсонському адміралтейству терміново, „без гаяння часу”, були потрібні для налагодження виробництва 333 фахівці. У тому числі 90 теслі, 12 пильщиків, 25 ковалів, 5 конопатників, 3 фахівці інструментної справи [5].

Царський уряд в умовах регіонального протистояння з Туреччиною

змушений був ужити ряд екстрених заходів для вирішення кадрової проблеми. У кінці 1778 р. для забезпечення верфі суднобудівниками Адміралтейств-колегія особливим рішенням направляє до Херсона частину фахівців із числа працівників інших верфей імперії. Цілком зрозуміло, що таке комплектування не вирішувало в повному обсязі кадрову проблему [6]. Виявилися нереальними і плани використання в якості робочої сили на верфі вільнонайманих із південних – у ті роки малонаселених – губерній та низькокваліфікованих армійських майстрових із солдат. Несвоєчасність усвідомлення такого стану Адміралтейств-колегією та неможливість ліквідувати некомплект штатів за рахунок тільки адміралтейських майстрових, призводить до хронічної нестачі на верфі робочої сили в цілому та кваліфікованої зокрема. Так, у травні 1779 р. чисельність майстрових – кораблебудівників у Херсоні склала тільки 200 чол. [7].

У лютому 1780 р. на вимогу Г. Потьомкіна здійснюється підрахунок кількості працівників, необхідних „для спорудження елінгів і перших трьох кораблів”, відповідно до якого виконання намічених робіт могло забезпечити 1396 осіб [8]. З метою інтенсифікації комплектування кадрового складу верфі використовувалося кілька напрямків: залучали казенних майстрів, приписних селян, найманих фахівців, каторжан [9]. На основі вивчених джерел можна стверджувати, що апробовані в Херсоні напрямки надалі активно використовувалися, комплектуючи всі нові верфі Півдня України. Для доведення цього твердження деталізуємо на основі історичної парадигми найбільш важливі з них.

Для роботи в Херсонському адміралтействі кріпаків, що володіли теслярським, ковальським ремеслом, у центральних губерніях імперії набирали в рекрути на двадцятип'ятирічну військову службу. Хазяям-поміщикам виплачувалася за них установлена законом сума. Селяни-теслі, що направлялися з родинами до Херсона „для адміралтейської роботи” й „інших справ робочі люди” селилися в місті й ближніх селищах. Адміралтейські майстрові із числа рекрутів підкорялися військово-морському уставу. Одночасно з роботою на верфі вони несли стройову службу, вартували, здійснювали обходи, призначалися днювальними. Тривалість робочого дня встановлювалася від 9 до 16 годин залежно від пори року і тривалості світлового дня. Рекрути-майстрові об'єднувалися в адміралтейські маршові роти. Спочатку цими ротами командували стройові офіцери, а пізніше для кращого використання рекрутів на роботах до них прикріплювали адміралтейських офіцерів, які керували побудовою кораблів. На допоміжних роботах в Адміралтействі використовувалася праця кріпаків, яких Г. Потьомкін привозив зі своїх маєтків у центральній Україні, Білорусії, Росії [10]. Крім того, адміністрація широко залучала до суднобудування місцевих жителів. Після ліквідації Запорозької Січі багато козаків перебралися до новозаснованих царською владою міст на півдні України, де взяли на себе „тягар у суднобудуванні” [11].

Одним із джерел поповнення Херсонського адміралтейства робочою силою були „військові нижніх чинів”, кількість яких у місті до кінця XVIII ст. була значною [12]. Йшли працювати на верф й селяни-утікачі, які з'являлися на землях Південної України. Принагідно зауважимо, що Г. Потьомкін доволі своєрідно ставився до них. Ось як коментував політику князя в цьому напрямку відомий український історик В. Голобуцький: „Цікаво, що одним із перших ордерів Г. Потьомкіна був таємний наказ від 1776 р. – „втікачів не повертати”. Збереглася відповідь Г. Потьомкіна на скарги чернігівських поміщиків, що їхні бігли селяни переховуються десь у Херсонському повіті. Потьомкін відповів так: „Чому втекли ці люди? Тут вони стали корисними для суспільства та держави робітниками й

нічого злого не роблять. Вина власників, які своєю жорстокістю змушують людей тікати, покидати свої хати, рідних” [13]. Біглі кріпаки були переважно малокваліфікованими працівниками. Тому вони використовувалися, в основному, на допоміжних роботах (розпилування, обрубка будівельного лісу й под.).

Відсутність на Півдні України фахівців, необхідних для спорудження кораблів, насамперед тесль, змусили Г.Потьомкіна активно та масово застосовувати нетрадиційну для феодально-кріпосницької системи господарювання форму – залучення вільнонайманих майстрових. Наприкінці 1782 р. у північній губернії спрямовано групу підрядників (в основному військових) для вербування „майстрових людей”. До початку 1783 р. підрядники відправили на Південь 1191 особу, обізнану з теслярським ремеслом [14]. Більшість із них не мали навичок суднобудування, тому навіть найпростіші корабельні роботи вони могли виконувати лише під керівництвом досвідчених адміралтейських майстрових.

Улітку 1783 р. для комплектування корабельних команд суден, що будувалися в Херсоні, з Петербурга почали направляти перші партії флотських службовців [15]. У серпні 1783 р. капітан II рангу Ф. Ушаков (1744-1818 рр.) привів до міста загін моряків і найманих робітників. У цілому було відряджено кілька тисяч матросів, морських солдатів, канонірів, майстрових різних спеціальностей. Останні входили до складу суднових екіпажів. Їхні основні обов’язки полягали в усуненні різних несправностей та ушкоджень, що трапляються на кораблях під час плавання. Прибулих розподіляли по корабельних командах. До закінчення спорудження суден вони використовувалися як безкоштовна робоча сила на верфі, головним чином на допоміжних і валових роботах. Їх залучення до суднобудівних робіт пояснюється також епідемією чуми 1783 р. у Новоросії, яка спричинила масову загибель місцевих мешканців та робітників Херсонського адміралтейства. Епідемія знову загострила кадрову проблему й стимулювала пошуки джерел для поповнення верфі новими працівниками [16].

На будівництві корабля найбільш затребуваними фахівцями були теслі й конопатники. Чим більше їх було і чим вищою була їхня кваліфікація, тим швидше споруджувалися кораблі. Поділ праці вимагав і багатьох інших професіоналів: ковалів, шлюпочників, слюсарів, малярів та ін.

У зв’язку із завершенням у 1783 р. на „Славе Катерини” корпусного циклу, верф потребувала фахівців із добудовчих робіт і оснащення корабля. Відсутність необхідних кадрів подовжувала тривалість їх будівництва. Так, перші три бб-гарматні кораблі перебували на херсонських стапелях більше ніж 3-4 роки, а закладений у 1781 р. корабель такого ж рангу „Александр” спущено на воду в 1786 р., тобто майже через 5 років [17].

У 1783 р. Г.Потьомкін застосовує комплекс термінових заходів, спрямованих на поповнення кадрового складу верфі [18]. Головним напрямком стає подальше залучення вільнонайманих, частка яких у загальній чисельності майстрових (без тимчасово залучених до робіт флотських службовців), постійно зростала. Якщо у серпні 1779 р. вільнонаймані складали біля 30 %, в листопаді 1780 р. – біля 45 %, то на початок травня 1783 р. – 60 % майстрових Херсонської верфі [19].

Імперський уряд залучав до розбудови Півдня і колоністів-іноземців – італійців, греків, німців, англійців, французів, португальців та ін. У 1782-1783 рр. перші партії колоністів поповнюють населення Херсона. Військові зараховувалися до гарнізону, а ремісники розселялись у місті й залучалися до роботи в адміралтействі [20]. Крім того, укладаються контракти з іноземними фахівцями. У 1784 р. склад верфі поповнили „6 ковальських майстрів із німців”.

Передбачалося, що вони будуть „забезпечені певною кількістю учнів, які згодом зможуть замінити майстрів своїх” [21].

Г. Писаревський звертав увагу на те, що до південноукраїнських міст намагалися переселитись і неблагонадійні елементи з Європи. Свою думку він підкріплював тим фактом, що під час перевезення італійських переселенців із Ліворно вони підняли бунт на „Борисфене” і вбили капітана. Винуватців, за наказом Г. Потьомкіна, відправлено на каторжні роботи [22].

Визначення в 1783 р. Ахтіарської бухти на Кримському півострові базою Чорноморського флоту супроводжувалося, як зауважувалося вище, заснуванням Адміралтейства. Виробничий комплекс нового центру поповнювався за рахунок залучення фахівців із Херсона, що в черговий раз негативно позначилося на кадровому складі Дніпровської верфі.

У другій половині 80-х рр. XVIII ст. кадрова проблема стає надзвичайно актуальною і для Севастопольського адміралтейства, де зростали обсяги робіт. У 1786 р. його майстрові здійснили капітальний ремонт семи кораблів і фрегатів (із заміною зовнішньої обшивки). Адміралтейство проводило і непередбачений аварійний ремонт суден, виправлення й зміцнення корпусів. Названий комплекс робіт вимагав залучення великої кількості кваліфікованих майстрових різних спеціальностей. Проте, кількість казенних майстрових у Севастополі не перевищувала, у лютому 1786 р. – 500 чол. У зв'язку із цим головний командир флоту змушений був прийняти рішення про відбір з екіпажів усіх кораблів ескадри й порту матросів, які знають ковальське, токарське, мідницьке, столярне, шлюпкове, теслярське й інші ремесла і направити їх для подальшої служби до адміралтейства [23].

Із заснуванням верфі на Інгулі кадрова проблема в суднобудуванні на Півдні України ще більше загострилася. Документи фіксують, що однією з основних причин повільного створення суден була саме відсутність фахівців, комплектування яких йшло, як і раніше: за рахунок вільнонайманих, майстрів із числа рекрутів, полонених, каторжан. Направлялися спеціалісти, крім того, з Херсона [24]. Проте, за підрахунками М. Фалєєва, для нормального функціонування верфі вже в перші роки було потрібно 3500 майстрових усіх спеціальностей [25].

Нагальна потреба у значному кадровому потенціалі призводить до нових акцентів у комплектуванні Миколаївської верфі робітниками (у порівнянні з Херсонською). На вимогу Г. Потьомкіна починається масова підготовка майстрових із рекрутів та заштатних церковнослужбовців (всього підготовлено до 5000 чол.). Крім того, заснуються адміралтейські поселення. Проведені заходи створюють у Миколаєві нову структуру контингенту робочої сили. У другій половині 1790 – на початку 1791 рр. відсоток вільнонайманих на місцевій верфі не перевищував 20-30 %. На Херсонській, в цілому, зберігається структура, що була характерна для попереднього періоду: в травні 1788-1790 рр. доля вільнонайманих майстрових складала приблизно 40-65 % із загальної чисельності робітників. Використання феодално-кріпосницьких засобів забезпечення Миколаївської верфі кадровим потенціалом досить швидко дає результати. Якщо у травні 1790 р. на ній працювало біля 1100 чол., то майже через три місяці, у серпні – 2850 чол. Отже, кількість робітників зростає майже на 250 %. Порівняно з Миколаєвом зростання кількості кадрів на Херсонській верфі мало іншу динаміку: в серпні 1789 р. на ній працювало приблизно 1250 чол., у серпні 1791 р. – 2500 чол. Серед підсобних робітників значну частину складали турецькі та шведські полонені; були вони і серед майстрових [26]. Певну роль у збільшенні кількості працівників на Миколаївській верфі відіграли адміралтейські

поселення, за рахунок яких сформувалася нова категорія робітників. У 1790 р. до міського адміралтейства приписано новостворювані села: Богоявленськ (сучасний Жовтневий район м. Миколаєва), Воскресенськ, Калинівка (сучасна Миколаївська обл.), Покровськ (сучасна Херсонська обл.), Знам'янка і Богданівка (сучасна Кіровоградська обл.). Заселялися вони вихідцями з Київського і Новгород-Сіверського намісництв та Правобережної України. Проживали у названих селах адміралтейські теслі, матроси, звільнені від служби, майстрові Кричевської канатної фабрики в Білорусії. Селилися тут і сім'ї ремісників із різних регіонів Російської імперії, а також кріпаки-втікачі. Планувалося „використовувати поселенців у кораблебудуванні”, а фактично вони стали чорноробами. Їх залучали до навантаження, транспортування лісу, використовувалися вони на допоміжних роботах на верфі та підприємствах Морського відомства. Головним джерелом прибутку адміралтейських поселенців стає землеробство (у січні 1797 р. вони переведені на оброк) [27].

Примусова праця стає основною формою організації робіт в адміралтействах України, що негативно позначалася на якості й інтенсивності всієї виробничої діяльності й, відповідно, подовжувала тривалість будівництва суден. У 1790 р. Г. Потьомкін ухвалює рішення щодо заохочувальної диференційованої платні для майстрових (у Миколаєві): „Які досконалі майстри, тим заробіток 5 рублів, що менше знають – по 3 рублі, а зовсім які не вміють, зарахувати до рекрутської команди. Усім же жалування ординарне матроське й пайок сухопутний” [28].

Зміни в морському управлінні й суднобудуванні розпочалися на початку ХІХ ст. і супроводжувалися переглядом загальної концепції комплектування кадрового складу адміралтейств. „Комітет для утворення флоту” (засновано у 1802 р.) визнавав, що спорудження суден в імперії обходиться набагато дорожче, ніж в Англії, де „кращий і більш правильний розподіл робіт” [29]. „Комітет” констатував, що причинами цього є важкі умови роботи майстрових у Росії, непродумана організація праці, погана якість інструментів, відсутність машин. Основні роботи на верф'ях виконувалися вручну, навіть на трудомістких операціях механізми застосовувалися в обмеженому обсязі. За пропозицією „Комітету”, приймається рішення запровадити ряд заходів щодо реорганізації праці майстрових, насамперед тесль. Майстрові розділялися на: „десятки, що складаються з одного десятника, двох гарних тесль, трьох посередніх і чотирьох менш досвідчених”. Три десятки становили „компанію” на чолі з командиром. Через „бідне забезпечення” майстрових за рекомендацією „Комітету” передбачалося збільшення оплати праці й поліпшення робочого одягу. Було дозволено „для заохочення кращих робітників” видавати їм у власність „повний теслярський інструмент”. Під час сильних морозів рекомендовано працювати не на відкритому повітрі, а в закритих приміщеннях.

З метою підвищення виробничої результативності верфей два корабельні майстри адміралтейства призначалися на посади „директорів”. Перший контролював використання будівельних матеріалів, а другий – хід виробничих робіт. Для складання креслень і „розбивки корабельних частин на плази” до штатів адміралтейств зараховувалися шість нових чиновників за назвою „драфцманів”. Усім корабельним майстрам збільшувалася платня й надавалося житло в містах, де розташовувалися адміралтейства, або виділялися гроші на оплату помешкання [30].

У 1810 р. у зв'язку з поділом морських команд на екіпажі й роти майстрові також були розподілені. На Півдні України створено 5 Чорноморських рот. Їх майстровим надавалася заробітна платня, одяг та ін. Проте, в умовах воєн

(російсько-турецька війна 1806-1812 рр., участь Російської імперії в наполеонівських війнах) кошти, які виділялися на суднобудування, спрямовувалися насамперед на побудову кораблів. Необхідний рівень життєдіяльності казенних майстрових створено не було. Примусова система праці з притаманною для неї незацікавленістю працівників у кінцевих результатах діяльності ставала наявним свідченням загальної кризи у системі підбору кадрів у суднобудуванні.

Незадовільний стан кадрового складу в адміралтействах, де, як правило, не вистачало робітників, стимулював розширення сфери застосування найманої праці, основними постачальниками якої були підрядники. Вони регулювали трудові відносини між адміралтейством і найманими робітниками. Традиції комплектування адміралтейств України за допомогою підрядників склалися вже на початку створення верфей на Півдні. Згодом значення підрядного найму зросло. Чорноморська адміністрація під керівництвом І. де Траверсе, а потім М. Язикова охоче зверталася до посередництва спеціальних підрядників, що поставляли робочу силу на верфі. Підрядники не обмежувалися вербуванням майстрових безпосередньо в регіонах розташування верфей. Якщо була потреба, вони відряджали своїх агентів у досить віддалені райони.

Процес найму працівників здійснювався в такий спосіб: повірники зачитували майбутнім майстровим умови найму. У випадку згоди проводилося випробування (наскільки це було можливо), потім домовлялися про платню. У спеціальну книжку вписувалося ім'я і прізвище робітника, вказувалися договірна плата, строк найму, видавався завдаток. Оплата майстрових і звільнення їх цілковито залежали від підрядників. На думку І. Бакланової (дослідниці історії формування в ХІХ ст. суднобудівників як особливого заgonу робітників), сформовані на початку ХІХ ст. умови найму майстрових зберігалися аж до скасування кріпосного права [31].

Становище вільнонайманих майстрових на робочому місці (в адміралтействі) визначалося договором з найму. Під час трудового дня майстрові, нарівні з іншими працівниками, підлягали контролю адміністрації й загальному режиму верфі. На будівництві корабля вони перебували всі дні, крім вихідних і святкових. Під час хвороби й прогулів оплата працівникам не виділялася. Майстрові, найняті підрядниками, потрапляли в подвійну залежність: від адміралтейського керівництва й від наймачів, які розплачувалися з ними. Теслі, столяри й інші майстрові, що працювали за допомогою ручного інструменту, зобов'язувалися мати власний; ковалі користувалися інструментом адміралтейств. Свобода майстрових була обмеженою, тому що у завербованих підрядники відбирали паспорти. Але заробітна платня вільнонайманих була вищою, ніж у казенних майстрових і робітників. Адміністрація не могла змусити їх працювати на тих же умовах, що і адміралтейських робітників, тому праця вільнонайманих була більш рентабельною [32].

Проте, панування примусової праці, можливість використання дешевої, низькооплачуваної казенної робочої сили призводило до штучного обмеження у застосуванні вільнонайманої праці. Формування робочих колективів адміралтейств України здійснювалося на принципах пріоритетності примусової праці. Адміралтейства були обмежені в праві брати на роботу вільнонайманих майстрових, на що був потрібний спеціальний дозвіл. Але навіть за таких умов сфера застосування примусової праці у військовому суднобудуванні весь час звужувалася. У середині ХІХ ст. досвід суднобудування на Півдні України очевидність довів переваги вільної праці порівняно із примусовою.

Література

1. Огородников С. Исторический обзор развития и деятельности Морского министерства, за сто лет его существования (1802-1902 гг.). – СПб., 1902. – 263 с.; Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке. – М.: Наука, 1973. – 615 с.; Волков С. В. Русский офицерский корпус. – М.: Воениздат, 1993. – 231 с.; Бакланова И. А. Рабочие судостроители России в XIX веке. – Москва- Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. – 237 с.
2. Материалы для истории русского флота. – СПб.: Типография Морского министерства, 1877. – Ч. VI. – С. 712.
3. Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 52. – Ч. 10. – Л. 51-51 об.; Д. 160. – Ч. I. – Л. 16, 16 об., 37 об.
4. Материалы для истории русского флота. – Ч. VI. – С. 715.
5. Там же. – С. 715-716.
6. Там же. – С. 716.
7. Смирнов А. А. Создание линейного флота на Черном море (конец 70-х – начало 90-х гг. XVIII ст.): Автореф. дис... канд. истор. наук. – Москва, 1991. – С. 11-12.
8. Материалы для истории русского флота. – 1877. – Ч. VI. – С. 717.
9. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 160. – Ч. 2. – Л. 153, 153 об.; Д. 142. – Ч. 3. – Л. 14-15, 17, 22, 22 об., 45; Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического Новороссийского генерал-губернатора // Записки Одесского общества истории и древностей (Далее – ЗООИД). – Т. XI. – С. – С. 335, 339; Херсону 200 лет. 1778-1978. Сборник документов и материалов / Ред. кол.: В. П. Завгородний (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 30.
10. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического... // ЗООИД. – Т. XI. – С. 327, 330, 336, 364-365.
11. Дружинина Е.И. Ближайшие экономические последствия выхода России на Черное море // Из истории общественных движений и международных отношений. Сборник статей в память акад. Е. В. Тарле – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 99-100; Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 134-135; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – С. 144.
12. Державний архів Херсонської області – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 438. – Арк. 47; Херсону 200 лет... – С. 30.
13. Голобуцкий В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – С. 535-536.
14. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического... // ЗООИД. – Т. XI. – С. 327; Хронологическое обозрение истории Новороссийского края... – Ч. I. – С. 157.
15. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического... // ЗООИД. – Т. XI. – С. 335.
16. РГАДА. – Ф. 1292. – Оп. 1. – Кн. 151. – Ч. 1. – Л. 575, 640; Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического... // ЗООИД. – Т. XI. – С. 338-340; Херсону 200 лет. 1778-1978 гг.: Сб. док... – С. 31-32.
17. Веселаго Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год. – СПб.: Морское министерство, 1872. – С. 454-455; Чернышев А. А. Российский парусный флот: Справочник в 2-х томах. Т 1. М.: Воениздат, 1997. – С. 74-77.
18. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического... // ЗООИД. – Т. XI. – С. 330, 335-336, 338-339.
19. Смирнов А. А. Создание линейного флота на Черном море... – С. 12.
20. Скальковский А. Херсон с 1774 до 1794 г. – СПб., 1836. – С. 19, 20, 25; Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в конце XVIII века. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1909. – С. 242-250.
21. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического... // ЗООИД. – Т. XI. – С. 364.
22. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического... // ЗООИД. – Т. XI. – С. 353-354; Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России... – С. 245.
23. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического... //

- ЗООИД. – Т. XI. – С.361; Кузьмин Д., Попова В. Судоремонт и судостроение в Севастополе // Судостроение. – 1983. – № 6. – С. 50; Зубов Б. Н. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград: Кн. изд-во, 1990. – С. 133-134.
24. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 2. – Д. 15. – ЛЛ. 85-86, 148; Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 2377. – Ч. 1. – Л. 188 об.
 25. Малярчук А. А. Верфь на Ингуле. – Ленинград: Судостроение, 1989. – С. 19.
 26. Смирнов А. А. Создание линейного флота на Черном море... – С. 18-19.
 27. Российский государственный архив древних актов – Ф. 21. – Оп. 1. – Д. 100. – Л. 16,19,28; Державний архів Миколаївської області –Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 125 зв., 126.
 28. Собственноручные распоряжения князя Потемкина-Таврического, во время второй турецкой войны, в царствование императрицы Екатерины II // ЗООИД. – Т. II. – С. 673.
 29. Веселаго Ф. Краткая история русского флота. Вып. 2. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1895. – С. 311.
 30. ПСЗ. Собр. 1. – Т. XXVIII. – № 21283; Доклад Комитета, для образования флота учрежденного, о переменах в управлении Морского департамента. – СПб.: Типография Морского министерства, 1805. – 163 с.; Веселаго Ф. Краткая история русского флота. – Вып. 2. – С. 311-312.
 31. Бакланова И. А. Рабочие судостроители России в XIX веке. – Москва- Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 19, 39-40.
 32. Там же. – С. 40, 43.

Сафонова Н.М.

ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ КІНОМИСТЕЦТВА УКРАЇНИ (1953-1964 рр.)

Стаття присвячена дослідженню механізмів державного керування в галузі кіно. Автор розглядає період лібералізації за правління М. Хрущова.

У політиці партійно-державного керівництва щодо освітньої сфери пріоритетом визнавалося засвоєння молоддю сукупності готових знань і їх застосування через ідеологічно забарвлене мислення. Це було наслідком соціального замовлення на спеціалізацію та функціональність людини в радянському суспільстві. Протягом періоду тимчасової лібералізації другої половини 50-х – початку 60-х років для УРСР характерна уніфікація системи освіти і тотальний ідеологічний контроль. Проте гіперболізація ролі партії у визначенні освітньої політики і пропаганда соціалістичних цінностей через різноманітні засоби і сфери впливу на свідомість молодих людей, зокрема, через кіномистецтво, має в досліджуваній період як загальні риси, так і певні особливості, що є предметом висвітлення в запропонованій статті.

Розглядаючи питання освітньої діяльності і культурного будівництва, пов'язані зі зміною офіційного курсу влади за часів хрущовської «відлиги», доречно висвітлити особливості державної політики в сфері кіномистецтва, які безпосередньо позначилися і на виховній складовій радянської освітньої системи.

З розвитком кіноіндустрії саме ця форма творчої діяльності використовувалася в радянській державі досить активно. До неї вдавалося державне керівництво з метою посилення ідеологічного впливу на виховання молоді і кореляції свідомості представників старшого віку.

Історіографія проблеми представлена широким колом досліджень, які умовно можна поділити на дві групи: радянського періоду і періоду незалежності української держави.

Зібраний і згрупований цікавий матеріал досліджень радянської доби, на жаль, має кон'юктурний характер. Ці роботи відповідно позначені свідомим акцентом на виключно позитивних досягненнях радянського часу, ідеологічними кліше. Проте відкинути їх неможливо, оскільки вони надають змогу детально відтворити механізми партійно-державного контролю над культурно-освітніми процесами і зрозуміти логіку останніх. Серед таких праць привертають увагу роботи В. Гайворонюка, П. Овчаренка, Енциклопедія «Історія українського мистецтва» М. Бажана.

Праці дослідників часів незалежної України В. Скуратівського, Г. Погребняка та ін. позбавлені кон'юктурних радянських штампів у висвітленні історичного процесу, але водночас мають і певну антикомуністичну тенденційність.

Слід зазначити, що радянська держава надавала особливої ваги кіномистецтву і кіноіндустрії в республіці, оскільки через велику аудиторію глядачів можливий широкий вплив на свідомість громадян, в тому числі і молодих людей. Тому кіноіндустрія отримувала матеріальну і насамперед ідейну підтримку партії.

Управління в галузі мистецтва в УРСР здійснювалось за рахунок функціонування складної ієрархічної мережі, що складалася в першу чергу з державних організацій і громадських об'єднань, які діяли за вказівкою партійних

органів влади. Ця система цілком відповідала структурі радянського державного адміністративного підпорядкування.

Кіновиробництво України посідало друге місце в СРСР за кількістю стрічок, що виходили на рік. З середини 50-х років в Україні працювало вже п'ять кіностудій, три з яких – художніх фільмів: Ялтинська та Одеська, засновані у 1919 р., Київська імені О.Довженка, створена у 1938 р., Українська студія хронікально-документальних фільмів (1931 р.), «Київнаукфільм» (1940 р.).

Керівництво галуззю в зазначений період здійснювалось Головним управлінням з виробництва кінофільмів Міністерства культури, яке 1963 р. було реформоване у Державний комітет Ради міністрів УРСР з кінематографії указом Президії Верховної Ради УРСР. В обов'язки управління, а згодом комітету, входило керівництво діяльністю підпорядкованих студій, підприємств, організацій і розвиток та експлуатація кіномережі й кінопрокату.

В Україні функціонувала розгалужена система освітніх закладів. Серед навчальних закладів, що готували спеціалістів для кіногалузі, були Львівський та Шахтарський кінотехнікуми, Республіканські школи кіномеханіків у Львові, Одесі та Харкові, які налічували біля 50 тисяч осіб. Вищу освіту зі спеціальностей режисер, кінознавець та оператор можна було здобути в республіці лише в Київському інституті театрального мистецтва імені І. Карпенка-Карого [4; 316].

До обов'язків Головного управління з виробництва кінофільмів входило здійснення контролю за ідейно-художнім рівнем сценаріїв і музичних творів для кінофільмів. Так, управління розглядало і затверджувало сценарії всіх художніх, хронікально-документальних, науково-популярних і навчальних фільмів, організовувало конкурси на створення сценаріїв для кінофільмів і встановлювало умови їх проведення, розробляло положення про державні замовлення на створення кінофільмів тощо.

Процедура затвердження сценаріїв художніх фільмів була поетапною: сценарій у трьох примірниках представляли на розгляд в Перше творче об'єднання кіностудій, і якщо об'єднання приймало його, сценарій обговорювали на засіданні сценарно-редакційної колегії кіностудії. Після цього сценарій розглядала художня рада Управління. У разі схвалення попередніми інстанціями сценарій направлявся у Головне управління СРСР з виробництва кінофільмів до Москви. За словами редактора кіностудії ім. О. Довженка В. Юрченка, доля сценарію з цього моменту була непередбаченою: «Москва могла собі дозволити все...Однією з головних функцій московського комітету було виправлення помилок попередніх інстанцій» [8; 4]. Розглядаючи діяльність керівництва Управління, слід зауважити на його непослідовність: воно то захищало провінційних сценаристів від переслідувань місцевого начальства, то, навпаки, відхиляло їх роботи. Проте в Україні щороку випускалося кілька десятків кінофільмів, що за статистикою кіновиробництва виводило її на рівень найрозвинутіших держав світу.

З березня 1954 р. Комітет державної безпеки СРСР став структурою, яка наглядала за діяльністю творчої інтелігенції і фактично контролювала всі сфери життєдіяльності суспільства. Його філіалом в Україні став КДБ УРСР. Комітет був сформований шляхом виведення підрозділу з Міністерства внутрішніх справ і підпорядкування його Раді Міністрів СРСР. Комітет державної безпеки України з моменту заснування очолював В. Нікітченко [3; 11-12].

Поряд з державними культурними установами, такими як театри, філармонії, художнє, літературне і кіновиробництво, в Україні діяли і громадські об'єднання, засновані на професійній основі – творчі спілки. В їх обов'язки, хоч і неформально, теж входило контролювання та координування творчим процесом.

Історичні науки

Творчі спілки наряду з іншими суспільними інститутами були також засобом впливу, вони створювались з 30-х до початку 60-х років ХХ століття. Згуртування творчої інтелігенції полегшувало функцію контролю за її професійною і громадською діяльністю.

Так, у другій половині досліджуваного періоду, у лютому 1958 р., було створено організаційне бюро Спілки працівників кінематографії України. До її складу входили секції та комісії, які займались координацією праці творчої інтелігенції, серед них секції художньої кінематографії, кінодраматургії, хронікально-документальної кінематографії, критики, теорії і історії кіно, кіноактора, науки і техніки, роботи з шанувальниками кіно, мультиплікаційного та телевізійного кіно; комісії образотворчої майстерності, ветеранів кіно, міжнародних зв'язків та комісія з прийому у Спілку.

Головні завдання Спілки працівників кінематографії України полягали в організації творчих конференцій, дискусій, зустрічей, переглядів вітчизняних та зарубіжних фільмів, обговоренні сценаріїв, огляді конкурсів і семінарів. Разом з цим Спілка контролювала Бюро пропаганди радянського кіномистецтва, будинки кіно, кіноуніверситети, кінолекторії, виставки як стаціонарні так і пересувні, фільмотеки й інші творчі кіно організації, засновані на громадських засадах. Спілка працівників кінематографії спільно з державними органами видавала газети, журнали, монографії, фотоальбоми та інші видання, які висвітлювали розвиток радянського кіно.

Оскільки кінозали, а в сільській місцевості пересувні кінопроекторні, охоплювали до 80% відвідувачів, саме завдяки розповсюдженню популярності кіномистецтва влада мала значні важелі у формуванні свідомості мас.

Кіностудії отримували найбільші державні замовлення і відповідне фінансування. Особливо показовими стають заходи, щодо святкування важливих історичних подій. Окрім особливо знаменних свят, які відбулися в період правління М.С.Хрущова, наприклад, 300-річчя возз'єднання України з Росією, 40-річчя Великої Жовтневої Революції, 150-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка, мали місце і інші заходи, призначені для розповсюдження і зміцнення радянської ідеології.

Творчість митців кіно визначалася завданнями КПРС, що нерідко вело до створення посередньої у художньому і змістовному сенсі продукції, яка обслуговувала ідеологічні постулати соціалізму. Позбавлені соціального заострення, вони демонстрували штучний оптимізм. Проте естетика нового реалізму з персонажами, вписаними у небагатий побут післявоєнної доби, увійшла в українське кіно від середини 50-х років разом із режисерами молодшого покоління. Романтичний світогляд, викликаний сподіваннями хрущовської «відлиги», позначився в кінокартинах «Весна на Зарічній вулиці» (1956 р.) та «Два Федори» (1959 р.), «Павло Корчагін» (1956 р.) Олександра Алова та Володимира Наумова, «Доля Марини» (1954 р.), «Ми, двоє мужчин» (1962 р.) Юрія Лисенка, «Олекса Довбуш» (1959 р.) та «За двома зайцями» (1961 р.) Віктора Іванова. Ці та інші фільми, сповнені загальнолюдських цінностей, дали імпульсу справжньої любові різних поколінь до вітчизняної кінокультури.

У першій половині 1960-х рр. найбільшою потужністю вирізнялась Київська кіностудія ім. О. Довженка, яка щорічно випускала близько 20 картин. Так, телеоб'єднання «Промінь» випустило багато різноманітних за тематикою фільмів: історичних, воєнних, детективних, лірико-романтичних, дитячих, молодіжних і розважальних. Призерами всесоюзних фестивалів у 1960-х роках стали фільми: «Наймичка», «Три доби після безсмертя», «Гадюка», «Загибель ескадри», «Камінний хрест», а переможцями Міжнародних фестивалів:

«Перевірено – мін немає», «Туманність Андромеди», «Поштовий роман», «Анничка», «Бджоли і люди», «Тіні забутих предків». Без сумніву, найзначнішим досягненням українського кіно стала картина С. Параджанова «Тіні забутих предків», поставлена за повістю М.Коцюбинського, яка вражала надзвичайною силою художньо-поетичного проникнення в глибини народного життя. Саме ця робота С. Параджанова стала своєрідним проривом в українському кінематографі. Цією картиною С. Параджанов продовжив традиції своїх вчителів О. Довженка та І. Савченка, водночас започаткувавши напрямок, який за його словами, являв собою «поєднання новаторського духу з національним ґрунтом» [1;53]. Картина мала великий успіх і в СРСР, і за кордоном, де отримала 18 нагород. В 1966 р. «Тіні забутих предків» здобули диплом і приз Всесоюзного кінофестивалю та Кубок кінофестивалю у Римі, Золоту премію у Салоніках та премію Британської кіноакадемії [7;2-5]. Особливу популярність глядачів здобули фільми «Гадюка» В. Івченка, кінокомедія «Королева бензоколонки», «Ключі від неба».

Потужний ідеологічний і виховний потенціал мав в собі цей величезний арсенал засобів. Характеризуючи роль кіномистецтва, доречно скористатися оцінкою К.Грищенка: «В суспільстві розвинутого соціалізму заходи адміністративного впливу утверджуються, доповнюються і посилюються засобами суспільного впливу. Думка оточуючих в багатьох випадках є достатнім фактором для того, щоб спонукати людину поступити так, як цього вимагає суспільний інтерес. Це величезний за своєю значимістю спосіб впливу, який здатний протистояти навіть адміністративним і правовим заходам» [2; 16].

Особливої уваги заслуговує окремий жанр кінематографу, який дістає визнання з кінця 1950-х рр., – науково-популярне кіно, яке в Україні за часів СРСР лишалося під контролем свого постійного замовника – центральних партійних органів. Його головна тематика – це промисловий розвиток в республіці, тема відданості праці радянської людини.

Поширеним засобом представлення специфіки радянського суспільно-політичного та культурного життя були кіножурнали, що стали важливим атрибутом ідеологічної роботи, про що свідчать їх традиційні демонстрації перед кіносеансом. Кіноперіодіку окресленого періоду складають кіножурнали «Радянська Україна», який випускався щонеділі і висвітлював як питання господарського життя республіки так і культурного; «Молодь України» виходив раз у два місяці, коло його проблематики – життя молоді: досягнення комсомольців у навчанні, освоєнні нових професій, перші кроки в мистецтві; «Піонерія», випуск якого також здійснювався раз у два місяці, а з 1958 р. збільшився удвічі, до дванадцяти чисел щорічно, відповідно до назви інтереси кіножурналу окреслювались актуальними проблемами школярів і власне їх наставників; сюжети «Радянського спорту», який виходив двічі на рік, висвітлювали події спортивного життя країни, результати змагань й імена переможців; «Україна сьогодні» випускався вісім разів на рік протягом 1957-1959 рр., сюжети кіножурналу здебільшого повторювали сюжети «Радянської України». Окрім періодичних кіножурналів, за державним замовленням знімалися спеціальні випуски, присвячені окремим подіям, особам, знаменним датам [6; 4].

Під час Республіканської конференції з питань культури української мови, що відбулася у Києві 11-15 лютого 1963 р., її учасниками активно висловлювалася думка про поширення сфери впливу і застосування рідної мови в освіті і мистецтві. Так, в резолюції значилось: «Клопотати перед ЦК КПРС і урядом України, щоб...в усіх вищих і середніх спеціальних школах, ремісничих училищах і курсах вести навчання українською мовою. В усіх дошкільних

Історичні науки

закладах..., де є діти українського населення, виховання вести українською мовою; щоб...кіностудії створювали художні й наукові кінофільми лише українською мовою, а фільми, створені в інших республіках, перекладались на українську мову» [5; 395]. На деякий час відбулися певні зрушення у цьому напрямку, але подолати русифікацію і мовний нігілізм не вдалося.

Виходячи з вищевикладеного, автор дійшов наступних висновків.

У досліджуваний період державна політика у сфері освіти і загального культурного будівництва визначалася інтересами існуючої радянської системи з метою зміцнення останньої. Ідеологічна заангажованість освітян та митців залишалася характерною рисою тоталітарного режиму навіть у часи його послаблення.

Партійно-державні установи опікувалися всіма сферами культури, але окрему увагу керівництво держави приділяло «найважливішому з мистецтв» – кіно, адже вплив на свідомість широких мас і молоді зокрема здійснювався безпосередньо за допомогою кінопродукції.

Пильна увага влади до кінематографу пояснюється потенційно широкою аудиторією різного віку, до якої засобами кіномистецтва доводиться головна ідея твору, найчастіше замовлена партійною верхівкою задля підтримання офіційної ідеології. Вже не вперше влада ініціювала створення і розповсюдження творів, які б не лише відповідали її ідеологічним засадам, а й вихваляли існуючий радянський політичний устрій. І хоча «відлига» надала певної лібералізації щодо виявлення загальнолюдських цінностей і у кінопрацях, діяльність освітян і творчість митців, як і раніше, мала підтримувати офіційну лінію загальної державної стратегії – формування покоління молодих «будівників комунізму».

Література

1. Барський В. Про Параджанова та його фільми // Сучасність. – 1984. – № 12. – С. 43 – 55.
2. Грищенко К. Управление как сфера приложения общественного труда (социально-психологический аспект). – К., 1981. – 17с.
3. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-х рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
4. Історія українського мистецтва. В 6 томах / Гол. ред. колегія: М.П. Бажан (гол. ред.) та інші. – Т. 6. – К.: Гол. ред. Української радянської енциклопедії. – 1968. – 451 с.
5. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комен. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 448 с. (Альма-матер)
6. Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (червень 1956 - 1965) / Упорядники: Л.Б. Пількевич, О.І. Селіфонов, Н.М. Слончак, Н.О. Топішко. Державний комітет архівів України. Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного. – К. – 2003. – 624 с.
7. Шевченко Т. Боротьба за "Інтермеццо": Із щоденників Святослава Іванова // Кіно - театр. – 1998. – № 5. – С. 2 – 5.
8. Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки. Світло і тіні. – К.: Асоціація "Україна", 1995. – 80 с.

УДК 929Замлинський:93(477)

Севрюк С.В.

ВОЛОДИМИР ЗАМЛИНСЬКИЙ – ІСТОРИК ТА АРХІВІСТ

Досліджується життя, наукова та педагогічна спадщина В.О. Замлинського. На основі архівних матеріалів, праць вченого, спогадів родини та колег

оцінюється внесок історика в розвиток історичної науки, зокрема історії України, спеціальних історичних дисциплін, архівознавства тощо.

Однією з провідних традицій української історії та джерелознавства є біоісторіографічні дослідження, актуальність яких зумовлено сучасними вимогами реконструкції еволюції розвитку історичної думки в Україні, оцінки місця та ролі особистості в історії, критичного аналізу наукового та творчого доробку вчених, що сприяє створенню комплексної моделі української історіографії.

Тому, останні роки в Україні позначені підвищеним інтересом до персоніологічних досліджень, вивченням спадщини відомих вітчизняних науковців, вчених-істориків, організаторів науки та педагогів ХХ ст., до яких по праву належить і український історик, джерелознавець, архівіст, педагог, доктор історичних наук, професор Володимир Олександрович Замлинський.

На сьогодні наукова спадщина відомого вченого є не достатньо досліджена. Не зважаючи на те, що до 2009 р. було опубліковано понад 30 розвідок [2;32;35;], в яких висвітлювались різнобічні аспекти життя та діяльності В.Замлинського, ґрунтовного та комплексного всебічного дослідження не має. Тому, це зумовлює актуальність нашої статті.

Науковий та публіцистичний доробок вченого налічує близько 350 праць і охоплює найрізноманітніші напрями й галузі історичної науки: джерелознавство, архівознавство, біографістику, краєзнавство, геральдику тощо. Відомий він і як ґрунтовний дослідник козацької доби, зокрема періоду Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького, історії Другої світової війни, партизанського руху в Україні та багатьох інших проблем вітчизняної історії [37, с.406-430].

Народився майбутній вчений 24 червня 1930 р. у містечку Андрушівка на Житомирщині. Дитинство й юність В.Замлинського припали на важкі роки в історії нашого народу. Зачепив його родину і голодомор 1932-1933 років, і сталінські репресії, і війна 1941-1945 рр., і повоєнна розруха.

Після закінчення війни В.Замлинський почав працювати учнем слюсаря на Житомирському заводі «Прогрес». Маючи за плечима тільки чотирирічну освіту (з 1937 по 1941 рік він навчався у початковій школі м. Андрушівка) та розуміючи необхідність підвищення професійної кваліфікації, Володимир Олександрович у 1947 р. поступив у Бердичівське ремісниче училище № 2 і одночасно навчався у вечірній школі. Після закінчення училища в 1949 р. його, як відмінника навчання, було направлено на танкоремонтний завод у м. Житомирі, де він і став справжнім майстром своєї справи.

За комсомольською путівкою 1951 р. він був відряджений до Литви у невелике місто Кедайняй (Каунаська обл.), де працював з 16 травня 1951 р. по 13 жовтня 1951 р. техніком п'ятої дистанції шляху станції Кедайняй Литовської залізниці. В листопаді цього ж року В.Замлинський переїжджає до м. Риги, де влаштовується працювати на Ризький військовий завод № 145 на посаду начальника відділу технічного контролю [37, с.11].

У 1952 - 1956 р.р. В.Замлинський проходив строкову військову службу в Військово-морський флоті. Саме ці роки загартували характер майбутнього вченого і принесли впевненість у подальшому житті.

Після демобілізації, у віці 27 років В.Замлинський знову сідає за шкільну парту. У 1957 р. він стає учнем Кам'янець-Каширської середньої школи. За рік опановує програму старших класів загальноосвітньої школи і у тому ж 1957 р.

екстерном складає іспити та одержує атестат зрілості про повну середню освіту [17, арк.1].

Наступного року В.Замлинського було зараховано студентом I курсу заочного відділення юридичного факультету Львівського університету і влаштувався на роботу у Волинський обласний державний архів (м. Луцьк). В Особовому фонді В.Замлинського зберігається витяг з трудової книжки із записом, що він «Наказом УВС вих. 54 від 9.V.1958 р. прийнятий на посаду ст. наукового співробітника архівного відділу УВС Волинського облвиконкому з 30.IV.1958 р.» [15, арк.7]. Вже через три місяці, 1 серпня 1958 р., його переводять на посаду начальника відділу загальних фондів.

Поринувши в архівний світ документів, В.Замлинський, як цілісна особистість, повністю вирішує присвятити себе дослідженню історії. Саме тому через рік, після закінчення на "відмінно" першого курсу юридичного факультету Львівського державного університету, він переводиться на заочне відділення Московського державного Історико-архівного інституту, що славився своєю науковою школою [1, арк.12].

Вирішальним чинником, що вплинув на це рішення були, на нашу думку, його перші наукові спроби. Так, в особовій справі Замлинського-студента зберігаються численні листи, довідки, накази, які свідчать про його активну наукову роботу. У листі начальника Державного архіву Волинської області, направленому проректору по заочному навчанню Львівського держуніверситету від 10.01.1959 р. зазначається, що В.Замлинський є співавтором книги "Луцьк. Нарис історії міста", співпрацює з редакцією "Волинського перцю" та публікується у газеті "Радянська Волинь" (м. Луцьк) [16, арк.9]. На її шпальтах виходять його перші статті: "В єднанні з Тарасом" [19, с.3], "Один з перших" [24, с.3], "З тьми до світла" [25, с.3], та ін. Вірогідно, ці статті неможливо кваліфікувати як наукові, однак, саме в них виявився журналістський та публіцистичний хист початкуючого вченого.

Першим консультантом, а згодом і науковим керівником В.Замлинського стала відома вчена-історик, джерелознавець Ольга Михайлівна Медушевська (1922-2007), яка, безперечно, відіграла виняткову роль у становленні Замлинського-історика. У двох невеличких листах та рецензії О.М. Медушевської на його курсову роботу «Судово-слідчі матеріали буржуазно-поміщицької Польщі – важливе джерело вивчення революційної боротьби трудящих західних областей України» та на дипломну роботу «Партизани Волині (3 історії партизанського руху на Волині в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.)» [14, арк.161-162] підкреслювалося, що автор використав значну кількість неопублікованих джерел, газетних матеріалів, що свідчило про ґрунтовне опанування вченим джерельної та історіографічної бази проблеми.

У 1964 р. В.Замлинський закінчив Історико-архівний інститут і став дипломованим істориком. За роки навчання в Московському історико-архівному інституті науковий доробок студента складав 7 окремих видань, 46 статей, 3 рецензії. Це красномовно свідчить не тільки про неабиякий талант вченого, але й про його журналістський хист, величезну працездатність.

У 1961 р. він стає членом Спілки журналістів України, а наступного 1962 р. його обрали до нового складу бюро Волинського відділення [18, с.3].

За нашими підрахунками, з 1958 р. вчений співпрацював з редакціями 14-ти газет: 9 – центральних видань, та 5 – міських газет. Бібліометричний підрахунок публікацій свідчить, що більшість з них, а це 65 відсотків, припадає на газету «Радянська Волинь» (м. Луцьк) – 51 публікація; 48 статей були надруковані у 1958-1967 рр. Цьому є цілком логічне пояснення. По-перше, це

період формування Володимира Олександровича як вченого та журналіста, обрання ним наукових інтересів, апробація яких проходила на газетних шпальтах. По-друге, це десятиріччя наукової та публіцистичної діяльності вченого відноситься до Волинського періоду життєдіяльності В.Замлинського. Це вже після переїзду до Києва, маючи наукову ступінь кандидата, а згодом доктора історичних наук він друкується здебільшого у центральній пресі та у спеціалізованих журналах та часописах. Але свою любов до Волині, її історії, її людей вчений проніс через усе життя. Він і з Києва продовжував час від часу надсилати свої матеріали до «Радянської Волині». По-третє, Володимир Олександрович стає високо кваліфікованим фахівцем-істориком, архівознавцем та джерелознавцем. Ще на студентській лаві він обирається членом Волинського обласного відділення товариства «Знання». У 1961 р. членом Всесоюзного товариства поширення політичних і наукових знань. З 1962 р. є членом Українського національного об'єднання істориків науки і техніки. Його ім'я стає відомим серед наукової громадськості на Волині, з його авторитетом як вченого рахуються.

Ще у 1960 р. В.Замлинському запропонували очолити обласний партійний архів Волинського обкому КП України у м. Луцьку. На той час це була висока номенклатурна посада, кандидатура на яку затверджувалась на засіданні бюро обкому партії, а претендентом на неї виявився всього-то студент другого курсу заочного відділення. Однак, рішенням бюро ОК № ст.-7/3- від 4.04.1960 р. кандидатуру Замлинського було затверджено [15, арк.8]. На цій посаді вчений працював вісім років – з 1960 р. до 1968 р.

Стали у нагоді знання, здобуті у Московському історико-архівному інституті. Робота на відповідальній посаді директора архіву не завадила В.Замлинському наполегливо займатися освітньою та науковою діяльністю. У 1966 р. він захищає дисертацію й отримує науковий ступінь кандидата історичних наук.[1, арк.13] Захист проходив за монографією „Караюча земля. Боротьба трудящих Волині проти німецько-фашистських загарбників”, яка була надрукована у Львівському видавництві „Каменярь” у 1965 р. Ця робота присвячена народній боротьбі з гітлерівцями на Волині в роки війни.

Аналізуючи творчість В. Замлинського 50-х – 70-х рр. можна чітко прослідкувати вірність обраній тематиці ще в студентські роки, послідовність в опануванні глобальної проблематики Великої Вітчизняної війни, партизанського та підпільного руху на окупованій території. І його дипломна робота, і кандидатська, і докторська дисертації були присвячені цій проблемі. Загалом тема історії Другої світової війни була у нього провідною до кінця 70-х рр.

У 1968 р. починається новий період у житті вченого. Йому запропонували посаду старшого наукового співробітника Інституту історії партії при ЦК КП України. Родина Замлинських переїздить до Києва. В ці роки Володимир Замлинський обіймав посаду першого заступника головного редактора єдиного на той час в Україні спеціалізованого часопису істориків – «Українського історичного журналу»; був членом редколегій журналів «Архіви України», "Пам'ятки України" тощо. У 1978 р. він захистив докторську дисертацію, яка, по суті, підвела підсумок усій багаторічній праці в галузі проблематики Великої Вітчизняної війни.

1982 став переломним роком в житті вченого. Його запросили очолити кафедру архівознавства та спеціальних історичних дисциплін (сучасна назва – кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки) на історичному факультеті Київського університету. Одинадцять років, що залишило йому життя, пов'язані з Київським університетом, кафедрою архівознавства, яка мала давні

традиції і була відома своєю науковою школою. Володимир Олександровичу вдалося не тільки зберегти традиції, що були закладені його попередниками, а й вивести кафедру на якісно новий рівень, перетворити її на один з провідних в Україні осередків ґрунтовної підготовки фахівців з архівної справи і спеціальних історичних дисциплін, налагодити творчі зв'язки з науковцями інших країн і республік Радянського Союзу.

1985 р. В. Замлинському було присвоєно вчене звання професора. Своєрідним визнанням високої кваліфікації власне вченого і роботи кафедри, яку він очолював, стало проведення V Всесоюдної конференції «Перебудова в історичній науці і проблеми джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін», яка відбулася у Київському університеті 30 травня – 1 червня 1990 р.

Викладачі кафедри на чолі з професором В. Замлинським, разом з науковцями Інституту історії України НАН України підготували ряд вагомих видань з проблем джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Серед них слід відзначити навчальний посібник, в якому студентство відчувало нагальну потребу – «Специальные исторические дисциплины» [36] та бібліографічний довідник «Исторические дисциплины» [29].

Ці роки стали апогеєм наукової творчості вченого, жодна подія в царині дослідження вітчизняної історії не проходила повз його увагу та за безпосередньої участі, адже професор Володимир Замлинський був членом редакційних колегій багатьох історичних часописів, що виходили й виходять в Україні: «Архіви України», «Пам'ятки України», «Український історичний журнал», «Вісник Київського університету. Серія історія». Крім того він був одним з ініціаторів та автором концепції заснування часопису «Пам'ять століть».

У часі збігається і перегляд усталених поглядів, і переоцінка, здавалося б, непохитних догм, які виявилися далеко не ідеальними, а скоріше, випадковими і скороминущими. Часом і об'єктивність у висвітленні події, і жива людина з її світоглядом, думками, мріями залишались поза увагою вченого, на узбіччі історії. Цей жажливий компроміс простежується у багатьох працях справжніх чесних істориків, бо без цього не було б можливості служити історичній науці, публікувати свої праці, досліджувати історію свого народу. До речі, більшість істориків зі щирою наївністю вірила в ідеали, які нав'язувались пануючою ідеологією.

На шляху України до незалежності та зміни політичної системи руйнувались головні ідеологічні стереотипи, на яких тримався державний тоталітаризм і багато вчених-гуманітаріїв, особливо старшого покоління, опинилися на ідейному роздоріжжі, просто розгубилися, оскільки важко людині розлучатися із власним минулим. Прозріння приходило не зразу і не до всіх

В.Замлинський був одним із перших українських істориків, хто рішуче перейшов, образно кажучи, на бік національної історіографії. Його наукові інтереси сконцентровано навколо дослідження героїчного періоду Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., постатей гетьманів України, неповні та неопубліковані рукописи про яких зберігаються в Особовому фонді вченого. [4, арк.1-172; 5, арк.1-161; 6, арк.1-176]. Більше уваги приділялося особистості Б.Хмельницького, книга про якого побачила світ у 1989 р.

Також на цей період припадає і кропітка робота В.О. Замлинського над історичними портретами інших гетьманів, зокрема Северина Наливайка, Самійла Кішку, Марка Жмайла, Петра Сагайдачного та ін. Це була пошуково-дослідницька робота, яка приносить справжню насолоду вченому. Робота над "гетьманами", знахідки нових документів відкривали героїчні сторінки боротьби українського народу, найкращих її представників за свободу і незалежність своєї

країни, за державність України. Вченого заповонила ідея видати узагальнюючу книгу "Гетьмани України", в якій були б представлені у хронологічній послідовності портрети найяскравіших представників українського козацтва. Так народилася мрія про книгу, що згодом увінчала його життя. На превеликий жаль, життя вченого обірвалося, коли він працював над гранками цієї книги.

В особовому фонді Державного архіву м. Києва та родинному архіві Замлинських зберігаються рукописи, машинописи книги "Гетьмани України" [7, арк.1-112; 8, арк.1-114; 9, арк.1-138; 10, арк.1-154; 11, арк. 1-159; 12, арк.1-149; 13, арк.1-231]. У рукописному варіанті В.Замлинський дає таку робочу назву книзі: "Документально-історичний роман про Богдана Хмельницького та біографічні нариси про деяких інших гетьманів України". На основі цього матеріалу у 2008 р. на вшанування пам'яті вченого було видано монографію В.Замлинського «Гетьмани України» [26].

Тут же зберігається декілька рукописних списків-підрахунків кількості гетьманів з вказівкою на період і місце їх гетьманування. Окремі теки з родинного архіву Замлинського містять виписки і нотатки вченого про діяльність гетьманів України. Характерною особливістю цих нарисів є те, що їх автор використовує багато джерел, цитує літописи, зокрема "Слово о полку Ігоревім", вірші Тараса Шевченка, народний епос тощо [33; 34].

Вивчення їх життєдіяльності зумовило зацікавленість В.Замлинського історією походження та хронологією інституту гетьманату. Відомо, що перші спроби скласти перелік осіб, які займали посаду гетьманів, датуються XVII століттям. Найбільш відомі джерела цього часу – літопис Самійла Величка, «Хронология високославных и ясновельможных гетманов», укладена ченцем Густинського монастиря (сер. XVIII ст.), «Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще» О. Рігельмана, переліки гетьманів останнього київського козацького полковника О. Безбородька, київського митрополита Євгенія Болховитінова та інші. Більш ґрунтовно це питання розроблялося наприкінці XIX – на початку XX ст., у час формування української історичної школи. До вищезазначених джерел, які дають перелік гетьманів, критично підійшов М. Максимович, але найбільш повний, уточнений і вивірений список дає в своїх працях з історії України М. Грушевський.

Незважаючи на великий авторитет цих учених-істориків, В.Замлинський наважується на укладання власної хронології гетьманів. Проаналізувавши понад 150 першоджерел, вчений публікує працю «Стисла хронологія козацьких гетьманів» [20], в якій подає реєстр українських гетьманів. Всього автором представлено 93 особи, 66 з яких історик визнає за гетьманів України, а 27 прізвищ не ввійшли до переліку.

Прикметним є те, що працюючи над гетьманською проблематикою, В.Замлинський займався вивченням іконографічних джерел, зокрема, портретів гетьманів, їх гербів, створенню просопографічного образу козацьких керманів. Він вважав, що саме гетьманська атрибутика проливає світло на витoki козацьких родоводів, їх походження, історію, еволюцію. Так, вчений доводить, що Б. Хмельницький з 1648 р. почав офіційно, як гетьман, користуватися одним з найдавніших родових відзнак на сході Європи – гербом Абданк-Сирокомля, а після Богдана Хмельницького всі українські гетьмани вже мали власні герби, що було виявом їхньої незалежності та невідчуженості [27].

В роботі з портретами гетьманів розкрився природний талант дослідника, вміння побачити головне, неординарне, що закріпило за істориком імідж майстра історичного портрета, знавця історії України Гетьманської доби [37, с.33].

Недаремно в народі кажуть: людина живе доти, доки живе про неї пам'ять. Пам'ять про Володимира Замлинського продовжує жити в його працях, які автору вже не довелося побачити. У 1995 р. вийшла друком двотомна праця «Історія України в особах ХІХ-ХХ ст.» [28], котру авторський колектив присвятив світлій пам'яті професора В. Замлинського, і «Київ явився градом великим» [31] – про життя та українознавчу спадщину першого ректора Київського університету, відомого вітчизняного філолога, історика, етнографа, славіста Михайла Максимовича. Володимир Олександрович написав вступну статтю до цієї книги, був її упорядником, членом редакційної колегії.

1994 р. вийшов у світ ілюстрований «Шевченківський календар» [38], текст до якого написав В.О. Замлинський. Він слугуватиме не один рік фахівцям-шевченкознавцям і всім, хто цікавиться українською історією та культурою.

Вінцем діяльності В.О. Замлинського в Київському університеті і водночас своєрідним прощанням, стало підготовлене до 160-річчя з дня заснування цього навчального закладу видання «Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодення (1834-1994)» [30].

Як данину пам'яті відомому історикові, непересічній людині його земляки-волинці підготували в Луцькому краєзнавчому музеї експозицію, що розповідає про життя і творчість їхнього земляка. В. Замлинський народився на Волині, формувався тут як учений. Саме цьому мальовничому куточку України він присвятив більше 100 своїх наукових розробок («Волинський полк іде в революцію» (витримало 4 видання) [22], «Народнописенні переробки творів Шевченка на Волині» [23], «Васюти» [21] та багато інших. В експозиції демонструються рукописи вченого, курси лекцій, фотографії, чернетки наукових праць, краєзнавчі нотатки тощо.

Матеріали, присвячені творчості В. Замлинського, опрацьовуються й Житомирським краєзнавчим музеєм. Там планується створити експозицію, де, окрім стендового матеріалу та турнікетів, поряд із книгами та рукописами будуть виставлені і професорська мантія вченого, його особисті речі.

Вирішено вже й долю архіву В. Замлинського: всі документи вченого, його рукописи, неопубліковані статті та книги (деякі з них у верстках), щоденникові записи, епістолярії та інші матеріали прийняті на постійне зберігання Державним архівом м. Києва, де сформований Особовий архівний фонд історика.

Таким чином, з огляду на недостатність висвітлення даної проблеми, а також значущості відродження української історіографії й становлення традицій сучасного архівознавства важливим є комплексне вивчення наукової діяльності В.Замлинського. Дослідження в цьому напрямі полягають у багатоаспектному системному вивченні та реконструкції життєвого шляху В.Замлинського, аналізу його наукового доробку, осмисленні наукових пріоритетів, ідей та концепцій вченого, оцінки його міста та ролі в новітній історіографії.

Література

1. Архів Київського університету імені Тараса Шевченка. Особова справа В.О. Замлинського. –ПВС-70.
2. Войцехівська І. Замлинський Володимир Олександрович // Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998. – с. 170-171.
3. Державний архів м. Києва(далі – ДАК). – Ф.Р-1600. – оп. 1. – С. 10.
4. ДАК – Ф.Р-1600. – оп. 1. – Спр. 5.
5. ДАК – Ф.Р-1600. – оп. 1. – Спр. 6.
6. ДАК – Ф.Р-1600. – оп. 1. – Спр. 7.
7. ДАК – Ф.Р-1600. – оп. 1. – Спр. 8.
8. ДАК – Ф.Р-1600. – оп. 1. – Спр. 9.

9. ДАК – Ф.Р-1600. – оп. 1. – Спр. 10.
10. ДАК. – Ф.Р-1600. – оп. 1. – Спр. 11.
11. ДАК – Ф.Р-1600. – оп. 1. – Спр. 12.
12. ДАК – Ф.Р-1600. – оп. 1. – Спр. 13.
13. ДАК – Ф.Р-1600. – оп. 1. – Спр. 14.
14. ДАК – Ф.Р-1600. – оп. 1. – Спр. 50.
15. ДАК – Ф.Р-1600. – оп. 1. – Спр. 63.
16. ДАК – Ф.Р-1600. – оп. 1. – Спр. 64.
17. ДАК – Ф.Р-1600. – оп. 1. – Спр. 65.
18. Звітно-виборчі збори журналістів Волині // Радянська Волинь (Луцьк). – 1962. – 22 березня. – № 61 (4984).
19. Замлинський В. В єднанні з Тарсом // Радянська Волинь (Луцьк). – 1961. – 19 лютого. – № 37 (4702).
20. Замлинський В. Стисла хронологія козацьких гетьманів // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 103-112; № 5. – С. 88-94.
21. Замлинський В. Васюти. (Про родину революціонерів-підпільників, активних учасників соціалістичного будівництва в західних областях України.) Нарис. – Львів: Каменяр. – 1973. – 116 с
22. Замлинський В. Волинський полк іде в революцію. Документальні повісті. К.: Дніпро, 1986. – 438 с.
23. Замлинський В. Народнописенні переробки творів Шевченка на Волині // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 2. – С. 70-72.
24. Замлинський В. Один з перших // Радянська Волинь (Луцьк). – 1958. – 8 жовтня. – № 198 (4092) (у співав.).
25. Замлинський В. З тьми до світла. Розповідь старого шахтаря // Радянська Волинь (Луцьк). – 1960. – 26 серпня. – № 170 (4577).
26. Замлинський В. Гетьмани України. – Луганськ: Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2008. – 288 с.
27. Замлинський В. Джеджула Ю. Герби гетьманів України // Сільські обрії. – 1990. – № 11.
28. Історія України в особах ХІХ-ХХ ст. – К.: Україна, 1995. – 321 с.
29. Исторические дисциплины. Краткий библиографический справочник-указатель К., 1990. – 157 с.
30. Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодення. – К.: Вид.-поліграф. Центр "Київський університет", 1994. – 285 с.
31. Максимович М.О. Киев явился градом великим...Вибрані українознавчі твори. – К.: Либідь, 1994. – 441 с.
32. "Роде наш красний..." Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1999. – Т.3.
33. Родинний архів Замлинських. Тека 6. – Пісні.
34. Родинний архів Замлинських. Тека 3 та 4. "Гетьмани України", "Ілюстративний матеріал до "Гетьманів".
35. Слідзюк П. Його Богдан був романтичним героєм // Вільне слово. (Житомир) – 1995. – 16 червня.
36. Специальные исторические дисциплины. – К.: НМК ВО, 1992. – 324 с.
37. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського. – Число 6 (7). – У 2-х част. /Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2001. – Част. 1.
38. Шевченківський календар на 1994 рік. – К.: Довіра, 1994. – 13 с.

УДК 94(47).084.9 «1953-1964»

Сергієнко Г.С.

ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ПЕРІОДУ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ».

Статтю присвячено висвітленню процесу нагромадження історичних знань із конкретної проблеми – українська творча інтелігенція. У публікації досліджено як зазначена тема вивчалася радянськими істориками.

Характерною ознакою історичної науки радянського періоду є орієнтування на марксистсько-ленінську теорію історичного розвитку, якій підпорядковувалась методологія аналізу історичного матеріалу.

Так, при аналізі історіографії обраної теми, дослідники стикаються з кількома складнощами. Перш за все, це – кон'юнктурний характер багатьох написаних за часів радянської влади праць, присвячених інтелігенції, в яких проблема подавалася у викривленому, догматичному вигляді. Вони мистили низку ідеологічних «ярликів» та емоційних висловлювань з ганьбою на адресу інтелігентів і характеризувалися недостатністю аргументованих висновків.

Задля об'єктивності слід зазначити, що дослідження періоду незалежної України теж відрізняються тенденційністю. Але на перевагу радянській історіографії в сучасних роботах спостерігається суб'єктивна оцінка і критика радянської влади і її відношення до представників інтелігенції, а особливо творчої.

У радянський період науковцями зібрано й згруповано цікавий матеріал, однак дослідження радянської доби мали кон'юнктурний характер, адже при пануванні цензури й пильного контролю партійної верхівки не було можливості об'єктивно висвітлювати історію української культури в тогочасній державній системі. Панівна марксистсько-ленінська історіографія однозначно визначала підходи і критерії оцінювання політики партійно-державного апарату, культурно-мистецького процесу, завдяки чому аргументовано доводила тези, що політика партії – найбільш досконалий вид управління.

Ускладнює дослідження коло історичних інтересів науковців радянського періоду. Більшість праць цього часу присвячена методам і формам проведення владою політики стосовно такого прошарку суспільства як творча інтелігенція і культурного розвитку в республіці загалом. Ці роботи позначені рисами апологетики, свідомим акцентом на позитивних досягненнях, ідеологічними кліше та замовчуванням явних недоліків. Проте, осмислені із сучасних позицій, вони надають змогу відтворити механізми партійно-державного контролю над культурними процесами, зрозуміти логіку останніх. Серед таких робіт привертають увагу П. Овчаренка «Деятельность КПСС по руководству народным образованием и культурой (на материалах УССР)», В. Українцева «КПСС – организатор революционного преобразования высшей школы», В. Гайворонюка «Деятельность компартии Украины по развитию культурных связей УССР с европейскими социалистическими странами (1956-1965 г.г.)».

У монографії Л. Шевченка «Повышение культурного уровня трудящихся УССР в период 60-х – первой половины 80-х годов: На материалах УРСР» розглянуто роботу партійно-державних органів, які силами творчої інтелігенції здійснювали культурно-просвітницьку діяльність серед населення республіки. Особливу увагу звернено на шефську роботу, яка в окреслений період отримала особливо широкий розмах. Автор висвітлює питання культурних обмінів між республіками СРСР, акцентуючи увагу на співпраці з творчими колективами та окремими митцями РРФСР [19].

Проблемам партійно-державного управління мистецьким процесом присвячене дослідження В. Бадяка «Партийное руководство творческими организациями». Автор зосередився на внутрішній структурі, основних напрямках діяльності творчих спілок, ролі партійних органів у реалізації творчими організаціями покладених на них функцій [1].

В. Сиснев у праці «Культура и общественность. Из опыта работы органов народного контроля и профсоюзов» розгортає масштабну картину втручання громадськості у культурні процеси через мережу профспілок та органів народного контролю, які у союзі з творчими спілками займалися перевіркою режиму економії, фінансово-економічними звітами, запобігаючи перевитраті коштів у мистецьких установах [17].

Робота С. Чернишової «Правовое регулирование авторских отношений в кинематографе и телевидении» демонструє структуру мистецьких організацій, систему управління та завдання, що стояли перед вітчизняними митцями. Спираючись на діюче законодавство, простежено нормотворчу діяльність мистецьких закладів, роботу по вдосконаленню оплати праці та захисту авторських прав працівників культури. Характерно, що найвищі розцінки існували на мистецьку продукцію, яка мала виразну ідеологічну спрямованість [18].

До цієї групи публікацій логічно примикають монографії і статті так званого контрпропагандистського спрямування, тобто суто ідеологічного. Їх характеризує спрощений виклад позиції опонента, фронтальне відкидання його думок, слабкість аргументації, яку часто підміняють цитуванням праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна та тодішніх партійних керівників. Тут слід зазначити роботи М. Добрускіна «Несостоятельность антикоммунистических концепций роли советской интеллигенции» і «Радянська інтелігенція і націоналістичні фальсифікатори» В. Ткаченка «Критика буржуазных фальсификаций развития культуры Украинской ССР» [5].

Робота В. Гайворонюка «Деятельность КП Украины по развитию культурных связей Украинской ССР с европейскими социалистическими странами (1956 - 1965)» розглядає роль художньої культури в політиці культурного співробітництва з соціалістичними країнами. В дослідженні розглядається активізація міжнародних культурних зв'язків України, поруч з успіхами у цьому процесі, зазначаються труднощі, що виникали. Проте увага зосереджена, головним чином, на творчості корифея українського кіно О. Довженка [3].

Механізм відтворення інтелігенції як соціальної категорії розглянули у своїх роботах Ю. Курносів «Інтелігенція Української РСР і науково технічний прогрес (1959-1970)», А. Шокалюк «На принципах интернационализма: подготовка кадров национальной интеллигенции в СССР, 1951-1958 гг.». Тут проаналізовані напрямки діяльності інтелігенції, однак, поза полем зору дослідників залишились ті аспекти теми, що пов'язані з реальними процесами, які мали місце в духовному житті українського суспільства [8, 20].

У повоєнний час в УРСР виходить ряд фундаментальних мистецтвознавчих праць. Серед них такі, як «Історія українського мистецтва», яка в останньому шостому томі охоплює період з 1941 по 1967 років [7], «Історія української музики» [6], «Український радянський портретний живопис» В. Рубан [16] та ін. У цих виданнях зафіксовано історію розвитку українського мистецтва, його основні етапи, тенденції та здобутки.

Низка досліджень з проблем розвитку радянського суспільства в епоху так званої «відлиги» написана зарубіжними авторами, серед яких – представники української діаспори.

Праці представників зарубіжної історіографії також не позбавлені тенденційності, але на відміну від радянських дослідників, на зарубіжних авторів тиснула ідеологія антикомунізму, посилена впливом націоналістичних стереотипів. У цій групі джерел масовими є матеріали зборів і конгресів, що проходили за участю представників української діаспори. Наприклад, це «Перший світовий конгрес вільних українців», «Два етапи: матеріали п'ятого і шостого великих зборів українських націоналістів», «В обороні української культури і народу» [2, 4, 13] та ін. Ці матеріали характеризуються надмірними акцентами на негативних явищах і процесах культурного розвитку України 50-х рр., посиленою увагою до етнічних особливостей та темі опору радянській системі.

Стаття «Ворог порядку – людина», що є уривком окремого дослідження Нобелівського лауреата Ч. Мілоша, розгортає картину інтелектуального терору в тоталітарних державах, показує становище митця за умов ідеологічної диктатури «держави-партії». На думку автора, від того, в якій мірі партія «зможе сканонізувати ірраціональні людські нахили і вжити їх для своїх цілей, залежить її диктатура над земною кулею» [11; 80]. І, оскільки «відхилення від лінії в оцінці якогось твору мистецтва може стати каталізатором політичних переворотів» [11; 84], тому «партія бореться проти будь-яких сягань вглиб людської істоти, особливо в літературі й мистецтві» [11; 86].

Становищу України в умовах тоталітарної системи присвячено роботи низки зарубіжних істориків українського походження. Серед них дослідження С. Мечника «Від оприччини до КДБ» [10], І. Майстренка «Історія комуністичної партії України» [9], М. Прокопа «Рух опору в Україні (Події, люди, ідеї)» [15], Л. Плюща «У карнавалі історії» [14] тощо. Також слід виокремити ґрунтовні праці мистецтвознавчого характеру редактора відділу мистецтва журналу «Сучасність» Б.Певного [12], які висвітлювали реальне становище у сфері українського мистецтва та долю окремих митців у тоталітарному суспільстві.

Отже, історіографічна база питання про відношення партійної влади до інтелігенції в радянському суспільстві у 50-60-ті роки є численною й строкатою. Деякі історики радянської доби висвітлювали у своїх працях різні аспекти цієї проблеми – особливості становища творчої інтелігенції, умови діяльності літературних та мистецьких діячів, проблеми, що виникали в системі народної освіти. Але поза полем їхньої уваги лишився цілий ряд важливих моментів, без вивчення яких не можливе повноцінне відтворення картини тогочасних подій.

Література

1. Бадяк В.П. Партийное руководство творческими организациями. – Львов: Выща школа. Изд-во при Львов. гос. ун - т, 1988. – 181 с.
2. В обороні української культури і народу. Збірник матеріалів наукової конференції КНТШ. – Торонто, 1966.
3. Гайворонюк В.А. Деятельность КП Украины по развитию культурных связей Украинской ССР с европейскими социалистическими странами (1956 – 1965): Дис.... канд. іст. наук: 07. 00. 01. – К., 1970. –259 с.
4. Два етапи: матеріали п'ятого і шостого великих зборів українських націоналістів. – Наклади ОУН. – 1966.
5. Добрусин М.Е. Несостоятельность антикоммунистических концепций роли советской интеллигенции. – К., 1983.
6. История украинской музыки. – М.: "Музыка", 1981. – 271с.
7. Історія українського мистецтва. В 6 томах / Гол. ред. колегія: М.П. Бажан (гол. ред.) та інші. – Т. 6. – К.: Гол. ред. Української радянської енциклопедії. – 1968. – 451 с.
8. Курносов Ю.О. Інтелігенція Української РСР і науково технічний прогрес (1959-1970). – К., 1975.

9. Майстренко І. Історія комуністичної партії України // Сучасність, 1979 – 256 с.
10. Мечник С. Від оприщини до КГБ. – Мюнхен: Укр. видавництво, 1981. – 174 с.
11. Мілош Ч. Ворог порядку - людина // Сучасність. – 1985. – № 4. – С. 70-99.
12. Певний Б. Селективним оком (III) // Сучасність. – 1985. – № 10. – С. 47-57.
13. Перший світовий конгрес вільних українців. – Вінніпег-Нью-Йорк-Лондон, 1969.
14. Плющ Л. У карнавалі історії. – Сучасність, 1980. – 372 с.
15. Прокоп М. Рух опору в Україні. (Події, люди, ідеї). // Рух опору і самооборони в Україні. / Ред. і передне слово Є. Федорченко: В - во "Молода Україна". Торонто- Нью - Йорк, 1977. – 147 с.
16. Рубан В. Український радянський портретний живопис. – К.: Мистецтво, 1977. – 692 с.
17. Сиснев В. Культура и общественность. Из опыта работы органов народного контроля и профсоюзов. – М.: Профиздат, 1971. – 215 с.
18. Чернышова С.А. Правовое регулирование авторских отношений в кинематографе и телевидении. – М.: Наука, 1984. – 176 с.
19. Шевченко Л. А. Повышение культурного уровня трудящихся УССР в период 60-х - первой половины 80-х годов: На материалах УРСР. – К.: Наукова думка, 1988 – 229 с.
20. Шокалюк А.И. На принципах интернационализма: подготовка кадров национальной интеллигенции в СССР, 1951-1958 гг. – Львов, 1981.

Симоненко І.В.

**ПІДГОТОВКА ІНЖЕНЕРНИХ КАДРІВ ДЛЯ ПРОМИСЛОВОСТІ
У ХАРКІВСЬКОМУ ТЕХНОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ В
ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД**

Стаття присвячена аналізу процесу підготовки інженерних кадрів у Харківському технологічному інституті у другій половині XIX – на початку XX ст.

Сьогодні дослідники все частіше звертаються до соціальної тематики, зокрема, до історії інтелігенції. Інтелігенція є рушієм суспільного прогресу. Вивчення її історії має велике значення для вдосконалення підготовки кадрів, раціонального розподілення інтелектуальних сил у соціально-економічній та науково-технічній сферах життя суспільства. Дослідження історії формування інженерно-технічної інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. є важливим з огляду на те, що її діяльність впливала на економічний розвиток країни у зазначений період. Значна кількість інженерних кадрів для промисловості була підготовлена в стінах Харківського технологічного інституту (ХТІ).

Питання підготовки інженерних кадрів для промисловості України недостатньо висвітлене в працях радянських і сучасних істориків. Тому мета нашого дослідження полягає в тому, щоб, спираючись на розробки попередників, проаналізувати процес підготовки кадрів спеціалістів у ХТІ. Зазначена мета конкретизується такими завданнями: визначити джерела походження інженерно-технічної інтелігенції, висвітлити питання теоретичної підготовки студентів у ХТІ, а також аспекти практичної підготовки майбутніх інженерів.

У другій половині XIX – на початку XX ст. створення і розширення професійних кадрів, які обслуговували матеріальне виробництво стало невідкладною потребою капіталістичної держави. Особливо швидкими темпами розвивалась промисловість на Півдні України. На фабриках і заводах відчувалась гостра потреба у технологах та інших інженерних кадрах. За даними на 1885 р., навіть серед керівників промислових підприємств з 22322 осіб вищу і середню технічну освіту мали лише 1608 (з них 535 іноземці), або близько 7 % [1]. Готував технологів лише один Петербурзький практичний технологічний інститут (ППТІ), який не міг повністю забезпечити ними всі підприємства країни.

Осіною 1870 р. Міністерство фінансів доручило Учбовому комітету ППТІ підготувати матеріали про організацію нового вищого технічного навчального закладу. 25 грудня 1870 р. в Харків були відряджені професори Петербурзького практичного технологічного інституту І.А.Вишнеградський та Н.П.Іл'їн. Вони мусили визначити особливості внутрішнього влаштування інституту, обумовлені місцем, де він буде діяти.

Будівництво інституту в Харкові розпочалось у 70-і роки XIX ст., проте не було завершено. Через російсько-турецьку війну 1877-1878 рр. державна скарбниця не могла виділити кошти для створення інституту. І лише 16 квітня 1885 р. вийшов указ про заснування у Харкові Практичного технологічного інституту, були затверджені його положення і штат. 24 липня міністром народної освіти І.Деляновим затверджений його устав. Харківський практичний технологічний інститут мав на меті давати вищу технологічну освіту з механічної і хімічної спеціальностей і відповідно з цим ділився на 2 відділення (механічне і хімічне) [2]. Курс навчання був визначений тривалістю у п'ять років. Інститут знаходився у віданні Міністерства народної освіти, підпорядковувався

попечителю Харківського учбового округу і управлявся директором, за участю Учбового і Господарського комітетів. Для практичних занять при інституті відкрито лабораторії, кабінети і механічні майстерні. Молоді люди, які закінчили гімназії і реальні училища, поступали в інститут, здаючи конкурсний іспит. Плата за навчання становила 50 руб. на рік. Загальний контингент студентів інституту не повинен був перевищувати 500 осіб [3]. Студентам, які пройшли увесь курс навчання і успішно витримали іспити в екзаменаційних комісіях, які щорічно призначались Міністерством народної освіти, присвоювали звання (в залежності від результатів іспитів) інженерів-технологів або технологів. Тим, хто отримував такі звання надавалось право споруджувати фабричні й заводські будівлі, житлові приміщення, зв'язані з ними, проводити будівельні роботи, які знаходяться у віданні і під наглядом міністра шляхів сполучення [4].

Згідно уставу інституту його директор призначався міністром народної освіти і затверджувався царем. Призначення професорів знаходилося у віданні Міністра народної освіти. Від професорів фізики та хімії вимагалась вчена ступінь доктора або магістра, від професорів інших предметів – лише вища освіта. Першим директором інституту (з 3 липня 1885 по 1898 р.) був видатний вчений у галузі механіки і опору матеріалів, талановитий організатор вищої технічної освіти в Росії і Україні, заслужений професор В.Л.Кирпичов [5].

Спочатку в інституті було 2 відділення – механічне і хімічне, які готували інженерів-механіків парових машин, гідравлічних двигунів, технологів з виробництва і переробці мінеральних, білкових і волокнистих речовин, жирів та по іншим спеціальностям. Перший прийом студентів в інститут відбувся у серпні 1885 р. Заяви подали 286 осіб, екзаменувались – 209, здали іспити – 138. З них прийнято 125 осіб: 85 – на механічне і 40 – на хімічне відділення [6]. Офіційне відкриття інституту відбулося 15 вересня 1885 р. [7].

У 1885 р. до складу педагогічного персоналу ХПТІ входили один професор, два ад'юнкт-професори, два штатних викладача, один законовчитель. Окрім того, були запрошені за договором один професор Харківського університету, один доцент, два лектори Харківського університету, два викладача середніх навчальних закладів і один цивільний інспектор – усього 13 осіб [8]. До 1890 р. був в основному укомплектований штат викладачів і учбово-допоміжного персоналу. В інституті працювало 11 професорів і 7 викладачів, позаштатних 7 професорів і 8 викладачів [9].

У 1890 р. завершилась організація кафедр, яких нараховувалось 10 [10]. У зв'язку з необхідністю забезпечення кадрами машинобудівних заводів Півдня України при ХТІ у 1895 р. відкрились кафедра сільськогосподарського машинобудування і спеціальні майстерні, станція для випробування сільськогосподарських машин і запланована підготовка інженерів сільськогосподарського машинобудування. У 1896 р. в Учбовому комітеті інституту заслуховувалось питання про відкриття гірничого відділення [11]. Це відділення було дуже потрібно. Саме у той час на Півдні України починав розвиватися видобуток вугілля і заліза, інженери-гірники потрібні були для металургійної промисловості. Але це відділення так і не відкрили. Замість цього вирішено відкрити спеціальний гірничий навчальний заклад у Катеринославі. У 1898 р. у зв'язку з потребою в спеціалістах-електротехніках ХТІ звернувся у Міністерство народної освіти з пропозицією створити при інституті електротехнічне відділення, проте ця пропозиція залишилась без уваги [12]. Цього ж року Харківський практичний технологічний інститут (ХПТІ) перейменований у Харківський технологічний інститут (ХТІ) [13].

У 1890 р. відбувся перший випуск інженерів ХТІ. 19 осіб отримали звання інженерів-механіків і стільки ж інженерів-хіміків, технологів [14]. З 1890 по 1896 рр. інститут підготував 409 технологів, які успішно працювали в промисловості і на транспорті [15]. Частина випускників інституту брала участь у підготовці техніків. Інженери, які закінчили ХТІ у 1894 р., працювали на залізницях – О.Голубцов, Г.Омелюстий, Г.Скворцов, Гордієнко, три випускники в Кунгурському технічному, Одеському механіко-технічному і Донецькому технічному залізничному училищах [16]. У 1897 р. викладачі були потрібні в Оренбурзькому технічному, Красноуфімському, Пермському, Лодзинському училищах. Заявки на спеціалістів отримали з Маріупольського металургійного заводу, Шостинського порохового заводу, Тамбовської губернської земської управи та інших закладів [17]. Студенти, які закінчували ХТІ отримували місце головним чином на фабриках і заводах, на яких вони проходили практику. Їх охоче брали також в акцизні чиновники Міністерства фінансів як спеціалістів з виробництва спирту.

Кількість студентів, які навчались в інституті, не була постійною. У перші сім років вона не перевищувала 500 осіб. У зв'язку з розширенням спеціальності сільськогосподарського машинобудування інституту у 1897 р. дозволили збільшити контингент студентів до 1000 осіб [18]. У наступні роки динаміка росту числа студентів характеризувалась такими даними: у 1898 р. навчалось 811, у 1911 р. – 1232, у 1916 р. – 1753, у 1917 р. – 1065 студентів [19, 20, 21, 22].

З ростом кількості студентів змінювався їхній соціальний склад. Зі студентів, які поступили у 1885-1886 рр., дітей дворян було 40%, купців і почесних громадян – 2%, духівництва – 5%, міщан – 41%, селян – 7%, козаків – 3%, інших станів – 2%. Зі студентів, які навчались в інституті у 1904 р., дітей дворян було 32%, купців і почесних громадян – 5%, духівництва – 2%, міщан – 44%, селян – 11%, козаків – 3%, інших станів – 3% [23]. Як видно із джерел, більшість студентів ХТІ була вихідцями із заможних станів і лише незначна частина – вихідці з податних станів, міських низів, селян. Проте з кожним роком студентський склад змінювався, ставав більш демократичним. Число дітей дворян в інституті зменшувалось.

У ХПТІ було добре поставлене викладання. У положеннях інституту, затверджених у квітні 1885 р., визначалась послідовність і кількість годин на вивчення навчальних дисциплін. На богослужіння, аналітичну геометрію, іноземні мови (англійську, німецьку і французьку – за вибором студентів) відводилось по дві години на тиждень, на диференціальне та інтегральне числення, механіку, фізику, хімію, нарисну геометрію – по три години, на креслення – шість годин, на малювання – чотири години. Окрім того, були введені щотижневі репетиції (іспити) по аналітичній геометрії, диференціальному й інтегральному численню, механіці, хімії та нарисній геометрії – по чотири години на кожний предмет. При вищому навчальному закладі були створені учбово-допоміжні підрозділи. В.Л.Кирпичов бачив основну задачу вищої технічної освіти у поєднанні теоретичного навчання з лабораторними заняттями в майстернях і з виробничою практикою.

Основою теоретичного вивчення предметів були лекції. На думку В.Л.Кирпичова, це не єдиний, проте, безперечно, найкращий спосіб навчання. „Доки живе людство, не замовкне і жива мова і передача цією мовою положень науки”, - вказував В.Л.Кирпичов [24]. Він вважав, що вищі технічні навчальні заклади повинні приділяти максимальну увагу фундаментальній науковій підготовці студентів насамперед у галузі математики, фізики, механіки; навчанню студентів навикам і прийомам експериментальних досліджень. Вищі технічні навчальні заклади мають творчо розвивати інженера, його здібності самостійно

ставити технічні задачі, навчати його вмінню переборювати відсталість і рутину старого виробництва [25].

Окрім лекцій в інституті проводились семінарські, лабораторні і практичні заняття. Для контролю за навчанням студентів застосовувались обов'язкові щотижневі репетиції (іспити). На них відводилось 20 годин на тиждень. Підготовка до щотижневих іспитів займала у студентів багато часу, вони вимушені були займатися зубрінням посібників. Постійні іспити приводили до того, що студенти не відвідували лекції, з'явилася можливість не вивчати предмети до кінця, якщо початок і середина вже здані [26]. Серед професорів розпочалися дискусії щодо доцільності існування репетицій. Питання про репетиції розглядалось Учбовим комітетом інституту у 1897 р. Багато хто з професорів висловились за їх відміну. У 1898 р. щотижневі обов'язкові репетиції по багатьом предметам були замінені необов'язковими практичними вправами. По основним предметам залишили контрольні репетиції з відмітками, по одній у кожне півріччя.

У 1904 р. Учбовий комітет знову розглянув питання раціональної організації учбового процесу, у результаті чого були вироблені дві методики контролю за ходом навчання. По першій з них на перших двох курсах вводилась система неперервних обов'язкових репетицій із заключною репетицією по останній частині курсу, по іншій – система концентрованих репетицій, при якій протягом усього навчального року передбачались лише практичні заняття, а кінець кожного півріччя завершували би обов'язкові репетиції з відмітками [27]. У цьому ж році відповідним указом випускникам ХТІ почали присвоювати звання інженерів-технологів з правом виконання усякого роду будівельних робіт і складання проектів різного роду будівель і споруд. Це викликало необхідність внесення в учбові програми предметів, які стосувались будівельного мистецтва та архітектури, змін і доповнень [28].

27 серпня 1905 р. вийшла постанова про надання вищим навчальним закладам прав обрання з числа ординарних професорів ректора, його помічника і секретаря Учбового комітету. 7 вересня 1905 р. відбулося засідання професорської колегії ХТІ, на якому першим виборним директором став професор П.М.Мухачов, його помічником був обраний професор В.С.Кнаббе, секретарем – професор В.А.Немолодишев [29].

На початку ХХ ст. у пресі з'явилися повідомлення про низький рівень підготовки спеціалістів, які закінчили ХТІ. В одній з газет наводились слова директора Південноросійського механічного заводу, який заявив, що він не буде приймати на завод, що він очолює, харківських інженерів, тому що підприємство потребує грамотних спеціалістів, випускники інституту перестали задовольняти цій вимозі [30]. Для покращення якості підготовки інженерних кадрів в ХТІ з 1905 по 1910 рр. були відкориговані навчальні плани: розширені вже існуючі курси з металургії, опору матеріалів, будівельного мистецтва, архітектури та введені нові: насосів і водопроводів, технології палива і води, фізичної хімії, технології дерева, регулювання ходу двигунів та ін.

У 1907 р. курсову систему навчання замінила предметна [31]. Вона встановлювала вільне відвідування лекцій, здачу іспитів щомісячно протягом усього навчального року незалежно від читання лекцій, ліквідувала прикріплення студентів до певного курсу. Перебування їх в інституті терміном не обмежувалось.

Предметна система не сприяла покращенню учбового процесу. Лекції погано відвідувались, знизилась якість креслярських робіт, виникли труднощі в плануванні учбового процесу через велике скупчення студентів на перших двох

Історичні науки

семестрах. Це негативно відбивалось на якості підготовки інженерних кадрів. У зв'язку з обставинкою, що склалася, Учбовий комітет прийняв рішення, затверджене Міністерством освіти, згідно якого усі предмети розподілялись по 10 семестрам, перебування студентів в інституті обмежувалось 16 семестрами (вісім років), можливість здавати іспити скорочувалась до чотирьох разів на рік. На першому і другому семестрах строк навчання обмежувався одним роком. За цей час потрібно було здати усі графічні роботи та іспити, що були встановлені навчальним планом. Студенти, які не здали іспити за перший рік навчання, виключались з інституту. Пізніше обмежувався строк навчання на старших семестрах, а загальний крайній термін перебування в інституті скорочувався до семи років [32].

До 1907 р. штати педагогічного персоналу ХТІ були в основному укомплектовані. В інституті працювали відомі викладачі і професори того часу, які провели велику роботу зі створення вітчизняної технічної літератури. Вони підготували та видали посібники для студентів, праці по фізиці, хімії, вищій математиці, електротехніці та ін. У 1903 р. з ініціативи професора Н.Д.Пільчікова Учбовий комітет визнав доцільним видання журналу „Известия Харьковского технологического института”. У 1906 р. вийшов перший випуск цього журналу. В „Известиях” друкувались звіти про роботу інституту, статті наукового характеру, описи технічних робіт, які були виконані викладачами та професорами інституту [33]. Видання цього журналу сприяло поширенню технічних знань.

Істотну роль у розповсюдженні технічних знань і підготовці інженерів зіграло студентське технічне товариство, створене у 1902 р. [34]. Воно знайомило студентів із сучасним рівнем розвитку промисловості, сприяло формуванню у них технічного мислення. Існування цього товариства було необхідно студентам. Їхні наукові інтереси не могли повністю задовольнити інститутські навчальні програми. Студенти стверджували, що „техніка настільки швидко рухається вперед, а реформи програм вищих технічних шкіл удосконалюються дуже повільно, що отримати повне поняття про прогресуючу техніку без допоміжних закладів, типу „технічних товариств”, немає ніякої можливості” [35]. Згодом при студентському технічному товаристві були створені наступні секції: хімічна (1910 р.), аеросекція (1912 р.), секція холодильної справи (1914 р.) [36].

Значний внесок у практичну підготовку студентів ХТІ зробили учбово-допоміжні підрозділи – лабораторії, майстерні, кабінети, музеї, бібліотека. Для кращого засвоєння теоретичного матеріалу студенти повинні були обов'язково працювати в лабораторіях. Вони розбивались на групи по 25 осіб і займались по 2 години на тиждень у кожній лабораторії [37]. У цілому при ХТІ зусиллями Учбового комітету були створені такі основні лабораторії: фізики, хімії, механіки, електротехніки, електрохімії, інженерно-механічна, хіміко-технологічна, мінеральних речовин, металургії, деталей машин, з цукрового виробництва, лабораторія красильних та органічних речовин, гідравлічна, технології волокнистих речовин, станція сільськогосподарських машин, ливарна майстерня та ін. [38]. Лабораторії і кабінети були необхідні, проте їх було недостатньо. Це негативно впливало на якість підготовки спеціалістів. Окрім занять зі студентами в лабораторіях проводились аналізи і випробування різних матеріалів для залізних доріг, фабрик, заводів, приватних осіб. Кількість підприємств, які надсилали свої зразки в лабораторії інституту, постійно зростала. У 1898 р. ХТІ відповідав на запити 15 підприємств, у тому числі робив пробу руди, що була надіслана з Криворізьких залізних рудників [39].

При ХТІ були створені також учбові майстерні, в яких студенти навчались прийомам ручної праці. Ці майстерні обладнали металообробними, деревообробними та іншими станками. Заняття в майстернях вважались обов'язковими, як і в лабораторіях. Проте майстерні не давали майбутнім інженерам повного об'єму знань. Тому студенти, після оволодіння елементарними прийомами в учбових майстернях, проходили виробничу практику на заводах і фабриках, залізницях, здійснювали екскурсії на виробничі підприємства.

Під час літніх канікул або осінню студенти обох відділень направлялись для проходження практики на залізниці: Балтійську, Псково-Ризьку, Варшавсько-Венську, Катерининську, Забайкальську, Московсько-Казанську, Миколаївську, Пермську. Майбутні інженери проходили практику на таких заводах: Олександрівському, Дніпровському, Дружківському, Коломенському, Краматорському, Невському, Путилівському, Юзівському та ін. Обов'язково після закінчення практики студенти мали здати звіти по практиці [40].

Екскурсії на заводи і фабрики студенти здійснювали під керівництвом професорів та викладачів. Студенти ХТІ відвідали такі заводи: Олександрівський Південно-Російський у Катеринославі, Дніпровський у с. Каменському Катеринославської губернії, суднобудівний у Миколаєві, паровозобудівний у Харкові та ін. [41]. Здійснюючи екскурсії та проходячи практику, студенти набували досвіду, знайомились з ходом виробництва, готувались до майбутньої виробничої діяльності.

У цілому за дореволюційний період Харківський технологічний інститут підготував і випустив 2406 інженерів [42].

Таким чином, розвиток промисловості у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. обумовив створення в Україні вищого технічного навчального закладу – ХТІ. Цей навчальний заклад готував висококваліфікованих спеціалістів – інженерів-технологів, технологів. З року в рік об'єм підготовки інженерно-технічної інтелігенції в ХТІ зростав, проте він не задовольняв повністю потреби промисловості. Про станову належність інженерно-технічної інтелігенції у певній мірі дає уявлення аналіз соціального складу студентів ХТІ: поступово склад інтелігенції ставав більш демократичним, у її ряди проникали недворянські і непривілейовані категорії населення. Стрижнем теоретичної підготовки інженерів у ХТІ були лекції. Поряд з ними важливе місце у процесі підготовки інженерних кадрів займала практична підготовка до майбутньої професійної діяльності.

Щодо проблематики вивчення історії інтелігенції, вважаємо, що в подальшому перспективною є розробка питання ролі інженерно-технічної інтелігенції в розвитку промисловості Півдня України.

Література

1. Ковалевский Е.П. Техническое образование / Е.П.Ковалевский. – СПб., 1883. – Кн. 4-5. – 1883. – С.7.
2. Багалий Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Историческая монография в 2 т. / Д.И.Багалий, Д.П.Миллер. – Харьков, 1912. – Т.2: ХІХ-й и начало ХХ-го века. – 1912. – С.605.
3. Харківський політехнічний: вчені та педагоги / [Ю.Т.Костенко, В.В.Морозов, В.І.Ніколаєнко та ін.]. – Харків: Прапор, 1999. – С.6.
4. Устав и высочайше утвержденные положения о Харьковском практическом технологическом институте и штаты сего института. – СПб., 1885. – С.11.
5. Харківський політехнічний: вчені та педагоги. – С.5.

Історичні науки

6. Харьковский политехнический институт 1885-1985. История развития / [Атрощенко В.И., Гробов Г.М., Долбня В.Т. и др.]; отв. ред. Н.Ф.Киркач]. – Х.: Вища школа, 1985. – С.13.
7. Багалий Д.И. Назв. праця. – С.605.
8. Оноприенко В.И. Становление высшего технического образования на Украине / В.И.Оноприенко, Т.А.Щербань. – К.: Наукова думка, 1990. – С.48.
9. Отчет Харьковского технологического института за 1905 г. // Известия Харьковского технологического института. – 1907. – С.3.
10. Харківський політехнічний: вчені та педагоги. – С.6.
11. Оноприенко В.И. Назв. праця. – С.48.
12. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX - начало XX в.) / Степанович Е.П. – К.: Наукова думка, 1991. – С.17.
13. Атрощенко В.И. Найстаріший на Україні технічний вуз / В.И.Атрощенко, Я.І.Сенченко, В.Л.Терхан // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1970. – Вип.11. – С.111.
14. Харьковский политехнический институт 1885-1985. История развития / [Атрощенко В.И., Гробов Г.М., Долбня В.Т. и др.]; отв. ред. Н.Ф.Киркач]. – Х.: Вища школа, 1985. – С.20.
15. Народное образование на Всероссийской выставке в Н.Новгороде в 1896 г. – СПб., 1897. – С.40.
16. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві (далі ЦДІАУ). – Ф.2162. – Оп.1. – Спр.204. – Арк.1-44.
17. ЦДІАУ. – Ф.2162. – Оп.1. – Спр.272. – Арк.2-59.
18. Атрощенко В.И. Назв. праця. – С.59.
19. Отчет Харьковского технологического института за 1904 г. // Известия Харьковского технологического института. – 1906. – С.49.
20. Отчет Харьковского технологического института за 1905 г. // Известия Харьковского технологического института. – 1907. – С.3.
21. Отчет о состоянии Харьковского технологического института за 1906 г. // Известия Харьковского технологического института. – 1908. – С.13.
22. Отчет о состоянии Харьковского технологического института за 1908 г. // Известия Харьковского технологического института. – 1910. – С.17.
23. ЦДІАУ. – Ф.2162. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.17.
24. Чеканов А.А. Виктор Львович Кирпичев / А.А.Чеканов. – М.: Наука, 1985. – С.132.
25. Чеканов А.А. Назв. праця. – С.133.
26. Оноприенко В.И. Назв. праця. – С.51.
27. Там само.
28. Отчет Харьковского технологического института за 1904 г. // Известия Харьковского технологического института. – 1906. – С.2.
29. Отчет Харьковского технологического института за 1905 г. // Известия Харьковского технологического института. – 1907. – С.1.
30. Оноприенко В.И. Назв. праця. – С.52.
31. Атрощенко В.И. Назв. праця. – С.60.
32. Харьковский политехнический институт 1885-1985. История развития / [Атрощенко В.И., Гробов Г.М., Долбня В.Т. и др.]; отв. ред. Н.Ф.Киркач]. – Х.: Вища школа, 1985. – С.18-19.
33. Оноприенко В.И. Назв. праця. – С.56.
34. ЦДІАУ. – Ф.2162. – Оп.1. – Спр.432. – Арк.65-66, 71.
35. ЦДІАУ. – Ф.2162. – Оп.1. – Спр.424. – Арк.11-16.
36. Степанович Е.П. Назв. праця. – С.51.
37. ЦДІАУ. – Ф.2162. – Оп.1. – Спр.318. – Арк.13-15.
38. Степанович Е.П. Назв. праця. – С.45.
39. ЦДІАУ. – Ф.2162. – Оп.1. – Спр.311. – Арк.1-65.
40. Отчет Харьковского технологического института за 1904 г. // Известия Харьковского технологического института. – 1906. – С.45-46.
41. Отчет о состоянии Харьковского технологического института за 1908 г. // Известия Харьковского технологического института. – 1910. – С.27.
42. Атрощенко В.И. Назв. праця. – С.60.

ББК 66.2 (4 Укр)

Тодоров І.Я.

ЄВРОАТЛАНТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ: ІНФОРМАЦІЙНІ ВИМІРИ

В статті показані результати розробок науковців Донецького національного університету в контексті загальнодержавних організаційно-аналітичних і науково-методичних заходів Цільового Плану Україна – НАТО на 2008 рік. Ключові слова: євроатлантична інтеграція України, НАТО, бренд міжнародної організації.

Питання формування неупередженого сприйняття НАТО в Україні уявляється нам широким полем для наукових досліджень та практичного застосування.

Метою статті є вивчення процесів формування бренду НАТО на пострадянському просторі, дослідження ролі та значення бренду у діяльності міжнародної організації. Мета дослідження визначила наступні завдання:

- Показати місце та роль бренду у діяльності міжнародних організацій, виявити особливості та методи бренд-політики, що можуть бути застосовані до міжнародних організацій.
- Виявити відмінності та особливості сучасних брендів провідних міжнародних організацій світу на прикладі НАТО.
- Розробити практичні рекомендації щодо покращення іміджу НАТО та поради стосовно оновлення бренду організації.

Євроатлантична інтеграція є офіційним зовнішньополітичним курсом України, який закріплено вітчизняними нормативними актами 2002-2009 рр. Зокрема, у редакції Военної доктрини України від 2005 року чітко йдеться про те, що Україна готується до повноправного членства євроатлантична інтеграція в НАТО та ЄС і активізація євроатлантичної інтеграції України з орієнтацією на вступ до НАТО... належить до найважливіших пріоритетів як зовнішньої, так і внутрішньої політики [1]. Проте, як свідчить практика, більшість заходів, передбачених цільовими щорічними Планами Україна – НАТО в рамках Плану дій Україна-НАТО не виконується, частина через брак фінансування, частина через політичну нестабільність, що панує в країні з 2004 року. Це складає суттєву перешкоду для просування України до членства в Альянсі.

Однак друга причина, що стоїть на заваді реалізації євроатлантичного курсу України у сучасних умовах - відсутність суспільного та внутрішньополітичного консенсусу щодо вступу в НАТО, що зумовлює негативну динаміку громадської думки. Відновлена під час чергових політичних конфліктів пропаганда проти НАТО впливала на громадську думку краще, ніж зважені, розроблені експертами освітньо-інформаційні заходи. Політична пропаганда проти НАТО в Україні, яку проводять різні опозиційні політичні сили має великий вплив на громадську думку, адже вона ґрунтується на стереотипах часів «холодної війни», водночас створюючи нові страхіття, збуджуючи підсвідомі чинники ідентичності. Стереотипне уявлення про Північноатлантичний альянс як про ворога – є мабуть найбільш стійким та довготривалим. Воно бере початок з часів радянської пропаганди та було поновлене під час операцій НАТО в СР Югославії. Багато історичних фактів, як то причини втручання НАТО на територію СР Югославії, при цьому нехтуються або викривляються. Також приховується той факт, що практично всі республіки колишньої Югославію прагнуть членства в НАТО, або вже увійшли до Альянсу.

Варто нагадати, що уряд В.Януковича своїм розпорядженням N 960-р від 8 листопада 2007 р. ухвалив Концепцію Державної цільової програми

інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2008-2011 роки. В ній зокрема було зазначено, що згідно із статтею 8 Закону України "Про основи національної безпеки України" курс на вступ до НАТО є одним з основних напрямів державної політики з питань національної безпеки. У цих умовах важливого значення набуває широке інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції. Водночас громадськість потребує роз'яснень щодо наслідків вступу України до НАТО. Протягом останніх років унаслідок нестачі в українському інформаційному просторі об'єктивної інформації з питань НАТО, наповнення його упередженими негативними оцінками процесів євроатлантичної інтеграції, пропагандистського впливу, спрямованого на дискредитацію цієї ідеї, спостерігається зниження кількості прихильників курсу євроатлантичної інтеграції серед населення України. При цьому широко експлуатуються як застарілі, так і нові стереотипи негативного ставлення до цієї організації [2]. Наприкінці травня 2008 року Кабінет Міністрів України затвердив Державну цільову програму інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції на 2008-2011 роки. В програмі, зокрема, зазначено, що пріоритетом у роботі, пов'язаній з реалізацією стратегічного курсу України на повноправне членство в НАТО, є підвищення рівня поінформованості громадян про зміст і шляхи реалізації національних інтересів, мету євроатлантичної інтеграції України, діяльність зазначеної Організації та її співробітництво з Україною. Метою Програми є сприяння виконанню завдань євроатлантичної інтеграції України, створення умов для свідомого самовизначення громадян щодо приєднання України до НАТО, забезпечення підтримки державної політики євроатлантичної інтеграції. Задля досягнення цієї мети передбачено забезпечити: підвищення рівня поінформованості громадян про євроатлантичні інтеграційні процеси, переваги членства в НАТО та перспективи співробітництва України з Альянсом; посилення контролю за інформаційно-просвітницькою діяльністю органів державної влади у сфері євроатлантичної інтеграції; проведення моніторингу громадської думки; співпрацю органів державної влади з громадськими організаціями у поширенні зазначеної інформації. Впровадження механізму інформування громадськості щодо євроатлантичної інтеграції України передбачає: створення за умови фінансової та адміністративної підтримки держави спеціалізованої інформаційної мережі для проведення ефективної інформаційної роботи з підтримки євроатлантичного курсу України; створення потужних інформаційних ресурсів з питань євроатлантичної інтеграції здійснюється шляхом формування бази даних про лідерів громадської думки, провідних експертів і фахівців у галузі євроатлантичної інтеграції та залучення їх до виконання завдань Програми; підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб органів місцевого самоврядування, вчителів і викладачів навчальних закладів з питань євроатлантичної інтеграції; застосування у повному обсязі ресурсів держави з метою популяризації політики євроатлантичної інтеграції шляхом організації визначеними Кабінетом Міністрів України державними установами цілеспрямованої об'єктивної інформаційної кампанії; поширення в суспільстві об'єктивної інформації з метою сприяння формуванню кожним громадянином власної думки щодо членства України в НАТО; підготовку та видання підручників і навчальних посібників, аналітичних матеріалів та іншої інформаційної продукції з питань євроатлантичної інтеграції для загальноосвітніх та вищих навчальних закладів; створення теле- і радіопрограм з роз'ясненням державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції. Подолання негативних стереотипів щодо співпраці України з НАТО та формування позитивних мотивацій населення до членства в Альянсі

здійснюється шляхом проведення широкої роз'яснювальної роботи із залученням органів державної влади, навчальних закладів, засобів масової інформації, недержавних організацій, іноземних представництв; об'єктивного інформування громадськості про діяльність та завдання Альянсу; виявлення мотивацій, що формують ставлення цільових груп населення до НАТО і членства України в цій Організації; розроблення і виконання цільових регіональних інформаційних програм та проектів; інформування про зміст національних інтересів у відносинах з НАТО, зокрема щодо гарантування незалежності України, її територіальної цілісності та суспільного прогресу, сприяння розвитку демократичних інститутів громадянського суспільства, захисту прав і свобод людини; демонстрації позитивного досвіду та переваг від членства в НАТО сусідніх з Україною держав Центральної та Східної Європи. Імплементация цієї програми з виділенням адекватних ресурсів має зробити внесок у покращення сприйняття НАТО [3].

Варто також зазначити, що Організація Північноатлантичного договору має глибоко продуману й надзвичайно розвинену систему інформування громадськості про свою діяльність. Сайт НАТО в мережі Інтернет має велику кількість модулів різними мовами, включаючи російську і українську. Спеціальна Інтегрована база даних НАТО (NIDS) полегшує комп'ютеризований доступ до документації альянсу. За допомогою цієї бази даних також готуються й публікуються різноманітні видання НАТО, наприклад, "Огляди НАТО". База пов'язана з міністерствами закордонних справ і оборони держав-членів Альянсу, з парламентами й науково-дослідними установами країн-членів блоку. У НАТО є спеціальний підрозділ, що займається зв'язками із громадськістю (NATO Public Diplomacy Division). У його розпорядженні перебувають телевізійна студія й 10 радіостудій. НАТО займається широкою публікацією різного роду кіно-, фото- і аудіо-документів, у тому числі, через мережу Інтернет. Північноатлантичний Альянс використовує навіть такі види рекламної продукції, як заставки й "шпалери" для комп'ютерів, що містять символіку НАТО. При цьому їхній дизайн регулярно оновлюється і покращується. НАТО використовує друковану продукцію більш, ніж на 25 мовах, включаючи мови не тільки країн-членів, але й російську, українську і арабську. Публікації НАТО можуть бути розділені на кілька видів: популярні інформаційні (вступні), присвячені спеціальній тематичній ("брифінги НАТО"), довідкові, публікації офіційних текстів, прес-релізи, періодичні й наукові видання. При цьому всі публікації видаються як в електронному виді (на сайті НАТО), так і на паперових носіях. Звичайно всі вони публікуються відразу не менш, ніж трьома мовами. Найцікавішими є періодичні видання НАТО. До них можна віднести, насамперед, "Огляди НАТО" ("NATO Review") і "Останні звістки НАТО" ("NATO Update"). "Останні звістки НАТО" розповідають про повсякденну діяльність організації й про поточні події, важливі з погляду блоку. Вони призначені для широкої аудиторії. "Огляди НАТО" - журнал, що аналізує важливі політичні проблеми сучасності з погляду НАТО. Він призначений для "конструктивного обговорення" проблем Північноатлантичного альянсу. Цільова аудиторія журналу - військові, фахівці в області безпеки, політики, академічні кола. Специфічним видом регулярного видання є згадувані вище "брифінги НАТО". Цей вид публікацій призначений для опису тої або іншої специфічної області діяльності альянсу. Видання багато ілюстровані й носять популярний характер.

Однак попри розмаїття інформації про НАТО, наявної в Україні і світі, вона належним чином не впливає на суспільне ставлення до Альянсу в Україні. Судячи з соціологічних опитувань, згідно яким число противників членства України у НАТО значно перевищує число прихильників, мета інформаційної

політики не досягнута. А з урахуванням географічного розподілення уподобань населення державна програма інформування не виконується саме у східних та південних регіонах України. Мабуть, не має сенсу шукати винних, однак має сенс з'ясувати, як можна змінити цю ситуацію.

Проаналізуємо ще раз цілі державної інформаційної політики, та заходи які здійснюються на її виконання. Згідно з Програмою, необхідно, перш за все, підвищувати інформованість, причому не просто стовно процесів євроатлантичної інтеграції, однак і переваг членства у НАТО. Дійсно, ефект був би значно вищим, якби інформаційна присутність забезпечувалась не тільки у загальнонаціональних, але й регіональних мас медіа та підкріплювалась відповідними заходами. Втім, складно інформувати про переваги членства у НАТО і робити це переконливо на сході та півдні, за умов, коли навіть на загальнодержавному рівні з цього приводу тривають суперечки, і не всі політичні сили, що готові увійти до правлячої коаліції, підтримують ідею членства України у НАТО.

Звичайно, через нормативні акти можна зобов'язати чиновників всіх рівнів підтримувати у публічній діяльності ідеї євроатлантичної інтеграції, однак щоб це спрацювало, в їх руки треба дати відповідні методичні матеріали, де чітко і зрозуміло пояснити, як треба інформувати громадськість і які аргументи наводити. Якщо ж від регіональної влади вимагається проста підтримка певних заходів, то потрібна або ініціатива з центру, або гроші на відповідні заходи у регіональних бюджетах. Однак навіть за наявності й того й іншого вкрай важливою є інформованість та обізнаність самих чиновників.

Друга мета державної програми - це підвищення рівня обізнаності молоді щодо євроатлантичної інтеграції України. Найбільш дієвою у цьому сенсі є введення відповідних програм у навчальних закладах. Зараз це вже частково реалізується як у вищих, так і середніх навчальних закладах. З нового навчального року відповідні курси мають читатись в усіх основних навчальних закладах. Однак ефект стане відчутним тільки через кілька років.

Стосовно завдання програми - "залучення громадян, громадських і політичних діячів України, представників НАТО та держав - членів НАТО до обговорення актуальних питань, напрямів, організаційних форм співробітництва України з НАТО" - ініціатива тут не може йти з регіонів. На регіональному рівні такі заходи можна тільки підтримувати.

Як можна побачити із вищенаведеного, з одного боку, частина провини у недостатньої ефективності інформаційних кампаній НАТО в Україні знову ж таки покладається на урядовців, які, декларуючи проведення поступової кампанії по ознайомленню населення з діяльністю Північноатлантичного альянсу, в процесі вирішили опустити слово «поступова», намагаючись форсувати зближення з НАТО, але з іншого боку сама Організація Північноатлантичного договору, санкціонувавши настільки нав'язливу рекламу себе на території держави із потенційно ворожим до неї ставленням, припустилась значної помилки.

Ще один не менш важливий фактор, який сприяє підвищенню в Україні кількості байдужих, або навіть негативно налаштованих проти НАТО громадян, це – світова фінансова криза та спричинена нею хвиля спаду економічної активності. В умовах коливань валютних курсів, закриття багатьох українських підприємств, масових звільнень тощо, одне лише повідомлення у новинах про намагання українських політиків здобути для України ПДЧ викликає негативну реакцію як щодо конкретного питання отримання Плану дій щодо членства, так і на адресу всього існуючого зовнішньополітичного курсу держави в цілому.

З усього переліченого вище можна зробити висновок, що майбутні дії по іміджевому позиціонуванню НАТО в Україні потребують системного підходу, який враховуватиме помилки минулих невдалих інформаційних кампаній Альянсу та нові фактори, що можуть впливати на формування громадської думки. Цей підхід, на відміну від простої інформаційної кампанії, має бути повноцінною стратегією створення та просування брэнда.

Виходячи з того, що Організація Північноатлантичного договору є зацікавленою не тільки в лояльності до неї української політичної еліти, але у першу чергу у покращенні суспільного ставлення до неї в Україні, приймаючи до уваги контекст проблеми негативної динаміки громадської думки щодо НАТО та критично оцінюючи попередній досвід роботи у цьому напрямку, можна дістатись висновку, що політична та інформаційна стратегія просування НАТО в Україні потребує значних змін.

В Декларації ювілейного саміту НАТО в квітні 2009 року було в черговий раз зазначено, що стабільність та успішна політична і економічна реформа в Україні є важливими для євроатлантичної безпеки. Підтверджено домовленість, якої досягли в Бухаресті, що Україна стане членом НАТО. Без упередження щодо подальших рішень, які мають бути прийняті з питання ПДЧ, розробка Щорічних національних програм допоможе Україні просуватися вперед у здійсненні реформ. Щорічний огляд цих програм надасть можливість продовження здійснення уважного моніторингу прогресу України у проведенні реформ, які пов'язані з прагненнями набути членства в НАТО [4].

Таким чином, ідея безпеки має візитною карткою Альянса в Україні, ця ідея одночасно є і брэндом, і мрією, і рішенням, тобто шляхом до мрії, створюючи унікальність та конкурентну перевагу. Особливої уваги під час проведення інформаційних кампаній потребують такі цільові групи: ті, хто впливають на формування громадської думки (журналісти, вчителі і педагоги, працівники культури, медики, священнослужителі та ін. професійні групи); молодь; пенсіонери (саме ця категорія є найбільш активними та дисциплінованими учасниками виборів, референдумів тощо). До розробки програм інформування доцільно залучати фахівців з реклами та PR-технологій, що забезпечить професійний рівень програм і майбутню ефективність їх виконання. Так само до розробки програм на якомога більш ранніх стадіях доцільно залучати їх майбутніх виконавців.

Література

1 Указ Президента України «Питання Воєнної доктрини України» // Стратегічна панорама. - 2005. - № 1. - С. 17.

2. Про схвалення Концепції Державної цільової програми інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2008-2011 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2007 р. N 960-р. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. – Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.

3 Державна цільова програма інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції на 2008-2011 роки. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.

4 Декларація саміту НАТО в Страсбурзі / 3 - 4 квітня 2009. Офіційний сайт Місії України при Організації Північно-Атлантичного Договору. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/missionnato>.

**Харьковский Р.Г.
ПОЛИТИКА ТРЕТЬЕЙ РЕСПУБЛИКИ В ОТНОШЕНИИ
ЕГИПТА В 1871-1876 гг.**

В данной статье автор рассматривает особенности политики Третьей республики в отношении Египта в 1871-1876 гг.

Изучение истории стран Ближнего Востока на сегодняшний день привлекает пристальное внимание исследователей, так как в условиях современной глобализации этот регион приобретает чрезвычайно важную геостратегическую роль. Прежде всего это связано с расположением здесь значительной части мировых запасов энергоносителей, вокруг добычи и транспортировки которых последнее время разворачивается сильная борьба в которую втянута и Украина.

Кроме того, фактором который придаёт особую актуальность изучению истории международных отношений на Ближнем Востоке, является очередное обострение конфликта в этом регионе. Облегчить процесс решения ближневосточных проблем, на наш взгляд, может тщательное изучение опыта решения подобных проблем в прошлом. Проблемы связанные с изучением истории международных отношений в ближневосточном регионе во второй половине XIX в. освящены в работах таких исследователей как: К.М.Базили, Н.Н. Муравьёв, А. Н. Муравьёв, В.Н.Виноградов, В.П. Георгиев, Н.А.Дулина, Т.В.Еремеева, О.И.Жигалина, А.Дебидур, Н.С.Киняпина, Е.Лавис, А.Д.Новичев, М.Н. Тодорова, А.Рамбо, М.С. Андерсон, Ч.Вебстер, Ф. Бейли, Дж. Морриот, Ф.Мозели, В.Пюрьи, Ф.Родки, М.Сабри и др. [1]. В то же время, ближневосточная политика Франции является темой малоисследованной. Данная статья представляет собой попытку рассмотреть политику Третьей республики в отношении Египта в 1871-1876 гг.

Открытие Суэцкого канала, являвшегося, по словам современника, «великим делом человечества», положило начало новой эпохи во взаимоотношениях между Европой и странами Востока [2;401-402].

В то же время, это событие стало апогеем французского влияния в Египте. Благодаря постройке канала, Франции удалось восстановить утраченные ею, после Лондонских конвенций 1840, 1841 гг., позиции в долине Нила. Более того, контроль над каналом дал Франции неоспоримое преимущество перед другими европейскими державами в соперничестве на Ближнем Востоке.

Однако, французский триумф был кратковременным. Стремление Наполеона III к гегемонии в Европе, привело к войне между Францией и Пруссией.

Поражение французской армии, вызвало ряд антиправительственных выступлений в Париже, в результате чего Вторая империя прекратила своё существование, а в стране была провозглашена республика.

Но двадцать лет авантюрной внешней политики Наполеона III привели Францию к полной дипломатической изоляции. Находясь в состоянии войны с Пруссией, правительство Третьей Республики вынуждено было искать поддержку среди европейских государств. 12 сентября, А. Тьер отправился в большое дипломатическое турне по Европе, с целью вывести Францию из изоляции и дать ей новые шансы в войне против немцев.

Но дипломатическая миссия Тьера, несмотря на оказанный ему любезный приём, не дала никаких практических результатов. Франция осталась один на

один в войне с Пруссией. Не имея союзников, в Париже были вынуждены пойти на заключение унижительного Франкфуртского мирного договора [3;68-69].

Однако, даже после подписания Франкфуртского мира, правительство Третьей Республики продолжало оставаться в международной изоляции. В этих условиях, проблема привлечения союзников приобрела для Франции особую актуальность. Безотлагательность решения этой проблемы была вызвана не столько стремлением к войне-реваншу, сколько опасностью новой угрозы со стороны Германии [3;69]. После Франкфурта, Франция не могла рассчитывать на заключение формального союза с какой-либо сильной державой, ни даже на установление отношений, близких к союзническим. Провал дипломатической миссии Тьера явился тому наиболее убедительным подтверждением. В 1871 г., в Лондоне не спешили оказывать дипломатическую поддержку Парижу исходя из следующих соображений: во-первых, британские парламентарии имели серьёзные сомнения в отношении жизнеспособности правительства Тьера и считали его «правительством на четверть часа» [3;69]; во-вторых, падение международного престижа Франции давало существенное преимущество Великобритании в соперничестве двух держав на Ближнем Востоке.

В то же время, российское правительство, несмотря на профранцузские настроения в обществе, объявило «строгий нейтралитет» и отказало Франции в заключении союза между двумя державами [3;80-81].

В итоге, правительство Третьей Республики в середине 1871 г. не могло надеяться на заключение союза ни с одной великой державой, но в то же время вынуждено было искать почву для сближения с каким либо европейским государством, которое в дальнейшем могло бы превратиться в союз.

На это и были направлены основные усилия версальского правительства и дипломатии в начале 70-х гг. XIX в.

Между тем, несмотря на крайне тяжёлое положение Франции после Франкфурта, в Версале не оставляли мысль об укреплении французского влияния на Ближнем Востоке. Так, министр иностранных дел Третьей Республики Жюль Фавр, в инструкции французскому послу в Стамбуле, датированной 12 июня 1871 г., спустя месяц после подписания Франкфуртского мира, указывал, что роль Франции на Востоке «со всех точек зрения... остаётся в конечном счёте такой же, какой она была до ужасных испытаний, через которые мы прошли». При этом министр делал оговорку, что «ещё не наступил момент инициативы» и в ближайшее время французским представителям в Порте необходимо действовать умеренно и благоразумно. В то же время, Фавр считал, что «при изменившихся обстоятельствах» этот «момент» наступит и, что необходимо сохранять свободу действий и быть готовыми к активной роли в будущем [5;17-25].

Таким образом, французское правительство даже в условиях дипломатической изоляции, хотя и не претендовало на расширение сферы французского влияния в Турции, но с большой ревностью следило за всем происходившим на Ближнем Востоке, особенно в Египте и Леванте, тех областях, которые издавна считались «сферой французских интересов». Однако, «французские интересы» в этих странах всё чаще сталкивались с интересами других европейских держав, в особенности с английскими. В Париже не были намерены, без борьбы, уступать англичанам позиции в Египте и Леванте поэтому предвидели неминуемое обострение отношений с Великобританией.

В этих условиях, правительство Третьей Республики вынуждено было искать союзника способного поддержать Францию не только в Европе, но и на

Востоке. Таким союзником в Париже видели только Россию. Поэтому, стремление к сотрудничеству с Петербургом, так называемый «русский курс», являлся основой внешней политики Франции в первой половине 70-х гг. В то же время, проведение пророссийского внешнеполитического курса, отнюдь не означало, что французское правительство отказывалось от попыток наладить дипломатические отношения с Великобританией. Правительство Тьера относилось к Англии с большим вниманием и предупредительностью. Позиция Великобритании принималась во внимание при решении всех важных вопросов и с мнением Лондона весьма считались. Однако, франко-британское сближение было не долгим. Причиной этому явилось очередное столкновение интересов двух держав на Ближнем Востоке.

Конфронтация между Версалем и Вестминстером была вызвана обострением англо-французских противоречий в Египте.

После введения в эксплуатацию Суэцкого канала, при подведении баланса выяснилось, что строительство этой транспортной артерии обошлось в 400 миллионов франков (точнее в 432807882 франка) вместо первоначально запланированных 200 миллионов. И хотя разница была возмещена из неустойки выплаченной египетским пашой, а так же благодаря дополнительной продаже ценных бумаг, финансовое положение Компании Суэцкого канала, на 1 января 1870 г. было весьма затруднительным [2;404-407].

Администрация Компании предполагала возместить недостаток средств после открытия канала.

Планировалось, что за первый год через канал пройдут суда общим тоннажем 1 миллион тонн. Но расчёты руководства Компании не оправдались. За 1870 г. через канал проследовало всего лишь 486 судов общим тоннажем 440 тысяч тонн.

В результате на конец 1870 г. дефицит бюджета Компании составил около 10 миллионов франков. Цены на акции Компании Суэцкого канала, на парижской бирже, упали до 272 франков, а к февралю 1871 г. до 168 франков [2;407].

Компания прекратила выплату дивидендов, тем самым фактически признав своё банкротство.

В конце июля 1871 г. состоялось внеочередное заседание общего собрания акционеров Компании, на котором Лессепс выступил с предложением взять в долг у французских мелких вкладчиков 20 миллионов франков. Однако, надежды Лессепса не оправдались, у французов тогда были иные заботы, чем вкладывать средства в нестабильное предприятие.

В то же время, британский генеральный консул в Каире полковник Стэнтон проявлял значительный интерес к делам Компании. С большим вниманием он следил за финансовыми трудностями, которые испытывали создатели канала, в том числе и Исмаил-паша. Полковник Стэнтон часто посещал хедива, особенно, когда тот испытывал финансовые осложнения.

Во время одной из аудиенций Исмаил-паша высказал Стэнтону мысль о том, что единственным способом, который бы гарантировал стабильность работы канала и сделал бы эту транспортную артерию доступной для всех, являлось «приобщение Великобритании к делам Компании». Не теряя времени британский консул сообщил об этом в Лондон.

Но кабинет Гладстона не уделил должного внимания этой проблеме.

Не имея возможности стабилизировать финансовое положение Компании, Лессепс предложил хедиву продать канал, международному обществу крупнейших банков. Однако против этого категорично выступило турецкое

правительство. Лессепсу напомнили, что Компания Суэцкого канала являлась египетским обществом и подлежала юрисдикции Стамбула.

Между тем уже через год финансовое положение Компании стабилизировалось.

К 1875 г. ежегодный тоннаж судов проходивших через канал достиг 2 миллионов тонн. В конце 1875 г. чистая прибыль Компании составила 12 миллионов франков. С этого времени Компания Суэцкого канала стала одним из самых перспективных предприятий в мире.

Последнее обстоятельство в немалой степени способствовало упрочению французских позиций в Египте – фактический контроль над Компанией по-прежнему осуществлялся из Парижа. Однако финансовое процветание французского предприятия во многом являлось призрачным, поскольку главный акционер Компании – Исмаил-паша – окончательно запутался в долгах и искал возможности выхода из этого затруднительного положения.

Европейские столицы стремительно облетела весть о финансовой несостоятельности египетского паши и о том, что у него, вероятно, нет иного выхода, как продать свой пакет акций Компании Суэцкого канала.

Эта новость заинтересовала французских банкиров братьев Дервьё, пайщиков фирмы «Дервьё, Шено и компания». Управляющий банка в Александрии – Эдуард Дервьё, хорошо знавший финансовое положение Исмаил-паши, стремился купить у хедива самый крупный пакет акций Суэцкого канала (177642 акции). Он поддерживал тесный контакт со своим братом в Париже, и они совместно подготавливали создание союза нескольких банковских домов, так как ни один банк не был в состоянии самостоятельно выплатить 90 миллионов франков в течение нескольких дней.

В то же время, британский генеральный консул в Египте Стэнтон получил из Лондона указание проверить, соответствует ли действительности информация об интересе, проявляемом французами к пакету акций египетского паши.

Стэнтон сообщил британскому министру иностранных дел лорду Дерби о том, что «сведения соответствуют действительности» и, что находясь в затруднительном финансовом положении хедив «возможно будет вынужден принять предложение французских банкиров» [6; 21-27].

Для Великобритании это означало, что если бы сделка «купля-продажа» была совершена, то канал, важнейшая стратегическая артерия соединяющая Европу со странами Индийского океана, полностью оказался бы в руках французов. Более того, подчинив канал, Франция окончательно бы утвердила своё преобладание в Египте.

Британское правительство, во главе с Б.Дизраэли, было крайне обеспокоено ситуацией сложившейся в Египте. В Лондоне не хотели отдавать канал в руки французов.

17 ноября Стэнтон получил от лорда Дерби указание сообщить Исмаил-паше, о готовности английского правительства «купить акции на определённых условиях».

Между тем, французским банкирам, братьям Дервьё не удавалось осуществить покупку акций хедива. Во Франции они столкнулись с мощным сопротивлением финансовой группы, во главе с самым крупным банком страны «Креди Фонсье». Руководство этого банка выступило против выкупа акций, так как банк являлся самым крупным кредитором египетского паши. «Креди Фонсье» по тем же соображениям поддержали «Креди Лъёнэ» и «Сосьете женераль».

Долг правителя Египта этим банковским домам составлял практически миллиард франков. Единственную гарантию выполнения пашой кредитных обязательств, банкиры видели лишь в акциях принадлежавших хедиву.

В этих условиях, Эдуард Дервьё предложил Исмаилу-паше, финансовое положение которого было катастрофичным, в долг 80 миллионов франков сроком на три месяца по 18 – процентной учётной ставке. Заём должен был обеспечиваться акциями и 15-процентной долей хедива в чистой прибыли Компании Суэцкого канала. В случае не выполнения пашой кредитных обязательств, акции и 15-процентная часть дохода должны были перейти в руки кредитора.

Не имея другого выхода, хедив согласился на предложенные французским банкиром условия.

Однако, проект Дервьё, не смотря на поддержку со стороны Лессепса, не был одобрен в Париже. Министр иностранных дел и министр финансов, оба находившиеся в тесных отношениях с «Креди Фонсье», решительно выступили против предложения братьев Дервьё. Министр иностранных дел герцог Деказ, также связанный с «Креди Фонсье» указал сторонникам проекта, что в условиях очередного обострения франко-германских отношений (когда Бисмарк весной 1875 г. заявил, что только Великобритания и Россия удержали его от вторжения во Францию), он не желал настраивать Англию против Франции [3;145-152].

В то же время, британским правительством было принято решение приобрести у вице-короля 177645 акций Компании Суэцкого канала за 4 миллиона фунтов стерлингов. Не смотря на отсутствие одобрения парламента (по вопросу приобретения акций), Дизраэли и Дерби отдали соответствующие указания Стэнтону.

26 ноября 1875 г. правительство Великобритании приобрело у Исмаил-паши самый крупный пакет акций Компании Суэцкого канала. Эта сделка дала возможность британским правящим кругам установить свой контроль над Компанией Суэцкого канала.

В Париже были крайне раздосадованы, а ещё более обеспокоены произошедшим, версальское правительство расценивало действия Лондона как начало захвата Египта Великобританией.

Министр иностранных дел Третьей Республики герцог Деказ запросил мнение правительств Европейских держав и обратился за поддержкой к Петербургу. Но обращения эти были запоздалыми и потому не принесли никакого результата. Французское правительство, опасаясь новой войны с Германией, а потому сильно нуждавшееся в поддержке со стороны Великобритании было вынуждено смириться с произошедшим.

В то же время, успех англичан в Египте послужил толчком к усилению активности Франции в этой стране.

Между тем четыре миллиона фунтов стерлингов полученные Исмаил-пашой от продажи акций Компании Суэцкого канала не могли стабилизировать его финансовое положение. Высокие проценты французских и английских банковских домов привели хедива к финансовому краху. 8 апреля 1876 г. правитель Египта вынужден был объявить о своём банкротстве.

Банкротство заставило хедива вести переговоры с французскими и британскими банкирами о получении нового займа. В ходе переговоров вице-король отдал предпочтение французским банкам предложившим ему более приемлемые условия.

В мае 1876 г. между правителем Египта и кредиторами была достигнута договорённость об организации в Египте института международного

финансового контроля, так называемой Кассы египетского государственного долга, и о консолидации египетских займов. Таким образом, к середине 1876 г., Египет оказался под международным, преимущественно французским финансовым контролем.

Находясь в сильной конфронтации с Германией, а потому особо остро нуждаясь в дипломатической поддержке со стороны Великобритании, французское правительство было вынуждено заключить неофициальную договорённость с Лондоном о совместном финансовом контроле над Египтом. Египетскому паше были «настоятельно рекомендованы» два финансовых советника: французский и английский. Представитель Франции контролировал расходы, а представитель Великобритании доходы египетской казны. Однако, установление франко-британского «кондоминиума» в Египте в полной мере не устраивало ни Версаль, ни Вестминстер. Франция, имевшая преобладающее политическое, экономическое и культурное влияние в Египте, стремилась к сохранению своего господства в этой стране. Для Великобритании, после открытия Суэцкого канала, вопрос о Египте перешёл из разряда «второстепенных», в разряд «имперских». Не смотря на то что франко – британский финансовый контроль вполне устраивал английских банкиров, в то же время, с позиции имперских, в частности индийских интересов Великобритании кондоминиум был явно недостаточен.

Между тем, французские и британские банковские дома использовали тяжёлое экономическое положение Египта для дальнейшего подчинения этой страны. Летом 1878 г., администрация Кассы египетского государственного долга заставила правителя Египта, пообещав ему предоставление двухсот двенадцати миллионного займа в банках Ротшильда в Париже и Лондоне, создать новое министерство во главе с Нубар-пашой. При этом под давлением французской дипломатии, хедив был вынужден дать согласие на то, что в новом кабинете ряд министерских постов получили иностранцы.

Но не смотря на все попытки Версаля, в условиях очередного обострения международной ситуации в Европе, как можно дольше сохранить двойственный контроль в долине Нила, в феврале 1879 г. кабинет Нубара был отправлен в отставку, что фактически упразднило первый франко-британский «кондоминиум» в Египте. Отстранение проевропейского правительства Нубара-паши было вызвано тем, что стремясь сохранить больше средств для выплат по займам, министерство Нубара начало частичное сокращение армии и перевело на половинное довольствие 2500 офицеров, что вызвало волнения среди военных. 18 февраля 1879 г. египетские офицеры арестовали главу кабинета (Нубар-пашу) и вице-председателя Кассы египетского государственного долга Риверса Вильсона. В итоге, несмотря на то, что после вмешательства хедива, Нубар и Вильсон были освобождены, правительство Нубар-паши было отправлено в отставку, включая и министров – иностранцев [7;65-71].

Это событие было воспринято в Париже с большой тревогой. Французское правительство предприняло попытку договориться с Великобританией о совместных действиях в Египте, с целью возобновления двойственного контроля над этой страной. Однако британское правительство не было недовольно сложившейся ситуацией. Для Лондона удаление кабинета Нубара, означало устранение от управления Египтом Франции и открывало простор для самостоятельных действий Англии в долине Нила.

Изменение позиции британского кабинета в отношении Египта вынудило правительство Третьей Республики, крайне заинтересованное в своевременном погашении кредитов, пойти на крайние меры. Чтобы оказать давление на

хедива, парижский Ротшильд заморозил выплату египетской казне остатка по последнему займу, реализованному им ещё при кабинете Нубара. Это приостановило выплату процентов европейским держателям краткосрочного египетского долга среди которых оказался личный банкир Бисмарка – Блейхрдер. Немецкий канцлер обратился к хедиву с нотой протеста. Он был поддержан Австро-Венгрией. В результате Великобритания оказалась изолированной: против её замыслов выступили Франция, Германия и Австро-Венгрия.

Британское правительство вынуждено было отступить. Исмаила принудили отречься от престола в пользу своего сына Тевфика. Последний под давлением французской дипломатии был вынужден восстановить франко-британский двойственный контроль в стране.

В Париже возобновление контроля над Египтом расценивали как серьёзный дипломатический успех. Однако, эта дипломатическая победа французов носила не стратегический, а тактический характер.

В условиях сближения Германии с Италией и Австро-Венгрией Франция была вынуждена сконцентрировать все свои силы в Европе.

В результате, во время восстания в Египте под руководством полковника Ахмета Араби (в сентябре 1881г.) в Париже вынуждены были проявить сдержанность в вопросе о вторжении в Египет, что позволило Великобритании в 1882 г. беспрепятственно оккупировать эту страну. И хотя, Франция ещё на протяжении двух десятилетий продолжала чинить препятствия британской политике в долине Нила, прежде всего - используя «Кассу египетского долга», британская оккупация Египта поставила точку в планах французских политиков в отношении этой страны.

Литература

1. Базили К.М. Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях. – М., 1962.; Муравьев А.Н. Письма с Востока в 1849-1850 годах. – СПб., 1851. – Ч. 1-2.; Муравьев Н.Н. Русские на Босфоре. – М., 1869.; Муравьев Н.Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах. – М., 1870-1874. – Ч. 1-4.; Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. – М., 1991.; Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны. – М., 1985.; Восточный вопрос во внешней политике Российской империи. – М., 1978.; Георгиев В.П. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-начале 40-х годов XIX в. – М., 1975.; Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – М., 1947. – Т.1.; Дулина Н.А. Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.). – М., 1980.; Еремеева Т.В. Заключительный этап египетского кризиса 1831-1833 гг. и великие державы // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М., 1956. – Вып.2. – С. 475-518.; Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX - начало XX в. – М., 1990.; История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства) / Под ред. Лависса и Рамбо. – М., 1905-1907. – Т. 4.; Киняпина Н.С. Внешняя политика России первой половины XIX века. – М., 1963.; Новичев А.Д. История Турции. Новое время. – Л., 1968-1973. – Т.2-3.; Тодорова М.Н. Англия, Россия и танзимат. – М., 1983.; Anderson M.S. The Eastern Question 1774-1923. A study in international relations. – L., 1966.; Bailey F.E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826-1853. – Cambridge, 1942.; Marriott J.A.R. The Eastern Question. – Oxford, 1924.; Mosely Ph. Russian Diplomacy and the Eastern Question in 1838 and 1839. – Cambridge, 1934.; Puryear V.J. International Economics and Diplomacy in the Near East. – California, 1935.; Rodkey F.S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830-1841// Journal of Modern History. – L., 1929. – Vol.1. – №4. – P. 570-593.; Sabry M. L'Empire Egyptien sous Mohammed Ali et la Question d'Orient, 1811-1849. – Paris, 1930.; Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question. – L., 1951. – Vol. 1-2.
2. Roux, Jean Charles. L'Isthme et le Canal de Suez. Historique –etat actuel. Par J.Charles Roux. V.1-2.Paris, Hachette, 1901. –V.1-516р.
3. Манфред А.З. Внешняя политика Франции 1871-1891 годов. – М., 1952. – 592 с.;
4. История Франции / Отв. ред. А.З.Манфред. – М., 1973. – Т. 2. – 664 с.

5. Doc. Dip.Fr.. –Т.1, №8.
6. Roux, Jean Charles. L'Isthme et le Canal de Suez. Historique –etat actuel. Par J.Charles Roux. V.1-2.Paris, Hachette, 1901. –V.2-550p.
7. История дипломатии/Под ред.В.П.Потёмкина.-М.-Л.-1945.-Т.2.-423с.

УДК 57 (091)

**Юрахно В. М., Рисик Е. А.
НЕИЗВЕСТНЫЕ ПИСЬМА НЕМЕЦКОГО БИОЛОГА АВГУСТА
ПЮТТЕРА СОТРУДНИКАм НЕАПОЛИТАНСКОЙ
ЗООЛОГИЧЕСКОЙ СТАНЦИИ**

Впервые переведены с немецкого и представлены к печати на русском языке 11 деловых писем известного учёного-биолога Августа Пюттера, адресованные работникам Неаполитанской зоологической станции (Италия).

В 2009 г. исполняется сразу три юбилея, связанных с личностью выдающегося учёного-биолога Августа Пюттера (August Pütter), идеи и открытия которого имеют большую ценность не только для немецкой, но и для всей мировой науки. В этом году исполняется 130 лет со дня рождения и 80 лет с момента смерти этого талантливого зоолога и физиолога, 100 лет назад опубликовавшего книгу о питании гидробионтов растворёнными в воде органическими веществами. А. Пюттер разработал физиологические методы исследования простейших, написал книги по сравнительной физиологии, изучал такие далёкие друг от друга явления, как использование солнечной радиации зелёными растениями и энергозатраты птиц при полёте, и т. д.

В честь круглых дат, связанных с личностью А. Пюттера, недавно вышла в свет большая статья о его жизни и деятельности (Ерохин, 2009). Нам же удалось получить копии 11-ти деловых писем этого учёного, отправленных им на Неаполитанскую зоологическую станцию (НЗС) (Италия, Неаполь) в 1904 – 1908 гг. и хранящихся в её архиве. В этих письмах освещён период подготовки и проведения А. Пюттером исследований в Тирренском море, посвящённых изучению потребления некоторыми морскими обитателями не оформленной пищи, а растворенной в воде органики. Об этих опытах лишь в двух словах говорится в одной из брошюр о Неаполитанской зоологической станции (Tschermak, 1914). Последняя была выбрана А. Пюттером для работы не случайно. С момента основания она является одним из ведущих центров в мире по проведению самых передовых и интересных научных открытий в биологии и медицине. Ранее (до середины XX в.) рабочие места на НЗС продавались на определённые сроки учёным из самых разных стран, в том числе царской России и СССР (Фокин, 2006; Юрахно, 2007).

Знакомство с письмами А. Пюттера позволит почувствовать интеллигентность и деликатность его личности, научит планированию исследований, а также перенесёт нас в атмосферу деловой переписки учёных начала XX века.

Письма переведены с немецкого языка Е. А. Рисик.

Письмо 1 (архивный № 294)

27. 06. 1904 г.
Гёттинген

Глубокоуважаемый господин Гехеймрат!

Історичні науки

Простите, если я обращаюсь к Вам помочь мне с одной просьбой. Прусское Министерство культуры оказало мне любезность, выделив рабочее место в физиологическом отделении Вашего института в перспективе, и даже именно с 1. X. 04 по 31. III. 05. В сложившихся условиях для меня это невозможно – работать в это время на станции. Господа доктор Баглиони и доктор Винтерштейн – мои коллеги, ассистенты физиологического института, отправляются на зиму в Неаполь. Доктор Баглиони получит выставку в университете, а доктор Винтерштейн должен быть на том же месте, где Баглиони, так как оба они будут заниматься переводом учебника по физиологии... Тогда господин профессор Ферворн остался бы без ассистента.

С выражением благодарности и замечательного глубокого уважения остаюсь Ваш всегда,

Август Пюттер,
доктор философии и медицины.

Письмо 2 (архивный № 311)

06. 07. 1904 г.
Гёттинген

Глубокоуважаемый господин Гехеймрат!

Разрешите мне поблагодарить Вас за то, что Вы пошли мне навстречу и содействуете моему приезду в Неаполь. Примите также большое спасибо за Ваши дружеские советы относительно климата и санитарных условий. Также если я не смогу отложить по Вашему предложению мою поездку на год, то я последую вашему ценному указанию извлечь пользу, чтобы я достаточно предусмотрительно смог смягчить свой образ жизни и климатические условия и опасности.

Я планирую числа 19 – 20 июля отправиться теплоходом из Ены для встречи в Неаполе и смею просить Вас, чтобы Вы, согласно этим действиям, передали следующее желание председателю – разрешить мне работать в лаборатории... Я смог бы очень хорошо прибыть в Неаполь, быть там с середины июля до конца октября, и, по крайней мере, четверть года поработать на зоологической станции. Моя просьба состоит в том, не смогли бы Вы, глубокоуважаемый господин Гехеймрат, сделать разрешение с середины июля до 1 октября поработать в Вашем институте в отделе физиологии. С 1 октября до конца предоставить мне рабочее место. Естественно, одновременно я обращаюсь с просьбой в Министерство культуры о запрашиваемом месте с 1. X. 04 по 1. III. 05 или с 15. III. 04 до 1. XI. 05. И если возможный утвердительный ответ придёт до нужного времени, я буду иметь ввиду отъезд где-то 12 – 14 июля, и в этом случае разрешите мне апеллировать к вашей любезности о разрешении работы в Вашем институте в любых случаях, всё равно – удовлетворит или нет просьбу о выделении дополнительного места Министерство культуры.

С выражением моего предпочтительного уважения остаюсь всегда Ваш,

Август Пюттер,
доктор философии и медицины, ассистент Физиологического института в Гёттингене.

Письмо 3 (архивный № отсутствует)

Я думаю работать над потреблением кислорода моими червями, особенно полихетами, и даже желательно получить формы, которые смогут как можно меньше потреблять кислорода. Величайшая возможность найти таких животных состоит именно в формах с мало образованными или отсутствующими жабрами и ... системой, и логично при этом обратить мой взор на *Glycera*, ..., *Capitella* и т. д. Возможно, был бы я привлечён к поискам также *Sipunkulur*... Приборы и химикаты мне необходимы следующие: 2 газометра, лучше ..., змеевики с 4 трубками и 4 пемзы с H_2SO_4 , бомбы с азотом, кислородом и, возможно, угольные трубки одну или две... Из химикатов для очистки мне нужны азот с кислородом, ... соль 6 – 9 кг, ферросульфат 1,6 – 2,4 кг, калиевая соль 2,4 – 3,6 кг. Большой недостаток химикатов объясняется тем, что для каждого наполнения газом требуется: 300 г ... соли, 80 г ферросульфата, 120 г чистого KOH, и 20 – 30 попыток должны быть рассчитаны. Для азота лучше всего получить бомбы от доктора Элькано,

Берлин. Для получения: «Объединённый завод по кислороду», Берлин, № 39, ул. Тегелер, 15.

Письмо 4 (архивный № 330)

18. 07. 1904 г.

Глубокоуважаемый господин Гехеймрат!

После сообщения, которое мне сделал господин профессор Ферворн в своём втором письме, конечно, я не могу думать о том, чтобы сейчас отправляться в Неаполь.

Преданный
доктор А. Пюттер.

Письмо 5 (архивный № 354)

15. 07. 1906 г.

Глубокоуважаемый господин Гехеймрат!

Когда я два года назад дал согласие и получил от прусского Министерства рабочее место на станции в Неаполе, Ваше сообщение о вспышке эпидемии тифа на станции вынудило меня в последние часы отказаться от путешествия. Вы были тогда так любезны выказать мне свою поддержку. Если бы я в настоящее время смог посетить Неаполь. В настоящую зиму я буду здесь в отпуске и смогу осуществить своё заветное желание изучать в Неаполе морскую фауну. Я также и в этот раз ходатайствовал перед прусским Министерством культуры о рабочем месте, и не сомневаюсь в тёплой поддержке моего руководителя господина профессора Ферворна в том, что он мне это разрешит... Моя просьба к Вам, уважаемый господин Гехеймрат, состоит в том, чтобы Вы мне в любых случаях разрешили, а также если Министерство не своевременно даст согласие на рабочее место с 1 октября до 1 апреля следующего года поработать в отделе физиологии Вашего института.

В надежде гарантии этой моей просьбы считаю себя искренне преданным Вам,

Август Пюттер,

доктор философии и медицины, приватдоцент, ассистент Физиологического института.

Письмо 6 (архивный № отсутствует)

03. 07. 1908 г.

Господин Линден,

Секретарь зоологической Неаполитанской станции

Мы посылаем Вам по поручению господина доктора А. Пюттера, ассистента, № чека.

Немецкий банк, Берлин.

Письмо 7 (архивный № 183)

18. 05. 1908 г.

Зоологический институт, Гёттинген

Глубокоуважаемый господин Гехеймрат!

Я намереваюсь в течение этого лета опять посетить Вашу станцию, на которой я зимой прошлого года получил так много дружеской поддержки и так многому научился. Возможно, здешняя Академия снова окажет мне поддержку, но ещё не последовало окончательного решения. Поэтому у меня ещё нет возможности просить у министерства рабочее место, и если я в несколько недель смогу это сделать, то с точностью можно принять, что я в середине июля думаю выехать, не имея ответа.

Письмо 8 (архивный № отсутствует)

22. 05. 1908 г.

И всё же я хотел бы просить, глубокоуважаемый господин Гехеймрат, чтобы Вы разрешили мне в любом случае с конца июля до конца сентября поработать в отделе физиологии станции, если даже добро от Министерства не придёт своевременно. О

Історичні науки

желании, которое я имею относительно материала и аппарата, я полагаюсь на ваше дружеское разрешение с господином Бианко и коллегами лично вступить в контакт. Надеюсь, что лично у Вас всё хорошо и с моей просьбой тоже.

Вам, господин, и Вашему сыну передаю приветы и остаюсь искренне всегда Ваш
Август Пюттер.

Письмо 9 (архивный № отсутствует)

15. 06. 1908 г.

Уважаемый господин Линден!

Большое спасибо за Ваше дружеское письмо, которое мне даёт согласие, что я опять смогу работать на станции. Можно мне решить ещё один вопрос? Я хотел бы деньги, которые я не хочу иметь при себе, перечислить прямо в банк на Ваше имя, и хотел бы узнать, в какой банк в Неаполе направить взнос. Заранее благодарю Вас за дружеский ответ и до приятного свидания в Неаполе.

Всегда Ваш
Август Пюттер.

Письмо 10 (архивный № отсутствует)

15. 06. 1908 г.

Глубокоуважаемый господин Линден!

Большое спасибо за ваше дружеское известие. Если бы Вы мне могли сообщить, в каком Банке Вы в Берлине имеете счёт, чтобы мой здешний банкир смог прямо туда перечислить деньги.

С наилучшим приветом, Ваш преданный
А. Пюттер.

Письмо 11 (архивный № 222)

15. 06. 1908 г.

Дорогой господин Дорн!

После письма, которое я получил некоторое время тому назад от Линдена, разрешите мне согласиться, что, например, Вы, а не Ваш господин отец снова пребываете в Неаполе. Если бы также господин Линден был так дружелюбен, что смог решить мой вопрос о том, смогу ли я работать у Вас, я хотел бы, однако, не отказаться пообщаться с Вами лично в конце июля. Я надеюсь не позже 25 июля смогу встретиться с Вами в Неаполе.

Полный радостного ожидания от предстоящей встречи,
искренне Ваш преданный
А. Пюттер.

Авторы выражают сердечную признательность работникам архива Неаполитанской зоологической станции д-ру К. Гребен и д-ру М. Майа, любезно предоставившим копии писем А. Пюттера для опубликования.

Литература

1. Ерохин В. Е. Профессор Август Пюттер. Судьба теории // МЭЖ. – 2009. – VIII, № 2. – С. 91 – 100.
2. Фокин С. И. Русские ученые в Неаполе. – СПб.: Алетейя, 2006. – 384 с. + [36 с.] ил. – (Серия «Русское зарубежье. Источники и исследования»).
3. Юрахно В. М. Севастопольская и Неаполитанская биологические станции – от основания до наших дней // МЭЖ. – 2007. – VI, № 3. – С. 90 – 98.
4. Tschermak A. von. Die Zoologische Station in Neapel. – Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1914. – 40 S. – (Meereskunde: Meer und Seewesen; Bd. 8, H. 2).

РЕЦЕНЗІЇ

Михайлюк В.П.

Рецензія на книгу: ДОКАШЕНКО Г.П. БОЛГАРСЬКА ШКОЛА ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ // МОНОГРАФІЯ. – Горлівка: вид-во ГДПІМ, 2008. – 288 с.

Монографія Докашенко Г.П. – перше у вітчизняній історіографії комплексне дослідження становлення та функціонування шкільної освіти в Болгарії повоєнного періоду в умовах тоталітарного суспільства.

Тема монографії відповідає актуальним напрямкам сучасних історичних досліджень в контексті з'ясування основних проявів тоталітарного режиму в різних галузях суспільства. Культурна сфера взагалі, і освітянська зокрема, складна й особлива для розгляду, оскільки в ній помітно відчувається вплив суб'єктивного фактору. За останні десятиріччя помітно зріс інтерес до діяльності освітянських закладів, як вітчизняних, так і зарубіжних, котрі мають значний вплив на формування майбутніх поколінь. Розгляд даної теми набуває актуальності ще і у зв'язку з підвищенням в українському суспільстві історико – культурного інтересу до Болгарії – важливого слов'янського сусіда та партнера України.

Автор збрала та обробила велику кількість архівних матеріалів з архівних установ України, Росії, Болгарії, використала опубліковані матеріали, опрацювала майже всю можливу періодичну літературу. Значна частина архівних матеріалів вперше стала об'єктом неупередженого наукового аналізу. Використання такої міцної джерельної бази зробило реальним вирішення складних дослідницьких завдань, достовірними висновки і положення роботи. До уваги читачів надано історіографічний огляд, в якому проаналізовано роботи українських і болгарських істориків, філософів, культурологів, а також роботи західних науковців, в тому числі і представників діаспори. Представлено також і критичний, але об'єктивний аналіз досягнень і прорахунків радянської історіографії з означеної теми.

Мета та завдання монографії обумовлені актуальністю обраної теми і пов'язані із виявленням причин та наслідків світоглядних трансформацій, узагальненням суспільної місії освітянських інституцій та громадськості в державно – громадському процесі керівництва болгарською школою.

Хронологічні межі роботи характеризуються важливими історичними подіями в болгарському суспільстві: 1944 рік – встановлення влади уряду Вітчизняного фронту, яка поступово призведе до соціалістичного вибору і тоталітарного режиму; кінець 80 – х років – відмова від соціалістичного варіанту і початок постсоціалістичного періоду.

Наукова новизна роботи визначається тим, що вперше досліджена проблема становлення і розвитку шкільної освіти в тоталітарному суспільстві на матеріалах Болгарії, де було створено новаторську систему керівництва освітянською сферою. В монографії визначені історичні традиції та політичні умови, в яких відбувалося становлення шкільної освіти, узагальнено досвід її функціонування в період соціалістичних перетворень.

Монографія складається з трьох розділів, які логічно розкривають поставлені у вступі проблеми та завдання. Автор зосередилась на поглибленому вивченні внутрішніх та зовнішніх факторів встановлення тоталітарного режиму в Болгарії, аналізі співвідношення загальних рис тоталітарної системи та її

Історичні науки

особливостей в цій балканській країні, характеристиці процесу створення «нової» шкільної освіти. В роботі акцентовано увагу на тому, що освіта стала одним із найважливіших засобів ідеологізації суспільства на засадах тоталітаризму; досліджено шляхи її перетворення на знаряддя тоталітарного виховання. Одночасно з цим виявлені специфічні риси освітянського простору Болгарії, який формувався на багатовіковій національній традиції поваги, шанування, постійної турботи і допомоги шкільній справі. Ці традиції пройшли випробування п'ятивіковим османським пануванням і соціалістична держава не могла їх не враховувати. Автор переконливо показує, що відповіддю на цю історичну особливість стало впровадження державно – громадської системи управління освітянською сферою, яка хоча б за зовнішніми показниками наближалася до традиційних форм.

Окремий параграф висвітлює проблеми, суперечності, досягнення і прорахунки українсько – болгарських зв'язків в галузі освіти.

Здобутком автора стало використання не тільки історичних методів дослідження, а й залучення методів суміжних наук – контент – аналізу, лінгвістичного аналізу текстів, дисперсійного аналізу та ін., що значно підсилює достовірність та об'єктивність викладених положень.

Викликає зацікавленість введення нових історичних дефініцій – «компрадорська інтелігенція», «демократичний авторитаризм», «примусова демократія», які ефективно відображають особливості розвитку освітянської сфери в Болгарії.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її матеріалів та висновків при написанні узагальнюючих праць з історії Болгарії, проблем слов'язознавства, а також з історії педагогіки, у пропагандистській роботі серед громадськості, культурницьких організацій України і Болгарії.

Рецензована монографія підготовлена в руслі нового наукового напрямку, спрямованого на вивчення історичних аспектів розвитку суспільства на різних етапах та в його різноманітних проявах. Автору вдалося зробити роботу, яка знаходиться на межі кількох наук – історії, соціології, педагогіки й політології. Такий досвід заслуговує на позитивну оцінку.

АНОТАЦІЇ

Бережная М.С. К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННЫХ СЕТЕЦЕНТРИЧЕСКИХ ВОЙНАХ.

В статье освещены основные характеристики сетевцентрической (граничной) войны как новейшей военной концепции на примере военных кампаний 1991 и 2003 годов в Ираке.

Ключевые слова: сетевцентрическая война, граничная война, военная концепция.

Berezhnaya M.S. TO QUESTION ABOUT MODERN CENTRIC WARS.

In this article are illuminated the basic descriptions of centric warfare as the newest military conception in imitation of Iraq's military campaign in 1991 and 2003.

Key words: centric war, border war, military conception.

Білорус О.Г., Власов В.І. ГЛОБАЛІСТИКА.

Рассмотрено формирование глобалистики как новой науки, которая является синтезом многих научных направлений.

Ключевые слова: глобалистика, наука, глобализация, международные связи.

Bilorus O.G., Vlasov V.I. GLOBALISTIKA.

Forming of globalistik as a new science which is the synthesis of many scientific directions is considered.

Key words: globalistika, science, globalization, international connections.

Бондарева С.А. ПОСТАНОВЛЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНЫХ ОРГАНОВ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ В НАЧАЛЕ 20-х годов XX века.

В данной статье проанализированы постановления центральных органов исполнительной власти, показано их значение как источника для изучения истории социально-культурного развития Украины в начале 20-х годов XX ст. Доказано, что исследование этого вида документации имеет важное значение в связи с недостаточным изучением источников по данной проблематике.

Ключевые слова: постановления, исполнительная власть, социально-культурное развитие.

Bondareva S.A. DECISIONS OF CENTRAL ORGANS OF EXECUTIVE POWER AS SOURCE ON HISTORY OF SOCIAL-KULTURAL DEVELOPMENT OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF 20th of XX century.

The decisions of central organs of executive power are analysed in this article, their value is rotined as source for the study on history of social and cultural development of Ukraine at the beginning of 20th of XX century.

Key words: decisions, executive power, социально-культурное development.

Бублик О.И. ПРАВОСЛАВНОЕ ДУХОВЕНСТВО В АНТИСОВЕТСКОМ ОППОЗИЦИОННОМ ДВИЖЕНИИ В УКРАИНЕ (конец 20-х – 30-е гг. XX века).

Изучено влияние православной церкви и духовенства на украинское общество в контексте конфликта между советским государством и церковью.

Ключевые слова: православная церковь, духовенство, государство, общество, антисоветское движение.

Bublik O.I. AN ORTHODOX CLERGY IN ANTI-SOVIET OPPOSITION MOTION IN UKRAINE (end of 20th – 30th years of XX century).

Influence of Orthodox Church and clergy on Ukrainian society in the context of conflict between the soviet state and church is studied.

Key words: Orthodox Church, clergy, state, society, anti-soviet motion.

Виноградов А.В. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ И НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНСТИТУТОВ УКРАИНЫ В ПЛОСКОСТИ УКРАИНСКО-РОССИЙСКИХ ГУМАНИТАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ.

В данной статье подано анализ деятельности государственных институтов Украины по развитию гуманитарных отношений с Российской Федерацией. Показаны основные законодательные акты, что регламентируют эти связи.

Ключевые слова: гуманитарные отношения, международные отношения, геополитика, культурная политика, государственные институты власти.

Vinogradov A.V. ACTIVITY OF STATE AND UNSTATE INSTITUTES OF UKRAINE IS IN THE PLANE OF UKRAINIAN-RUSSIAN HUMANITARIAN RELATIONS.

In this article, the analysis of activity of state institutes of Ukraine is given on development of humanitarian relationships with a Russian Federation. Basic legislative acts are shown, that regulate these connections.

Keywords: humanitarian relations, international relations, geopolitics, cultural policy, state institutes of power.

Володина М.А. К ВОПРОСУ ОБ «ОСОБЕННЫХ ОТНОШЕНИЯХ» США И ВЕЛИКОБРИТАНИИ В СЕВЕРОАТЛАНТИЧЕСКОМ АЛЬЯНСЕ.

В статье дан анализ «особых отношений» США и Великой Британии в 90-е гг. XX ст. и освещается их позиция и сотрудничество в рамках Североатлантического альянса.

Ключевые слова: Североатлантический альянс, «особенные отношения», США, Великобритания, страны Центрально-Восточной Европы.

Volodina M.A. TO THE QUESTION ABOUT "SPECIAL RELATIONS" BETWEEN USA AND GREAT BRITAIN IN NORTH ATLANTIC ALLIANCE.

In the article the analysis of the «special» relations is given the USA and to Great Britain in 90th XX item and their position and collaboration lights up within the framework of North Atlantic alliance.

Key words: North Atlantic alliance, «special relations», USA, Great Britain, countries of Central-South Europe.

Гармаш Т.П. ПОЛТАВСКАЯ ГУБЕРНИЯ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX в.: РАЗВИТИЕ САДОВО-ПАРКОВОГО ИСКУССТВА; АПТЕКАРСКИЕ САДЫ.

Статья посвящена вопросам зарождения эстетических, этических начал природоохранной деятельности XIX века, гармонизации отношений человека и природы.

Ключевые слова: природоохранная деятельность, аптекарские сады, искусство.

Garmash T.P. POLTAVA PROVINCE OF THE FIRST HALVE OF XIX century: DEVELOPMENT OF GARDEN-PARK ART; CHEMIST GARDENS.

The article is devoted to the questions of the birth of ethic's and aesthetic's beginnings of nature protection in the nineteenth century and harmonization of a human being and nature.

Key words: nature protection, chemist gardens, art.

Гаухман М.В. СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЁТ СУДЕБНОГО ПРОЦЕССА ПО «ДЕЛУ БЕЙЛИСА» (1911–1913 РР.) КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК.

Разработаны основания классификации источников по истории национального вопроса в Российской империи, в соответствии с разделением политического пространства на власть и общественность. Установлено место стенографического отчёта по "делу Бейлиса" в классификации исторических источников, проанализирована структура стенографического отчёта и определена его ценность для исследования "дела Бейлиса".

Ключевые слова: источники, судебный процесс, «дело Бейлиса», отчёт.

Gaukhman M.V. STENOGRAPHIC REPORT OF TRIAL FOR «BUSINESS OF BEYLIS» (1911–1913) AS HISTORICAL SOURCE.

The author elaborated the classification's basis of historical sources of national question in Russian empire in accordance with sharing out of political space on authority and sociability. The place of the stenographical report of judicial process on "The Beilis affair" in classification of historical searches was fixed, the structure of the stenographical report was analyzed and it's value for researching of "The Beilis affair" was determined.

Key words: sources, trial, "The Beilis affair", report.

Довжук И.В. СЪЕЗД ГОРНОПРОМЫШЛЕННИКОВ ЮГА РОССИИ: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.

Рассматриваются основные направления и особенности деятельности съездов горнопромышленников Юга России. Обращается внимание на социальный состав, уровень представительства и влияния на правительственные органы, а также вопросы, которые выносились на заседания съезда для обсуждения.

Ключевые слова: деятельность, горнопромышленники, Юг России, съезд.

Dovzhuk I.V. CONVENTION OF MINING OF SOUTH OF RUSSIA: BASIC DIRECTIONS ACTIVITY.

Basic directions and peculiarities of activity of gatherings of mining of South of Russia are examined. Attention applies to a social structure, level of representative office and influence to government bodies, and also questions which darted out to meetings of gathering for a discussion.

Key words: activity, mining, South of Russia, convention.

Докашенко Г.П. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ ТОТАЛИТАРНОГО ГОСУДАРСТВА НА ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ (на материалах Болгарии).

В статье рассматриваются основные подходы к организации патриотического, трудового, эстетического и др. воспитания школьников, доказываемая идеологическая заангажированность учебного процесса, предпринимается попытка выяснить причины низкой эффективности воспитательной работы на принципах тоталитаризма.

Ключевые слова: идеология, тоталитарное государство, воспитание, учебный процесс, Болгария.

Dokashenko G.P. BASIC DIRECTIONS OF IDEOLOGICAL INFLUENCE OF THE TOTALITARIAN STATE TO SCHOOL EDUCATION (on materials of Bulgaria).

In the article the main approaches to the organization of the patriotic, laborer, aesthetic education of schoolchildren are considered, the ideological engaging of the process of education is proved, an attempt to reveal causes of low efficiency of educational work on the principles of totalitarianism is taken.

Key words: ideology, totalitarian state, education, process of education, Bulgaria.

Евдокимов Н.А. ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ВЛАДИМИРОМ ДАЛЕМ СБОРНИКА “СОЛДАТСКИЕ ДОСУГИ” КАК ИСТОЧНИК ЗНАНИЙ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ МЕНТАЛИТЕТА РОССИЙСКОГО СОЛДАТА.

В статье исследуется история создания сборника «Солдатские досуги», а также источник сведений об особенностях менталитета русского солдата.

Ключевые слова: фольклор, пословицы, поговорки, публицистическое мастерство, менталитет русского солдата.

Evdokimov M.O. THE HISTORY OF CREATION OF COLLECTED STORIES “SOLDIER’S LEISURE” BY V. DAHL AS A SOURCE OF INFORMATION ABOUT THE PECULIARITIES OF RUSSIAN SOLDIER’S MENTALITY.

In the article is investigated the history of creation of the collected stories «Soldier's leisure» and also the source of information about the peculiarities of Russian soldier's mentality.

Key words: folklore, proverbs, sayings, publicistic mastership, mentality of Russian soldier.

Жердева И.В. ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО РЕСУРСА СИСТЕМЫ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКОВНОЙ ПЕРИОДИКИ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ УКРАИНЫ (1991-2009 гг.).

На основе изучения православной периодики (1991-2009 гг.) рассматриваются отдельные аспекты развития издательской базы и редакционного ресурса православных конфессий Украины.

Ключевые слова: православная периодика, редакторское дело, издательство, конфессия.

Zherdeva I.V. BASIC ASPECTS OF BECOMING AND DEVELOPMENT OF EDITORIAL-PUBLISHING RESOURCE OF SYSTEM OF ORTHODOX CHURCH PERIODICS OF PERIOD OF INDEPENDENCE OF UKRAINE (1991-2009).

Based on study of modern orthodox periodicals (1991-2009) the separate aspects of development of publishing base and editorial resource of orthodox confessions of Ukraine are examined.

Key words: orthodox periodicals, editorial business, publishing, confession.

Замикула М.А. К ВОПРОСУ О ЕВРОАТЛАНТИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ СТРАН БАЛТИИ.

В статье рассматривается процесс вступления Латвии, Литвы и Эстонии в Организацию Североатлантического договора, анализируются основные этапы евроатлантической интеграции стран Балтии.

Ключевые слова: интеграция, НАТО, страны Балтии.

Zamikula M.A. TO QUESTION ABOUT EURO-ATLANTIC INTEGRATION OF COUNTRIES OF BALTIC.

This article describes historical aspects of Latvian, Lithuanian, and Estonian Euro Atlantic integration, and analyses main periods of this process.

Keywords: integration, NATO, countries of Baltic.

Каракуц А.М. ПОЛИТИКА ФРАНЦИИ В ОТНОШЕНИИ РЕШЕНИЯ НЕМЕЦКОГО ВОПРОСА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX века.

Статья рассматривает политику Франции относительно процесса объединения Германии после Второй мировой войны и прежде всего в период конца 1980-х - начала 1990-х гг.

Ключевые слова: Франция, политика, немецкий вопрос, объединение Германии.

Karakuts A.M. FRANCE POLICY IN REGARD TO DECISION OF GERMAN QUESTION IN THE SECOND HALVE OF XX century.

Present article examines the position of France on a process of German Unification after the Second World War and first of all during 1980s-1990s.

Key words: France, policy, German question, association of Germany.

Клейменова О.А. МИРОВОЗЗРЕНИЕ И ВЕРОВАНИЯ ОСЕДЛЫХ И КОЧЕВЫХ НАРОДОВ ЮЖНОРУССКИХ СТЕПЕЙ (IX – начало XIII в.)

В статье рассматривается эволюция религиозно-мировоззренческих представлений кочевников. Проанализированы факторы, которые влияли на этот процесс. Отдельное внимание уделяется исследованию роли кочевников в христианизации оседлых народов.

Ключевые слова: турки, религиозно-мировоззренческие представления, тенгрианство, шаманизм, монотеизм, синкретизм.

Kleymenova O.A. RELIGIOUS IDEAS OF THE SETTLED AND NOMADIC PEOPLES OF THE SOUTH RUSSIAN STEPPES (IX – beginning of the XIIIth century).

In article, the evolution of religious views of nomads is considered. Factors, which influenced on this process, are analyzed. Separate attention is devoted to the research of role of steppe people in dissemination of Christianity among settled population.

Key words: turks, religious ideas, tengriism, shamanism, monotheism, syncretism

Ковалёва А.Д. КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО НЕРАВЕНСТВА В УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ В КОНТЕКСТЕ СТРАТЕГИЙ РЕГИОНАЛЬНЫХ СОЮЗОВ.

Исследованы концептуальные подходы к экономическому неравенству в контексте стратегий ЕС и НАФТА. Особое внимание уделено влиянию экономического роста на уровень доходов населения и корреляции между развитием интеграции и экономическими диспропорциями внутри региональных союзов.

Ключевые слова: интеграция, стратегия, экономическое неравенство, доходы населения.

Kovaleva A.D. CONCEPTUAL COMPREHENSION OF EKONOMIC INEQUALITY IN THE CONDITIONS OF INTEGRATION IN CONTEXT OF STRATEGIES OF REGIONAL UNIONS.

Conceptual approaches towards economic disparities in the context of the EU and NAFTA strategies are examined. The main points under study are the impact of economic growth on living standards and the correlation between integration and economic disproportions within the regional unions.

Key words: integration, strategy, economic inequality, living standarts.

Константинова В.Н. МАТЕРИАЛЫ ПЕРВОЙ ВСЕОБЩЕЙ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ 1897 г. КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ГУБЕРНИЙ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ КОНЦА XIX в.

В статье анализируются материалы Первой всеобщей переписи населения, дающие возможность сравнения этнического состава горожан трех южноукраинских губерний, позволяющие увидеть детальную, и в то же время общую и целостную этническую картину городов Таврической, Херсонской и Екатеринославской губерний.

Ключевые слова: всеобщая перепись населения, этнический состав, горожане, Южная Украина.

Konstantinova V.M. MATERIALS OF THE FIRST GENERAL POPULATION CENSUS OF RUSSIAN EMPIRE IN 1897 AS A SOURCE FOR STUDY OF FEATURES OF ETHNICITY OF URBAN POPULATION OF SOUTHERN UKRAINIAN PROVINCES OF THE END OF XIX CENTURY.

The materials of the First general population census, which give the chance to compare the ethnicity of urban population of three Southern Ukrainian provinces, and allow to see the detailed, and at the same time general and complete picture of ethnic composition of population of cities in Taurida, Kherson and Yekaterinoslav provinces, are analyzed in the article.

Key words: general population census, ethnicity, urban population, Southern Ukrainian.

Королёва Г.И. ЭВОЛЮЦИЯ МОРАЛЬНЫХ НОРМ УКРАИНСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА В ПОСЛЕВОЕННОЕ ВРЕМЯ (1945-1953 ГГ.): ДОСТИЖЕНИЯ ИСТОРИОГРАФИИ В ИССЛЕДОВАНИИ ПРОБЛЕМЫ.

В статье автор проанализировал историографические достижения отечественных и иностранных ученых-историков относительно исследования проблемы эволюции моральных норм крестьянства в послевоенный период.

Ключевые слова: крестьянство, моральные нормы, эволюция, историография.

Korolyova G.I. EVOLUTION OF MORAL NORMS OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN POST-WAR TIME (1945-1953): HISTORIOGRAPHY ACHIEVEMENTS OF RESEARCH OF THE PROBLEM.

In the article an author analyses historiography achievements of domestic and foreign scientists-historians concerning the investigation of problem of evolution of moral norms of peasantry in a post-war period.

Key words: peasantry, moral norms, evolution, historiography.

Кравченко В.В. ПОЛИТИКА ФРАНЦИИ В СТРАНАХ-ФРАНКОФОНАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОЙ АФРИКИ (1994-2009 гг.).

В статье рассмотрена внешняя политика и политика в области безопасности Франции в государствах «Черной Африки», бывших колониях французской империи. Проанализированы внешнеполитические методы Франции; прослежены основные тенденции отношений в регионе, как во время, так и после завершения «холодной войны»; спрогнозированы будущие перспективы сотрудничества.

Ключевые слова: холодная война, сотрудничество, безопасность, Франция, Африка.

Kravchenko V.V. POLICY OF FRANCE IN COUNTRIES-FRANKOFONS OF CONTINENTAL AFRICA (1994-2009).

In article, French foreign policy and policy in security sphere in «Black Africa» countries, former colonies of French Empire, are described. French methods in foreign policy are analyzed; common relations trends in region during cold war as well as after its finishing are traced; future cooperation prospects are predicted.

Key words: cold war, collaboration, safety, France, Africa.

Крапивин А.В. СОВРЕМЕННАЯ МЕЖДУНАРОДНАЯ И РЕГИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ.

В статье проанализирован современный подход к понятиям международной и региональной безопасности в международных отношениях. Дана характеристика недавней войне в Ираке, российско-грузинскому конфликту из-за Южной Осетии и оценка внешнеполитического курса Украины в последние годы.

Ключевые слова: международная безопасность, региональная безопасность, война в Ираке, российско-грузинский конфликт, новые понятия безопасности.

Krapivin A.V. MODERN INTERNATIONAL AND REGIONAL SAFETY.

In an article, modern approach is analyzed to the concepts of international and regional safety in international relations. Description is given to recent war in Iraq, to the Russian-Georgian conflict from South Ossetia and estimation of foreign-policy course of Ukraine the last years.

Key words: international safety, regional safety, war in Iraq, Russian-Georgian conflict, new concepts of safety.

Ласкавий Д.В. МЕЖДНАРОДНАЯ БОРЬБА ЗА НЕФТЬ МЕСОПОТАМИИ И АНГЛО-НЕМЕЦКОЕ СБЛИЖЕНИЕ: МИССИЯ ЧЕСТЕРА И Е. КАССЕЛЬ (1908–1911).

В статье исследуется международная борьба за нефть Месопотамии, во время которой в 1908–1911 годах произошло англо-немецкое сближение, инициированное Э.Касселем и невольно ускоренное главою американской миссии К. Честером.

Ключевые слова: международная борьба, нефть, Месопотамия, англо-немецкое сближение.

Laskavy D.V. INTERNATIONAL STRUGGLE FOR THE MESOPOTAMIAN OIL AND ANGLO-GERMAN CONNECTION: MISSION OF C. CHESTER AND E. CASSEL (1908–1911).

The article is researched the international struggle for the mesopotamian oil 1908–1911, including the anglo-german connection was caused by E. Cassel and it was going faster by the head of American mission C. Chester.

Key words: international struggle, oil, Mesopotamia, anglo-german connection.

Лобач Д.В. ГАЛЬШТАДТСКИЙ МЕЧ КАК ФИНАЛЬНЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ БРОНЗОВОГО МЕЧА.

В статье описана финальная стадия развития бронзового меча в гальштадский период.

Ключевые слова: бронзовый меч, развитие, гальштадский период.

Lobach D.V. GALSHTADT'S SWORD AS FINAL PERIOD OF BRONZE SWORD.

The article describes finale times of bronze sword in Galshtadt's age.

Key words: bronze sword, development, Galshtadt's age.

Мингазутдинов И.А. ПРОБЛЕМА ЮЖНОГО ТИРОЛЯ В ИТАЛЬЯНСКОЙ ПОЛИТИКЕ.

Рассматривается проблема национального самоопределения немецкоязычного населения Юга Италии, которая на протяжении многих десятилетий являет собой дестабилизирующий фактор в итальянской политике.

Ключевые слова: национальное самоопределение, Юг Италии, Тироль, итальянская политика.

Mingazutdinov I.A. PROBLEM OF SOUTH TYROL IN ITALIAN POLICY.

The problem of national self-determination of german population of South of Italy which during many decades shows by itself a destabilizing factor in the Italian policy is examined.

Key words: national self-determination, South of Italy, Tyrol, Italian policy.

Онипко Т.В. ПОТРЕБИТЕЛЬСКАЯ КООПЕРАЦИЯ УКРАИНЫ И ЕВРОПЕЙСКИЙ РЫНОК: ОПЫТ 20 -х гг. XX в.

На протяжении 20-х гг. XX ст. потребительская кооперация Украины добилась её признания Международным Кооперативным Альянсом и заняла прочные позиции в международной торговле. Благодаря помощи государства и собственной хозяйственной предприимчивости кооператоры смогли открыть дорогу украинским товарам на внешние рынки, заключить взаимовыгодные экспортно-импортные операции со многими странами.

Ключевые слова: потребительская кооперация, международная торговля, рынок, опыт.

Onipko T.V. CONSUMER COOPERATION OF UKRAINE AND EUROPEAN MARKET: EXPERIENCE OF 20 YEARS OF XX CENTURY.

During the 20s of the 20th century, the Consumer Cooperatives of Ukraine was recognized by the International Cooperative Alliance and had strong position in a trade outside. Thanks to the state support and own entrepreneurship cooperators began to export products actively, put in order profitable export's and import's operations with many countries.

Key words: consumer cooperation, international trade, market, experience.

Орешкина М.А. ТРАНСФОРМАЦИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ФУНКЦИЙ БИБЛИОТЕК В УСЛОВИЯХ ТОТАЛИТАРНОГО ОБЩЕСТВА.

В статье рассматривается вопрос трансформации социальной функции библиотек Украины. В результате направленного воздействия со стороны правящих кругов происходила подмена социальной функции библиотек на функцию идеологическую, абсолютно чуждую для них и мешающую их историческому развитию, в период господства в Украине тоталитарного режима.

Ключевые слова: история библиотек, социальная функция, идеологическая функция, тоталитарное общество.

Oreshkina M.A. TRANSFORMATION OF SOCIAL FUNCTIONS OF LIBRARIES IN CONDITIONS OF A TOTALITARIAN SOCIETY.

In clause, the question of transformation of social function of libraries of Ukraine is considered. Because of the directed influence from ruling circles, there was a substitution of social function of libraries on function ideological, absolutely alien for them and stirring to their historical development, during domination in Ukraine a totalitarian mode.

Keywords: history of libraries, social function, ideological function, a totalitarian society.

Пекарчук В.М. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬНО-РАСПОРЯДИТЕЛЬНЫХ ИНСТИТУЦИЙ УКРАИНЫ (90-е годы XX века – 2005 год).

Исследованы генезис и формы деятельности законодательно-распорядительных институций в независимой Украине до 2005 года.

Ключевые слова: трансформация, модернизация, законодательно-распорядительные институции.

Peкарchuk V.M. TRANSFORMATION OF LEGISLATIVE-ACTIVE INSTITUTES OF UKRAINE (90TH OF XX century – 2005).

Genesis and forms of activity of legislative-active institutes is investigated in independent Ukraine to 2005 year.

Key words: transformation, modernization, legislative-active institutes.

Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. ИЗ ИСТОРИИ ЛУГАНСКОГО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО И ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТОВ В ПЕРИОД ТОТАЛИТАРИЗМА (1920-1952).

В статье рассмотрены условия работы, социально-психологический климат коллектива преподавателей Луганского СХИ и педагогического института в тоталитарный период (1920-1952).

Ключевые слова: климат в коллективе, условия работы, преподаватели, тоталитаризм.

Petrenko A.E., Korchanova Y.A. FROM HISTORY OF LUGANSK AGRICULTURAL INSTITUTE AND PEDAGOGICAL INSTITUTE DURING TOTALITARIAN PERIOD (1920-1952).

In the article the terms of work, socially-psychological climate of collective of teachers of Lugansk agricultural institute and pedagogical institute, are considered in a totalitarian period (1920-1952).

Key words: climate in collective, terms of work, teachers, totalitarianism.

Пенькова Н.С. СЕМЕЙНЫЙ УКЛАД ГОРОЖАН НАДДНЕПРЯНСКОЙ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.

В статье освещаются особенности формирования семейного уклада различных категорий городского населения Надднепрянской Украины на рубеже XIX-XX вв.

Ключевые слова: семейный уклад, горожане, Надднепрянская Украина.

Pen'kova N.S. DOMESTIC MODE OF TOWNSPEOPLE OF NADDNEPRYANSKAYA UKRAINE IN THE SECOND HALVE OF XIX – AT THE BEGINNING OF XX century.

The article highlights the specific features of forming a family way of the various categories of urban population Dnieper region of Ukraine at the turn of the XIX-XX centuries.

Key words: domestic mode, townspeople, Naddnepryanskaya Ukraine.

Пилипчук О.Я. АЛЕКСЕЙ НИКОЛАЕВИЧ СЕВЕРЦОВ (1866 – 1936) – КРУПНЕЙШИЙ МОРФОЛОГ И ТЕОРЕТИК ЭВОЛЮЦИОННОГО УЧЕНИЯ XX СТОЛЕТИЯ.

В статье освещается жизнь и деятельность А.Н. Северцова – архитектора современного эволюционного синтеза.

Ключевые слова: эволюция, морфология животных, эволюционный процесс, история зоологии, А.Н.Северцов.

Pilipchuk O.Ya. ALEX NIKOLAEVICH SEVERTSOV (1866 – 1936) – the LARGEST MORPHOLOGIST and THEORIST of EVOLUTIONAL STUDIES of XX CENTURY.

In the article life and activity of A.N. Severtsov – architect of modern evolutional synthesis are lighted.

Key words: evolution, morphology of animals, evolutional process, history of zoology,

A.N. Severtsov.

Рижєва Н.А. ФОРМИРОВАНИЕ КАДРОВОГО СОСТАВА СУДОСТРОИТЕЛЬНЫХ ВЕРФЕЙ УКРАИНЫ В ПЕРИОД ПАРУСНОГО ФЛОТА (КОН. XVIII – НАЧ. XIX вв.).

В статье проанализированы основные направления формирования кадрового потенциала судостроительных верфей Украины в период строительства парусного флота.

Ключевые слова: кадровый потенциал, судостроительные верфи, парусный флот.

Ryzheva N.O. FORMING OF SKILLED COMPOSITION OF SHIPBUILDING SHIPYARDS OF UKRAINE IN THE PERIOD OF THE WIND-DRIVEN FLEET (END OF XVIII – BEG. OF XIX).

The main directions of the staff potential formation in shipbuilding factories of Ukraine in the period of sail fleet building are analyzed in the article.

Key words: staff potential, shipbuilding factories, sail fleet.

Сафонова Н.М. ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ В СФЕРЕ КИНОИСКУССТВА УКРАИНЫ (1953-1964 гг.)

Статья посвящена исследованию механизмов государственного управления в области кино. Автор рассмотрел период либерализации при правлении Н. Хрущева.

Ключевые слова: киноискусство, либерализация, идеология, государственное управление.

Safonova N.M. IDEOLOGICAL CONSTITUENT OF PUBLIC POLICY IN THE FIELD OF CINEMATOGRAPHIC ART OF UKRAINE (1953-1964).

The article is devoted to the mechanisms of state control in the field of cinema. The author considered the period of liberalization during the reign of Khrushchev.

Key words: cinematographic art, liberalization, ideology, state control.

Сєврюк С.В. ВЛАДИМИР ЗАМЛИНСКИЙ – ИСТОРИК И АРХИВИСТ.

Исследуется жизнь, научное и педагогическое наследие В.О. Замлинского. На основе архивных материалов, работ ученого, воспоминаний родных и коллег оценивается вклад историка в развитие исторической науки, в частности истории Украины, специальных исторических дисциплин, архивоведения и т.п.

Ключевые слова: жизнь, научное и педагогическое наследие, историк, архивист.

Sevryuk S.V. VLADIMIR ZAMLINSKIY – HISTORIAN AND ARCHIVIST.

V.O.Zamlnskiy's life, scientific and pedagogical heritage is investigated. On the basis of archival materials, works of the scientist, memoirs of a family and colleagues the contribution of the historian to development of a historical science, in particular history of Ukraine, special historical disciplines, archival science, etc. is estimated.

Key words: life, scientific and pedagogical heritage, historian, archivist.

Сергиєнко А.С. ТВОРЧЕСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ ИЗУЧЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИЕЙ ПЕРИОДА ХРУЩЁВСКОЙ «ОТТЕПЕЛИ».

Статья посвящена освещению процесса накопления исторических знаний по конкретной проблеме - украинская творческая интеллигенция. В публикации исследованно как указанная тема изучалась советскими историками.

Ключевые слова: творческая интеллигенция, культура, искусство, конъюнктура.

Sergienko A.S. CREATIVE INTELLIGENTS OF UKRAINE IN CONTEXT OF STUDY OF PERIOD OF KHRUSHCHEVSKOY «THAW» SOVIET HISTORIOGRAPHY.

This article is dedicated to highlight the accumulation of historical knowledge with a specific problem - Ukrainian artists. The publication surveys as specified topic was studied by Soviet historians.

Key words: artists, culture, art, conjuncture.

Симоненко І.В. ПОДГОТОВКА ИНЖЕНЕРНЫХ КАДРОВ ДЛЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ХАРЬКОВСКОМ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОМ ИНСТИТУТЕ В ПОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД.

Статья посвящена анализу процесса подготовки инженерных кадров в ХТИ во второй половине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: инженерные кадры, подготовка, промышленность, технология.

Simonenko I.V. TRAINING OF ENGINEERINGS PERSONNELS FOR INDUSTRY IN KHARKOV TECHNOLOGICAL INSTITUTE IN A POREFORMENNNY PERIOD.

The article is devoted to the analysis the process of preparation of technical intelligences in Kharkiv at the two half of XIX – in the beginning of XX century.

Key words: technical intelligences, preparation, industry, technology.

Тодоров И.Я. ЕВРОАТЛАНТИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ УКРАИНЫ: ИНФОРМАЦИОННЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ.

В статье показаны результаты разработок ученых Донецкого национального университета по выполнению в контексте общегосударственных организационно-аналитических и научно-методических мероприятий Целевого Плана Украина – НАТО на 2008 год.

Ключевые слова: евроатлантическая интеграция Украины, НАТО, бренд международной организации.

Todorov I.Ya. EURO-ATLANTIC INTEGRATION OF UKRAINE: INFORMATIVE MEASUREMENTS.

The paper summarizes the results of the work carried out by the scientists from Donetsk National University within the context of all-Ukrainian organizational, analytical, scientific and methodological measures of the Target Plan Ukraine – NATO in 2008.

Key words: Euro-Atlantic integration of Ukraine, NATO, brand of international organization.

Харьковский Р.Г. ПОЛИТИКА ТРЕТЬЕЙ РЕСПУБЛИКИ В ОТНОШЕНИИ ЕГИПТА В 1871-1876 гг.

Автор рассматривает особенности политики Третьей республики относительно Египта в 1871-1876 гг.

Ключевые слова: интересы, Третья республика, конфронтация, политика, Египт.

Kharkovskiy R.G. POLICY OF THE THIRD REPUBLIC TO EGYPT IN 1871-1876 YEARS.

The author in this article considers the features of the policy of the Third Republic to Egypt in 1871-1876 years.

Key words: interests, the Third Republic, confrontation, policy, Egypt.

Юрахно В.М., Рисик Е.А. НЕИЗВЕСТНЫЕ ПИСЬМА НЕМЕЦКОГО БИОЛОГА АВГУСТА ПЮТТЕРА СОТРУДНИКАМ НЕАПОЛИТАНСКОЙ ЗООЛОГИЧЕСКОЙ СТАНЦИИ.

Впервые переведены с немецкого и представлены к печати на русском языке 11 деловых писем известного немецкого учёного-биолога Августа Пюттера, адресованные работникам Неаполитанской зоологической станции (Италия).

Ключевые слова: неизвестные письма, биолог, Август Пюттер, зоологическая станция.

Yurakhno V.M., Risik E.A. UNKNOWN LETTERS OF THE GERMAN BIOLOGIST AUGUST PUTTER TO EMPLOYEES OF THE NEAPOLITAN ZOOLOGICAL STATION.

For the first time 11 business letters of the well-known scientist-biologist August Putter, addressed to Neapolitan Zoological Station (Italy) workers are translated from German and presented for printing in Russian.

Key words: unknown letters, biologist, August Putter, Zoological Station.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бережна Марина Сергіївна – аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Білорус Олег Григорович - д.е.н., професор, член-кореспондент НАНУ, народний депутат України.

Бондарєва Світлана Олександрівна – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бублик Ольга Іванівна – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Виноградов Андрій Вадимович – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Власов Володимир Іванович – д.е.н., д. с.-г. н., професор, гол. наук. співробітник ННЦ „Інститут аграрної економіки” УААН.

Володіна Марина Олександрівна - аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Гармаш Тетяна Петрівна – кандидат сільськогосподарських наук, в.о. доцента кафедри екології Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Гаухман Михайло Володимирович – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Докашенко Галина Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов, докторант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Евдокимов Николай Александрович, професор, кандидат исторических наук, кафедра журналистики, Восточноукраинский национальный университет имени Владимира Даля.

Жердєва Ірина Валеріївна – здобувач кафедри історії України Запорізького національного університету.

Замікула Микола Олександрович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Каракуц Андрій Миколайович - Донецький національний університет, аспірант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики.

Клеймьонова Ольга Олександрівна – асистент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Ковальова Алла Дмитрівна – кандидат історичних наук, докторантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Константінова Вікторія Миколаївна – к.і.н., доцент кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Корольова Галина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін і методики їх викладання Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Корчанова Юлія Олександрівна – асистент кафедри сільськогосподарських машин Луганського національного аграрного університету.

Кравченко Валерій Вікторович - аспірант кафедри міжнародних відносин й зовнішньої політики Донецького національного університету.

Крапивин Александр Васильевич – доктор исторических наук, профессор, академик Украинской Академии исторических наук, заведующий кафедрой международных отношений и внешней политики Донецкого национального университета.

Ласкавий Дмитро Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Лобач Даниил Викторович – аспірант Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мінгазутдінов Ігор Олександрович – к.і.н., доцент Інституту міжнародних відносин КНУ ім. Т.Шевченка.

Михайлюк Віталій Павлович – доктор історичних наук, професор завідувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Оніпко Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.

Орешкіна Марина Олександрівна – аспірантка кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля.

Пекарчук Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, заступник начальника кафедри теорії та історії держави і права Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О.Дидоренка.

Петренко Олександр Омелянович – кандидат технічних наук, доцент кафедри тракторів та автомобілів Луганського національного аграрного університету.

Пенькова Наталія Сергіївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Пилипчук Олег Ярославович – доктор біологічних наук, професор, академік-секретар Відділення історії та методології освіти, науки і техніки Академії наук Вищої школи України.

Рижєва Надія Олександрівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Рисик Елена Александровна – вчений бібліотекар, Інститут біології южних морей НАН України.

Сафонова Наталія Михайлівна – к.і.н., доцент кафедри історії України, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Луганськ.

Севрюк Сергій Віталійович – старший викладач кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сергієнко Ганна Сергіївна – асистент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Симоненко Ірина Віталіївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Харьковський Руслан Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Краснодонського факультету інженерії та менеджменту Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Юрахно Виолетта Михайловна – к. б. н, старший научный сотрудник отдела экологической паразитологии, Інститут біології южних морей НАН України.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

СТАТТІ

Бережна М.С. Білорус О.Г., Власов В.І. Бондарєва С.О.	ДО ПИТАННЯ ПРО СУЧАСНІ СЕТЕЦЕНТРИЧНІ ВІЙНИ ГЛОБАЛІСТИКА	3 9
Бублик О.І.	ПОСТАНОВИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО- КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 20-х років ХХ ст.	16
Віноградов А.В.	ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО В АНТИРАДЯНСЬКОМУ ОПОЗИЦІЙНОМУ РУСІ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 20-Х – 30-І РР. ХХ СТ.)	22
Володіна М.О.	ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ І НЕДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ УКРАЇНИ У ПЛОЩИНІ УКРАНЬСЬКО- РОСІЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ВІДНОСИН	32
Гармаш Т.П.	ДО ПИТАННЯ ПРО «ОСОБЛИВІ СТОСУНКИ» США ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОМУ АЛЬЯНСІ	42
Гаухман М.В.	ПОЛТАВСЬКА ГУБЕРНІЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: РОЗВИТОК САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА; АПТЕКАРСЬКІ САДИ	49
Довжук І.В.	СТЕНОГРАФІЧНИЙ ЗВІТ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ ПО "СПРАВІ БЕЙЛІСА" (1911–1913 рр.) ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО	57
Докашенко Г.П.	З'їзд ГІРНИЧОПРОМИСЛОВЦІВ ПІВДНЯ РОСІЇ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ	62
Євдокимов М.О.	ОСНОВНІ НАМРЯМКИ ІДЕОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ НА ШКІЛЬНУ ОСВІТУ (НА МАТЕРІАЛАХ БОЛГАРІЇ)	67
Жердєва І.В.	ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ВОЛОДИМИРОМ ДАЛЕМ ЗБІРНИКА "СОЛДАТСЬКІ ДОСУГИ" ЯК ДЖЕРЕЛО ВІДОМОСТЕЙ ПРО ОСОБЛИВОСТІ МЕНТАЛІТЕТУ РОСІЙСЬКОГО СОЛДАТУ	73
Замікула М.О.	ОСНОВНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОГО РЕСУРСУ СИСТЕМИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКОВНОЇ ПЕРІОДИКИ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991-2009 рр.)	84
Каракуц А.М.	ДО ПИТАННЯ ПРО ЄВРОАТЛАНТИЧНУ ІНТЕГРАЦІЮ КРАЇН БАЛТІЇ	92
Клеймьонова О.О.	ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ ЩОДО ВИРІШЕННЯ НІМЕЦЬКОГО ПИТАННЯ у другій половині ХХ століття	100
Ковальова А.Д.	СВІТОГЛЯД ТА ВІРУВАННЯ ОСІЛИХ І КОЧОВИХ НАРОДІВ ПІВДЕННОРУСЬКИХ СТЕПІВ (ІХ – початок ХІІІ ст.)	107
Константинова В.М.	КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОСМИСЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕРІВНОСТІ В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЇ У КОНТЕКСТІ СТРАТЕГІЙ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЮЗІВ	113
	МАТЕРІАЛИ ПЕРШОГО ЗАГАЛЬНОГО ПЕРЕПІСУ НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1897 Р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ГУБЕРНІЙ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ СТ.	120

Корольова Г. І.	ЕВОЛЮЦІЯ МОРАЛЬНИХ НОРМ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ПІСЛЯВОЄННУ ДОБУ (1945-1953 рр.): ІСТОРИОГРАФІЧНІ ЗДОБУТКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ	127
Кравченко В.В.	ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ У КРАЇНАХ-ФРАНКОФОНАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ АФРИКИ (1994-2009 рр.)	133
Крапівін О.В. Ласкавий Д.В.	СУЧАСНА МІЖНАРОДНА ТА РЕГІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА МІЖНАРОДНА БОРОТЬБА ЗА НАФТА МЕСОПОТАМІЇ Й АНГЛО-НІМЕЦЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ: МІСІЯ ЧЕСТЕРА Й Е. КАССЕЛЬ (1908–1911)	140
Лобач Д.В.	ГАЛЬШТАДТСКИЙ МЕЧ КАК ФИНАЛЬНЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ БРОНЗОВОГО МЕЧА	150
Мінгазутдінов І.О.	ПРОБЛЕМА ПІВДЕННОГО ТИРОЛЮ В ІТАЛІЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ	163
Онiпко Т.В.	СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ РИНОК: ДОСВІД 20 -х рр. ХХ ст.	167
Орешкіна М.О.	ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ БІБЛІОТЕК В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА	174
Пекарчук В.М.	ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВЧО-РОЗПОРЯДЧИХ ІНСТИТУЦІЙ УКРАЇНИ (90-ті роки ХХ ст. – 2005 рік)	182
Петренко А.Е., Корчанова Ю.А.	ИЗ ИСТОРИИ ЛУГАНСКОГО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО И ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТОВ В ПЕРИОД ТОТАЛИТАРИЗМА (1920-1952)	189
Пенькова Н.С.	СІМЕЙНИЙ УКЛАД ГОРОДЯН НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	196
Пилипчук О.Я.	АЛЕКСЕЙ НИКОЛАЕВИЧ СЕВЕРЦОВ (1866 – 1936) – КРУПНЕЙШИЙ МОРФОЛОГ И ТЕОРЕТИК ЭВОЛЮЦИОННОГО УЧЕНИЯ ХХ СТОЛЕТИЯ	205
Рижева Н.О.	ФОРМУВАННЯ КАДРОВОГО СКЛАДУ СУДНОБУДІВНИХ ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНИ У ДОБУ ВІТРІЛЬНОГО ФЛОТУ (КІН. ХVІІІ – ПОЧ. ХІХ ст.)	14
Сафонова Н.М.	ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ КІНОМИСТЕЦТВА УКРАЇНИ (1953-1964 рр.)	223
Севрюк С.В. Сергієнко Г.С.	ВОЛОДИМИР ЗАМЛИНСЬКИЙ – ІСТОРИК ТА АРХІВІСТ ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ІСТОРИОГРАФІЄЮ ПЕРІОДУ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»	231
Симоненко І.В.	ПІДГОТОВКА ІНЖЕНЕРНИХ КАДРІВ ДЛЯ ПРОМИСЛОВОСТІ У ХАРКІВСЬКОМУ ТЕХНОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД	236
Тодоров І.Я.	ЄВРОАТЛАНТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ: ІНФОРМАЦІЙНІ ВИМІРИ	243
Харьковский Р.Г.	ПОЛИТИКА ТРЕТЬЕЙ РЕСПУБЛИКИ В ОТНОШЕНИИ ЕГИПТА В 1871-1876 гг.	247
Юрахно В.М., Рисик Е. А.	НЕИЗВЕСТНЫЕ ПИСЬМА НЕМЕЦКОГО БИОЛОГА АВГУСТА ПЮТТЕРА СОТРУДНИКАМ НЕАПОЛИТАНСКОЙ ЗООЛОГИЧЕСКОЙ СТАНЦИИ РЕЦЕНЗИЇ	254
Михайлюк В.П.	РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: ДОКАШЕНКО Г.П. БОЛГАРСЬКА ШКОЛА ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ // МОНОГРАФІЯ. – ГОРЛІВКА: вид-во ГДПІІМ, 2008. – 288 с.	259
Анотації		266
Відомості про авторів		271
		273
		282

CONCLUSION

History

ARTICLES

BEREZHNAJA M.S.	TO QUESTION ABOUT MODERN CENTRIC WARS	3
BILORUS O.G., VLASOV V.I.	GLOBALISTIKA	9
BONDAREVA S.A.	DECISIONS OF CENTRAL ORGANS OF EXECUTIVE POWER AS SOURCE ON HISTORY OF SOCIAL-KULTURAL DEVELOPMENT OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF 20TH OF XX CENTURY	16
BUBLIK O.I.	AN ORTHODOX CLERGY IN ANTISOVIET OPPOSITION MOTION IN UKRAINE (END OF 20TH – 30TH YEARS OF XX CENTURY).	22
VINOGRADOV A.V.	ACTIVITY OF STATE AND UNSTATE INSTITUTES OF UKRAINE IS IN THE PLANE OF UKRAINIAN-RUSSIAN HUMANITARIAN RELATIONS	32
VOLODINA M.A.	TO THE QUESTION ABOUT “SPECIAL RELATIONS” BETWEEN USA AND GREAT BRITAIN IN NORTH ATLANTIC ALLIANCE	42
GARMASH T.P.	POLTAVA PROVINCE OF THE FIRST HALVE OF XIX CENTURY: DEVELOPMENT OF GARDEN-PARK ART; CHEMIST GARDENS	49
GAUKHMAN M.V.	STENOGRAPHIC REPORT OF TRIAL FOR «BUSINESS OF BEYLIS» (1911–1913) AS HISTORICAL SOURCE	57
DOVZHUK I.V.	CONVENTION OF MINING OF SOUTH OF RUSSIA: BASIC DIRECTIONS ACTIVITY	62
DOKASHENKO G.P.	BASIC DIRECTIONS OF IDEOLOGICAL INFLUENCE OF THE TOTALITARIAN STATE TO SCHOOL EDUCATION (ON MATERIALS OF BULGARIA)	67
EVDOKIMOV M.O.	THE HISTORY OF CREATION OF COLLECTED STORIES “SOLDIER’S LEISURE” BY V. DAHL AS A SOURCE OF INFORMATION ABOUT THE PECULIARITIES OF RUSSIAN SOLDIER’S MENTALITY	73
ZHERDEVA I.V.	BASIC ASPECTS OF BECOMING AND DEVELOPMENT OF EDITORIAL-PUBLISHING RESOURCE OF SYSTEM OF ORTHODOX CHURCH PERIODICS OF PERIOD OF INDEPENDENCE OF UKRAINE (1991-2009)	84
ZAMIKULA M.A.	TO QUESTION ABOUT EURO-ATLANTIC INTEGRATION OF COUNTRIES OF BALTIC	92
KARAKUTS A.M.	FRANCE POLICY IN REGARD TO DECISION OF GERMAN QUESTION IN THE SECOND HALVE OF XX century	100
KLEYMENOVA O.A.	RELIGIOUS IDEAS OF THE SETTLED AND NOMADIC PEOPLES OF THE SOUTH RUSSIAN STEPPES (IX – beginning of the XIIIth century)	107
KOVALEVA A.D.	CONCEPTUAL COMPREHENSION OF EKONOMIC INEQUALITY IN THE CONDITIONS OF INTEGRATION IN CONTEXT OF STRATEGIES OF REGIONAL UNIONS	113
KONSTANTINOVA V.M.	MATERIALS OF THE FIRST GENERAL POPULATION CENSUS OF RUSSIAN EMPIRE IN 1897 AS A SOURCE FOR STUDY OF FEATURES OF ETHNICITY OF URBAN POPULATION OF SOUTHERN UKRAINIAN PROVINCES OF THE END OF XIX CENTURY	120

KOROLYOVA G.I.	EVOLUTION OF MORAL NORMS OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN POST-WAR TIME (1945-1953): HISTORIOGRAPHY ACHIEVEMENTS OF RESEARCH OF THE PROBLEM	127
KRAVCHENKO V.V.	POLICY OF FRANCE IN COUNTRIES-FRANKOFONS OF CONTINENTAL AFRICA (1994-2009)	133
KRAPIVIN A.V. LASKAVYY D.V.	MODERN INTERNATIONAL AND REGIONAL SAFETY INTERNATIONAL STRUGGLE FOR THE MESOPOTAMIAN OIL AND ANGLO-GERMAN CONNECTION: MISSION OF C. CHESTER AND E. CASSEL (1908-1911)	140
LOBACH D.V.	GALSHTADT'S SWORD AS FINAL PERIOD OF BRONZE SWORD	150
MINGAZUTDINOV I.A. ONIPKO T.V.	PROBLEM OF SOUTH TYROL IN ITALIAN POLICY CONSUMER COOPERATION OF UKRAINE AND EUROPEAN MARKET: EXPERIENCE OF 20 years of XX century	163 167
ORESHKINA M.A.	TRANSFORMATION OF SOCIAL FUNCTIONS OF LIBRARIES IN CONDITIONS OF A TOTALITARIAN SOCIETY	174
PEKARCHUK V.M.	TRANSFORMATION OF LEGISLATIVE-ACTIVE INSTITUTES OF UKRAINE (90 TH OF XX century – 2005)	182
PETRENKO A.E., KORCHANOVA Y.A.	FROM HISTORY OF LUGANSK AGRICULTURAL INSTITUTE AND PEDAGOGICAL INSTITUTE DURING TOTALITARIAN PERIOD (1920-1952)	189
PEN'KOVA N.S.	DOMESTIC MODE OF TOWNSPEOPLE OF NADDNEPRYANSKAYA UKRAINE IN THE SECOND HALVE OF XIX – AT THE BEGINNING OF XX century	196
PILIPCHUK O.YA.	ALEX NIKOLAEVICH SEVERTSOV (1866 – 1936) – THE LARGEST MORPHOLOGIST AND THEORIST OF EVOLUTIONAL STUDIES OF XX CENTURY.	205
RYZHEVA N.O.	FORMING OF SKILLED COMPOSITION OF SHIPBUILDING SHIPYARDS OF UKRAINE IN THE PERIOD OF THE WIND-DRIVEN FLEET (END OF XVIII – BEG. OF XIX)	14
SAFONOVA N.M.	IDEOLOGICAL CONSTITUENT OF PUBLIC POLICY IN THE FIELD OF CINEMATOGRAPHIC ART OF UKRAINE (1953-1964)	223
SEVRYUK S.V. SERGIENKO A.S.	VLADIMIR ZAMLINSKIY – HISTORIAN AND ARCHIVIST CREATIVE INTELLIGENTS OF UKRAINE IN CONTEXT OF STUDY OF PERIOD OF KHRUSHCHEVSKOY «THAW» SOVIET HISTORIOGRAPHY	231 236
SIMONENKO I.V.	TRAINING OF ENGINEERINGS PERSONNELS FOR INDUSTRY IN KHARKOV TECHNOLOGICAL INSTITUTE IN A POREFORMENNYI PERIOD	243
TODOROV I.YA.	EURO-ATLANTIC INTEGRATION OF UKRAINE: INFORMATIVE MEASURINGS	247
KHARKOVSKIY R.G.	POLICY OF THE THIRD REPUBLIC TO EGYPT IN 1871-1876 YEARS	254
YURAKHNO V.M., RISIK E.A.	UNKNOWN LETTERS OF THE GERMAN BIOLOGIST AUGUST PUTTER TO EMPLOYEES OF THE NEAPOLITAN ZOOLOGICAL STATION	259
MIKHAYLYUK V.P.	REVIEWS A REVIEW ON BOOK: DOKASHENKO G.P. BULGARIAN SCHOOL OF POST-WAR PERIOD: HISTORICAL ASPECT // MONOGRAPH. – GORLIVKA: GDPIIM, 2008. – 288 P.	266
SUMMARY		271
CONCLUSION		273
		282

ОГОЛОШЕННЯ

Постановою президії ВАК України від 11.12.2002 р. № 4-11/11 створено в Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля МОН України **спеціалізована рада К 29.051.04** із правом приймати до розгляду та проводити захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальностей

07.00.01 – історія України

07.00.02 – всесвітня історія.

З метою розширення географії наукових пошуків запрошуємо здобувачів з різних регіонів України подавати дисертації до вказаної ради.

Адреса: 91034, м. Луганськ, кв. Молодіжний, 20а, кафедра всесвітньої історії.

Редколегія наукового збірника „Історичні записки” - фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7) запрошує науковців надсилати свої статті.

Орієнтири для авторів наукового збірника „Історичні записки”

Мета та тематична спрямованість видання: висвітлення проблем з вітчизняної та світової історії, історії освіти, науки, техніки в контексті світового розвитку в різні періоди існування держави.

Приймаються наукові статті, які мають такі **необхідні елементи** (Бюл. ВАК № 1, 2003): постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на дискеті 3,5 дюйма в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанту тексту. Текст статті складається з наступних елементів у такій послідовності: **шифр УДК; прізвище та ініціали автора; назва статті (великим літерами); резюме та ключові слова українською мовою, текст (посилання в тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках із позначенням номера цитованого видання у списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, 34]); список літератури; прізвище та ініціали автора, назва статті (великим літерами) і резюме та ключові слова російською й англійською мовами.**

Вимоги до відомостей про автора. Відомості про автора складаються з прізвища, ім'я, по-батькові, вченого ступеня, звання, посади, місця роботи. Відомості подаються повністю, без скорочень, одним реченням, через кому.

Адреса автора. Обов'язково надати номер телефону або E-mail (на випадок необхідності швидкого зв'язку з автором) та поштову адресу (для розсилки примірника накладом).

NB! Текст статті; прізвище та ініціали автора, назва статті (великими літерами), резюме та ключові слова трьома мовами; відомості про автора, адреса складають єдиний електронний файл, який має назву згідно із прізвищем автора. Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна, 1, кафедра всесвітньої історії, e-mail: mihayluk@snu.edu.ua

Вісник
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля
№ 8 (138). Частина 1. 2009
Науковий журнал

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

Відповідальний за випуск	Михайлюк В.П.
Літературний редактор	Бугокова Л.В.
Технічний редактор	Дроговоз Т.М.
Коректор	Подова С.В.
Оригінал-макет	Дорош Т.О.

Підписано до друку 25.09.09 р.
Формат 70 x 108 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Arial
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 23,4 Обл. друк. арк. 23,9
Наклад 300 прим. Вид. № 56. Замовлення № 172. Ціна вільна

Видавництво
Східноукраїнського національного
університету імені Володимира Даля
91034, м. Луганськ, кв. Молодіжний, 20-а

Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.03 р.

Адреса видавництва: 91034, м. Луганськ, кв. Молодіжний, 20 а,
Телефон 8 (0642) 41-34-12. Факс 8 (0642) 41-31-60.
E-mail: aandr@snu.edu.ua

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2